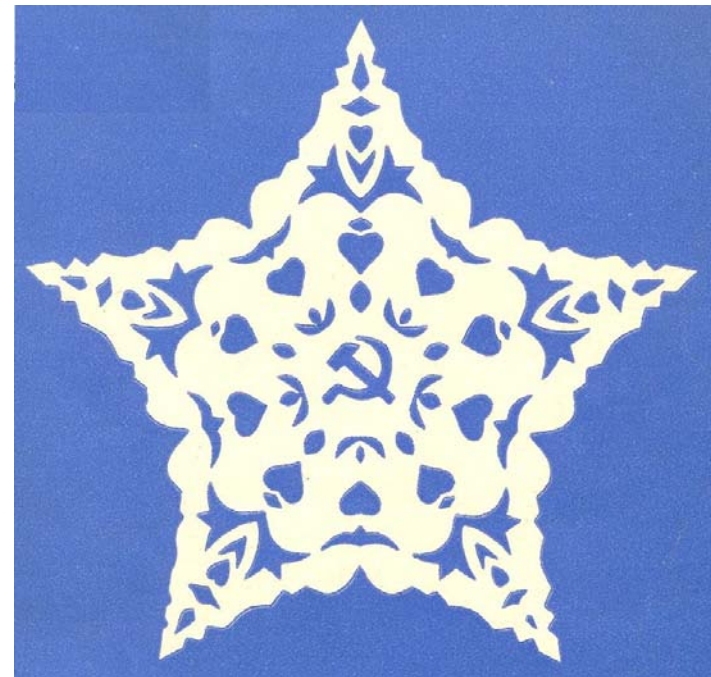

Et n o l o g i c k é r o z p r a v y

ročník XIII

2006

číslo 2

Etnografia a socializmus

---

*Ústav etnológie SAV
Slovenské národné múzeum
Národopisná spoločnosť Slovenska*

Etnologické r o z p r a v y

ročník XIII

2006

číslo 2

Bratislava

Etnologické rozpravy 2/2006

Obsah

Editorial 10

štúdie

Zuzana Beňušková
Reoptanti zo severovýchodného Slovenska 12

Lucia Segľová
Školské slávnosti jedného socialistického gymnázia
(Prípadová štúdia) 28

Katarína Nováková
Kolektivizácia a jej dopad na vinohradníkov
v orešianskom mikroregióne 62

téma

Zuzana Búriková
Spotreba a výskum reálne existujúceho socializmu 81

Miriám Ďurišová
My stavíme trať, trať stavia nás 92

Michaela Ferencová
Od ľudu k národu: Vytváranie národnej kultúry
v etnografickej produkcii v socialistickom
Československu a Maďarsku 104

Dušan Kadlečík
K výskumu kolektivizácie poľnohospodárstva a fenoménu
jednotných roľníckych družstiev metódou orálnej histórie 134

Ladislav Lenovský Šmelinárske rodiny z Levíc ako hospodársko-ekonomický element obdobia prechodu od socializmu k demokracii	142
Magda Mrázová – Jasna Gaburová Stratený zvláštny svet alebo dokumentovanie socializmu v etnografických zbierkach Slovenského národného múzea – Historického múzea v Bratislave	151
Magdaléna Paríková Slovensko v kontexte migrácií stredovýchodnej Európy po roku 1945 (na príklade výmeny obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom)	164
Dušan Ratica Etnologický výskum hodnotových orientácií v období 70. a 80. rokov 20. storočia – výsledky a limitácie	179
Juraj Zajonc Pri stole pracujúcich alebo tekvica ako ananás	188
Marína Zavačká Didaktické povery a najnovšie dejiny	206
materiály	
Ján Mjartan: Z minulosti Národopisného ústavu SAV (Úvod napísal a do tlače pripravil Peter Slavkovský)	214
diskusia	
Diskusia o knihe: Identita a pamäť. Devín/ Theben/ Dévény ako pamätné miesto	258
Katarína Popelková Devín je náš a len náš!	259
Juraj Zajonc Devín – miesto zabúdania a spomínania nie iba pre Slovákov	264

Gabriela Kiliánová Poznámky k recenzenským posudkom	267
správy	
Jarmila Barátová Seminár „Neroľnícka rodina na Slovensku“	270
Radoslav Hlúšek Študentská vedecká konferencia na Katedre etnológie a mimoeurópskych štúdií FF UCM v Trnave ..	274
Dita Nociarová Niekoľko informácií o činnosti banskobystrickej pobočky NSS	275
Katarína Nováková Obec Kanianka v monografickom spracovaní z roku 2006	278
Katarína Popelková Otázniky nad regiónmi (Poznámky k vedeckému semináru Trendy regionálneho a miestneho rozvoja na Slovensku: Bariéry, perspektívy)	283
Martin Priečko Udelenie Ceny Jána Mjartana Jánovi Podolákovi (správa z podujatia)	288
Juraj Zajonc „Vitajte a nevyzúvajte sa prosím“ – výstava o bývaní a spôsobe života v 50. rokoch 20. storočia	297
Mária Žúreková Študentská vedecká konferencia Katedra etnológie a etnomuzikológie Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre	299
Zoznam autorov	301

Content

Editorial	11
-----------------	----

Articles

Zuzana Beňušková Reoptants from the North-Eastern Slovakia	12
---	----

Lucia Segľová School festivities in a socialistic gymnasium (Case study)	28
--	----

Katarína Nováková Collectivisation and its Influence on the Wine Producers in the Micro-region of Orešany	62
---	----

Theme

Zuzana Búriková Consumption and Research of Actually Existing Socialism	81
--	----

Miriám Ďurišová We Build the Line, the Line Builds Us	92
--	----

Michaela Ferencová From folk to nation: National culture making in the ethnographic writing in Czechoslovakia and Hungary in the socialist period	104
--	-----

Dušan Kadlečík The Method of Oral History in the Research of Collectivization of Agriculture and the Phenomenon of Uniform Agricultural Cooperatives	134
---	-----

Ladislav Lenovský Profiteer Families from Levice as an Economic Element of the Transformation from Socialism to Democracy	142
---	-----

Magda Mrázová – Jasna Gaburová Strange Lost World or on the Documentation of Socialism in the Ethnographical Collections of the Slovak National Museum – Historical Museum in Bratislava	151
---	-----

Magdaléna Paríková Slovakia in the Context of Migrations in Central and Eastern Europe after 1945 (On the Example of Population Exchange Between Czechoslovakia and Hungary)	164
---	-----

Dušan Ratica Ethnological Study of Value Orientation in Slovakia during the 1970s and 1980s: Results and Limitations	179
--	-----

Juraj Zajonc Workers' Menu or Pumpkin as a Pineapple	188
---	-----

Marína Zavacká Didactical Superstitions and the Latest Historical Period	206
---	-----

Materials

Ján Mjartan: On the History of the Ethnographical Institute of the Slovak Academy of Sciences (Introduction and editing by Peter Slavkovský)	214
--	-----

Discussion

Discussion about the book: Identity and memory: Devín/Theben/Devény as a memorable place	258
---	-----

Katarína Popelková

Devín is ours and only for us!	259
Juraj Zajonc	
Devín: the place of forgetting and remembering not only for Slovaks ..	264
Gabriela Kiliánová	
Remarks on reviewers' comments	267
News	
Jarmila Barátová	
Workshop „Non-peasant Families in Slovakia“	270
Radoslav Hlúšek	
Student Scientific Conference On the Department of Ethnology and Extra-European studies of FF UCM in Trnava	274
Dita Nociarová	
On the Activities of the Branch of the Ethnological Association of Slovakia in Banská Bystrica	275
Katarína Nováková	
The Monography of the Kanianka-Village from the year 2006	278
Katarína Popelková	
Questions Concerning Regions (Notes on the Scientific Seminar “Trends of Regional and Local Development in Slovakia: Barriers and Perspectives”)	283
Martin Priečko	
Ján Podolák was granted the Award of Ján Mjartan (some notes from the ceremony)	288
Juraj Zajonc	
„Welcome and don't take your shoes off“: Exhibition on living styles and ways of life during 1950s	297

Mária Žúreková	
Student Scientific Conference	
Department of Ethnology and Ethnomusicology of University of Constantinus the Philosopher in Nitra	299
List of the authors	301

Editorial

Druhé číslo Etnologických rozpráv v roku 2006 sme sa rozhodli zamerať na obdobie socializmu. Zámer bol motivovaný snahou vstúpiť do tohto nedávnomínulého času a posunúť jeho vnímanie od prevažne osobných skúseností a zážitkov do sféry súčasného odborného záujmu spoločenskovedných disciplín. Cieľom bolo reflektovať súdobé a súčasné pohľady na vedný odbor i na predmet jeho záujmu. Texty etnografov, etnológov, etnomuzeológov, ale aj historičky sa dotýkajú buď poznávacích cieľov, teoretických východísk, tém, metód, podmienok práce, profilovania vedeckej komunity, alebo sa vyjadrujú k formám a premenám sociálnej štruktúry a vzťahov, spôsobu života v socializme. Texty sústredené v častiach *štúdie a téma* obsahujú pohľady a názory na toto obdobie z pozícií súčasníkov. Zoradené sú v abecednom poradí priezvisk autorov. V rubrike *materiály* publikujeme autentický dokument – qv. správu o okolnostiach, podmienkach i výsledkoch činnosti Národopisného ústavu SAV (názov dnešného Ústavu etnológie SAV do roku 1994) v období do začiatku 70. rokov 20. storočia. Autorom materiálu je Ján Mjartan, ktorý bol takmer desať rokov riaditeľom ústavu. Publikovaný dokument nie je len príspevkom k dejinám vedného odboru, ale aj pripomenutím 10. výročia úmrtia tohto významného predstaviteľa slovenského národopisu. *Diskusia* je v tomto čísle Etnologických rozpráv venovaná publikácii *Identita a pamäť: Devín/Theben/Devény ako pamätné miesto* od autorky G. Kiliánovej. Obsah čísla, ako zvyčajne, uzatvára rubrika *správy*.

K číslu prikladáme *Register reálií o spôsobe života, ich prezentácií, zobrazení v texte a niektorých územných jednotiek* k publikácii J. Tibenského a V. Urbancovej *Slovensko očami Európy 900–1850*. Zámerom je poskytnúť pomôcku, ktorá uľahčí čerpanie údajov z toho pozoruhodného a na fakty nesmierne bohatého diela.

Juraj Zajonc

Editorial

We decided to dedicate the second issue of Ethnological Debates 2006 to the period of socialism. Our decision was motivated by a wish to return to this recent time and to shift its perception from mainly personal experience to the sphere of contemporary research in social sciences. The aim was to reflect recent as well as contemporary perspectives on the scientific discipline and its subject. The texts of ethnographers, ethnologists, ethnomusicologists and a historian deal with research aims, theoretical issues, topics, methods, working conditions, and profiling of scientific community; they pay attention to the forms and changes of social structure and social relations as well as ways of life during socialism. The texts in the parts *Studies* and *Themes* present perspectives and opinions of contemporaries on this period. They are presented in the alphabetic order of authors' names. The rubric *Materials* brings the original document – the account on the conditions, context and results of activities of the Ethnographical Institute SAS (the name of the Institute of Ethnology SAS before 1994) during 1970s. The author of this material is Ján Mjartan who had been the director of the Institute for ten years. The document presents the contribution to the history of the discipline and reminds the 10th death anniversary of this important representative of ethnography in Slovakia. *Discussion* in the present issue of *Ethnological Debates* is dedicated to the publication *Identity and memory: Devín/Theben/Devény as a memorable place* by Gabriela Kiliánová. The last part of the issue, as usual, is the rubric *Accounts*.

The issue is appended by the *Register of basic information of living styles, their presentations, descriptions in texts and some areas* from the publication *Slovakia in the eyes of Europe during 900-1850* by J. Tibenský and V. Urbancová. It is aimed to help to use data from this noteworthy book offering impressive amount of data.

Juraj Zajonc

Prameň: Šmigel' – Kruško, 2005, príloha 32.

Pôvodný prameň: Boľšaja sovietskaja encyklopedija. Tom 5. Moskva 1971, s. 337.

Reoptanti zo severovýchodného Slovenska

Zuzana Beňušková

Kľúčové slová: Rusíni, Ukrajinci, optcia, reoptant, presídlenie, adaptácia, Koordinačný výbor reoptantov

Key words: Ruthenians, Ukrainians, option, reoptant, migration, adaptation, Coordinating Committee of Reoptants

On the base of the agreement about the option from the year 1946, more than 8556 Slovak citizens had to emigrate in 1947 to Ukraine. In Ukraine they had to adapt to the new conditions, which had not responded to their ideas of better life. Large part of them returned to Slovakia. After return they were perceived by citizens of the Slovakia and the Slovakian legislative as foreigners. From the 60th years of the 20th century here exists institutional effort to inform public about the option and for categorization of reoptants with equal rights to the other Slovakian citizens.

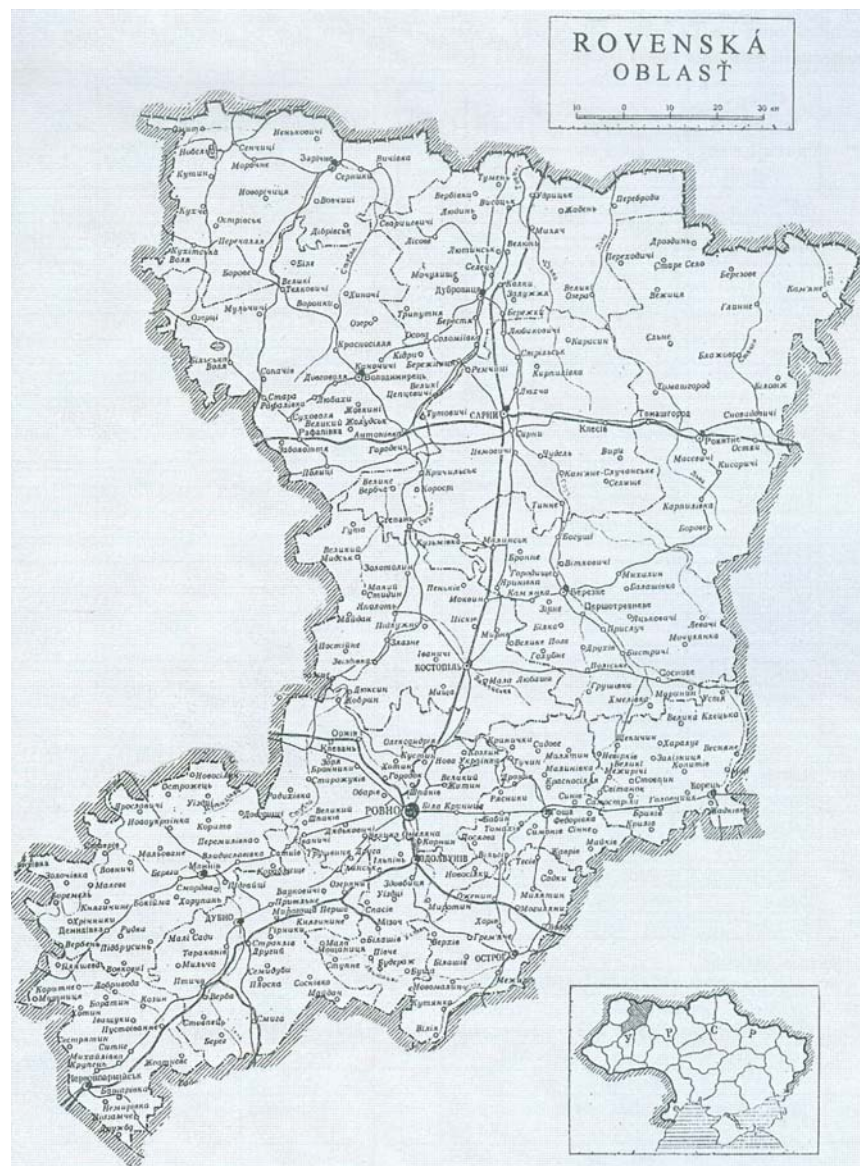
Na výskume v Ladomírovej v roku 1999 mi povedali: Žijú tu Rusíni, Ukrajinci, Slováci, Rómovia, pravoslávni, gréckokatolíci a reoptanti.¹ O reoptácii sa v slovenskej etnologickej literatúre dovtedy nepísalo. Za socializmu bola táto téma tabu. Etnológovia z centrálnych pracovísk ju dosiaľ neotvorili, pre mnohých zostala neznáma. Pre Slovákov z východného Slovenska je však reoptácia skôr problém reálny, živý, než problém vedecký. Optanti boli cudzincami pre Ukrajincov a po návrate nimi zostali aj pre Slovákov. Na základe rozhovorov s tromi rodinami reoptantov z Ladomírovej² a štúdiu odbornej i spomienkovej literatúry sa pokúsim načrtnúť etnologické a sociálno-historické kontexty optácie do Sovietskeho zväzu (ďalej ZSSR) a reoptácie do Československa.³

¹ Z Ladomírovej odišlo na Ukrajinu podľa oficiálnych údajov osem rodín (Šmigel' – Kuško 2005, s. 245), podľa spomienok miestnych obyvateľov päť rodín.

² Výpovede štyroch informátorov z troch rodín a ich mená sú súčasťou výskumného materiálu (Archív textov ústavu etnológie SAV, inv. č. 1413). Informátorov v texte označujem len m – muž, ž – žena.

³ Za odborné usmernenie si dovoľujem poďakovať prof. Mikulášovi Mušínkovi, DrSc.

Prameň: Šmigel – Kruško, 2005, príloha 33.

Pôvodný prameň: Bol'saja sovietskaja encyklopedija. Tom 22. Moskva 1975, s. 249.

Historický kontext

Dôsledkom druhej svetovej vojny boli organizované presuny obyvateľstva pod nátlakom, ktoré mali prispieť k etnickej homogenizácii štátov a predísť potenciálnym konfliktom. Presunov obyvateľstva bolo viacero typov, rôzna bola aj miera donútenia, alebo uplatnenia slobodnej voľby v praxi.

Myšlienka výmeny obyvateľstva medzi ZSSR a Československom bola nastolená prvýkrát v súvislosti s dohodou o odstúpení Podkarpatskej Rusi.⁴ Po druhej svetovej vojne, keď začal odsun Nemcov z českého pohraničia, naskytla sa možnosť vrátiť sa do vlasti volynským Čechom, ktorí na Ukrajine žili od druhej polovice 19. storočia. Ich miesta zaplnili prisťahovalci z Poľska a Slovenska, ktorí sa stali občanmi ZSSR. Na základe dohody o opcii medzi Československom a ZSSR z júla 1946 sa na Ukrajinu presídlilo vyše 8556 občanov prevažne zo severovýchodného Slovenska. Usídlili sa v oblastiach Volynskej a Rovenskej. Spolu s presídlencami na Zakarpatskú Ukrajinu sa takto na základe dvoch odlišných medzištátnych dohôd do ZSSR odsťahovalo zo Slovenska 12 401 osôb (Barnovský 2002).⁵ Domov sa mohli vrátiť až v polovici 60. rokov 20. storočia a v druhej vlne v roku 1991, keď šancu využila tisícky obyvateľov z okolia Černobyľu. Okolo 4000 obyvateľov uvedených oblastí Ukrajiny ešte dnes preukazuje svoj pôvod zo Slovenska (Kruško 2002).

Zmena štátnej príslušnosti uskutočnená na základe slobodného rozhodnutia sa nazýva opcia a presídlenci optanti. Obvykle je spojená so zmenou politickej hranice, alebo presídlením, ale aj v súvislosti s manželstvom (Špirko 2002). Spätné presídlenie na Slovensko a navrátenie štátnej príslušnosti vytvorilo sociálnu skupinu reoptantov. Je sústredená predovšetkým na východnom Slovensku, avšak jej členovia sú rozptýlení po celom území Slovenskej republiky. Okrem podobných zážitkov a problémov, ktoré prežili počas svojho pobytu na Ukrajine, ich spájajú aj problémy spojené s návratom na Slovensko a začlenením sa do sociálnych, ekonomických a právnych systémov ich domoviny.

Nábor na presídlenie sprevádzala masová agitácia a propaganda, šírená formou letákov na zhromaždeniach občanov a návštevami agitátorov, ktorí informovali o výhodách presídlenia. Šírili heslá typu: „Daj svoj podpis nádeje na lepší zajtrajšok a staneš sa novým človekom na novej zemi!“ (...) „Viete prečo sovietski vojaci premožli fašistov? Preto, lebo pili mlieko od ukrajinských kráv, ktoré dávajú 20 litrov mlieka!“ (Škurla 2004: 14). Najväčší záujem o

⁴ V protokole k zmluve bolo uvedené, že osoby slovenskej a českej národnosti na území Zakarpatskej Ukrajiny majú právo optovať pre československé štátne občianstvo a osoby ruskej a ukrajinskej národnosti, ktoré žijú na území Československa, majú právo optovať pre štátne občianstvo ZSSR do 31. marca 1946. Do 12 mesiacov po obdržaní súhlasu príslušnej vlády sa mali so svojím hnuiteľným majetkom presídlieť (Barnovský, 2002).

⁵ Počty sa v rôznych zdrojoch mierne odlišujú. Pozri Kruško a kol., 2005: 241.

opciu prejavili obyvatelia okresov Bardejov, Svidník, Sabinov, Medzilaborce a Stará Ľubovňa.

I keď presídlenie sa konalo na základe dobrovoľnosti, medzi rusínskym a ukrajinským obyvateľstvom panoval strach z udalostí v Poľsku, kde v rokoch 1944–1946 a následne v rámci tzv. „akcie Visla“ bol princíp dobrovoľnosti porušený. Poliari vystaňovali pol milióna poľských Lemkov z juhovýchodných oblastí Poľska na Ukrajinu, menšiu časť na sever Poľska. Obavy z násilného vystaňovania podporilo aj vyjadrenie D. Okáliho o výmene obyvateľstva medzi Československou republikou (ďalej ČSR) a ZSSR a vyhotovovanie registrov osôb ruskej, ukrajinskej a bieloruskej národnosti na Slovensku.⁶ Podľa dohody z 10. júla 1946 medzi ČSR a ZSSR malo ísť o presídlencov ruskej, ukrajinskej a bieloruskej národnosti. Keďže národnosť nebola zapísaná v slovenských matričných dokladoch ani v iných významných dokumentoch, každému bola bez jeho vedomia a súhlasu zapísaná ukrajinská alebo ruská, a to aj občanom narodeným v slovenských obciach s rímskokatolíckym vierovyznaním. Motívacie k optácii boli u obyvateľov severovýchodného Slovenska rôzne:

- významnou bola sociálna situácia, predovšetkým chudoba a ťažké živobytie na málo úrodnej pôde,
- zničené domy a hospodárstva po prechode frontu,
- vidina znásobenia svojho majetku,
- snaha oddeliť sa od rodičov,
- sovietsofilstvo (rusofilstvo), pričom úlohu zohral aj obdiv k ZSSR po víťazstve nad fašizmom, blízkosť jazyka, náboženstva, kultúry,
- nádej na možnosť štúdia na sovietskych vysokých školách, získať odbornosť,
- snaha nájsť si zamestnanie, uplatnenie,
- snaha nájsť lepšie klimatické podmienky pre chorých členov rodiny,
- krivdy pri vyplácaní vojnových škôd.

Optanti si mohli so sebou zobrať do vagónov hnutelnosť. Vывiezli 272 koní, 1376 kráv, 107 býkov a volov, 739 prasiat, 1193 oviec, 102 kôz, 5108 kusov hydiny, 55 úľov, 1788 kusov poľného náradia, jednu sejačku, štyri žacie stroje, 9 mláťačiek, 697 vozov, 371 saní. Pre tranzit optantov bolo použitých 37 vlakových súprav spolu s 1903 vagónmi. Rusíni a Ukrajinci zanechali na Slovensku majetok v celkovej hodnote takmer 270 miliónov Kčs a odovzdali československé peniaze vo výške 3,8 miliónov Kčs (Šmigel – Kruško 2005: 125).⁷

⁶ „Ja do Svidníka chodila, že nechcem ja ídiť. Plakala, no tak mi povedal, aby chozjain išol a ja ostavala a ja nechcela tak, to diti byli, tak što by robila s dítmi. Ta už sme museli byti spokojni. Jak bylo, tak bylo. My išli, že nam tak povedali Rusi: Chozjajka do Ruska ti pideš, ale nazad sa už neverneš. Nikogda už nazad nebudeš. Nepačilo sa nam. ale musili sme byti spokojni, lebo što sme mali robit“ (ž).

⁷ Encyklopedický slovník presídlenia uvádza v hesle Majetok optantov takmer dvojnásobné hodnoty.

Cesta na Ukrajinu v nákladných vagónoch trvala aj tri týždne, bez dostatočného tepla, stravy a lekárskej starostlivosti. „V jednom vlaku bolo po štyri familii. Tam na vlak asi šesťdesiat familii – nákladný vlak, transport, tam nebol pasažírsky vagón. Jedna strana bola pre kone, druhá pre našich. Bolo tam natrieskané. Bola tam železná piecka. Varilo sa guláš a také“ (m). Dobytok a poľnohospodárske náradie bolo v posledných vagónoch. Počas dlhších zastávok chodili majitelia na koniec transportu kŕmiť svoj dobytok. „Niektorí išli už v januári, februári – z Kožuchovec, Dobroslavy, Kapišova, Svidníka, Krajné Čierne, Potoky... Tak prišli sme tam do Čopu, Čiernej nad Tisou, tam bola hranica, tam sme sa museli stahovať z československých vagónov do ruských, lebo tam je širšie. Všetky boli rozbité tie vagóny. Boli sme už na sovietskej strane“ (m).

Po prechode štátnych hraníc odobrali presídlencom colné orgány hydinu a zemiaky. Keď optanti videli, že odobraté potraviny si medzi sebou sovietski colníci delili, snažili sa ich ukryť a hydinu konzumovať (Kruško a kol. 2005: 174). „Dva týždne sme stojali na hranici. Nikto nas nezasoboval, čo sme si z dom vzjali, tak jak jedlo sme mali, lebo z hladu nepomerli, ta my im davali. Bo muku sme vzjali aj zemiaka. Nič tam dobre nebylo“ (ž). Počas cesty na sovietskom území boli mnohé rodiny okradnuté. V Sovietskom zväze bol rok 1947 mimoriadne neúrodný a hlad nútil mnoho chudobných žiť sa krádežami. Spomína sa dokonca ukradnutá mŕtvola dieťaťa uložená v truhle počas cesty vo vagóne (Mušinka 2002: 65). „Kradli nám kolesá na vozoch, to bolo všetko rozobrané. Polovička voza zostala. My sme mali aj voz aj bričku. Mój otec bol taký zámožnejší občan. Koňa sme vzali so sebou“ (m). Počas cesty presídlencov volynskí Česi a železničari upozorňovali na vojnu zničené hospodárstvo, krvavé konflikty medzi banderovcami a sovietskymi orgánmi, bezprávie zo strany miestnych funkcionárov, neúrodu a hlad.

„Vo Lvove nás držali asi dva týždne. Minuli sa zásoby chleba, suchárov a potravín, nemali sme čo jesť. Konečne sa transport pohol a dorazili sme na miesto určenia do železničnej stanice Sinkevičovka. Vyložili sme veci z továrenských vagónov a čakali sme celé dva týždne pod holým nebom, na daždi, snehu na svoj ďalší osud. Potom nás rozviezli po dedinách, odkiaľ sa vystaňovali volynskí Česi“ (Škurla 2004: 29). Dopravu od železnice zabezpečovali miestne úrady a splnomocnení prostredníctvom konských povozov a saní. Dobytok v doprovoze dospelej osoby hnali pešo na reťazi aj 20 kilometrov (Kruško a kol. 2005: 219). „Jak sme prišli na stanicu a prišol tam jeden – to oni mali už popisano, z ktoreho sela jak gdo. Z Lodomirovej, z Dobroslava, to všicko chceli ísť do jedneho sela. Sme sa prosili. Jedneho davali osobitno. Dvanásť kilometry. Joj ta žena plakala, nechcela ídiť, ta potym jej dali, sme popríchodili všetko, že by napisal, že to my chceme“ (ž).

Presídlenie bolo realizované v januári až máji 1947. Do Volynskej oblasti prišlo 670 rodín a do Rovenskej 1858 rodín.

Presídlenci z Československa mali dostať po volynských Čechoch dom, pôdu, prípadne les. Domy po Čechoch boli na miestne pomery kvalitné, murované, pokryté plechom. Neušlo sa však všetkým presídlencom zo Slovenska. Pristáholci z Torysiok, Hodermarku, Šambrona aj Jakubian prišli na Ukrajinu medzi prvými a preto domy a majetky po volynských Čechoch dostali. V ukrajinskom Podcurkove bývali ešte tri týždne spolu s Čechmi, stihli získať základné informácie... a potom zostali sami. „A jak sme prišli na stanicu a jak Čechy poprichodili od tamaj a sme sa s nimi stretli, nam šetko povelí, že jak bude. Tak poradali nam, že lis tam daleko, takže dreva ne jest blízko“ (Ž). V iných ukrajinských dedinách presídlenci zo Slovenska našli už domy obsadené. Vyhnaní z Poľska, miestni vojnoví bezdomovci a ľudia, ktorých vojna pripravila o strechu nad hlavou, spontánne osídľovali opustené domy. Proces bolestného deložovania týchto chudákov neraz končil tak, že naši pristáholci si obydlia s týmito ľuďmi podelili (Škurla 2004: 20).⁸ V iných prípadoch musela zasahovať milícia.

Pod každým českým obytným domom bola pivnica (*loch, pidval*), v ktorej sa uskladňovali zemiaky, zelenina a mlieko. V domoch Ukrajincov sa pivnice nachádzali na dvore. Česi vybudovali v strediskových obciach mlyny, školy, kultúrne domy, zdravotnícke centrá a ďalšie spoločensko-hospodárske stavby.

Do mlyna (*meľnica*) sa vozilo obilie z viacerých domácností na jednom záprahu. Prebytky mlieka od vlastných kráv nosili obyvatelia obcí do mliekárne (*moločarňa*), kde sa odstreďovalo. Mlieko sa chladilo ľadom nachystaným cez zimu a uloženým v pivnici.

Základom obživy presídlencov bolo poľnohospodárstvo. Po príchode si každý mohol zobrať toľko pôdy, koľko potreboval a vládol obrobit'. Česi pred svojím odchodom zasiali obilie, ktoré žali už novodosídlenci. „Ta jak sme prišli, no ta nam nadelili zerno. Dali nam pil hektara žita, što už oni posali a nam už len pozberati. Hladovat sme nehladovali, sme sa trapili, deti boli male, ja chodila do roboty s ditmi. Pil hektara mi dali luky, to i cukrovku dorobili, každomu dali po pil hektara na dom. Oni sa nepitali, že kto je tam v dome, len na každý dom pridelili pil hektara. Štyri roky tam sme bili. A potom kolchoz“ (Ž). Presídlenci z chudobných podhorských oblastí mali problém kvalitne obrobit' tak veľa zeme. Nevedeli využívať modernejšie technológie, resp. nemali ich k dispozícii. „To čo mali Česi, niečo zobraли a niečo nechali, tí naši ľudia nevedeli na tom dobre hospodáriť a nás bolo tam málo pracovných síl. A keď človek má päť hektárov, tak sa treba obracať. Ale boli radi, že majú svoje“ (m).

⁸ „Po dve tri familii boli v jedni pokiaľ sme sa usadili. Česki domy byli, ale Poljace sa tam usadil pokým Čechi vyšli, už Poljak sa tam usadil. Ale jak my prišli, Poljakovi dali druhé, lebo mali to zapísano. Brali na nas trošku ohľad. Nebrali nas ne tak až najhoršie“ (Ž).

„Česi boli vyspelí. Prišli sme tam, dali nás do jednej osady. Bol tam dom pod blachom, murovaná stajňa aj sypanec pod blachom a stodola pod tyčkami. My sme také nemali, sme mohli len snívať. To bolo dobre. Potom tí Česi, čo odchádzali v jari, v jeseni zasali oziminu, takže mali sme tam, zobraли sme si čo zasiali. Pres to všetko, zem bola dobrá, mohli sme gazdovať, bolo ešte súkromníctvo, moj otec si zobral päť hektárov. My sme boli mali chlapci, sme pomáhali čo sme mohli. Otec, mama gazdovali, tam nebolo prakticky techniky po vojne“ (m).

Ovocné sady a dobrá úroda umožňovala obchodovať nielen s prebytkami, ale aj so skupovanou zeleninou a ovocím. V zateplených vagónoch ju vozili až do Ázie, kde ju predávali na trhoviskách.

Presídlenci zo Spiša a okolia Sniny si priviezli aj ovce. Problémom však boli pastviská, pretože regióny, kde sa presídlili Slováci, nemali lúky, lesy, nenechávali sa pasienky. Kravy pásli na retiazkach popri cestách a priekopách (Kruško a kol. 2005). V spomienkach presídlencov sa ako zaujímavosť často vynárajú studne až 30–40 metrov hlboké.

V roku 1951 sa začala na západnej Ukrajine kolektivizácia. Pridelenú pôdu, vlastný dobytok i poľnohospodárske náradie museli presídlenci odovzdať do kolchozov a boli im vymerané kontingenty, ktoré len ťažko dokázali plniť. „Zem bola úrodná, mohli sme gazdovať, zobraли sme ako tu z hektára. Potom začali sa zakladať kolchozy. Museli sme ísť tak dobrovoľne nasilu. A dali nám také kontingenty, že naši ľudia nemohli to vydržať. Potom dali nám kolchoznikom pol hektára, mohli sme gazdovať“ (m). Napriek tomu, že podľa rezolúcie OSN bola detská práca zakázaná, pre prežitie rodín presídlencov bolo zapájanie detí do prác nevyhnutnosťou. „Nikdy nezabudnem ako sme my, 10–12 ročné deti, zbierali od rána do večera na plantážach pod horúcim ukrajinským slnkom „kok-sahyz“. Za celý deň práce sa nedalo nazbierať viac ako kilo-dva tohto mochu, ktorý potom siali do pôdy a z jeho koreňa vyrábali v závodoch naturálnu gumu. (...) Dávali nám kone, vozy, na ktoré sme nakladali snopy a vozili ich do veľkej mláťačky. (...) Cez leto sme pásli kravy a chytali sysľov, z ktorých sme potom doma drali kožu a predávali predavačovi v obchode za cukríky, ceruzky, zošity a iné drobnosti“ (Škurla 2004: 37, 78, 79). „My sme žili iba z toho, čo mal otec nejakú kravičku, nejaké prasiatko, tak potom to predal a mali sme nejaké ruble. Zárobok bol taký, že otec robil v kolchoze rok, dostal tristo rubľov plus tri metre zrna. To bola celá výplata koncom roka. To bolo zato strašné. Takže človek z toho musel žiť, čo predal na bazáre. Mama nám niečo ušila“ (m).

V spomienkach zo svojej expedície za presídlencami z Československa v 1964 M. Mušinka uvádzal, že v ani jednom dome nebolo práčky, chladničky či televízor, ani továrenský nábytok, z desiatich obcí chodil autobus do troch, osvetlenie z elektrických generátorov bolo nekvalitné. Na druhej strane konštatoval, že na podobné podmienky boli presídlenci zvyknutí aj doma, pracoviti

Ľudia mali na Ukrajine čo jesť, chodili dobre oblečení, každá rodina mala kravu a 2–3 prasce. Napriek tomu väčšina presídlencov bola nespokojná a túžili sa vrátiť do svojej vlasti (Mušínska 2002). „Bol to v pravom zmysle zapadákov, maličká dedina vzdialená od civilizácie bez obecného úradu, pošty, nemocnice, lekárne, elektriny, rozhlasu, asfaltovej cesty, autobusového spojenia či akejkoľvek inej vymoženosti civilizácie. Do okresného mesta Torčyn (18 km) a krajského mesta Luck (32 km) sa často chodilo pešo“ (Škurla 2004: 29). Rodiny zo Slovenska si priniesli smaltované sporáky s rúrou a kotlíkom na ohrev vody. Keďže dreva bolo veľmi málo, kúrilo sa uhlím alebo briketami, prípadne slamou a rašelínou (Škurla 2004). Na vyhrievanie miestností sa využívali aj kachľové pece.

Etnická odlišnosť sa dlho zachovala v strave. Postupne sa do ich jedálneho lístka popri máčanke, pirohoch, zemiakových, a kapustových jedlách, strukovínach, slanine a kyslom mlieku dostali aj ryby či peľmeny (ruské národné jedlo). Optanti zo Spiša, ktorí chovali ovce, dorábali syr aj bryndzu. Chlieb piekli doma vo veľkých peciach z kameňa a tehly s čelustami, avšak inej konštrukcie, než mali na Slovensku. „Chlieb sa oni od nás učili jak peč. A my jak tam prišli, sme mali pec na dvore a tam sme pekli, ale potym sme si dali dodnuka. Ta oni takže z koryta takoj nabrala a na lopatu a dookola zrobila okruhlyj, vodou primakala a do peci. A naše ženy mali také korytko a do ruk sme len tak s lopatkou nabrali sme na korytko sme vysypali a on se zrobil okruhlyj. Alebo na misočku sme dali taku hlboku a tam bylo šest chlebov alebo pjať a jak už trebalo do peca na lopatku, no tak z korytko to išlo chytro. A pirohi oni inakše robja. Oni lipjat pirohy gulki. Rozmačat rukami a tako okruhly. A my rozkačame cesto a tak. Ale už potym kačali“ (Ž).

Do obchodov začali privážať chlieb až v 60. rokoch. „Za chlebom bolo treba ísť pešo alebo stopom na korbe nákladných áut až 30 kilometrov do krajského mesta Luck. A aby sme kúpili 3–4 bochníky chleba, bolo treba vystáť rad, čo niekedy trvalo 10–12 hodín. Mnoho ľudí sa tam dusilo a odpadávalo“ (Škurla 2004: 38).

Rozšírené bolo nelegálne pálenie domácej pálenky. Fľaše sa uzatvárali kukuričnou zátkou.

Tradičný odev presídlenci pomerne rýchle vymenili za kupovaný, resp. šitý doma. Boli však lokálne rozdiely. V obciach vzdialených vyše 30 kilometrov od trhových centier sa tradičný odev zachoval dlhšie. „Za oblečenie bylo ťažko to peňjaze nebolo. Tak sme chodili jak i tam choďat druhi“ (Ž). Podľa krojov sa dalo rozoznať Rusínky, Polky⁹ a Ukrajinky („...rukávy iné, blišťačik na hrudi“, uvádza informátorka z obce Luck).

⁹ Poľských Lemkov miestni obyvatelia nazývali Gurali. „My aj Poliaci sme mali vzťahy dobré. Perše sme nepoznali tak. V škole deti spolu aj s Poljakmi aj Ukrajincami. Tam ľudie nebyli plano, že by - ne. Sme sa znašali dobre“ (Ž).

Sviatočný odev optantov z Volynskej oblasti.
Prameň: Ladomírová, súkromný archív informátorky.

Pohreb optanta z Volynskej oblasti. Na veku truhly je položený peceň chleba.
Prameň: Ladomírová, súkromný archív informátorky.

V lokalitách, kde sa sústreďovalo viac presídleneckých rodín, sa spočiatku hovorilo materinským jazykom, v nárečiach podľa pôvodu obyvateľov. S literárnou ukrajinčinou sa ako prvé stretávali deti v škole. Neznalosť ukrajinčiny bola u detí prvého stupňa základnej školy často príčinou horšieho prospechu, v takých prípadoch boli žiaci preraďovaní o ročník nižšie. Staršie deti mali špeciálne kurzy ukrajinčiny. V staršej generácii presídlencov sa vyskytovala negramotnosť, preto im domáci lektori robili kurzy čítania, písania a základov aritmetiky. V zime zostávali deti počas dní vyučovania na internáte, aby nemuseli dochádzať v snehu niekoľko kilometrov, nezriedka v zime školu vynechávali.

Listy domov písali latinkou alebo azbukou v materinskom jazyku – avšak používali ukrajinské slová (Kruško 1997: 74). Adresáta i odosielateľa písali cyrilikou aj latinkou. Korešpondencia s rodinou na Slovensku prechádzala cenzúrou, preto negatívne informácie v nich boli zašifrované tak, aby ich pochopili len adresáti. M. Mušínska uvádza: „Až niekedy na konci štyridsiatych a začiatku päťdesiatych rokov prichádzali od tety veľmi optimistické listy asi takéhoto znenia: „*Máme sa tu veľmi dobre, nič nám nechýba, na dvore dve studne – stále plné vody, z kolchozu sme dostali viac obilia ako má najväčší boháč v Kurove Petro z Jankivky...*“ – dve studne znamenali oči plné slz. Boháč Petro z Jankivky je najbiednejší Róm, ktorý nikdy obilie nemal“ (Mušínska 2002, s. 58). Vedomie etnickej príslušnosti bolo a aj zostalo u presídlencov z východného Slovenska rusínske, avšak pri vydaní úradných dokumentov im automaticky písali ukrajinskú národnosť. Rusínov od Ukrajincov bolo možné rozlíšiť podľa pozdravu. Ukrajinci medzi sebou preferovali civilné pozdravy, kým Rusíni Slava Isusu Christu.

Náboženstvo si optanti priniesli prevažne gréckokatolícke, čím sa odlišovali nielen od svojich predchodcov – rímskokatolíckych volynských Čechov, ale aj od pravoslávnych Ukrajincov. „*My byvali na českej kolonii. Česi asi neboli pravoslávni. Nemali tam kostol. (...) Medzi sebou sme v nedelu sme sa schodili a tak keď sme išli do cerkvi, tak sme hvareli, štyri kilometre trebalo íti*“ (Ž). Pre presídlencov bolo nezvyklé, že nemôžu spoločne spievať v kostole, keďže v pravoslávnych chrámoch spieva zbor. Nepoznali melódie ani texty. Spočiatku odmietali chodiť do pravoslávnych chrámov a organizovali si v domoch kantorské bohoslužby. Presídlenci z Gaboltova, Bardejova a Sabinova v obci Grušvica napríklad navštevovali rímskokatolícky kostol, do roku 1945 (pripojenie územia k ZSSR) využívaný Čechmi a Poliakmi. Prispôsobili sa gregoriánskemu kalendáru. S obľubou slávil hody v dňoch, ktoré pripadli na hody v ich pôvodných sídlach na Slovensku (Kruško 1997: 82–83). Obľúbeným pútnickým miestom našich optantov na Ukrajine bola Počajivská laura.

Obyčaje boli ďalším integračným prvkom presídlencov. Do osídlených oblastí priniesli nové kultúrne prvky, avšak postupne sa oboznamovali aj

s miestnymi zvykmi a zvykmi Poliakov a včleňovali ich do svojich vlastných. „*Na Andreja bola holotka. Všetky naši luda – každý jedlo a do jedného domu. Ešte sme neznali kto jaki. Tak oni si urobili v jednom dome a my v druhom dome. A oni prišli ku nam a sa prosili, že či ich prijmete a tak my še stretli potom. Prišli s koškami potom, bo každý si nis. A tam kucharke byli a z toho dali na stole – všetko spolu. Na druhej rik už netrebalo im uidti dvom ani trom, prišli ženy ich ku našim ludam. Tak sme sa zišli, Polski i Ukrajinci i my, všetko do jedného*“ (Ž). V rodinách, kde sa sobášom dostal rodený Ukrajinec/Ukrajinka, sa skôr včleňovali miestne zvyky aj strava.

V multietnickom prostredí v komplikovaných sociálno-ekonomických podmienkach bol proces adaptácie pre mnohých presídlencov dosť bolestný. Š. Kruško uvádza faktory, ktoré ho ovplyňovali:

- individuálne vlastnosti a schopnosti prispôbiť sa,
- príčiny presídlenia,
- miera odlišnosti medzi charakterom sídla doma a na Ukrajine,
- vek, rodinný stav optantov,
- vzdelanie a sociálny status (aj doma aj na Ukrajine),
- miera uchovávanía ľudových tradícií,
- rodinné zväzky s domovom,
- prijatie reoptantov v novom prostredí, pracovné úspechy, možnosti profesionálneho rastu,¹⁰
- kvalita života v porovnaní s domovom (Kruško 1997: 90).

Po dvoch rokoch optantom udelili sovietske štátne občianstvo. Nikdy neboli považovaní v ZSSR za národnostnú menšinu. Pri zápisoch do úradných databáz im často nepresne zapísali mená a priezviská a museli ich nedobrovoľne používať v novej podobe. Problém adaptácie na podmienky, ktoré sa značne odlišovali od vysnívaných predstáv, komplikovala nedostatočná zdravotná starostlivosť v zlých hygienických podmienkach a najmä politická situácia na Ukrajine. Stalinské totalitné metódy pri začleňovaní západnej Ukrajiny do ZSSR vyvolali reakcie banderovcov a následné obojstranné vyvražďovanie prívržencov i odporcov sovietskej moci. Optanti sa dostávali do nežiaduceho kontaktu s nimi. Zaznamenané boli aj vraždy optantov, čo vyvolávalo atmosféru strachu. Problémy boli spočiatku aj vo vzťahu k miestnym obyvateľom, ktorí dosídlencov prijímali s nedôverčivosťou (Šmigel – Kruško 2005: 151).

Už koncom 40. rokov 20. storočia sa niektorí presídlenci pokúšali nelegálne vrátiť do vlasti. Pokusy končili zväčša neúspechom a aktéri i organizátori boli odsúdení na nútené práce. V 50. rokoch mladí ľudia, ktorí sa na základe pozvania od príbuzných vrátili do vlasti, vstupovali do manželstiev s obyvateľmi Slovenska, aby sa nemuseli vrátiť. Už v roku 1954 sa podaril niekoľkým op-

¹⁰ Problém bol napríklad získať členstvo v tamjšej komunistickej strane aj napriek tomu, že predtým boli členmi Komunistickej strany Československa.

tantom návrat na pozvanie. Aby sa priblížili k vytúženému cieľu, návratu na Slovensko, v 50. rokoch 20. storočia sa časť reoptantov z Volyne presťahovala na Zakarpatskú Ukrajinu. Návšteva Slovenska bola zriedkavo povoľovaná celej rodine. Podobne aj návštevy rodiny zo Slovenska boli komplikované, takže niektorí príbuzní sa nevideli aj vyše desaťročia. V 60. rokoch za vlády Chruščova došlo k masovému organizovanému návratu. Podmienkou bolo pozvanie od blízkych príbuzných na trvalý pobyt. Vrátilo sa takmer 70 % presídlencov. „*Tak to išli sme na navštevu a tu bylo lepšie jak tam. Ja byla na navštevu, myj muž byl na navštevu. Z rodiny jeden. Za 19 roky raz len byla, aj raz byl moj muž. Mama aj brat boli za nimi raz za 19 rokov. To už ťažšie bolo jak sme tu pišli a išli tam. Bo už sme videli jak sa tu robi a jak tam. Jak začal Chruščov – niekomu sa podarilo a potom jeden za druhým*“ (Ž). Pozvanie muselo byť overené notárom a potvrdené obecným úradom. Na Ukrajinu musel uchádzač podať na rajonnú milíciu žiadosť potvrdenú viacerými inštitúciami. Ak okresné orgány dali kladné vyjadrenie, čakalo sa na vydanie zahraničného pasu s vízom na trvalý pobyt. Žiadosti boli bez dôvodu aj viackrát zamietané a vybavovanie trvalo minimálne rok. Najväčšia vlna navrátilcov z Ukrajiny prišla do vlasti v rokoch 1964–1968. V tom čase si bez problémov našli bývanie a zamestnanie, umiestnili deti do školy. Problémom však bolo navrátenie bývalého majetku, občianstva, priznanie odpracovaných rokov v ZSSR, kvalifikácie či prezenčnej vojenskej služby, vyžiadanie dokladov a pod.

Posledná vlna reoptácie sa uskutočnila v prvej polovici 90. rokov 20. storočia, keď sa po havárii černobyľskej atómovej elektrárne (1986) vrátilo do Československa zo ZSSR 1806 osôb. Presídleniu predchádzala výzva 18 rodín českého pôvodu, zaslaná prezidentovi Českej a slovenskej federatívnej republiky V. Havlovi o požiadavkách českej menšiny na Ukrajinu vrátiť sa do vlasti (Kruško a kol. 2005: 181). V rámci antipresídleneckej kampane po havárii v Černobyle sa objavil v oblastných novinách list od reoptantov, ktorí sa na Slovensko vrátili v 60.–70. rokoch, obsahujúci varovanie: „Sme tu občania tretej kategórie, prvá kategória, to sú miestni Slováci, druhá – miestni Cigáni a tretia – Slováci z Ukrajiny... A vždy sme len Rusi“ (Iljuk 2002).

Návrat na Slovensko neznamenal vyriešenie problémov. Kým na Ukrajinu presídlencov nazývali Huculi, tu ich označili ako Rusov. (Nikdy nie ako Ukrajincov.)¹¹ Opäť museli podstúpiť proces integrácie do spoločnosti. Z právneho hľadiska boli a sú navrátilci so sovietskym, resp. ukrajinským občianstvom, pre úradníkov cudzinci.¹² Status zahraničného Slováka získať nemôžu, pretože

¹¹ „Mali sme za sebou tieň minulosti. „Rus, Rusajda,“ – neraz sme počuli za svojim chrptom ironické slová“ (Škurla 2004: 161).

¹² Proces udelenia slovenského občianstva trvá cca 7 rokov a bežne stojí 26 000 Sk. Pre tých, čo sa na Slovensku narodili je možné tento proces skrátit, aj správny poplatok za udelenie štátneho

nemajú žiadny hodnoverný doklad o národnosti svojich predkov. Príbuzenské vzťahy počas rokov odlúčenia často ochladli, vyskytli sa obavy, že potomkovia reoptantov budú chcieť svoje domy, pozemky a lesy, ktoré už užívali iní majitelia (Kruško a kol. 2005: 249). Počas politického uvoľnenia v roku 1968 bola rozvinutá komunikácia medzi zástupcami reoptantov a vládnymi predstaviteľmi. 24. marca 1968 bolo v budove prešovského Ruského domu zvolané stretnutie reoptantov, na ktorom bola schválená „Rezolúcia reoptantov“. Zdôraznili v nej, že opciu vnímajú ako snahu Benešovej vlády komplexne vyriešiť národnostnú otázku Rusínov-Ukrajincov v Československu, čím bola spôsobená krivda Rusinom-Ukrajincom. Zároveň žiadali vládu o pomoc pri riešení bytovej otázky a o splnomocnenie tzv. Akčného výboru reoptantov na riešenie všetkých problémov a otázok vyplývajúcich z reopcie“ (Šmigel – Kruško 2005: 178). Počas normalizácie bola činnosť tohto výboru zastavená.

V roku 1991 sa reoptanti opäť inštitucionalizovali a vytvorili Koordinačný výbor reoptantov (ďalej KVR), ktorého členmi sú navrátilci nielen z východného Slovenska, ale aj z ďalších slovenských regiónov. Aktivity na Slovensku prebiehali súbežne s úsilím Čechov a Slovákov z oblasti Černobyľu o návrat do Československa. Prvá skupina sa presídlila v roku 1993, ďalšie do roku 2001. „Paradoxom však bolo, že do rodnej obce, z ktorej pred 50 rokmi optovali do ZSSR, sa nevrátila ani jedna rodina reoptantov, aj keď v obciach na východe Slovenska boli stovky neobývaných domov. ...Po presídlení z Ukrajiny sa veľká časť presídlencov zaradila medzi sociálne slabšie vrstvy slovenskej spoločnosti...“ (Šmigel – Kruško 2005: 189, 191).

Pri príležitosti 50. výročia presídlenia 30. augusta 1997 sa konal seminár, na ktorom účastníci prijali komuniké. V dokumente sa okrem iného uvádza, že podpísanie dohody z 10. júla 1946 medzi ČSR a ZSSR bol protiprávny, nehumánny akt vedome namierený proti občanom Slovenska bez rozdielu národnosti. Preto vyslovili poďakovanie vláde Slovenskej republiky, Národnej rade Slovenskej republiky (ďalej SR) a orgánom štátnej správy za vytvorenie podmienok pre všetkých doterajších navrátilcov. Občanom SR súčasne adresovali výzvu, aby presídlencov prestali považovať za emigrantov, exilantov a cudzincov. Reoptanti vládu SR a migračný úrad žiadajú, aby naďalej pokračovali v presídľovaní rodákov, ktorí boli postihnutí černobyľskou haváriou. Novelizáciou zákona o pobyte cudzincov a štátnom občianstve SR požadujú vyriešiť problém poplatkov spojených so zmenou občianstva tak, aby nemuseli platiť vysoký poplatok za osobu pri zmene občianstva Ukrajiny a za prijatie občianstva SR. Ministerstvo zahraničných vecí SR žiadajú, aby sa zákon o zahraničných Slovákoch vzťahoval aj na rodákov žijúcich na Ukrajině, nielen v Zakarpatsku. Zároveň požadujú, aby platnosť zákona o reštitúcii majetku bola predí-

občianstva znížiť na 500 Sk, čo však bez upozornenia žiadateľa úradníci neuplatňujú (Kruško 2002, s. 6).

žená aj pre tých, ktorí sa na Slovensko vrátili neskôr. Privítali by, keby legislatíva SR zohľadňovala pri výpočte dôchodkov roky odpracované na Ukrajine.¹³ ([http://mesto.sk/prispevky_velke/revuca/...](http://mesto.sk/prispevky_velke/revuca/)) Jednou z úloh výboru bolo vyhotovenie zoznamu presídlencov na Ukrajinu z roku 1947 – zoznam tých, čo v ZSSR zomreli, tých, čo sa vrátili na Slovensko, ale aj tých, čo dodnes žijú v republikách bývalého ZSSR, vrátane potomkov slovenských rodákov. Údaje o počte presídlencov sa značne rozchádzajú, diaspóra Slovákov na Ukrajine je doposiaľ málo prebádaná.

O päť rokov neskôr sa konala v Prešove konferencia nazvaná Čo dala – vzala našim rodákom optácia, ktorej hlavným garantom bol Spoločenskovedný ústav Slovenskej akadémie vied v Košiciach. Vyše polstovka účastníkov stretnutia zo všetkých regiónov Slovenska sa zaoberala historickými a legislatívnymi aspektmi presídlenia občanov SR a ich prínosom v rozvoji národnostnej kultúry na Slovensku. Na konferencii bola sprístupnená časť výstavy autentických dokumentov a fotografií o príprave, realizácii presídlenia a návrate krajanov do starej vlasti, ktoré dovtedy neboli takto ucelene prezentované. Výstava bola neskôr inštalovaná v Múzeu ukrajinskej a rusínskej kultúry vo Svidníku a následne aj v Stropkove. V rokoch 1997–2005 vyšlo viacero publikácií približujúcich dokumenty, odborné poznatky i spomienkové rozprávania na optáciu.

Aj keď optácia Rusínov zo Slovenska na Ukrajinu je spätne hodnotená negatívne, osobné spomienky tých, ktorí prežili, sú aj dobré aj zlé. Reoptanti vo Volynskej a Rovenskej oblasti nechali kus svojho života, príbuzných, priateľov, známych. V ZSSR získali vzdelanie, odbornosť, životné skúsenosti. Na severovýchodné Slovensko priniesli veľa celoukrajinských ľudových piesní, čím obohatili spevný repertoár Rusínov a Ukrajincov (Mušinka 2005). Dobré znalosti ruštiny a kontakty na Ukrajine i v Rusku mnohí využívali a využívajú vo svojej profesii. Z radov optantov na Ukrajine pochádza mnoho významných osobností z oblastí vedy, kultúry a školstva a významných riadiacich pracovníkov v oblasti hospodárstva.¹⁴

¹³ Reoptanti, ktorým nárok na starobný dôchodok vznikol od roku 2002, môžu dostať od Ukrajiny do 220 hrivien, čo je asi 1400 korún. Na Slovensku im bol priznaný dôchodok v sume od 300 do 800 korún, resp. nedostávajú nič a musia veľmi komplikovane žiadať o jeho priznanie.

¹⁴ „Ved' sme tam prežili najkrajšie roky svojho života – detstvo, školské a študentské roky. Aké ťažké podmienky by neboli, spomienky na mladosť ostanú vždy krásne“ (Škurla 2004 – vyjadrenie manželky autora).

- „Špatne nebylo, chliba bylo, kto robil, ten i korunu mal i dobytok“ (Ž).

- „Na Ukrajine sme sa zoznámili s bratskou slovanskou kultúrou, osvojili si jej jazyk, tradície, naučili sme sa jej nádherné lyrické piesne a temperamentné tance, ktoré navždy zostanú v našich srdciach. Naučili sme sa krásny ruský a ukrajinský jazyk. Je to obrovské duchovné bohatstvo, ktoré nám nikto nemôže vziať... Naučili sme sa byť skromnými, uspokojiť sa s tým, čo máme a nebať sa budúcnosti“ (Škurla 2004: 161).

Literatúra a pramene

- BARNOVSKÝ, Michal 2002: Historické súvislosti opcie a presídlenia Rusínov-Ukrajincov v roku 1947. In: *Čo dala – vzala našim rodákom optácia. Zborník z medzinárodnej konferencie*. Ed. M. Gajdoš. Košice – Prešov : SÚ SAV a KVP, s. 8–18.
- GAJDOŠ, Marián – SJUSKO, Ivan 1999: Optácia obyvateľov Zakarpatska v československo-sovietskych vzťahoch v rokoch 1945–1947. In: *Človek a spoločnosť*, roč. 2, s. 1–9 (<http://www.saske.sk/cas/3-99/index.html>).
- ILJUK, Boris 2002: Začátky hnutí o návrat černo-bylských krajanů do historické vlasti. In: *Čo dala – vzala našim rodákom optácia. Zborník z medzinárodnej konferencie*. Ed. M. Gajdoš. Košice – Prešov : SÚ SAV a KVP, s. 72–84.
- KONEČNÝ, Stanislav 2002: Zmluva o Zakarpatskej Urajine a opcia občianstva ZSSR na Slovensku po druhej svetovej vojne. In: *Čo dala – vzala našim rodákom optácia. Zborník z medzinárodnej konferencie*. Ed. M. Gajdoš. Košice – Prešov : SÚ SAV a KVP, s. 30–38.
- KRUŠKO, Štefan 1997: *Optanti. Sbirnik statej, spogadiv, dokumentiv ta fotografij*. Prjašiv : Koordinacijnij komitet reoptantiv.
- KRUŠKO, Štefan 2002: Úvodné vystúpenie. In: *Čo dala – vzala našim rodákom optácia. Zborník z medzinárodnej konferencie*. Ed. M. Gajdoš. Košice – Prešov : SÚ SAV a KVP, s. 5–7.
- KRUŠKO, Štefan a kol. 2005: *Encyklopedický slovník presídlenia*. Prešov : Koordináčny výbor reoptantov v SR.
- MUŠINKA, Mikuláš 2002: Moja expedícia k optantom v Rovenskej oblasti roku 1964. In: *Čo dala – vzala našim rodákom optácia. Zborník z medzinárodnej konferencie*. Ed. M. Gajdoš. Košice – Prešov : SÚ SAV a KVP, s. 58–71.
- MUŠINKA, M. 2005: Súčasní nositelia, interpreti a bádatelia ľudových tradícií Rusínov –Ukrajincov Slovenska: Vzájomné vzťahy a konflikty príslušníkov dvoch národnostných orientácií spoločného etnika. In: *Národ a národnosti na Slovensku v transformujúcej sa spoločnosti – vzťahy a konflikty*. Ed. Š. Šutaj. Prešov : Spoločenskovedný ústav SAV, s. 203–207.
- ŠKURLA, Mikuláš 2004: *Odsúdení do raja*. Neuveriteľné príbehy na ceste za šťastím. Svidník.
- ŠMIGEL, Michal 2004: Reoptácia rusínskeho obyvateľstva z Ukrajiny na Slovensko v rokoch 1993–1998 a ich začlenenie do sociálno-ekonomických štruktúr Slovenskej republiky v súčasnosti. In: *Ethnologia Actualis Slovaca. Revue pre výskum etnických spoločenskostí*. 5. Trnava: UCM, s. 130–142.
- ŠMIGEL, Michal – KRUŠKO, Štefan 2005: *Opcia*. Prešov : KVR SR.
- VANAT, Ivan 2001: *Volyn'skaja akcija. Obmin naselenňam miž Čechoslovaččynoju i Raďan'skym Sojuzom navesni 1947 roku*. Prešov: Zväz Ukrajincov-Rusínov Slovenskej republiky.
- http://mesto.sk/prispevky_velke/revuca/ostretnutipresidle872939880.phtml?tlac=1
http://mesto.sk/prispevky_velke/kosice/prvehistorickestre1015518583.phtml
<http://www.nonprofit.sk/95/04.html#7>

Školské slávnosti jedného socialistického gymnázia¹ (Prípadová štúdia)

Lucia Segřová

Kľúčové slová: Československo, Sovietsky zväz, politické sviatky, školské slávnosti, socializmus, mládež
Key words: Czechoslovakia, Soviet union, political festivals, school celebrations, socialism, youth

This article is a case study of school celebrations in a Slovak socialist grammar school. It deals with political festivals connected with political history of previous Czechoslovakia or Soviet Union. First part of the article describes school celebrations in three different periods. Stress is put on the period of normalization (1970–1989). In comparison with this period two earlier periods of school celebrations are analyzed (1946–1950 and 1966–1969). These earlier periods are considered as turning points in Czechoslovak history. Second part analyzes organization and content of described school celebrations.

VĎAKA RODNEJ STRANE

Všetci sme si rovní,
niet chudáka, pána,
a za to buď vďaka
Tebe rodná strana.

Že sa dnes budíme
do šťastného rána,
aj za to Ti patrí vďaka,
naša strana.

Že sa deťom v škole
vždy otvorí brána,
Ty máš na nej ruku,
naša rodná strana.

Ty si bašta ľudu,
ľudom milovaná,
si istota naša,
drahá rodná strana.

študent II. C

¹ Štúdiá vychádzajú z pôvodnej verzie vypracovanej v roku 2002 v rámci projektu Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR „Totalitarismu a meze tolerance. Na příkladu vztahu komunistické diktatury v Československu k nedominantním společnostem.“

Báseň uverejnil na titulnej stránke školský časopis Gymnázia Viliama Paulíny-Tótha v Martine² pri príležitosti 60. výročia vzniku Komunistickej strany Československa (KSČ). Pravdepodobne je výsledkom literárnej súťaže vo vlastnej tvorbe študentov usporiadanej k okrúhlemu výročiu KSČ.

Analýze básní ale aj ďalších literárnych i neliterárnych fenoménov ako semiotických konštruktov „sveta socializmu“ sa venoval literárny vedec Vladimír Macura.³ Využil aplikovanú semiotiku, ktorá na rozdiel od analýz jazyka komunistickej propagandy (ako jazyka nie „nášho“ ale „ich“),⁴ pomáha porozumieť „socialistickému svetu“ ako kolektívne vytváranej a vzájomne zdieľanej „našej“ kultúre.⁵ Aplikácia Macurovej analýzy spartakiádnych skladieb⁶ objasňuje aj idey a motívy použité citovaným anonymným martinským študentom. Základné momenty spartakiády i našej básne sú spoločné:

1. rozplývajú sa jedinca v množstve – „*všetci sme si rovní, niet chudáka, pána*“;
2. dobrovoľné vyjadrenie podpory a vďaky režimu a jeho predstaviteľom – vďaku a podporu komunistickej strane opakovane vyjadruje každá strofa;
3. vyjadrenie vše objímajúcej jednoty, stotožnenie všetkých so všetkými a najmä jednota ľudu a mocenských zložiek režimu – „*Ty si bašta ľudu, ľudom milovaná, si istota naša, drahá rodná strana*“;
4. konfrontácia prítomnosti s minulosťou – nepriame porovnanie minulej nerovnosti a súčasného „*radostného rána*“;
5. deti a mládež ako symbol novej epochy – báseň pripomína zásluhy komunistickej strany v oblasti školstva – zavedenie jednotnej, všeobecne povinnej a bezplatnej školy – „*že sa deťom v škole vždy otvorí brána*“;

² PON (Příroda Okolo Nás), jún 1981, č. 3–4, s. 1.

³ MACURA, V.: *Šťastný věk*. Symboly, emblémy a mýty 1948–1989. Praha : Pražská imaginace 1992. MACURA, V.: *Masarykovy boty a jiné semi(o)fejetony*. Praha : Pražská imaginace 1993. Termín „socialistický svet“ používa Macura.

⁴ V československom prípade predovšetkým práce Petra Fidelia. V češtine FIDELIUS, P.: *Řeč komunistické moci*. Praha : Triáda 1998. Ďalšiu literatúru uvádza ROUBAL, P.: Visual Representation of the Czech/Czechoslovak State, 1945–2000: A Survey of the Literature. In: *European Review of History-Revue européenne d'Histoire*, 13, 2006, s. 83–113.

⁵ „Svět socialismu“ jako sémiotický konstrukt však už nemůže být chápan jako něco útěšně vnějšího. Je náš, byli jsme jeho spoluvůrci.“ MACURA, V.: *Šťastný...*, s. 7. ROUBAL, P.: Visual..., s. 84.

⁶ Spartakiáda bolo najokázalejším masovým gymnastickým predstavením, aké kedy bolo organizované. Organizovala sa pri okrúhlych výročiach oslobodenia Československa Sovietskou armádou. Po cvičeniach na miestnej, okresnej a krajskej úrovni celá akcia vyvrcholila na strahovskom štadióne v Prahe (zďaleka najväčšom štadióne na svete, pokrývajúc om plochu väčšiu ako osem futbalových štadiónov). Rituál synchronizovaného masového pohybu hral dôležitú úlohu vo všetkých komunistických krajinách. ROUBAL, P.: Politics of Gymnastics: Mass Gymnastic Displays under Communism in Central and Eastern Europe. In: *Body & Society*, vol. 9 (2), 2003, s. 1–25.

6. spoločná radosť ako nemenný stav duše socialistického človeka – „že sa dnes budíme do šťastného rána“.⁷

Báseň Vďaka rodnej strane ilustruje prvky socialistického školského sviatkovania – typ pripomínaných sviatkov, aktivitu študentov, venovanie samostatného čísla časopisu ako i literárnej súťaže práve výročiu komunistickej strany – a symbolicky zdôrazňuje osobitú každodennosť i sviatočnosť socialistickej školy. Preto som ňou uviedla nasledujúce riadky, ktorých zámerom je podať základný prehľad sviatkov a výročí oslavovaných na jednom socialistickom gymnáziu.

Na úvod považujem za dôležité objasniť svoje východiská a terminologické otázky súvisiace s pojmami sviatok, mládež a „socialistický svet“.

Pri narábaní s pojmom sviatok, vychádzam zo všeobecnej charakteristiky, ktorá vymedzuje sviatky ako „dni späté s prelomovými momentmi v živote jedinca, spoločnosti a prírody. Vyznačujú sa osobitou spoločenskou atmosférou, vytvorenou súborom symbolických prvkov alebo nekaždodenných činností.“⁸ Sviatky, resp. sviatočné dni vymedzované štátom podobne ako iné semiotické akty súviseli a súvisia „s určitými konkrétnymi hodnotovými a ideovopolitickými prioritami štátu“.⁹ Proces tvorenia takýchto semiotických aktov v moderných štátoch nazýva Eric Hobsbawm „vynájdenu/vymyslenou tradíciou“ (invented tradition). „Vynájdenu tradíciu“ chápe ako „súbor praktík rituálneho alebo symbolického charakteru, obvykle riadených zjavne alebo mlčky akceptovanými pravidlami. Tieto praktiky sa opakovaním pokúšajú vstúpiť určité hodnoty a normy, ktoré automaticky implikujú kontinuitu s minulosťou. V skutočnosti, kde je to možné, pokúšajú sa vytvoriť kontinuitu s vhodnou historickou minulosťou.“¹⁰ V centre pozornosti môjho výskumu stoja sviatky politické, odkazujúce k prelomovým momentom v živote spoločnosti. Konkrétne tie, ktoré sa vzťahujú, alebo boli vzťahnuté k politickým dejinám Slovenska a Československa.

V povojnovom socialistickom Československu sviatočné dni na dlhú dobu vymedzil zákon č. 93 z roku 1951 a delil ich do niekoľkých skupín:

a) jeden štátny sviatok, ktorý dlho existoval ako hierarchicky najvýznamnejší;

⁷ MACURA, V.: *Šťastný...* s. 65–73. Jediný Macurom identifikovaný motív, ktorý v básni nenachádzame explicitne vyjadrený, je potlačenie náhodného v prospech poriadku a organizácie.

⁸ *ENCYKLOPÉDIA ľudovej kultúry Slovenska*. 2. časť. Bratislava: Veda 1995, s. 222.

⁹ ŠÚTOVEC, M.: *Semióza ako politikum alebo „pomlčková vojna“*. Bratislava: Kalligram 1999, s. 55.

¹⁰ Eric Hobsbawm skúma predovšetkým začiatky „vynachádzania“ rôznych sociálnych a politických tradícií. HOBSBAWM, E.: Introduction: Inventing Traditions; Mass-producing Tradition: Europe 1870–1914. In: Hobsbawm, Eric – Ranger, Terence (eds.): *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge university press 1992, s. 1, 263–264.

b) dni pracovného kľudu (pričom nie všetky takto označené dni beriem do úvahy ako sviatky);

c) pamätne a významné dni republiky, ktoré boli pracovnými dňami.

Skupiny sviatkov a) a b) boli nepracovnými dňami.

Ako štátny sviatok spomenutý zákon zaviedol 9. máj – výročie oslobodenia Československa a skončenia druhej svetovej vojny. Tento sviatok nahradil dovtedy najvýznamnejší sviatok 28. október – pôvodne slávený ako pripomienka vzniku Československa v roku 1918.

K dňom pracovného kľudu patrili všetky nedele a okrem nich 1. január, veľkonočný pondelok, 1. máj, do roku 1975 aj 28. október – ktorý figuroval ako Deň znárodnenia a 25. a 26. december.¹¹

Medzi pamätne dni zákon zaradil 5. júl – sviatok vierozvestcov Cyrila a Metoda a 6. júl – pripomenutie pamiatky reformátora Jana Husa. Poslednú kategóriu dní významných tvorili: 25. február ako tzv. Víťazný február – pripomína definitívne prebratie moci Komunistickou stranou v Československu, 29. august – oslavoval vypuknutie Slovenského národného povstania (SNP), 7. november – odkazoval k sovietskej revolúcii z októbra 1917 (v dobovej terminológii Veľkej októbrovej socialistickej revolúcii (VOSR)) a od roku 1975 i 28. október, ktorý sa do tejto kategórie dostal bez jasného označenia, ku ktorej udalosti sa vlastne vzťahuje. Legislatívne úpravy sviatkov v Československu však prechádzali zmenami, vďaka čomu došlo po čase (v roku 1988) k ďalšiemu preradeniu 28. októbra: tentoraz medzi štátne sviatky už s jasným odkazom na vznik Československa.¹² Podobne na Slovensku rozhodnutím Slovenskej národnej rady prešla na obdobie šiestich rokov (1969–1975) medzi štátne sviatky pripomienka Slovenského národného povstania. Nejasný bol aj vzťah k tzv. pamätným dňom – pamiatke Cyrila a Metoda a Jána Husa, ktoré boli striedavo rušené a opäť obnovované.¹³

Čo sa týka termínu mládež, v najvšeobecnejšej rovine sa jedná o vekovú kategóriu ľudí. Táto práca sa sústreďuje na stredoškolskú mládež vo veku od 14 do 19 rokov. Základným znakom mládeže je fyziologické, psychické a sociálne dospievanie,¹⁴ ktoré je dôležitou súčasťou socializácie. Práve pri socializácii má zásadnú úlohu a vplyv na mladých ľudí škola. Eric Hobsbawm školopívnú mládež označuje za „získanú“ či „ovládnutú“ („captive public of school-

¹¹ Zo sviatkov zaradených medzi dni pracovného kľudu sa zaoberám iba pripomínaním 1. mája a 28. októbra. Ostatné sviatky sú tzv. štátom uznanými sviatkami, čo znamená, že československý štát prijal tieto pôvodne cirkevné sviatky za sviatky vlastné. SUCHÁNEK, R.: Vývoj svätkového práva od vzniku ČSR po súčasnosť. In: *Acta Universitatis Carolinae – Iuridica*, 1999, č. 1–2, s. 103–114.

¹² Tamže.

¹³ MIHÁLIKOVÁ, S.: Sviatky na Slovensku ako súčasť politických rituálov. In: *Historický časopis*, 2005, roč. 53, č. 2, s. 347–348.

¹⁴ *ENCYKLOPÉDIA ľudovej ...*, s. 367.

children“) a pripomína, že od konca 19. storočia toto ovládnuté publikum stále početne rastie.¹⁵ Sviatky sa totiž nezaujímajú iba o minulosť a prítomnosť. Práve kontrola budúcnosti otvára netušené možnosti – sviatky preto boli a sú súčasťou pedagogického projektu, ktorý vstúpuje do pamäti vnímavých detských a mládežníckych osobností hodnoty štátu. Slávnosti v škole sa tak od poslednej tretiny 19. storočia stali neustálou a neúprosnou propagandou. Deti a mládež boli plne mobilizované v školských a mimoškolských slávnostných aktivitách.¹⁶

Pre základnú orientáciu vo „svete socializmu“ a jeho organizáciách, o ktorých bude ďalej reč, považujem za užitočné priblížiť na príklade mnou najčastejšie spomínaných organizácií¹⁷ – Socialistického zväzu mládeže (SZM)¹⁸ a Zväzu československo-sovietskeho priateľstva (ZČSSP)¹⁹ – dve z organizačných zásad proklamovaných komunistickou stranou: „zásadu demokratického centralizmu a výrobnú-územný princíp“. Dobová encyklopédia²⁰ spomenuté zväzy charakterizovala ako jednotné dobrovoľné masové organizácie.²¹ Svoju činnosť rozvíjali pod vedením KSČ. Obe organizácie boli hierar-

¹⁵ HOBSBAWM, E.: *Mass-producing...*, s. 263, 282. Vzhľadom k histórii a rozvoju školstva na Slovensku je nárast počtu školopovinných detí a výrazné predĺženie školskej dochádzky na Slovensku významným faktorom aj po druhej svetovej vojne. Ďalšiu významnú a početnú časť obecnstva osláv predstavovali štátni zamestnanci.

¹⁶ CONFINO, A.: *The nation as a local metaphor*. Würtemberg, imperial Germany, and national memory. 1871–1918. Chapel Hill : The university of North Carolina press 1997, s. 46–50.

¹⁷ Charakteristika organizácií platí pre obdobie tzv. normalizácie, t. j. pre roky 1969–1989.

¹⁸ SZM vznikol v roku 1970 a nadviazal na činnosť Československého zväzu mládeže, ktorý vznikol zlúčením rôznych organizácií v roku 1949 a rozpadol sa v roku 1968. SZM vyvíjal všestrannú činnosť, významne sa podieľal na výchove a formovaní ideovo-politického profilu mládeže. Jeho členmi boli ľudia od 14 do 30 rokov. Relatívne samostatnú súčasť tvorila Pionierska organizácia SZM, starajúca sa o mladšie deti. *ENCYKLOPÉDIA Slovenska*. I.–VI. zväzok. Bratislava : Veda 1977–1982.

¹⁹ ZČSSP vznikol v roku 1948 taktiež zlúčením viacerých organizácií a rozvíjal svoju činnosť v duchu hesla „So Sovietskym zväzom na večné časy a nikdy inak.“ Jeho hlavným poslaním bolo „...prehlbovanie vedomelého priateľstva a bratstva medzi národmi Zväzu sovietskych socialistických republík a Československej socialistickej republiky na zásadách socialistického vlastenectva a internacionalizmu, šírenie poznatkov o Zväze sovietskych socialistických republík, propagácia výsledkov jeho politiky, hospodárstva, vedy, kultúry, umenia a ich uplatnenie v podmienkach Československej socialistickej republiky. Rôznymi formami pomáha realizovať československo-sovietskú spoluprácu vo všetkých oblastiach... Objasňuje rozhodujúce postavenie Zväzu sovietskych socialistických republík v socialistickom spoločenstve a v svetovom revolučnom hnutí, v zápase o svetový mier i spoločenský pokrok.“ Tamže.

²⁰ Tamže.

²¹ Ako sa v súčasnosti obvykle vysvetľujú dobové prívlastky *jednotný, dobrovoľný, masový* popisuje KOČÍ, M. – JAKSICOVÁ, V.: Keď škola boja jednotná a prestala byť hrou. In: *História*, roč. 5, 2006, č. 2, s. 25. „Tak ako sa stalo v roku 1948 vzdelávanie jednotným, tak aj školská a mimoškolská činnosť mládeže bola jednotne organizovaná a organizačne podchytená. Mladšie deti na prvom stupni ZŠ boli iskričky, staršie na druhom stupni pionieri t. j. členmi Pionierskej organizácie SZM. Stredoškooláci a vysokoškooláci (alebo aj pracujúca mládež v závodoch či na

chicky usporiadané, pričom ich vrcholným orgánom bol formálne celoštátny zjazd. Medzi zjazdmi organizácie riadil Ústredný výbor (ÚV), ktorému podliehali republikové Ústredné výbory, tým zasa krajské (KV), okresné (OV), mestské a miestne výbory.²² Základným organizačným článkom bola základná organizácia. V prípade školy základnú organizáciu tvorili zväzaci jednej triedy. Triedne organizácie zastrešoval celoškolský výbor, ktorý ďalej podliehal, aj v prípade mnou skúmaného mesta Martin, mestskému a okresnému výboru. Jednotlivé spoločenské organizácie, a tak aj SZM a ZČSSP často spolupracovali.

Na tomto mieste by som ešte rada priblížila svoj pohľad na „svet socializmu“, prejavujúci sa aj v tejto štúdií. Spolu s Katherine Verdery považujem zmeny v postsocialistických krajinách po roku 1989 za prechod od jedného sveta významov k inému. Všetky ľudské bytosti jednáajú v rámci určitých kultúrnych vytvorených základných očakávaní a porozumenia o tom, čo realita vlastne je. Tieto očakávania často nie sú vedomé. Zmeny nasledujúce po udalostiach roku 1989 si vyžiadali znovu usporiadanie celého zmysluplného sveta ľudí. Zmenené boli napríklad myšlienky o tom, odkiaľ ľudia prichádzajú, aké sú najdôležitejšie typy ľudí a ako sa k nim máme správať, čo robí správanie morálnym a nemorálnym, čo sú základné atribúty človeka, čo je čas a ako plynie a podobne.²³ Táto štúdia tak skúma svet významov a konania, ktorý dnes už

vidieku) sa stávali zväzkami a boli organizovaní v SZM. Zo zväzakov sa stávali nomenklatúrne kádre komunistickej strany. Samozrejme, že členstvo v týchto organizáciách bolo navonok dobrovoľné, no žiaci, ktorí neboli ich členmi, to mali prinajmenšom poznamenané v kádrových posudkoch a robilo im to problém pri ďalšom štúdiu.“

²² Určité špecifikum (preto výrobnú-územný princíp) predstavovali podnikové výbory, ktoré mohli narušovať túto jasnú hierarchiu. Podniky so svojimi závodmi mohli zasahovať do viacerých okresov či krajov, a tak napríklad Podnikový výbor KSČ významnej výrobné-hospodárskej jednotky Závodov ťažkého strojárstva so sídlom v Martine bol podľa oficiálnej hierarchie na úrovni krajských výborov KSČ.

²³ „Koniec vlády strany bol veľký šok pre ľudí žijúcich v predtým socialistických krajinách. A to nie preto, že by každý internalizoval kozmológiu a organizáciu vecí komunistickou stranou – ani zďaleka. História vlády strany naprieč regiónom bol dlhý boj medzi tým, čo vodcovia strany chceli, a tým, s čím všetci ostatní boli pripravení žiť. Konanie, očakávania a presvedčenia celkom v rozpore s diktátom strany narážali na seba s tými, ktoré propagovala strana. Ničmenej, každodenný život pokračoval v rámci alebo v rozpore s určitými obmedzeniami, príležitosťami a pravidlami hry, ktoré politický systém vytvoril, a tieto tvorili sústavu základných očakávaní, ktoré rámcovali životy ľudí. Udalosti roku 1989 rozvrátili tieto základné očakávania spôsobom, ktorý veľa ľudí v regióne považovalo za dezorientujúci (aj keď niektorí si v ňom našli aj nové príležitosti). Už si viac nemohli byť istí tým, čo kedy povedať, ako uskutočňovať politiku s viac ako jednou politickou stranou, ako sa uživiť bez socialistických dotácií a na pozadí špirálovej inflácie atď. Zistili, že ich zmysel pre čas nevyhovuje náhlemu nárastu úloh, ktoré museli splniť. A čo viac, ich obvyklé vzťahy s inými ľuďmi začali byť náhle napäté. Hádky o majetok... V týchto podmienkach sa ľudia všetkého druhu viac nemohli spoliehať na svoje predchádzajúce pochopenie toho, ako funguje svet. Či už vedome alebo nie, stali sa otvorenými prehodnoteniu svojich sociálnych vzťahov

neexistuje. Približuje to, na čo boli ľudia pred rokom 1989 zvyknutí, čo bolo „normálne“ a očakávané.

Štúdia je časovo a priestorovo ohraničená. Zameriava sa na sviatky pripomínané študentmi Gymnázia Viliama Paulíny-Tótha v Martine.²⁴ Časové vymedzenie vyplýva z dostupného kompatibilného materiálu: zachytáva obdobie školských rokov 1969/1970 až 1987/1988 a umožňuje dve sondy do starších období.²⁵

Text je rozdelený do dvoch hlavných častí. Prvá – materiálová časť (Popisy školských slávností) v troch kapitolách popisuje a charakterizuje jednotlivé slávnosti pripomínané na martinskom gymnáziu. Prvá z nich chronologicky sleduje jednotlivé slávnosti v priebehu školského roka v období tzv. normalizácie (1970–1988). Ďalšie dve popisujú školské slávnosti v čase zlomových udalostí v Československu: druhá kapitola na príklade výrazných zmien pripomínaných slávností v rokoch 1946–1950 dokumentuje prechod k novým školským slávnostiam, tretia popisuje nové národné prvky v školských slávnostiach zaznamenané koncom 60. rokov, konkrétne v rokoch 1967–1969. Keďže ako som už naznačila „socialistický svet“ predstavoval osobitý svet významov, v poznámkach pod čiarou ilustrujem citátmi z dobovej encyklopédie, ako boli oficiálne vnímané a vysvetľované jednotlivé sviatočné príležitosti. V poznámkach charakterizujem aj dobové termíny ako brigáda socialistickej práce alebo smena cti.

Druhá časť štúdie analyzuje popísané organizačné a obsahové charakteristiky školských slávností.

Popisy školských slávností

I. skúmané obdobie 1970–1988

Školský rok začínal obvykle prvým septembrovým dňom. Otváralo ho slávnostné zhromaždenie študentov a profesorov. V sledovanom období počet študentov prevyšoval 500 a keďže sa v škole nenachádzal dostatočne veľký priestor, školské slávnosti sa obvykle konali v miestnych kinách Moskva a Strojár, príp. tie najslávnostnejšie v martinskom Divadle Slovenského národného povstania. Na slávnostnom zhromaždení odznel za reprezentačnej účasti hostí z

a ich svetov významu.“ VERDERY, K.: *The political life of dead bodies*. Reburial and Postsocialist Change. New York : Columbia University Press 1999.

²⁴ Toto je oficiálny názov školy od školského roku 1968/1969.

²⁵ Základným prameňom výskumu boli výročné správy školy, vydávané v rokoch 1946/1947 – 1949/1950 a v rokoch 1967/1972 – 1987/1988, doplnené údajmi zo školského časopisu PON z obdobia 1975–1985, zo školskej kroniky vedenej od roku 1965, niektorých triednych albumov a troch trojhodinových rozhovorov s dvoma z dlhoročných profesorov školy.

Okresného výboru Komunistickej strany Slovenska (OV KSS) alebo Okresného národného výboru (ONV) a rodičov, zástupcov celoškolskej organizácie Združenia rodičov a priateľov školy (ZRPŠ),²⁶ prejav riaditeľa školy. Po slávnostnej časti nasledoval v niektorých rokoch film s vhodnou tematikou – obvykle sovietsky film o druhej svetovej vojne alebo v iných rokoch rozhlasový prejav ministra školstva.

Počas prvých dvoch školských mesiacov si študenti pripomenuli dva menšie sviatky. V októbri športovou súťažou v streľbe či besedami Deň Československej ľudovej armády (6. október) oslavujúci karpatsko-dukelskú operáciu ako začiatok oslobodzovania Československa.²⁷ V novembri Medzinárodný deň študentstva (17. november) odkazujúci k protifašistickej demonštrácii v Prahe a následnému zatvoreniu všetkých českých vysokých škôl a poprave študentských funkcionárov v roku 1939.²⁸ Sviatok študentov sa v správach objavuje na konci 70. rokov. Spočiatku ho charakterizujú celoškolské večierky, neskôr rozhlasové relácie pripravené školskou organizáciou SZM.

Ďalší zo sviatkov je dobrým príkladom rozporuplnosti modernej pamäti, ktorá je rovnako spomínaním ako zabúdaním a zrodila sa spolu s masívnou snahou odmietnuť minulosť a skonštruovať radikálne novú budúcnosť.²⁹ Tak ako minulosť odmietli predstavitelia Veľkej francúzskej revolúcie v roku 1789 alebo Československej republiky v roku 1918, rozhodli sa na časť minulosti zabudnúť aj komunistické elity v roku 1948. „Nevhodným“ či „nepoužiteľným“ sa stal 28. október 1918, ktorý bol do roku 1948 najvýznamnejším československým sviatkom a jeho pripomínanie priamo odkazovalo k hodnotám medzivojnového, v socialistickej terminológii „buržoázneho“ Československa z rokov 1918–1938. Ako naznačuje jeho nestále zákonne vymedzenie (pôvodne deň pracovného kľudu, potom významný deň a nakoniec štátny sviatok), komunistické elity sa jeho pôvodný význam a obsah pokúsili prekryť novými

²⁶ Aj v prípade ZRPŠ existovali triedne organizácie podliehajúce celoškolskému výboru.

²⁷ „V tento deň prekročil I. československý armádny zbor v ZSSR v rámci karpatsko-dukelskej operácie hranice a po boku Sovietskej armády vstúpil na pôdu vlasti. Pripomína obetiplný zápas za našu slobodu, historické korene československo-sovietskeho spolenectva, bojovej družby Sovietskej armády a Československej ľudovej armády ako aj úlohu Československej ľudovej armády pri zabezpečovaní budovateľskej práce československého ľudu.“ *ENCYKLOPÉDIA Slovenska...*, I. zväzok, s. 498.

²⁸ „V tento deň pokrokoví študenti celého sveta demonštrujú proti imperializmu, fašizmu, vojne, sociálnemu a politickému útlaku, za víťazstvo sociálneho a spoločenského pokroku a mieru na svete.... Študenti demonštrujú svoju solidaritu s revolučným a pokrokovým študentským hnutím na celom svete a zároveň vyslovujú odhodlanie maximálne prispievať k rozvoju socialistickej spoločnosti, ktorá sa stala významným činiteľom v boji pokrokového ľudstva za mier a socializmus.“ *ENCYKLOPÉDIA Slovenska...*, III. Zväzok, s. 540.

²⁹ GILLIS, John R.: Introduction. Memory and identity: The history of a relationship. In: GILLIS, John R. (ed.): *Commemorations: The politics of national identity*. Princeton, New Jersey : Princeton University press 1994, s. 7. Moderná pamäť sa podľa Johna Gillisa zrodila koncom 18. storočia v súvislosti s Americkou a Francúzskou revolúciou.

obsahmi. Tak bola už v roku 1949 základná idea sviatku – vznik samostatného československého štátu – doplnená tézou, že „*bez VOSR by nebolo samostatného Československa*“.³⁰ Od roku 1950 sa oslava vzniku Československa spojila s oslavou znárodnenia priemyslu, pripomínajúcou zoštatnenie kľúčového priemyslu, bánk a poisťovní v roku 1945. Zákon z roku 1951 už 28. október vymedzil jednoznačne iba ako Deň znárodnenia.³¹ V roku 1969 sa k 28. októbru vzťahla ďalšia pripomienka – oslava podpisu zákona o česko-slovenskej federácii. Ústavný zákon o česko-slovenskej federácii prijalo Národné zhromaždenie Československej socialistickej republiky (ČSSR) 27.10. 1968.³² Zníženie významu tohto dňa, napriek trojitému obsahu, bolo vyjadrené jeho preradením medzi významné, a teda pracovné dni bez uvedenia odkazu. No a nakoniec v roku 1988 pri príležitosti 70. výročia vzniku Československa bol sviatku vrátený jeho pôvodný význam i obsah.³³

Na martinskom gymnáziu prvá a súčasne najväčšia spomienka na tento deň súvisí so 60. výročím vzniku Československa a 10. výročím vyhlásenia zákona o česko-slovenskej federácii v roku 1978. Študenti gymnázia si ho pripomenuli na slávnostných triednických hodinách, oslavy pokračovali literárnou súťažou vo vlastnej tvorbe na túto tému, celoškolským kvízom k dejinám a kultúre Československa, divadelným predstavením Strakonický gajdoš a besedou o vplyve VOSR na vznik Československa, ktorú usporiadal Klub mladých priateľov Zväzu sovietskych socialistických republík (ZSSR). V nasledujúcich rokoch je 28. október pripomínaný len sporadicky rozhlasovou reláciou, súťažou či besedou. V rozhlasovej relácii však opäť vystupuje nielen ako Deň vyhlásenia samostatnosti Československa a Deň znárodnenia, ale spája sa aj s vyhlásením Týždňa boja za všeobecné odzbrojenie.

Koncom októbra začínala jedna z dvoch najväčších slávnostných udalostí roka: Mesiac československo-sovietskeho priateľstva (MČSSP).³⁴ Jednalo sa o

³⁰ Z tejto tézy logicky vyplývala nová hierarchia – VOSR je dôležitejšia ako vznik Československa. Bez VOSR by totiž nebolo ani Československo.

³¹ „Znárodnenie – proces zospoločnenia súkromného vlastníctva výrobných prostriedkov v prospech pracujúceho ľudu a jeho premena na štátne socialistickej vlastníctvo.“ *ENCYKLOPÉDIA Slovenska...*, VI. zväzok, s. 587. Aj táto zmena bola vyjadrením novej hierarchie – dôležitejšia ako vznik nového štátu je jeho socialistickej orientácia.

³² „Významnou etapou v rozvoji československej socialistickej štátnosti je prijatie Ústavného zákona o československej federácii... Vychádza z poznatkov, že socialistickej federácia zabezpečuje jednotlivým národom národnú štátnosť a prostredníctvom federatívneho spojenia umožňuje riešiť národné úlohy rozvoja federácie v zmysle progresívneho ekonomického, politického a kultúrneho rozvoja, usmerňovaného KŠC ako vedúcou silou v štáte a spoločnosti.“ *ENCYKLOPÉDIA Slovenska...*, I. zväzok, s. 404.

³³ SUCHÁNEK, R.: Vývoj..., s. 103–114. MIHÁLIKOVÁ, S.: Sviatky..., s. 349–350. MĚCHÝŘ, J.: O našich pamätných dňoch. In: *Acta contemporanea*. Praha: ÚSD AV ČR 1998, s. 207–208.

³⁴ „MČSSP- vyvrcholenie celoročnej aktivity ZČSSP od 7. novembra do 12. decembra. Každoročne sa otvára pri príležitosti osláv VOSR a končí sa dňom výročia podpisania Zmluvy o priateľstve, vzájomnej pomoci a povojnovej spolupráci. Prvý raz sa konal 1951... Jeho poslaním je rozličnými

komplex rôznorodých akcií a výročí charakterizovaný zdôrazňovaním spoločných aspektov československo-sovietskej minulosti a prítomnosti a mnohostrannou propagáciou sovietskej kultúry, vedy a spoločnosti. Scenár sa v jednotlivých rokoch mierne líšil, ako vzorový opis však môže slúžiť jedna z najmohutnejších osláv v školskom roku 1971/1972.³⁵ Ešte pred začiatkom MČSSP boli na chodbách školy inštalované dve výstavy: Úspechy sovietskej vedy a techniky a Zo života sovietskeho ľudu. O týždeň neskôr si študenti vyzdobili svoje triedy. Nástenky v triedach a panely na chodbách školy čerpali v tomto i nasledujúcich rokoch z rôznych oblastí, ilustrovali napríklad témy: revolučný odkaz VOSR, Vladimír Iljič Lenin, Sovietska armáda – záštita mieru, 50 rokov Jurija Alexejeviča Gagarina, výročie podpisania zmluvy o priateľstve, v ústrety XXVI. zjazdu Komunistickej strany Sovietskeho zväzu (KSSZ), 60 rokov bratskej spolupráce KSSZ a KŠC a pod. Školská organizácia SZM niekoľkokrát vyhlásila súťaž o najlepšiu nástenku k výročiam VOSR.

25. októbra 1971 študenti zahájili oslavovaný mesiac v kine zhladnutím filmu Veľká vlastenecká vojna. Obvyklejšie však bolo mesiac začínať slávnostnými triednickými hodinami. Na triednických hodinách či besedách sa hovorilo „o význame priateľstva so ZSSR, o živote, práci a kultúre sovietskeho ľudu“. Študenti, organizácia SZM i škola sama posielali pozdravné listy do ZSSR, príp. na sovietske veľvyslanectvá. V rámci tried alebo záujmových krúžkov študenti nacvičili program, s ktorým potom vystupovali na slávnostných schôdzach rôznych mimoškolských organizácií. V roku 1971 študenti spestrili slávnostnú schôdzu Zväzu protifašistických bojovníkov, v iných rokoch a pri iných príležitostiach ako bolo Medzinárodný deň žien či Víťazný február to mohli byť schôdze patronátnych závodov,³⁶ OV KSS, uličných organizácií KSS, družobných Brigád socialistickej práce,³⁷ návšteva v neďalekých obciach či v domove dôchodcov.

formami politicko-výchovných a kultúrnych akcií zoznamovať verejnosť so sovietskou skutočnosťou a jej úspechmi v oblasti vedy, techniky, kultúry a spoločenského života a takto prehlbovať priateľstvo československého a sovietskeho ľudu. Pod vedením straníckych orgánov a organizácií sa na podujatiach MČSSP podieľajú všetky spoločenské organizácie Národného frontu a iné inštitúcie, prichádzajú k nám oficiálne i turistické delegácie zo ZSSR.“ *ENCYKLOPÉDIA Slovenska...*, III. zväzok, s. 556.

³⁵ Nasledujúce údaje o tejto slávnosti pozri v: *Výročná správa za roky 1967–1972*. Gymnázium Viliama Paulíny-Tótha, s. 190–209.

³⁶ Patronáty boli jednou z foriem upevňovanie zväzku robotníkov s ostatnými časťami socialistickej spoločnosti (roľníkmi, mládežou, inteligenciou a pod.). Realizovali sa na základe dvojstranných zmlúv medzi závodom (podnikom, úradom) a inou organizáciou a obsahovali záväzok vzájomnej dobrovoľnej pomoci.

³⁷ Brigády socialistickej práce tvorili pracovné kolektívy plniace úlohy v oblasti výroby. Formálne sa jednalo o najvyššiu formu socialistickej súťaže. Brigády socialistickej práce sa tak sústreďovali „...na úlohy zvyšovania produktivity práce, skvalitňovania výroby, vysokej pracovnej morálky...“ *ENCYKLOPÉDIA Slovenska...*, I. zväzok, s. 263–264.

Stabilnou súčasťou MČSSP bola predajná výstava sovietskych kníh, niekedy rozšírená o predaj platní a obrazov a nábor predplatiteľov sovietskych časopisov. V roku 1971 si 513 študentov objednalo tri druhy časopisov a vyučujúci, ktorí robili nábor, sa prihlásili do celoslovenskej súťaže o najväčší počet predplatiteľov. Vyučujúci, členovia ZČSSP alebo SZM zorganizovali veľké množstvo besied, tematických popoludní, divadelných a filmových návštev a súťaží. Najčastejšie spomínané boli tri tzv. zväzové súťaže: Puškinov pamätník (v prednese ruskej a sovietskej poézie a prózy), spevácka súťaž Melódie priateľstva a nakoniec výtvarná súťaž ZSSR očami detí. V niektorých rokoch sa študenti vydali do ulíc mesta a zúčastnili sa verejnej manifestácie. Podľa záznamov sa manifestácie uskutočnili v rokoch 1970, 1971, 1977, 1979, 1982 a 1983.

Slávnostným vyvrcholením bývala akadémia v niektorom z miestnych kín s kultúrnym programom. V roku 1971 bola prvá časť akadémie venovaná spomienke na prvého socialistického prezidenta Klementa Gottwalda.³⁸ Oslavy jeho 75. narodenín (23. november) sa totiž časovo zhodovali s MČSSP. Spojenie viacerých socialistických osláv nebolo ničím neobvyklým, skôr naopak: v roku 1972 sa záverečná akadémia³⁹ spojila s oslavou 50. výročia vzniku ZSSR, v rokoch 1977 a 1987 s okrúhlymi výročiami martinského gymnázia. V roku 1974 sa dokonca všetky podujatia v rámci MČSSP (ale i iné podujatia v roku) niesli v znamení príprav na oslavy 30. výročia oslobodenia Československa Sovietskou armádou.

S MČSSP však nemuseli byť spájané len udalosti odohrávajúce sa medzi koncom októbra a novembra. „Dôstojným vstupom k oslavám“ sa napríklad v roku 1973 stala septembrová návšteva 14-člennej delegácie sovietskych školských pracovníkov, účastníkov Vlaku družby.⁴⁰ Na gymnáziu ju privítali transparenty, básne a piesne ako i zástupcovia ostatných martinských škôl. Nápis hlavného transparentu v ruštine hlásal „Vitajte drahí priatelia zo Sovietskeho zväzu“. Privítania sa zúčastnili i zástupcovia ostatných škôl s heslami „Sláva ZSSR“, „Družba a mier“, „Nech žije ZSSR“. Na úvod zaznela báseň a slovenské ľudové piesne. Sovietska delegácia potom na oplátku zaspievala slovenskú Tancuj, tancuj, vykrúčaj a riaditeľovi gymnázia priplá odznak Vlaku družby. Pionieri zo základnej školy v Martine odovzdali prítomným hosťom

³⁸ Klement Gottwald (1896–1953) sa po roku 1945 stal „najvyšším straníckym a štátnym predstaviteľom Československa“. Patril k zakladajúcim členom KSČ. Od roku 1921 pôsobil na Slovensku ako novinár a tajomník rôznych komunistických organizácií. V rokoch 1929–1945 bol generálnym tajomníkom ÚV KSČ, 1945–1953 predsedom KSČ. Medzi rokmi 1946–1948 predsedom československej vlády a od roku 1948 prezidentom. *ENCYKLOPÉDIA Slovenska...*, II. zväzok, s. 184–185.

³⁹ Výnimočne sa akadémia mohla konať skôr buď na začiatku MČSSP, alebo v deň výročia VOSR.

⁴⁰ Vlaky družby predstavovali jednu z foriem prehlbovania československo-sovietskych vzťahov. Vybraní československí pracujúci cestujúc vlakom spoznávali ZSSR a naopak.

ako prejav úcty a lásky červené pionierske šatky a študenti gymnázia kytice červených klinčov. Červená farba rovnako ako červené karafiáty boli robotníckym symbolom už od 19. storočia. Svoju významnú úlohu pri sviatkoch a slávnostiach zohrávali pionierske a zväzáce rovnosaty, predstavovali akési oficiálne oblečenie detí a mládeže. Po týchto prejavy vzájomne vysloveného priateľstva nasledovala prehliadka školy, návšteva pamätnej izby, vyučovacích hodín a beseda so študentmi a pedagógmi. Bohatý obsah sviatku, podobne sláveného počas celého obdobia rokov 1970–1988, výstižne dokladá význam, ktorý mu bol prikladaný.

Od konca kalendárneho roka až do februára nenachádzame v školskom kalendári žiadne oficiálne slávené sviatky. Toto obdobie sa skončilo 25. februára pripomínaním definitívneho prebratia moci KSČ v Československu v roku 1948.⁴¹ Hoci v 50. rokoch existovali snahy, aby sa Víťazný február stál štátnym sviatkom, nestalo sa tak. Jan Měchýř upozorňuje aj na posun vo vnímaní „februárových udalostí“. Pôvodne sa zdôrazňovala „...ústavná forma riešenia februárovej vládnej krízy, až postupom času sa február stále viac glorifikoval a zdôrazňovala sa jeho revolučná stránka.“⁴² Oslava tohto výročia sa na rozdiel od osláv VOSR počas sledovanej periódy výraznejšie vyvíjala. V prvej polovici 70. rokov gymnázium organizovalo slávnosť s kultúrnym programom, v nasledujúcom období sa však s jednou výnimkou akadémie už nekonali a Víťazný február pripomínali menšie besedy, športové súťaže, tematické popoludnia a mimoškolské vystúpenia. Výnimku predstavovalo okrúhle 30. výročie „februárových udalostí“ v roku 1978, oslavované podobne mohutne ako VOSR. Študenti sa zúčastnili manifestácie, súťaží, besied, kolektívne navštívili divadelné a filmové predstavenia a na záver slávnostnú akadémiiu. Význam sviatku názorne vysvetľovali nástenky a panely na chodbách školy a v triedach.

Podľa kalendára nasledujúce menšie oslavy postupne speli k druhému vrcholu školských slávností, k „slávnym májovým dňom“. V marci tu ešte bol Medzinárodný deň žien (MDŽ)⁴³ a Deň učiteľov. MDŽ v Československu pô-

⁴¹ „Februárové víťazstvo pracujúceho ľudu nad reakciou zavřilo proces prerastania národnej a demokratickej revolúcie do revolúcie socialistickej, upevnilo moc robotníckej triedy, buržoázia bola zbavená svojej politickej a postupne aj ekonomickej moci. Československo sa stalo štátom diktatúry proletariátu. Februárové víťazstvo pracujúceho ľudu umožnilo československej spoločnosti dať sa definitívne na cestu budovania socializmu, zaradiť sa do svetového socialistického spoločenstva vedeného ZSSR.“ *ENCYKLOPÉDIA Slovenska...*, II. zväzok, s. 72.

⁴² MĚCHÝŘ, J.: O našich..., s. 214.

⁴³ „MDŽ – bojový sviatok pokrokových žien na celkom svete. Medzinárodná konferencia žien, prisluňňčok socialistického hnutia ... v auguste 1910... prijala návrh K. Zetkinovej, aby sa 8. marec oslavoval každoročne ako medzinárodný deň boja žien za sociálne a politické zrovnoprávnenie, za medzinárodnú solidaritu, proti militarizmu a vojne. Deň sviatku bol určený na 8.3. pretože v tento deň 1910 vypukol v New Yorku prvý samostatný štrajk žien... Po oslobodení, a najmä po 1948 nadobudli oslavy MDŽ úplne inú náplň. Socializmus zrovnoprávnil ženy... MDŽ sa stal prehliadkou úspechov pracujúcich žien pri budovaní socialistickej spoločnosti, ich obetavosti pri

vodne slávil iba komunistické ženy, celoštátne bol tento sviatok prvýkrát oslavovaný na školách v roku 1953 a nahradil dovtedy slávený Deň matiek.⁴⁴ Oba sviatky boli organizované skôr na triednej úrovni, príp. v rámci samostatných akcií pre učiteľov, nie pre študentov.

Väčšina sviatkov, o ktorých hovorí táto štúdia, bola organizovaná v prvom rade na celoškolskej úrovni, obyčajne profesorským zborom gymnázia a celoškolským výborom SZM. Vyučujúci jednotlivé podujatia organizovali v rámci predmetových komisií. Špeciálne na prípravu programov bola v školskom roku 1980/1981 vytvorená v rámci propagačno-agitačnej komisie kultúrna komisia. Programy pripravovali učitelia v spolupráci so študentmi aj v ostatných organizáciách pôsobiach na škole, predovšetkým v ZČSSP. Vlastný program k sviatkom si však tvorili i študenti sami, obvykle pod hlavičkou triednej základnej organizácie SZM, niekedy s pomocou triedneho učiteľa či rodičov. K najobľúbenejším patrili posedenia spojené s hudbou. Ako si ideálne posedenia predstavovala III.A v roku 1984, popisuje školský časopis: „*K úspešným patria hlavne posedenia, na ktorých nikdy nechýba kvíz k danému výročí, kultúrny program, spoločenské súťaže a trochu tanca.*“⁴⁵ Najživší a konkrétny popis študentského večierka približuje opäť školský časopis. Pripravili ho tajne chlapi I.B pre svoje dievčatá k MDŽ. Pozostával z módnej prehliadky Dievčenské oblečenie na sezónu Leto 1985, scény z nemocničného prostredia, súťaže v holení nožikom, večerníčka Sol' nad zlato a občerstvenia. Večierok končil diskotékou.⁴⁶

„Slávne májové dni“ oficiálne pozostávali z 1., 5., a 9. mája: Sviatku práce, výročia Pražského povstania⁴⁷ a Dňa oslobodenia Československa Sovietskou armádou v roku 1945. Hlavné májové oslavy predznamovali aprílové oslavy oslobodenia mesta Martin (11. apríla), pričom spôsob pripomenutia nebol jednotný. Pri okrúhlym 25. výročí, v roku 1970 to bola verejná manifestácia, o dva roky neskôr besedy o Slovenskom národnom povstaní (SNP) v jednotlivých triedach, k 30. výročiu školská akadémia. Oslobodenie mesta najčastejšie pripomínali športové súťaže, v 80. rokoch prevažne cezpoľný beh a kladenie vencov k pamätníku SNP.

plnení úloh v rodine, na pracovisku i verejnom živote.“ *ENCYKLOPÉDIA Slovenska...*, III. zväzok, s. 540.

⁴⁴ MORKES, F.: *Letopočet začínajúci pätkou*. Nepochikovaný rukopis. RATAJOVÁ, Jana: Pražské májové oslavy 1948–1989. Príspevek k dejinám komunistické propagandy. In: *Kuděj*, 2000, č. 1, s. 58.

⁴⁵ *PON*, apríl 1984, č. 2–3, s. 11.

⁴⁶ Vydarená akcia mala pravdepodobne svoje dozvuky v podobe uverejnenia listu „vdácnosti“ s darčekom od dievčat I.B. *PON*, jún 1985, č. 3–4, s. 14.

⁴⁷ Ozbromené pražské povstanie vypuklo 5. mája 1945 otvorene vystúpilo proti nemeckej okupačnej armáde. V študovaných prameňoch som sa so zmienkou o Pražskom povstaní nestretla a ďalej sa ním nezaobrám. Bližšie tento sviatok popisuje, ale len na príklade sviatkovania v českej časti republiky, MĚCHÝŘ, J.: O našich..., s. 209–210 a RATAJOVÁ, J.: Pražské..., s. 51–64.

Sviatok práce (1. máj)⁴⁸ tvoril natoľko pevnú zložku školských slávností, že o ňom výročné správy obvykle iba krátko konštatujú: „*Profesori, študenti a zamestnanci školy sa zúčastnili prvomájovej manifestácie.*“ Manifestáciu niekedy priamo vôbec nespomínajú a nájdeme ju iba v programe pedagogických porád, pripravovaných už od zimných mesiacov.⁴⁹ Prvomájové sprievody každoročne hodnotili okresné orgány komunistickej strany a škola ich príprave venovala značnú pozornosť. V roku 1975 oslavy pripravoval osobitný organizačný výbor a celá škola súťažila o najlepšiu alegóriu sprievodu predvádzanú potom pred hlavnou tribúnou. „*Úlohou alegórie bolo zvýrazniť radosť a vďaka sovietskemu ľudu za oslobodenie našej vlasti a vyjadriť bratské vzťahy medzi ZSSR a ČSSR.*“⁵⁰ V roku 1972 sa „...*školský útvar opäť zaradil v hodnotení na popredné miesto a za ideovo-aktuálnu alegóriu, živost' a názornú agitáciu, výzdobu budovy OV KSS, vlastnej školy, obdržala škola od OV KSS písomné uznanie.*“⁵¹ Pri príležitosti 1. a 9. mája posielali študenti pozdravné listy, v roku 1971 ich spolu odoslali 187. Adresátni boli zakladajúci a zaslúžilí členovia strany, funkcionári stranických a štátnych orgánov, vzorní pracovníci v patronátnych závodoch, Jednotných roľníckych družstvách (JRD) a družobných školách.

Oslavy oslobodenia Československa (9. máj)⁵² odkazovali k definitívnemu vstupu sovietskej armády do hlavného mesta Československa, Prahy. Jan Měchýř upozorňuje na výraznú manipuláciu prítomnú v datovaní sviatku 9. májom. Veliteľ nemeckej okupačnej armády podpísal kapituláciu už

⁴⁸ „*Prvý máj – medzinárodný sviatok pracujúcich, deň solidarity robotníkov celého sveta a deň bojovej prehliadky síl pracujúcich. Uznesenie o oslavách 1. mája prijal ustanovujúci kongres II. internacionály 1889 v Paríži na pamäť všeobecného štrajku a masových demonštrácií chicagských robotníkov 1886 za 8 hodinový pracovný čas... Prvé máje sa po februárovom víťazstve československého pracujúceho ľudu stali prehliadkou dosiahnutých pracovných úspechov, sviatkami medzinárodnej solidarity, manifestáciou pracovného a mierového úsilia našich pracujúcich pri výstavbe socializmu.*“ *ENCYKLOPÉDIA Slovenska...*, IV. zväzok, s. 582–583.

⁴⁹ Rôznorodosť a komplexnosť osláv na úrovni hlavného mesta Praha popisuje RATAJOVÁ, J.: Pražské..., s. 51–64 a na príklade Bratislavy BEŇUŠKOVÁ, Z.: Prvomájové sprievody v Bratislave. In: Tarcalová, L. (ed.): *Slavnostní průvody*. Uhorské Hradište : Slovákcké muzeum 1994, s. 103–110.

⁵⁰ *Výročná správa za šk. rok 1974/1975*. Gymnázium Viliama Paulíny-Tótha, s. 32.

⁵¹ *Výročné správy za školské roky 1967–1972*. Gymnázium Viliama Paulíny-Tótha v Martine, s. 246.

⁵² „*Oslobodzovanie Československej republiky Sovietskou armádou malo výrazný internacionálny charakter a bolo súčasťou jej oslobodzovacej misie v 2. svetovej vojne. Sovietska armáda nielenže porážala fašistických okupantov a prinášala slobodu, ale ako armáda socialistického typu vplývala na rozvoj československej národnej a demokratickej revolúcie. Prítom nezasaňovala do vnútorných československých záležitostí a vytvárala priaznivé podmienky pre dôsledné ľudové a demokratické riešenie úloh národnooslobodzovacích bojov. Na oslobodzovaní Československej republiky Sovietskou armádou na československom území sa všestranne podieľal český a slovenský ľud. Na Slovensku pri oslobodzovaní významne prispeli partizánske jednotky...*“ *ENCYKLOPÉDIA Slovenska...*, IV. zväzok, s. 222.

8. mája 1945 s predstaviteľmi Českej národnej rady, a nie s predstaviteľmi sovietskej armády. „*Pre sovietsku politiku bolo neprijateľné, aby vo sfére jej vplyvu existoval svojbytný orgán, ktorý by svoju moc neodvodzoval od víťazného postupu sovietskej armády.*“ A tak bola Česká národná rada vyradená z politickej činnosti, rola Sovietskej armády pri oslobodzovaní Prahy bola zveľičená a oslavy skončenia 2. svetovej vojny pripadli na 9. máj.⁵³ Do popredia tieto oslavy vystupovali výrazne v päťročných intervaloch. Ich ústredným motívom boli spartakiády,⁵⁴ na ktoré sa študenti gymnázia pripravovali obyčajne takmer rok dopredu na nepovinných športových hrách a počas hodín telesnej výchovy. V zaznamenaných prípadoch nacvičovalo okolo 150 študentov, ktorí prešli niekoľkými vrazmi vrcholiacimi na okresných vystúpeniach. V mnohých prípadoch študenti cvičili aj na záverečnom celoštátnom vystúpení na Strahove v Prahe.

Pri okrúhlych výročiach oslobodenia patril aj tento sviatok ku komplexným, keď sa k slávnostnej akadémii pripájalo množstvo iných podujatí, ako dokazuje výpočet z roku 1975. Súčasť osláv tvorilo branné cvičenie s výstupom na vrch Tlštá nazvané Po stopách SNP a oslobodenia vlasti, 51 besied s témou oslobodenia, súťaže a celookresná smena cti,⁵⁵ v ktorej študenti školy odpracovali 1088 hodín. Od začiatku 80. rokov sa deň predchádzajúci štátnemu sviatku začal každoročne spájať s Pochodmi vďaky do neďalekej Kantorskej doliny. Pri päťročných výročiach škola usporiadala veľké záverečné slávnostné akadémie spojené s rozlúčkou s odchádzajúcimi maturantmi. Tieto záverečné rozlúčkové akadémie, ktoré sa od konca 70. rokov stali pravidelnými, boli v ďalších rokoch venované iným okrúhlym výročiam: 40. výročiu SNP či vzniku KSČ.

Výskumný materiál ukazuje, že pripomínanie významu SNP a KSČ tvorilo súčasť každodenného života stredoškolského študenta. Veľké oslavy a s tým súvisiace podujatia sa však vyskytovali obvykle v okrúhlych päťročných intervaloch. Masovosť osláv vzniku komunistickej strany⁵⁶ dosiahla svoj vrchol

⁵³ MĚCHÝŘ, J.: O našich..., s. 210–213.

⁵⁴ Bližšie o spartakiádach poznámka č. 5.

⁵⁵ V roku 1968 bol v Československu zavedený päťdňový pracovný týždeň. Pri príležitosti niektorých výročí sa však bez nároku na zvýšenú odmenu pracovalo alebo v rámci verejnoprospešných prác brigádovalo aj v sobotu. Práve takéto soboty sa nazývali smenami cti. Prívlastok celookresná znamená, že v túto sobotu sa pracovalo v celom vtedajšom martinskom okrese.

⁵⁶ „*KSČ – dobrovoľný bojový a najaktívnejší zväzok rovnakom zmýšľajúcich ľudí – komunistov, ktorý združuje najvedomejších príslušníkov robotníckej triedy, roľníctva a inteligencie ČSSR. Teoretickým základom jej činnosti je marxizmus-leninizmus, ktorý tvorivo rozvíja, jej politika vyjadruje najvlastnejšie záujmy robotníckej triedy a pracujúceho ľudu. V podmienkach kapitalizmu bolo jej cieľom pripraviť masu na odstránenie vykorisťovania človeka človekom a nastolenie moci robotníckej triedy – diktatúry proletariátu. Po dosiahnutí tohto cieľa pristúpila k budovaniu socialistickej spoločnosti, v ktorom sa navždy odstránilo vykorisťovanie, vytvára sa socialistické spoločenské vlastníctvo výrobných prostriedkov a uplatňuje sa zásada: Každý podľa svojich schopností, každému podľa jeho práce. Konečným cieľom KSČ je vybudovať beztriednu komunistickú spoloč-*

na začiatku 70. rokov, konkrétne pri 50. výročí v roku 1971. V takej manifestatívnej podobe ako pri tomto výročí sa už nikdy potom nekonali. Okrem tradičnej májovej akadémie, súťaží, besied, tematických popoludní a výzdoby školy sa vtedy približne polovica študentov školy (256) zúčastnila exkurzie do Prahy, kde navštívila výstavu venovanú výročiu. Ešte v novembri odovzdala delegácia školy OV KSS záväzky prijaté na počesť 50-ročnej existencie KSČ nielen profesorom a študentmi školy, ale i rodičmi. Záväzky každoročne prijímali jednotlivé triedy, celoškolská organizácia SZM a škola. Obvykle boli venované najvýznamnejšej udalosti roka: okrúhlym výročiam VOSR, KSČ, SNP, výročiu založenia mesta Martin alebo práve konanému zjazdu KSČ. Záväzky plánovali splnenie úloh takmer v každej oblasti života školy: koľko hodín navyše sa venuje vzdelávaniu, používaniu nových metód, koľko podujatí sa pripraví. No predovšetkým sa zameriavali na brigády v JRD, v lesoch, v okolí školy, miestnych závodoch, sľubovali koľko kilogramov papiera, pomarančovej kôry, železa či iných surovín sa nazbiera. Splnenie jednotlivých záväzkov bolo obvykle vyhlasované pri slávnostných akadémiách.⁵⁷

Cestou na slávnostnú akadémiu pozdravili študenti a profesori funkcionárov a pracovníkov OV KSS a odovzdali im kvety. Ako ďalej popisuje správa, manifestovali takto pred budovou OV KSS „*svoju vernosť a oddanosť KSČ a ideám marxizmu-leninizmu*“. V predvečer akadémie časť študentov navštívila starých zaslúžilých členov strany a pracovníkov Turčianskych strojární, najvýznamnejšieho závodu v meste. Do bohatého kalendára školských osláv v tomto roku prispelo aj neďaleké mesto Vrútky so silnou robotníckou a komunistickou tradíciou. Martinskí gymnazisti sa tu hromadne zúčastnili manifestácie k 50. výročiu decembrového štrajku⁵⁸ a jubilejných osláv päťdesiatin Federovanej

nosť. Územnou organizáciou KSČ na Slovensku je Komunistická strana Slovenska.“ *ENCYKLOPÉDIA Slovenska...*, III. zväzok, s. 131.

⁵⁷ Symbolickú hodnotu záväzkov odhaľuje analýza Romana Krakovského: Smerovanie spoločnosti ku komunizmu sa meralo výsledkami práce. Plán, záväzok, ako aj ich časté prekročenie vyjadrovalo úsilie občanov vynaložené pre spoločnosť. Dobrovoľný, nezainteresovaný a nevykalkulovaný charakter záväzku a jeho prekročenia mal väčší význam ako materiálny výsledok práce. Hoci realita bola často iná, vedenie organizácií a závodov prijímalo záväzky bez vedomia členov a zamestnancov a „sebeobetovanie“ bolo motivované rôznymi spôsobmi, oficiálny diskurz stále interpretoval toto gesto ako dôkaz ideovej podpory socialistického režimu. Pozri: KRAKOVSKÝ, R.: Ať žije První máj! Rituál oslav Svátku práce. In: *Dějiny a současnost*, XXVIII, 2006, č. 1, s. 17–20.

⁵⁸ Generálny decembrový štrajk tvoril súčasť oddeľovania sa a vzniku Komunistickej strany Československa od pôvodne jednotnej sociálnodemokratickej strany. Štrajk trvajúci od 9. do 17. decembra 1920 bol jeden z najväčších štrajkov v medzivojnovom Československu. V priebehu štrajku vrútockí robotníci obsadili všetky dôležité úrady a závody. Štrajk na Vrútkach potlačilo vojsko a 29 organizátorov bolo súdených pre zločin vzbury a pokus o komunistický prevrat.

robotníckej telocvičnej jednoty (FRTJ).⁵⁹ V prípade manifestácie to bola hromadná účasť študentov III. ročníka a k výročiu FRTJ „veľmi masovo a úspešne“ vystúpilo 150 študentov s dvoma spartakiádami skladbami. Pri ďalších okrúhlych výročiach je oslava vzniku strany spájaná s jej pripravovanými zjazdmi a so zjazdmi KSSZ.

V roku 1981 boli „logickou“ súčasťou osláv KSČ voľby. Vzhľadom na podobnosť s charakterom prezentovaných sviatkov popisujem v ďalších riadkoch aj organizáciu volieb. Študenti sa vo veľkej miere podieľali na agitačnej kampani, svojimi kultúrnymi programami spetrovali program v agitačných strediskách. V roku 1976 napríklad vytvorili 39 agitačných dvojíc, ktoré pozývali občanov na predstavovanie kandidátov. V roku 1971, kedy boli voľby považované za „završenie politickej konsolidácie pomerov v našej vlasti“, sa dokonca podľa výročnej správy „celá škola podobala ideálnemu komplexu agitačného strediska“. Osobitná pozornosť bola venovaná študentom – voličom. Počet besied v predvolebnom období rapídne narastal. V školskom roku 1976 ich počet dosiahol číslo 113. Pre rok 1981 sa v preštudovaných prameňoch nenachádzajú porovnateľné údaje, zdá sa však, že aktivita nie je taká výrazná. Kultúrna komisia vytvorila 5 kultúrnych úderiek, ktoré priamo v agitačných strediskách vystúpili sedemkrát. Slávnostné podujatia v tomto prípade veľmi úzko nadväzovali na vyučovacie hodiny, domáce úlohy či písomné práce. Najmä na hodinách občianskej náuky sa veľká pozornosť venovala záverom jednotlivých zjazdov i podstate a hlavným zásadám socialistického volebného systému.

Pripomienky SNP⁶⁰ môžeme vystopovať pri rôznych príležitostiach. Turistické prechody alebo exkurzie „Po stopách SNP“ nachádzame v programoch priebežne. Rovnako položenie venca k pamätníkom SNP ozvlášťovalo ako oslavy VOSR, Víťazného februára a samozrejme oslobodenia, tak aj iné podujatia. Podľa výskumu Slovenského ústavu pamiatkovej starostlivosti v Bratislave v roku 1976 práve pamätníky SNP na Slovensku kvantitatívne prevažovali: na území Slovenska sa vtedy nachádzalo 1333 pamätníkov SNP oproti 1040 pamätníkom oslobodenia a 376 pamätníkom robotníckeho hnutia a

⁵⁹ FRTJ bola robotníckou telovýchovnou organizáciou združujúcou komunistických alebo prokomunisticky orientovaných športovcov. Vznikla v roku 1921 a zanikla v roku 1926 zlúčením s ďalšími komunistickými športovými organizáciami.

⁶⁰ „Politický význam SNP je v tom, že slovenský národ sa ním zásadne a energicky dištancoval od hitlerovského a domáceho fašizmu a prihlásil sa k ideám ľudovej moci, demokracie, pokroku a slobody. Na povstaleckom území zvrhol fašistický režim a revolučnou cestou začal budovať nové spoločenské zriadenie. Prihlásil sa k utvoreniu spoločného štátu Čechov a Slovákov, jednoznačne dokázal, že je svojbytným a svojprávnym národom. Povstanie zdôraznilo orientáciu na Sovietsky zväz, prehĺbilo vzťahy priateľstva a spojenectva. Činnosťou národných výborov a uvedením mnohých revolučných opatrení do života sa v SNP položili základy ľudovej moci a pre celé Československo sa začal nástup národnej a demokratickej revolúcie.“ *ENCYKLOPÉDIA Slovenska...*, V. zväzok, s. 446.

KSČ.⁶¹ V okrese Martin ako jednom z centier SNP môžeme predpokladať ešte výraznejšiu prevahu. Veľké oslavy SNP gymnázium usporiadalo pri desaťročných výročiach – 30 a 40 rokov po vypuknutí povstania. Okázalejšie oslavy v roku 1974 pokračovali po slávnostnej akadémii návštevou neďalekých povstaleckých obcí Sklabiňa a Blatnica a vyvrcholili X. jubilejnými pretekami brannej všestrannosti. Ich súčasťou bol sprievod mestom a vystúpenie na štadióne pre 6000 divákov. Hlavným organizátorom pretekov bolo martinské gymnázium spolu s Vysokou vojenskoveliteľskou technickou školou. Spoluorganizátorom boli ostatné martinské školy II. cyklu. Patronát nad oslavami v meste prevzali Závody ťažkého strojárstva (ZŤS) a Tlačiarne SNP.

Martinské gymnázium nezabúdalo ani na vlastné školské a miestne tradície. Oslávil 120. výročie svojho založenia, 150. výročie narodenia Viliama Paulíny-Tótha a 700. výročie založenia mesta Martin. Tieto príležitosti sa o slávnostné akadémie delili s inými výročiami: 700 rokov Martina s 40. výročím SNP, 150. výročie narodenia Viliama Paulíny-Tótha s 55. výročím založenia KSČ, 120. výročie existencie gymnázia so 70. výročím VOSR.

Sporadicky sa medzi školskými slávnosťami vyskytovali pripomienky významných osobností, pravidelnejšie Klementa Gottwalda a Vladimíra Iljiča Lenina.⁶² Väčšie slávnostné akadémie venované 75. nedožitým narodeninám Klementa Gottwalda a 100. výročiu narodenia Vladimíra Iljiča Lenina pramene popisujú len na začiatku 70. rokov. Od začiatku 80. rokov študenti každoročne pretekali počas Dní Klementa Gottwalda vo Vrútkach, kde prvý československý socialistický prezident svojho času pôsobil ako novinár. Hry poriadalo vrútocké gymnázium.

II. skúmané obdobie 1946–1950

Po skončení druhej svetovej vojny bola obnovená Československá republika. Vlády sa ujali predstavitelia domáceho a zahraničného odboja. V nasledujúcich rokoch sa otázkou stalo, akým smerom sa bude vyvíjať obnovená republika – dve krajné verzie predstavovalo obnovenie pôvodnej parlamentnej demokracie a diktatúra sovietskeho typu. Zástancami diktatúry boli predovšetkým KSČ a KSS, na obnove parlamentnej demokracie bazirovali nesocialistické strany. Vo februári 1948 moc definitívne získala KSČ na čele

⁶¹ LIPTÁK, L.: Pamätník a pamäť povstania roku 1944 na Slovensku. In: *Historický časopis*, 1995, roč. 43, č. 2, s. 367.

⁶² Vladimír Iljič Lenin (1870–1924) – „...jeden z klasikov marxizmu-leninizmu, pokračovateľ a rozvíjateľ diela K. Marxa a F. Engelsa, teoretik a vodca ruského a medzinárodného proletariátu, zakladateľ a vodca Komunistickej strany Sovietskeho zväzu, prvého socialistického štátu sveta – ZSSR, Komunistickej internacionály. Bol ústrednou postavou VOSR.“ *ENCYKLOPÉDIA Slovenska...*, III. zväzok, s. 332.

s Klementom Gottwaldom. Táto časť štúdie zachytáva, ako sa tieto prevratné zmeny odrazili v slávnostiach martinského gymnázia.

Československá republika po roku 1945 v mnohom nadväzovala na svoje medzivojnové tradície, čo ukazuje aj analyzovaný materiál. K významnejším sviatkom bola podľa pôvodného medzivojnového úzu počas roka usporiadaná školská slávnosť, menším sviatkom bola venovaná jedna hodina v jednotlivých triedach. Po februári 1948 však rýchlo dochádza k odmietnutiu mnohých tradícií a tvorbe novej socialistickej symboliky a slávností, pričom výrazný nový prvok tvoria manifestácie, ktoré výročné správy do roku 1947 nespomínajú. Prvé manifestačné zhromaždenie nachádzame pri príležitosti nového školského zákona z 18. apríla 1948.

V roku 1948 sa študenti vyšších ročníkov už zúčastnili aj jednotného Sviatku práce. Predtým, v medzivojnovom období ako aj v rokoch 1946 a 1947, poriadali jednotlivé politické strany vlastné, oddelené slávnosti 1. mája. Výročná správa preto v roku 1947 nespomína žiadnu školskú oslavu alebo účasť na oslavách prvého mája. Po definitívnom prebratí moci Komunistickou stranou vo februári 1948 sa organizátori vôbec po prvý raz borili s prípravou jednotnej oslavy.⁶³ V roku 1949 a 1950 študenti slávia Sviatok práce dvakrát – posledný aprílový deň školskou slávnosťou a nasledujúci deň účasťou na masových verejných oslavách. Počet manifestačných verejných zhromaždení v školskom roku 1949/1950 vzrástol dokonca na štyri. Najprv študenti verejne manifestovali na záver osláv SNP pri rozlúčke so sovietskou delegáciou pred hotelom Slovan, na jeseň tvorili súčasť lampiónového sprievodu pripomínajúceho VOSR, pri príležitosti narodenín Josifa Vissarionoviča Stalina sa všetci študenti zúčastnili premenovania ČKD (Českomoravská – Kolben – Daněk) Kriváň na Stalinove závody (neskôr ZŤS) a v máji sprievodu a manifestácie k Sviatku práce.

V zlomových rokoch tesne po februárovom prevrate nachádzame len prvé náznaky neskôr takých samozrejmych slávnostných foriem, ako boli veľkolepá výzdoba, výstavy, športové súťaže, besedy, prijímanie záväzkov a pod.⁶⁴ Prelomová v tomto zmysle je najväčšia a „najkomplexnejšia“ oslava za celé toto obdobie: oslava 70. narodenín vtedajšieho generálneho tajomníka KSSZ Josifa Vissarionoviča Stalina.⁶⁵ Dovtedajšie školské slávnosti sa skladali prevažne z úvodnej hymny, básní, slávnostného prejavu, jedného alebo niekoľkých hudob-

⁶³ RATAJOVÁ, J.: Pražské..., s. 60.

⁶⁴ Bližšie pozri *STO rokov slovenského gymnázia v Martine (1867–1967)*. Pamätnica. Bratislava: Obzor 1967, s. 245–254 a *Výročné správy...*

⁶⁵ Josif Vissarionovič Stalin (1879–1953) „...vedúci predstaviteľ KSSZ, ZSSR, medzinárodného komunistického a robotníckeho hnutia, marxistický teoretik a propagátor, generalissimus ZSSR, hrdina ZSSR... Od 1922 generálny tajomník ÚV KSZ. Po smrti V. I. Lenina vedúci predstaviteľ KSSZ a sovietskeho štátu... Zaslúžil sa o víťazstvo ľudu nad fašistickým Nemeckom a jeho prisluhovačmi.“ *ENCYKLOPÉDIA Slovenska...*, V. zväzok, s. 583.

ných alebo telovýchovných čísel a končili sa piesňou Kto za pravdu horí. (Túto pieseň v roku 1950 nahradili iné slávnostné piesne: Internacionála, Hymna mieru či Hymna mládeže.) Naproti tomu jeden celý decembrový týždeň roku 1949 bol zameraný na „oslavy generalissima Stalina a poznanie jeho diela“. Škola sa vyzdobila a osvetlila za finančnej podpory ZRPS, študenti si na svoje náklady vyzdobili učebné miestnosti a výtvarný umelec profesor Záborský spolu so školskou organizáciou Československého zväzu mládeže (ČSM – predchodca SZM) pripravil reprezentačnú výstavu o Josifovi Vissarionovičovi Stalinovi. Na jej inštalovaní sa podieľali viaceré organizácie: dekoračnú látku požičalo Slovenské komorné divadlo v Martine, obrazový materiál a štátne vlajky dodal Miestny národný výbor (MNV), časť kníh miestna verejná knižnica. Na školskú slávnosť, kde odzneli i štyri básne o Stalinovi, boli pozvaní zástupcovia masových organizácií. Celá škola sa zúčastnila slávnostného premenovania miestneho strojárského podniku na Stalinove závody a školská delegácia bola MNV pozvaná na verejnú akadémiu.

Na rozdiel od 70. a 80. rokov je obdobie po roku 1946 plné slávností na počesť význačných osobností, pričom trojica „otcov zakladateľov“ medzivojnového Československa je postupne vystriedaná novými, socialistickými štátnikmi. V roku 1947 existovali ešte tri samostatné slávnostné akadémie venované Tomášovi Garrigue Masarykovi (7. marca), Milanovi Rastislavovi Štefánikovi (4. mája) a Edvardovi Benešovi (28. mája).⁶⁶ V nasledujúcom roku je už spomienka na Milana Rastislava Štefánika spojená s oslavou pražského povsta-

⁶⁶ V prípade týchto troch československých štátnikov dobovú encyklopédiu použijem ako ilustráciu príčin, prečo boli tieto osobnosti oficiálne „nehodné“ pripomínanie v socialistickej Československu.

Tomáš Garrigue Masaryk (1850–1937) „...český buržoázno-liberalistický filozof, sociológ a štátnik, prvý prezident Československej republiky... Hlavným cieľom jeho teoretickej i praktickej činnosti bolo zaistiť a utužiť rozporov súčasnej buržoáznej spoločnosti a reformami ju zachrániť pred sociálnou revolúciou vedenou robotníckou triedou... Bol svedkom VOSR, voči ktorej zaujal negatívne stanovisko... Bol ideológom čechoslovakizmu, popieral existenciu slovenského národa...“ *ENCYKLOPÉDIA Slovenska...*, III. zväzok, s. 509.

Milan Rastislav Štefánik (1880–1919) „...astronóm, generál francúzskej armády, buržoázny politik... Jeho kontrarevolučná činnosť v záujme dohodových mocností vyvrcholila 1918, keď ako prvý československý minister vojny prišiel na Sibír s úlohou potlačiť nespokojnosť československých legionárov s pokračujúcou protisovietskou intervenciou dohodových imperialistických mocností a prinútiť ich, aby pokračovali v nespravodlivej vojne proti sovietskemu Rusku...“ *ENCYKLOPÉDIA Slovenska...*, V. zväzok, s. 751.

Edvard Beneš (1884–1948) „...buržoázny politik, štátnik, prezident Československa... V boji za vznik Československa nepočítal s ľudovými masami, ktorých revolučné zápasy mali rozhodujúci podiel na vzniku republiky a jej uznání západnými mocnosťami... Základnými črtami jeho zahraničnej politiky bol antisovietizmus, orientácia na Francúzsko a Anglicko, vo vnútornej politike protiludovosť a čechoslovakizmus... Vo funkcii hlavy štátu odmietol oprieť sa o pracujúce masy a pomoc ZSSR v boji na obranu republiky a demokracie, prijal mnichovský diktát... Zohral významnú úlohu pri príprave protiludového puču československej buržoázie vo februári 1948...“ *ENCYKLOPÉDIA Slovenska...*, I. zväzok, s. 178–179.

nia a oslobodenia. Narodeniny vtedajšieho československého prezidenta Eduarda Beneša boli tento rok pripomínané poslednýkrát,⁶⁷ „spojená“ slávnosť Milana Rastislava Štefánika vydržala o rok dlhšie. Najdlhšie si škola pripomínala narodeniny prvého československého prezidenta Tomáša Garrigue Masaryka. Od roku 1949 už len spomienkou v rámci tried, neskôr počúvaním rozhlasového prejavu.⁶⁸ Medzitým v školskom roku nasledujúcom po februárových udalostiach (1948/1949) pribudli naraz tri nové školské slávnošty: oslava narodenín Klementa Gottwalda (23. novembra), Josifa Vissarionoviča Stalina (21. decembra) a výročie smrti Vladimíra Iljiča Lenina (21. januára).

Na záver popisu prelomu 40. a 50. rokov stručne vymenujem ostatné zistené odlišnosti tohto obdobia:

- a) Oslavy SNP sa konali samostatne začiatkom septembra.
- b) Predzvestou neskoršieho slávnenia dňa Československej ľudovej armády (6. októbra) sa stala školská slávnosť piateho výročia bojov na Dukle v roku 1949. O rok neskôr uznesenie vlády označilo tento deň za oficiálny sviatok.⁶⁹ Pripomínanie bojov na Dukle nahradilo dovtedy najvýznamnejšiu československú armádnu tradíciu spojenú s bojom legionárov pri Zborove. Pripomienka 6. októbra tak nahradila 2. júl, hrob neznámeho vojaka v Prahe zaplnili namiesto pôvodne pochovaných pozostatkov legionára padlého pri Zborove pozostatky československého vojaka zabitého v bojoch na Dukle, medzivojnové filmy oslavujúce hrdinstvo legionárov nahradili nové povojnové filmy o sovietskych vojakoch alebo slovenských partizánoch a podobne.⁷⁰
- c) 28. október bol počas celého obdobia stabilne pripomínaný školskou slávnosťou.
- d) Slávnosťou bolo pripomínané i výročie založenia Sovietskej armády (22. februára), ktoré sa od roku 1949 slávilo spoločne s novou sviatočnou príležitosťou – Víťazným februárom. Poslednú zaznamenanú oslavu Sovietskej armády nachádzame v školskom roku 1970.
- e) V školskom roku 1949/1950 nachádzame správy o troch netypických slávnostiach: 15. mája sa slávnostne začalo podpisovanie mierovej rezolúcie obrancov mieru spojené s kultúrnym programom, 24. mája bola usporiadaná slávnosť na počesť IX. zjazdu Komunistickej strany Slovenska (KSS) a 28. júna prebehlo slávnostné zakončenie školského roku spoločné pre všetky školy. Usku-

⁶⁷ Nasledujúci rok, 8.9.1948, sa ešte konala smútočná slávnosť na pamiatku smrti druhého československého prezidenta E. Beneša.

⁶⁸ V období 1946–1951 bol 7. marec zákonom prehlásený za pamätný deň.

⁶⁹ *Školské zvesti*. Publikáčny orgán povereníctva školstva a osvety, roč. 6, 31.8. 1950, zošit 16, s. 625–626.

⁷⁰ Pôvodné oslavy, ich zmenu i časť nových osláv popisujú WINGFIELD, Nancy M.: The Battle of Zborov and the politics of Commemoration in Czechoslovakia. In: *East European Politics and Society*, vol. 17, no 1, p. 654–681; GALANDAUER, J.: Hrob neznámeho vojína v proměnách času. In: *Historie a vojenství*, 1999, č. 2, s. 251–273.

točnilo sa na námestí SNP s prejavmi úderníkov, zástupcov patronálnych závodov, JRD, ČSM a ONV. Neskôr v 70. a 80. rokoch sú prvé dve príležitosti začlenené do väčších sviatočných celkov a v prípade niektorých podpisových akcií už nepredstavujú sviatočnú príležitosť. Tak bola napríklad v roku 1979 na zhromaždení školy prijatá protestná rezolúcia proti agresii čínskych vojsk do Vietnamskej socialistickej republiky. K nej pedagógovia, zamestnanci a študenti pripojili svojich 600 podpisov.⁷¹

III. skúmané obdobie 1966–1969

Šesťdesiate roky sú obvykle spájané s liberalizáciou socialistického Československa, vrcholiacou rokom 1968. „V tomto období politická aktivita zasiahla neočakávane širokú časť slovenskej spoločnosti. Zjednocujúcim prvkom bola požiadavka federalizácie, rozdeľujúcim názor na potrebu, hĺbku a spôsob reformy ekonomiky a politického systému.“⁷² Na Slovensku rezonovala predovšetkým nespokojnosť s pražským centralizmom a pokusmi o obnovu predvojnového čechoslovakizmu. Reformný pohyb bol ukončený vstupom vojska Varšavskej zmluvy do Československa 21. augusta 1968 a vystriedaný tzv. normalizáciou. Pojem normalizácia označoval snahu nového komunistického vedenia dištancovať sa od reformných snáh a vrátiť sa k „normálu, čo znamenalo k československej verzii sovietskej diktatúry. Výrazná odlišnosť slávností konaných na martinskom gymnáziu v rokoch 1966–1969 oproti neskorším, už popísaným normalizačným oslavám, vyvolala potrebu venovať im nasledujúcu samostatnú kapitolu.

V roku 1967 škola oslavovala 100. výročie svojho založenia. Martinské gymnázium predstavovalo jedno z vôbec prvých troch slovenských gymnázií založených spolu s Maticou slovenskou (MS) v 60. rokoch 19. storočia.⁷³ Vedeniu školy sa podarilo urobiť z osláv celoštátnu záležitosť. V prvom rade bola rekonštruovaná, očistená a vyzdobená celá školská budova a okolie. Ku skrásleniu prispeli známi martinskí umelci – vchod do budovy ozdobil umelecký reliéf Fraňa Štefunku, schodište vitráž Vojtecha Stašika a Ladislava Záborského. V decembri 1966 delegácia školy navštívila najvyšších stranických a štátnych predstaviteľov – na ÚV KSS Alexandra Dubčeka a Vasila Biľaka⁷⁴ a prezidenta ČSSR Antonína Novotného, ktorý prisľúbil svoju účasť na oslavách. Počas školského roku 1966/1967 všetky triedy nacvičovali kultúrny program na

⁷¹ *PON*, máj 1979, č. 3.

⁷² MANNOVÁ, E. (zost.): *Krátke dejiny Slovenska*. Bratislava : AEP 2003, s. 312.

⁷³ Pôvodné gymnázium zaniklo v roku 1874 a bolo opäť obnovené po vzniku Československej republiky v roku 1919, odkedy nepretržite, aj keď pod rozličnými názvami, účinkuje dodnes.

⁷⁴ Alexander Dubček bol v tom čase prvým tajomníkom ÚV KSS, Vasil Biľak tajomníkom ideológie a školstva ÚV KSS.

večerné predstavenia pre okolité obce. Svojimi vystúpeniami vo februári a menci 1967 propagovali storočnicu gymnázia a pozývali na oslavy. Študenti za pomoci rodičov a učiteľov navštívili 31 obcí s 37 celovečernými vystúpeniami. Významní absolventi a bývalí učitelia školy ako Dominik Tatarka, Rudo Moric a Zora Jesenská si na besedách zaspomínali na svoje študentské roky a svojimi spomienkami prispeli aj do zostavovanej pamätnice gymnázia.

Jeden z vrcholov osláv predstavovali trojdňové Telovýchovné slávnosti za účasti zahraničných (Juhoslávia a Maďarsko) a domácich (Praha, Revúca, Turčianske Teplice) športovcov. V šestnástich disciplínach bojovali družstvá jednotlivých škôl o pohár Povereníctva školstva. Pohár nakoniec s prevahou získalo jubilujúce martinské gymnázium. Telovýchovné slávnosti začali mohutným sprievodom ulicami mesta. Ceremoniál na školskom dvore otvoril oheň donesený štafetou študentov z partizánskeho cintorína v Martine-Priekope. O rozptýlenie športovcov sa v jeden večer postarala pražská skupina Apollo a filmové predstavenie, na druhý deň sa konal zábavný večierok.

Cez prázdniny, v auguste 1967, oslavy pokračovali. Učitelia a študenti mali už od polovice augusta 1966 zadelenú službu a venovali sa práci v škole. Storočnica gymnázia sa stala hlavným bodom Martinských kultúrnych slávností. V ich rámci sa uskutočnilo množstvo kultúrnych a vedeckých podujatí, na ktorých hlavnú úlohu často hrali bývalí alebo súčasní študenti a učitelia gymnázia. Súčasťou bolo napríklad slávnostné odhalenie pamätných tabúl na všetkých troch budovách gymnázia. Odhalená bola pamätná izba. So slávnosťami boli spojené vystúpenia rôznych umeleckých súborov. Konali sa dva vedecké semináre: lekársky, literárny a pedagogická konferencia, kde za účasti Vasila Biľaka hlavné referáty predniesli bývalí študenti. Škola sama usporiadala Fyzikálny seminár pre učiteľov, neskôr nazvaný Vanovičove dni. 250 pamätných medailí bolo udelených zaslúžilým pracovníkom a bývalým študentom. Na okolitých kopcoch horeli večer partizánske vatry.

Na oslavách bol prítomný aj prezident republiky Antonín Novotný, ktorý po slávnostnom položení venca na partizánskom cintoríne odovzdal v Divadle SNP škole vysoké štátne vyznamenanie – Rad práce. Potom navštívil samotné gymnázium a Maticu slovenskú. Vrchol osláv predstavovala dvadsaťtisícová manifestácia v amfiteátri s prejavom prezidenta a divadelným predstavením Slovenského národného divadla. Škola žila dozvukmi osláv aj v nasledujúcom školskom roku, keď bola pomenovaná po významnom slovenskom politikovi 19. storočia – Viliamovi Paulíny-Tóthovi.⁷⁵

⁷⁵ Viliam Paulíny-Tóth (1826–1877) – politik, spisovateľ, publicista a vydavateľ slovenských novín a časopisov. Po smrti Ľudovíta Štúra bol považovaný za popredného národného dejateľa, zúčastnil sa na všetkých národných akciách. Patril medzi slovenských dobrovoľníkov v roku 1848 a medzi zakladateľov Maticy slovenskej. Na pôde uhorského snemu presadzoval slovenské národné požiadavky. Od roku 1867 žil v Martine.

Oslavy storočnice gymnázia boli charakteristické vo viacerých rovinách:

a) Je príznačné, že sa vôbec oslava takéhoto typu – návrat k jednému z najsilnejších symbolov slovenského národného obrodzenia, k Martinu a jeho gymnáziu – stala koncom 60. rokov celoštátnou slávnosťou za prítomnosti prezidenta republiky.

b) Stretávame sa s mnohými v ďalšom období neprítomnými symbolmi: napríklad na vystúpeniach študenti spievali staré vlastenecké t. j. národné piesne: Hojže, Bože, Kto si rodom Slovák, Kto za pravdu horí.

c) Oslavy boli spojené s ďalším jednoznačne slovenským symbolom, a to s pripomienkou 23. výročia SNP.

d) Práve v rámci popísaných osláv došlo ku konfliktu medzi prezidentom Antonínom Novotným a správcem Maticy Slovenskej Jurajom Paškom na pôde tejto (opäť výrazne symbolickej) inštitúcie v otázke štátoprávneho postavenia slovenského národa.⁷⁶

Tento nový trend – razantný návrat k slovenským národným symbolom – dokladajú aj ďalšie školské slávnosti: 20. mája 1968 sa študenti zúčastnili na slávnosti založenia miestneho odboru Maticy slovenskej;⁷⁷ 28. júna 1969 na oslavách storočnice druhého z troch slovenských gymnázií v Kláštore pod Znievom; 5. novembra 1968 na oslavách múzejníctva v Martine, keď bola pred Slovenským národným múzeom odhalená socha Andreja Kmeťa⁷⁸ a položený základný kameň výstavby skanzenu. Ako vidíme, všetky tri spomínané slávnosti sú spojené s klasickými témami slovenskej národnej histórie druhej polovice 19. storočia, keď bolo mesto Martin centrom slovenských národných snáh.

V roku 1968 bolo veľkolepo oslavované aj 50. výročie vzniku ČSR. Pripomínalo ho masové telovýchovné vystúpenie, slávnostná akadémia a vysadenie pamätnej lipky pred budovou školy. Oslavy takéhoto rozsahu sa tak obsahovo i formálne⁷⁹ prihlásili k pôvodnému významu a obsahu 28. októbra.

Po okupácii Československa vojskami Varšavskej zmluvy v auguste 1968 zo správ o školských slávnostiach v školskom roku 1968/1969 dočasne zmizli akékoľvek zmienky o sviatkoch spojených so ZSSR. Už v nasledujúcom škol-

⁷⁶ Ako konštatuje monografia mesta Martin: „A. Novotný v otvorenej polemike s vtedajším správcem Maticy slovenskej Jurajom Paškom dal viditeľne najavo, že mu je slovenský národ cudzí. Na aktíve v Martine 26. augusta 1967 prezidentovi Novotnému pripomenuli nerovné postavenie Slovenska v republike. Vrcholný predstaviteľ štátu pourážal slovenský národ na pôde inštitúcie, ktorá pre Slovákov znamenala tak veľa.“ MLYNARČIK, J. (zost.): *Martin. Z dejín mesta*. Martin : Neografia 2000, s. 358.

⁷⁷ Pôvodné Miestne odbory Maticy slovenskej zanikli štátnym zásahom v roku 1951.

⁷⁸ Andrej Kmeť (1841–1908) botanik, archeológ, etnograf, organizátor slovenského vedeckého života sa výrazne pričínil o vznik Muzeálnej slovenskej spoločnosti v roku 1895. Muzeálna slovenská spoločnosť sa stala organizačnou základňou slovenskej vedy a vybuodovala novú samostatnú budovu múzea, ktorému A. Kmeť venoval väčšinu svojich zbierok a knižnicu.

⁷⁹ Sadenie líp predstavovalo jednu z klasických slávnostných foriem v medzivojnovom Československu.

skom roku sa však oslavy MČSSP a VOSR obnovili a boli nasledované aj celoškolskou oslavou výročia narodenia Vladimíra Iljiča Lenina.

Organizačné a obsahové charakteristiky školských slávností

Organizátormi a obecnstvom školských osláv boli predovšetkým študenti a učitelia, v menšej miere rodičia. Prípravnými prácami sa zaoberali všetky existujúce organizácie na škole, združujúce obvykle veľké množstvo (v niektorých prípadoch takmer všetkých) študentov, zamestnancov a profesorov školy. V školskom roku 1972/1973, dva roky po vzniku SZM, navštevovalo školu 569 študentov, z ktorých 432 bolo organizovaných v SZM a 109 v ZČSSP. O štyri roky neskôr je to 600 študentov, z ktorých je 464 členmi SZM a 428 aj ZČSSP. Napríklad podujatia k MČSSP si organizovali študenti v rámci triednej organizácie SZM, v rôznych krúžkoch, ktoré navštevovali, a v rôznych školských organizáciách ako ZČSSP, Československý červený kríž, Zväz pre spoluprácu s armádou. Podobne učitelia pomáhali alebo viedli študentov k príprave v triedach, v krúžkoch i v spomínaných organizáciách. Osobitne sa na slávnostiach podieľali vyučujúci organizovaní v komisiách, ktoré prispievali podľa svojho zamerania, a vo vlastných organizáciách Revolučného odborového hnutia a KSS. S prípravou často pomáhali rodičia: zabezpečili rečníka na besedy, ubytovanie a náplň exkurzií, vlastnými vystúpeniami pomohli oživiť študentský program a ako členovia Brigád socialistickej práce, s ktorými jednotlivé triedy uzatvárali patronáty, organizovali spoločné priateľské posedenia pri rôznych príležitostiach. Organizačne nad učiteľmi stálo vedenie školy a nad študentmi celoškolský výbor SZM, ktoré dotvárali atmosféru sviatkov prípravou podujatí pre všetkých.

Sviatočné podujatia sa konali na niekoľkých úrovniach. Na školskej pôde pre menšie skupiny študentov v triedach a v už spomenutých záujmových organizáciách. Pre všetkých študentov na školských akadémiách a športových hrách či večierkoch. Celá škola, alebo jej časti však účinkovali aj na verejnosti, mimo školského času a priestoru v rámci manifestácií a regionálnych alebo i celoštátnych osláv. Vybrané skupiny študentov spetrovali sviatočné podujatia na iných školách, v patronátnych podnikoch a v ďalších organizáciách, v rokoch volieb v agitačných strediskách. V roku 1970/1971 škola vykázala 25 takýchto vystúpení, v roku 1971/1972 až 53, v rokoch 1980/1981 – 17, 1981/1982 – 16, 1982/1983 – 15, 1983/1984 – približne 20 a v roku 1985/1986 – 33. Školské masové organizácie spolupracovali aj s osobitnými okresnými inštitúciami: ZČSSP s Domom československo-sovietskeho priateľstva, SZM s Domom pionierov a mládeže. Niektorí študenti ako pionierski vedúci ďalej reprodukovali slávnostné chvíle pionierom, žiakom základných škôl.

Škola sa snažila do svojej práce zapojiť čo najviac mimoškolských inštitúcií a zároveň sama mnohými aktivitami vychádzala von, na verejnosť. Neformálne spomínanie a rozhovory, ako aj publikované spomienky mnohých pamätníkov⁸⁰ naznačujú, akoby medzi jednotlivými organizáciami a inštitúciami neexistovali ostré hranice, ktoré však nachádzame v skúmaných štatistikách a výkazoch. Podoby sviatkov sa takto pri štúdiu prameňov javia ako výsledok pôsobenia komplikovaného prepletenca rôznych organizačných štruktúr. Pre ich praktickú realizáciu boli však pravdepodobne najdôležitejšie organizátorské osobnosti, ich osobné kontakty a snaha napomôcť realizácii podujatí. Mohla ich potom organizovať trieda na podnet triedneho učiteľa, s finančnou podporou ZRPŠ, pod značkou SZM, v priestoroch školy s malou materiálnou pomocou závodov, kde pracovali rodičia študentov a pod.

Podobne spleť štruktúry má i súbor foriem, ktorými si škola rôzne výročia pripomínala. Kulisou všetkých osláv bola agitácia na chodbách, v triedach, školské výstavy, plagáty a heslá. Podľa sovietskeho vzoru sa stali od roku 1948 súčasťou všetkých osláv heslá ako súbory téz a proklamácií, ktoré záväzne vydávala KSČ. Približne 14 dní pred každým výročím tlač heslá zverejnila.⁸¹ Práve kvôli výzdobe si triedy volili vlastných nástenkárov, ktorí pri práci využívali sady nástenkových písmen a symbolov, výstrižky z novin a časopisov a pod. Akýmsi vlastným múzeom školy boli dve osobitné miestnosti: Pamätná izba a Izba revolučných tradícií. Pamätná izba bola slávnostne otvorená pri storočnici gymnázia, Izba revolučných tradícií v polovici 70. rokov. Obe ako reprezentačné miesta slúžili pre hostí prichádzajúcich na gymnázium a pomáhali vo vyučovaní občianskej náuky a histórie. Tak ako bola škola vyzdobená vo vnútri, zdobila sa pri významných príležitostiach i zvonku.

Veľké výstavy v múzeách ku konkrétnym výročiam študenti pravidelne navštevovali v Martine ale i vo vzdialenejších mestách. Pri okrúhlych výročiach to boli návštevy skutočne hromadné. Výstava k 50. výročiu vzniku KSČ v Prahe s návštevou 256 martinských gymnazistov už bola zmienená. Takmer rovnaký počet študentov videl o niekoľko rokov neskôr v Prahe aj výstavu k 50. výročiu vzniku ZSSR. V 70. rokoch boli takéto hromadné návštevy bežné i do bližších výstavných sál, najčastejšie do Múzea revolučnej tlače vo Vrútkach. Výstavu Dokumenty o činnosti pravicovo-oportunistických, antisocialistických a kontrarevolučných síl v ČSSR v rokoch 1968/1969, inštalovanú v Martine, videli v roku 1971/1972 všetci študenti školy. Proklamatívnu súčasť osláv tvorili pracovné záväzky prijímané každoročne k rôznym príležitostiam a listy posielané študentmi a vedením školy do Sovietskeho zväzu či zaslúžilým osobnostiam. K menej náročným formám slávania patrili školské rozhlasové relácie

⁸⁰ VANĚK, M. – URBÁŠEK, P. (eds.): *Vítězové? Poražení? Životopisná interview*. I. a II. díl. Praha : Prostor 2005. 1124 a 826 s.

⁸¹ MĚCHÝŘ, J.: *O našich...*, s. 221–222.

a prednášky v rámci triednických hodín. Stabilnou súčasťou väčších sviatkov sa stali besedy a tematické odpolednia, hromadné divadelné a filmové návštevy a množstvo súťaží. Pravidelne sa konali literárne a historicko-kultúrne vedomostné súťaže. Výrazným výročiam boli však venované i súťaže matematické, napríklad zadaním úloh v ruštine. Študenti sami si k výročiam často pripravovali posedenia s rôznorodým programom. Vyvrcholenie sviatkov predstavovala školská slávnostná akadémia v prítomnosti hostí, pri najvýznamnejších sviatkoch sprievody mestom a verejné manifestácie.

Významnú zložku tvorili športové a branné podujatia. V roku 1987/1988 ich napríklad škola pripravila dohromady 85. Mali akoby vlastný kalendár, avšak obvykle sa každá z nich aspoň symbolicky viazala na niektorú udalosť z načrtnutej škály školských slávností. Napríklad pravidelne sa konajúce okresné Turčianske hry či školské Gymnaziálne hry boli venované niektorému z výročí.⁸² Ako bolo ukázané vyššie, k niektorým výročiam sa časom ustálili určité typy podujatí: Pochody vďaka k 9. máju, súťaže v streľbe k Dňu československej ľudovej armády a pod.

Ako dokladajú pramene z rokov 1946–1950, takýmto spôsobom organizovaný komplex sviatkov sa začal presadzovať práve po roku 1948 a nahradil dovtedajší spôsob i obsah školského sviatkovania.

Obsah jednotlivých skúmaných sviatkov vyjadroval vzťah štátu k vlastnej minulosti. „Štát nimi [sviatkami] demonštruje vlastnú existenciu ako voči svojim občanom, tak i navonok – voči medzinárodnému spoločenstvu.“⁸³ Všetky „vynájdene tradície“, pokiaľ je to možné, používajú históriu, aby legitimizovali konanie tvorcov „vynájdených tradícií“. História slúži ako „cement“ skupinovej súdržnosti. „História, ktorá sa stáva základným kapitálom vedomostí alebo ideológie národa, štátu alebo hnutia nie je to, čo sa skutočne zachovalo v ľudovej pamäti, ale to, čo bolo vybrané, napísané, zobrazené, popularizované a inštitucionalizované tými, ktorých úlohou bolo urobiť to.“⁸⁴

To čo si v popísaných slávnostiach študenti pripomínali, explicitne referovalo k prototypickej udalosti alebo osobnosti či už historickej alebo mytologickej – taká je definícia spomienkových slávností podľa Paula Connertona. Slávnosťami alebo všeobecnejšie rituálmi totiž oslavujeme, konštatujeme a podľa časti teoretikov i tvoríme vlastnú skupinovú (i individuálnu) kontinuitu v čase, pripomíname si vlastnú stabilitu, trvalosť a dôvernú známosť seba samých.⁸⁵

⁸² Obe zmienené podujatia trvali niekoľko júnových dní a študenti v nich zápolili v mnohých atletických disciplínach a loptových hrách.

⁸³ SUCHÁNEK, R.: Vývoj..., s. 114.

⁸⁴ HOBSBAWM, E.: Introduction..., s. 12–13.

⁸⁵ CONNERTON, P.: *How Societies Remember*. Cambridge : Cambridge university press, 1989. KERTZER, David I.: *Ritual, Politics, and Power*. New Haven, London : Yale University Press 1988; KOSHAR, R.: Building pasts: historic preservation and identity in twentieth-century Germany. In: GILLIS, John R. (ed.): *Commemorations: The politics of national identity*. Princeton,

Naša identita je závislá na našej pamäti a naopak. To, ako si uvedomujeme našu totožnosť v čase i priestore, závisí na tom, čo si pamätáme, a to, čo si pamätáme, je ovplyvnené tým, ako vidíme samých seba.⁸⁶

Ak z kalendára školských slávností v období normalizácie vylúčime 28. október a jeho pripomínanie vzniku Československa ako udalosti, ktorá bola pre komunistické vedenie štátu jednoznačne problematická, možno pristúpiť k analýze tých udalostí, ku ktorým sa socialistický režim a občan prostredníctvom slávností vzťahovali ako k určitým prototypickým začiatkom. Vzhľadom k určitej príbuznosti niektorých sviatkov som vytvorila štyri pracovné kategórie a chronologicky ich usporiadala.⁸⁷

a) Robotnícke sviatky pochádzajúce ešte obdobia, keď žiadny socialistický štát neexistoval – MDŽ a 1. máj. Pre najstaršie robotnícke sviatky je charakteristické, že v socialistických štátoch stratili svoj pôvodný charakter bojovnosti a spurnosti. Socialistické štáty už nielen snivali sen o spravodlivej spoločnosti, oni ho realizovali. A tak sa 1. máj i MDŽ stali v socialistických krajinách „prehliadkami dosiahnutých pracovných úspechov“,⁸⁸ ktoré mali deň po dni približovať robotnícku triedu k sociálnemu raju.⁸⁹

b) Prvý socialistický štát – ZSSR vznikol v roku 1917 vďaka VOSR. Významu tejto historickej udalosti zodpovedalo miesto, ktoré Sovietsky zväz mal medzi ostatnými socialistickými štátmi. Dôležitosť, aká bola udalosti prikladaná, dokresľuje fakt, že okrem VOSR už iba 1. máj bol na skúmanom gymnáziu slávený s takou železnou pravidelnosťou – t.j. každý rok a nielen v päťročných intervaloch – a v takej mohutnosti.

c) Väčšina ostatných socialistických krajín „nastúpila cestu k socializmu“ po druhej svetovej vojne. Druhá svetová vojna a boj proti fašizmu tak reprezentujú ďalšiu veľkú skupinu školských slávností – 9. máj, SNP, Deň Československej armády, Medzinárodný deň študentstva (popríklad i májové pražské povstanie z roku 1945). Táto skupina sviatkov je prvá, ktorá sa vzťahuje už konkrétne aj k Československu. Vo väčšine prípadov je však zdôraznený rozhodujúci sovietsky podiel na pripomínaných udalostiach. Obsah a význam udalostí, ktoré mali potenciál priveľmi zdôrazňovať národné tradície, boli pozmenené: napríklad vo

New Jersey : Princeton University press 1994; FERENCOVÁ, M.: Spomienkové slávnosti: ako inštitúcie ovplyvňujú identifikačné procesy? In: *Slovenský národopis*, roč. 53, 2005, č. 1, s. 19–36 (Michaela Ferencová odmieta pojem identity a nahradzuje ho dynamickým termínom identifikačné procesy.) ŠIMA, K.: Národné slavnosti šedesiatych let 10. století jako performativní akty konstruování národní identity. In: *Český časopis historický*, roč. 104, 2006, č. 1, s. 81–109.

⁸⁶ GILLIS, John R.: Introduction..., s. 3.

⁸⁷ Chronologické usporiadanie do istej miery vystihuje aj dôležitosť, aká bola formálne jednotlivým skupinám sviatkov na martinskom gymnáziu prikladaná.

⁸⁸ Pozri definície oboch sviatkov v poznámkach č. 42 a 47.

⁸⁹ Na základe rôznych analytických prístupov a analyzovaného predmetu k takýmto záverom dospeli tiež MACURA, V.: *Šťastný...*, s. 8–11 (kapitola Ráj), KRAKOVSKÝ, R.: *At' žije...*, s. 18, MĚCHÝŘ, J.: *O našich...*, s. 213.

výklade SNP sa zdôrazňoval partizánsky a komunistický odboj, v prípade pražského povstania sa spomienky venovali predovšetkým obetiam, nie povstalcem a potláčal sa význam Českej národnej rady.⁹⁰

d) Sviatky viažuce sa k Československu a jeho ceste k socializmu reprezentuje Komunistická strana Československa a jej činy – vznik KSČ, Víťazný február. Do tejto skupiny patria i udalosti, ktoré mali prekryť pôvodný význam 28. októbra – znárodnenie a federalizácia.

Keď sa zamyslíme nad „vekom“ jednotlivých udalostí, zistíme že najstaršia pripomínaná udalosť pochádza z konca 19. storočia a je ňou oslava 1. mája. Dve najvýznamnejšie školské slávnosti odkazujú k udalostiam 20. storočia – VOSR k roku 1917 a oslobodenie Československa k roku 1945. Dokonca aj najstaršia pripomínaná socialistická osobnosť sa narodila až v roku 1870. Československá (a nielen československá) socialistická tradícia tak mala veľmi plytké historické korene a sama zdôrazňovala predovšetkým vlastnú novosť, odmietala minulosť (a tým aj možnosť mať mnohých a dávnych predkov), a smerovala k radikálne odlišnej budúcnosti. Komunistická elita sa pokúsila potlačiť kresťanské vnímanie času a nahradiť ho vlastnými sviatkami a rytmom.⁹¹ Pochopiteľná je preto absencia akýchkoľvek cirkevných podtextov a sviatočných príležitostí. Staršie „historické korene“ majú v porovnaní s normalizačnými slávnosťami sviatky z konca 60. rokov, ktoré nadväzovali na tradičné slovenské národné symboly. Pripomínali udalosti o niekoľko desaťročí staršie a nechýbali v nich ani určité náboženské kontexty.

To, čo som naznačila vyradením 28. októbra z kategorizácie slávností, odhaľuje obvyklé odmietanie alebo výrazné pozmenenie odkazu medzivojnovy Československej republiky. Tento chýbajúci obraz je súčasťou potlačania akejkoľvek národnej (vlasteneckej) tradície v prospech „proletárskeho internacionalizmu“. Podľa Jana Měchýřa sa tento sovietsky model presadil v Československu v roku 1949. Ako dokladajú školské slávnosti z konca 60. rokov, neprítomnosť národnej tradície sa ešte komplikovala problematickým česko-slovenským vzťahom.⁹²

Popisy slávností ukazujú, že proklamovaná internacionálnosť bola v skutočnosti takmer výlučnou orientáciou na Sovietsky zväz. Všetky hlavné sviatky priamo odkazovali k Sovietskemu zväzu a jeho „historickej úlohe“. Oslavy VOSR a MČSSP spomínali na udalosti sovietskych či ruských dejín.

⁹⁰ MĚCHÝŘ, J.: O našich..., s. 209–212.

⁹¹ Podľa Katherine Verdery prepísanie histórie v socializme rovnako ako postsocialistické prepísanie histórie nie je len o vytvorení nového príbehu, to čo je v stavke je samotný tvar histórie. VERDERY, K.: *The political...*, s. 117.

⁹² Csaba Kiss poukazuje na fakt, že protestné hnutia 80. rokov v socialistickom Maďarsku a Poľsku s obľubou používalo práve národné symboly 19. storočia. KISS, Csaba Gy.: *Vic než jen písničky. Národní hymny ve středovýchodní Evropě po roce 1989*. In: *Dějiny a současnost*, 2005, roč. 10, č. 10, s. 14–17.

Druhý najvýraznejší okruh sviatkov sa vracal ku koncu druhej svetovej vojny, pričom sa jednoznačne zdôrazňovala rola sovietskej armády. Dôraz na význam ZSSR je rozoznateľný aj v menších sviatkoch – Deň československej armády odkazuje k spoločnému boju československej a sovietskej armády, vznik Československa je takisto doplnený tézou o dôležitosti VOSR, a teda historickej úlohe ZSSR.

Pokiaľ aj pripomínaná udalosť priamo neodkazuje k Sovietskemu zväzu, bol určite prítomný symbolicky. Po druhej svetovej vojne boli v symboloch reprezentujúcich nové socialistické štáty potlačené vlastné národné tradície. Nahradili ich nové symboly podľa sovietskeho vzoru. Csaba Kiss upozorňuje, že iba štáty, ktorých exilové vlády počas druhej svetovej vojny boli spojencami ZSSR, si mohli ponechať pôvodné vlajky a hymny. Taký bol aj československý prípad.⁹³ Podľa Petra Roubala toto ponechanie si pôvodných medzivojnových symbolov však bolo ešte zložitejšie – znak i názov československého štátu sa podľa neho zmenili až v roku 1960 predovšetkým kvôli strachu z otvorenia „...Pandorinej skrinky rovnocennej česko-slovenskej reprezentácie, ktorá poznamenala – potom ako bola konečne otvorená – prvé roky postkomunistického obdobia.“⁹⁴ Československé vlajky sú na slávnostiach doplnené sovietskymi, po československej hymne znie v prvej polovici 50. rokov vždy aj sovietska hymna, neskôr Internacionála. V prvomájovom sprievode obrazy najvýznamnejších československých predstaviteľov dopĺňajú obrazy sovietskych predstaviteľov. Pri oficiálnych príležitostiach patrí sovietskej delegácii prvé miesto.⁹⁵

Orientácia na Sovietsky zväz zároveň obsahovala ďalší dôležitý aspekt – hierarchiu vyjadrenú heslom „Sovietsky zväz náš vzor“. Socialistické koncepcie tradične predpokladali určitý cieľový obraz šťastnej budúcnosti, do ktorého dejiny vyúsťia. Vladimír Macura načrtáva toto pevné stupňovité usporiadanie vzorov – od najvyššieho ideálu budúceho sveta komunizmu, cez Sovietsky zväz prijímaný ako vzor ostatným nižším stupňom, až k povojnovým socialistickým štátom, ktoré boli vzorom pre robotníkov a „pokrokové sily Západu.“⁹⁶

Hoci sa sviatky pripomínajúce významné udalosti mohli na prvý pohľad javiť ako stabilné a konsenzuálne, sledovanie školských slávností jedného slovenského gymnázia potvrdzuje, že sú výsledkom intenzívneho zápasu, zmiznutia či znovuoobjavenia.⁹⁷ Každý slávnosti je vlastné, že hoci na jednej strane

⁹³ KISS, Csaba Gy.: *Vic než...*, s. 14–17.

⁹⁴ ROUBAL, P.: *Visual...*, s. 83–84.

⁹⁵ GALANDAUER, J.: *Zachvěl se, zakymácel rudý prapor nás. Vojensko-civilní pohřeb Klementa Gottwalda*. In: *Historie a vojenství*, roč. 44, 1995, č. 1, s. 45.

⁹⁶ Vladimír Macura ďalej konštatuje, že hoci na jednej strane existovala takáto pevná hierarchia na druhej strane, v prípadoch keď sa jednotlivé krajiny priamo neporovnávali, sa rozdiely stierali a žiť v socialistickej Európe proste znamenalo účastiť sa budúceho šťastného veku. MACURA, V.: *Šťastný...*, s. 10.

⁹⁷ GILLIS, John R.: *Introduction...*, s. 5.

nesie v sebe kultúrne sedimentované významy, na strane druhej vo svojej konkrétnej situácii významne tieto ritualizované kultúrne vzorce premieňa.⁹⁸ Tak sme mohli v roku 1950 vidieť ako sa z výročia vzniku Československa pomaly a možno trochu nasilu a nešikovne stáva Deň znárodnenia a podobne sa v roku 1967 oslava storočnice martinského gymnázia premenila na jeden zo spôsobov vyjadrenia slovenských snáh o federalizáciu, o vyrovnanie česko-slovenského vzťahu v republike. Sviatky a slávnosti nie sú len spôsobom popísania daného stavu vecí, zároveň sú aj spôsobom boja.⁹⁹ Možno sa takto, ako boj o vrátenie sa k „normálu“, či ako spôsob získania stratenej autority a obnovenia legitimity KSČ a režimu po násilnom potlačení reformného československého hnutia dajú vysvetliť aj mohutné oslavy zo začiatku 70. rokov kontrastujúce s oveľa skromnejšími opismi z 80. rokov.

Záver

Táto štúdia bola od začiatku plánovaná ako veľmi obmedzená sonda, ukázalo sa však, že malé regionálne a špecifické sondy môžu byť vhodným východiskom ďalších bádání. Pre výskum, aký som uskutočnila, sú následné komparatívne analýzy nevyhnutné hneď z niekoľkých dôvodov: Zásadnú otázku predstavuje určenie, nakoľko martinské gymnázium predstavovalo výnimočnú alebo typickú školskú inštitúciu. V prospech toho, že sa jednalo skôr o výnimočné gymnázium, hovoria dva fakty. Mesto Martin v 20. storočí najmä zásluhou socialistickej industrializácie, v rámci ktorej tu vznikol mamutí strojársky podnik, zaznamenalo najradikálnejší skok v počte obyvateľov na Slovensku.¹⁰⁰ Nový strojársky podnik preto v mnohom utváral dobovú atmosféru mesta a napríklad samotnému gymnáziu zabezpečil pravdepodobne nadštandardné technické a materiálne vybavenie. Za neobvyklú považujem ďalej skutočnosť, že na čele školy stál od roku 1951 až do konca 80. rokov jeden riaditeľ – Dušan Jamriška, člen OV KSS v Martine. Rozhovory s pamätníkmi a nepriamo aj preštudované pramene naznačujú, že Dušan Jamriška bol výraznou osobnosťou. Na jednej strane umožňoval a podporoval stály materiálny a odborný rast gymnázia a stálu účasť v experimentálnych pedagogických projektoch, na druhej strane bol však charakterizovaný ako „dogmatický“ komunista, tvrdo plniaci najrôznejšie stranické direktívy. Výročná správa konštatovala, že

⁹⁸ ŠIMA, K.: Národní..., s. 82.

⁹⁹ KERTZER, D. I.: *Ritual...*, s. 152–173.

¹⁰⁰ Medzi rokmi 1921 a 1991 vzrástol počet obyvateľov viac ako desaťnásobne. Takýto skok v tomto období nezaznamenalo žiadne iné slovenské mesto. Najviac sa k rýchlemu rastu Martina priblížila Banská Bystrica (osemnásobný nárast) a Žilina (sedemnásobný nárast). KRIVÝ, V.: Štyridsaťdeväť miest: zmena a kontinuita. In: MANNOVÁ, E. (ed.): *Meštianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku 1900–1989*. Bratislava : AEP 1998, s. 37–38.

hlavným iniciátorom celoštátnej oslavy storočnice gymnázia bol takisto riaditeľ školy Dušan Jamriška.

Ďalšiu závažnú otázku predstavuje pramenná báza tejto štúdie. Keďže vychádzam predovšetkým z oficiálnych dokumentov, zostala otázka, ako socialistické sviatky a sviatočnosť v škole skutočne vnímali jednotliví aktéri – študenti a učelia – nezodpovedaná. To nám totiž školský časopis, kronika či výročná správa môžu iba naznačiť. Ako v inom kontexte konštatovala Růžena Váňová, „zdá sa, že zdrojom poznania praktického fungovania gymnázií v uvedenom období môžu byť iba výpovede pamätníkov“.¹⁰¹

No a na záver posledná otázka: Motívom k tejto štúdii bol záujem o porozumenie a priblíženie sa dnes veľmi problematicky vnímanému „socialistickému svetu“. Doteraz uskutočnený výskum o medzivojnových sviatkoch a slávnostiach,¹⁰² ako aj teoretická literatúra ukazujú, že vynachádzanie nových tradícií, odmietanie a reinterpretovanie časti minulosti, formy pripomínania a slávenia sú si v rôznych dobách a na rôznych miestach od Veľkej francúzskej revolúcie podobné. Ak bolo československé socialistické sviatkovanie špecifické, tak čím a do akej miery?¹⁰³

Použitá literatúra a pramene

Školská kronika Gymnázia Viliama Paulíny-Tótha.

PON (Príroda Okolo Nás). Školský časopis 1975–1985.

Výročná správa za roky 1967–1988. Gymnázium Viliama Paulíny-Tótha.

Školské zvesti. Publikáčny orgán povereníctva školstva a osvety, roč. 6., 31.8. 1950, zošit 16, s. 625–626.

BEŇUŠKOVÁ, Z.: Prvomájové sprievody v Bratislave. In: Tarcalová, Ludmila (ed.): *Slavnostní průvody*. Uhorské Hradište : Slovákcké muzeum 1994, s. 103–110.

CONFINO, A.: *The Nation as a Local Metaphor*. Würtemberg, Imperial Germany, and National Memory. 1871–1918. Chapel Hill : The university of North Carolina press 1997.

CONNERTON, P.: *How Societies Remember*. Cambridge : Cambridge university press, 1989.

¹⁰¹ VÁŇOVÁ, R.: České gymnázium v 70. a 80. letech 20. století. In: *Minulost, současnost a budoucnost gymnaziálního vzdělávání*. Sborník referátů z konference 24.–25.6.1999. Semily : Lepařovo gymnázium v Novém Jičíně 2000.

¹⁰² Jedna sa o výskum k diplomovej a dizertačnej práci SEGEOVÁ, L.: *Život obce Sučany 1918–1938*. Diplomová práca. Bratislava : Katedra slovenských dejín, Filozofická fakulta Univerzity Komenského 2000.

¹⁰³ Určitý rozdiel naznačuje Milan Zemko „... medzi demokratickým a totalitným režimom... v rozsahu, v akom uplatňuje a dôsledne presadzuje výlučne svoje vlastné videnie sveta a teda i dejín. Z toho vyplývajú aj rôzne legálne možnosti pre formulovanie a šírenie názorov nesankcionovaných vrchnosťou...“ ZEMKO, M.: Osudy dátumov, osudy národov. In: *Slovenské pohľady*, 1990, č. 10, s. 2–7.

- ENCYKLOPÉDIA ľudovej kultúry Slovenska. 1. a 2. časť. Bratislava : Veda 1995.
- ENCYKLOPÉDIA Slovenska. I.–VI. zväzok. Bratislava: Veda 1977–1982.
- FERENCOVÁ, M.: Spomienkové slávnosti: ako inštitúcie ovplyvňujú identifikačné procesy? In: *Slovenský národopis*, 2005, roč. 53, č. 1, s. 19–36.
- FIDELIUS, P.: *Řeč komunistické moci*. Praha : Triáda 1998.
- GALANDAUER, J.: Hrob neznámého vojína v proměnách času. In: *Historie a vojenství*, 1999, č. 2, s. 251–273.
- GALANDAUER, J.: Zachvěl se, zakymácel rudý prapor nás. Vojensko-civilní pohřeb Klementa Gottwalda. In: *Historie a vojenství*, 1995, roč. 44, č. 1, s. 40–66.
- GILLIS, John R.: Introduction. Memory and Identity: The History of a Relationship. In: Gillis, John R. (ed.): *Commemorations: The Politics of National Identity*. Princeton, New Jersey : Princeton University Press 1994, s. 3–26.
- HOBSBAWM, E.: Introduction: Inventing Traditions. In: HOBSBAWM, E. – RANGER, T. (eds.): *The Invention of Tradition*. Cambridge : Cambridge university press 1992, s. 1–14.
- HOBSBAWM, E.: Mass-producing Tradition: Europe 1870–1914. In: HOBSBAWM, E. – RANGER, T. (eds.): *The Invention of Tradition*. Cambridge : Cambridge university press 1992, s. 263–308.
- KERTZER, David I.: *Ritual, Politics, and Power*. New Haven, London : Yale University Press 1988.
- KISS, Csaba Gy: Víc než jen písničky. Národní hymny ve středovýchodní Evropě po roce 1989. In: *Dějiny a současnost*, 2005, roč. 10, s. 14–17.
- KOČÍ, M. – JAKSICOVÁ, V.: Keď škola boja jednotná a prestala byť hrou. In: *Historia*, 2006, roč. 5, č. 2, s. 25.
- KOSHAR, R.: Building Pasts: Historic Preservation and Identity in Twentieth-century Germany. In: GILLIS, John R. (ed.): *Commemorations: The Politics of National Identity*. Princeton, New Jersey : Princeton University press 1994, s. 215–238.
- KRAKOVSKÝ, R.: Ať žije První máj! Rituál oslav Svátku práce. In: *Dějiny a současnost*, 2006, XXVIII, č. 1, s. 17–20.
- KRIVÝ, V.: Štyridsaťdeväť miest: zmena a kontinuita. In: Mannová, E. (ed.): *Meštianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku 1900–1989*. Bratislava : AEP 1998.
- LIPTÁK, L.: Pamätník a pamäť povstania roku 1944 na Slovensku. In: *Historický časopis*, 1995, roč. 43, č. 2, s. 363–369.
- MACURA, V.: *Masarykovy boty a jiné semi(o)fejetony*. Praha : Pražská imaginace 1993.
- MACURA, V.: *Šťastný věk. Symboly, emblémy a mýty 1948–1989*. Praha : Pražská imaginace 1992.
- MANNOVÁ, E. (zost.): *Krátke dejiny Slovenska*. Bratislava : AEP 2003.
- MĚCHÝŘ, J.: O našich památných dnech. In: *Acta contemporanea*. Praha : ÚSD AV ČR 1998, s. 206–223.
- MIHÁLIKOVÁ, S.: Sviatky na Slovensku ako súčasť politických rituálov. In: *Historický časopis*, 2005, roč. 53, č. 2, s. 339–353.
- MLYNARČÍK, J. (zost.): *Martin. Z dejín mesta*. Martin : Neografia 2000.
- MORKES, F.: *Letopočet začínající pětkou*. Nepublikovaný rukopis.
- RATAJOVÁ, J.: Pražské májové oslavy 1948–1989. Príspevek k dejinám komunistické propagandy. In: *Kuděj*, 2000, č. 1, s. 51–64.

- ROUBAL, P.: Politics of Gymnastics: Mass Gymnastic Displays under Communism in Central and Eastern Europe. In: *Body & Society*, 2003, vol. 9 (2), s. 1–25.
- ROUBAL, P.: Visual Representation of the Czech/Czechoslovak State, 1945–2000: A Survey of the Literature. In: *European Review of History-Revue européenne d'Histoire*, 2006, 13, s. 83–113.
- STO rokov slovenského gymnázia v Martine (1867–1967)*. Pamätnica. Bratislava : Obzor 1967.
- SUCHÁNEK, R.: Vývoj svätkového práva od vzniku ČSR po súčasnosť. In: *Acta Universitatis Carolinae – Iuridica*, 1999, č. 1–2, s. 103–114.
- ŠIMA, K.: Národní slavnosti šedesátých let 10. století jako performativní akty konstruování národní identity. In: *Český časopis historický*, 2006, roč. 104, č. 1, s. 81–109.
- ŠÚTOVEC, Milan: *Semióza ako politikum alebo „pomlčková vojna“*. Bratislava : Kalligram 1999.
- VANĚK, M. – URBÁŠEK, P. (eds.): *Vítězové? Poražení? Životopisná interview*. I. a II. díl. Praha : Prostor 2005. 1124 a 826 s.
- VÁŇOVÁ, R.: České gymnázium v 70. a 80. letech 20. století. In: *Minulost, současnost a budoucnost gymnaziálního vzdělávání*. Sborník referátů z konference 24.–25.6.1999. Semily : Lepařovo gymnázium v Novém Jičíně 2000.
- VERDERY, K.: *The political life of dead bodies*. Reburial and Postsocialist Change. New York : Columbia University Press 1999.
- WINGFIELD, Nancy M.: The Battle of Zborov and the politics of Commemoration in Czechoslovakia. In: *East European Politics and Society*, vol. 17, no 1, p. 654–681.

Kolektivizácia a jej dopad na vinohradníkov v orešianskom mikroregióne¹

Katarína Nováková

Kľúčové slová: kolektivizácia, kulaci, vinohradníci, združstevňovanie, družstevníci
Key words: collectivisation, kulaks, wine-producers, uniting in co-operatives, farm-cooperatives

The paper deals with the course and consequences of the collectivisation of agriculture in the viticulture villages in the micro-region of Orešany, a part of the Little-Carpathian viticulture region. The author discusses major problems concerning the wine producers as persons, the process of uniting in cooperatives, the activities of particular agriculture cooperatives as well as the status of wine-producers and farm cooperatives in the villages in the period of socialistic economy.

Obdobie druhej polovice 20. storočia bolo pre všetkých obyvateľov Slovenska významným medzníkom, obdobím veľkých premien. Kvalitatívna zmena povojnových spoločenských pomerov a nastolenie autoritatívneho komunistického režimu hlboko zasiahli do života obyvateľstva na ďalších takmer 50 rokov.

Po skončení druhej svetovej vojny bolo Slovensko krajinou s takmer 60 % vidieckeho obyvateľstva. Dedina mala výrazne maloroľnícky charakter sprevádzaný mnohými slabunami, ktoré bránili jej ďalšiemu rozvoju a napredovaniu. Boli to hlavne roztrieštenosť pozemkovej držby, nízka produktivita práce a nízke hektárové výnosy (Pešek 2002: 7 a n.). Kolektivizácia poľnohospodárstva vo svojej podstate predstavovala štátom iniciovaný, riadený a často vynučený proces premeny roľníckej malovýroby na poľnohospodársku veľkovýrobu na družstevnom princípe. Znamenala postupné odstránenie protikladu medzi možnosťami malovýrobných foriem poľnohospodárstva a potrebami štátu, z hľadiska spôsobu života kultúrnu diskontinuitu nielen v samotnej agrárnej kultúre, ale i v ďalších oblastiach kultúry vidieckeho obyvateľstva (EJKS 1995/1: 243). Jej teoretickým i praktickým základom v krajinách tzv. sovietsk

¹ Tento príspevok vznikol v rámci grantu VEGA 2/6059/26 Naratívna každodennosť v kontexte historických zlomov v Česku(a)Slovensku po roku 1948, 1968, 1989, 1993 z pohľadu dynamiky vývoja hodnôt.

skeho bloku bol družstevný plán V. I. Lenina² a na dedinách Slovenska sa prakticky realizovala počas 50. rokov 20. storočia. Samotný priebeh, ktorý odštartovalo prijatie zákona o JRD vo februári 1949, determinovala konkrétna medzinárodná a vnútropolitická situácia. Prvá vlna prebehla v rokoch 1949–1955, druhá v rokoch 1955–1960. Po jedenástich rokoch sa tento proces viacerých skončil.

Po politickom prevrate vo februári 1948 noví predstavitelia moci uvažovali o ďalšom vývoji slovenskej dediny. Výsledkom ich snáh bolo schválenie Nitrianskeho programu.³ Malo ísť o dlhodobý proces, v ktorom by sa roľníci presviedčali o výhodách spoločného družstevného hospodárenia. Po politickom prevrate v roku 1948 sa vytvoril prvý päťročný plán. Začalo sa so zakladaním prípravných výborov JRD.⁴ Zdôrazňovala sa zásada dobrovoľnosti pri rozhodovaní, v tejto fáze sa hovorilo o podpore malých a stredných roľníkov pri súkromnom malovýrobnom hospodárení. Zásada dobrovoľnosti bola zakotvená v zákone č. 69 z roku 1949.⁵

Táto otázka predstavovala problematický moment počas celého obdobia kolektivizácie. Už prvé skúsenosti počas roku 1949 ukázali, že zodpovední funkcionári a predstavitelia moci nerešpektovali tento princíp, nesprávne ho chápali a bol pre nich problémom hlavne politickým, a nie sociálnym. Jednotné roľnícke družstvá (JRD) podľa nového zákona nevznikali dobrovoľne ale „zo zákona“ – zlúčením pozemkov, hospodárskych zvierat, pracovných nástrojov a poľnohospodárskej techniky.⁶

² Bližšie o Leninovom družstevnom pláne pozri prácu: *Leninov družstevný plán v politike KSC. S. Cambel. (Zost.), Bratislava : Ústav marxizmu-leninizmu ÚV KSS, 1983, 469 s.*

³ Nitriansky program bola koncepcia smerujúca k vyššej výkonnosti a rentabilite slovenského poľnohospodárstva. Vzhľadom na konkrétne podmienky, program rátať s malovýrobou a súkromným spôsobom hospodárenia. V praxi sa však realizovala celkom iná koncepcia, a to cesta výrobného družstevníctva. Už od polovice roku 1948 bolo jasné, že dominujúcu úlohu v ekonomike bude zohrávať štátny sektor, označovaný ako znárodnený, a nie súkromná sféra. Prijala sa koncepcia podporovať medzi roľníkmi snahu o vznik družstiev pre spoločnú výrobu. Práve tieto družstvá sa mali stať nástrojom realizácie zmeny vo vlastníckych vzťahoch na slovenskej dedine. Bližšie pozri PEŠEK, J. 2002: Kolektivizácia a slovenská dedina. In: *Tradičia a spoločensko-politické zmeny na Slovensku po druhej svetovej vojne. Z. Škovierová. (Zost.). Bratislava : Katedra etnológie a kultúrnej antropológie FF UK, s. 7–23.*

⁴ V júni 1952 sa prijalo uznesenie KSC a vlády o upevnení a ďalšom rozvoji JRD. Ním sa mal urýchliť proces kolektivizácie. Tí, ktorí nechceli vstúpiť do družstva boli označení za odporcov socializmu a podľa toho sa k nim i začali správať. Bližšie pozri RATICA, D. 1992: „Kulaci“ a proces združstevňovania na slovenskej dedine. In: *Zmeny v hodnotových systémoch v kontexte každodennej kultúry. Bratislava : Národopisný Ústav SAV, s. 24–31.*

⁵ Zásada dobrovoľnosti pri rozhodovaní sa o vstupe do družstva bola zakotvená v zákone č. 69/1949 o Jednotných roľníckych družstvách z 23.2. 1949 i vo vykonávacom nariadení č. 75/1949 Zb. zo 17.3. 1949.

⁶ Do roku 1948 bolo na Slovensku približne 2300 družstiev rozličného charakteru, prevládali družstvá potravinárske, strojové, mliekárské, lesné, vinohradnícke a pod. Vinohradnícke družstvá boli napríklad zlúčené v Slovenskom vinohradníckom družstve so sídlom v Pezinku. V priebehu

Všade tam, kde sa vyskytovalo vinohradníctvo a vinárstvo ako špecifická časť poľnohospodárskej výroby, prebiehala kolektivizácia trochu odlišným spôsobom v porovnaní s čisto poľnohospodárskymi lokalitami.

Štátne orgány venovali vinohradníctvu a vinohradníckej problematike pozornosť už v roku 1949. Povereníctvo pôdohospodárstva v auguste 1949 uložilo majiteľom vinohradov povinnosť každoročne dopestovať štepy viniča hrozno-rodého v množstve priemerne 5 % z celkového počtu pestovaných koreňov a ich vysadením doplniť pravidelný ročný úbytok. Táto snaha vyplynula z faktu, že jestvujúce vinohrady boli pomerne staré, keďže napríklad v roku 1950 zaberali vinohrady staršie ako 25 rokov až 55 % všetkých viničných plôch v krajine (Liďák 1989: 228 a n.).

Dôležitým medzníkom vo vývoji vinohradníctva na Slovensku bolo vládne uznesenie o zveľaďovaní vinohradníctva a vinárstva z 27.7. 1953.⁷ Zdôraznila sa v ňom nevyhnutnosť ďalšej kolektivizácie vinohradov a ich sústredenie v socialistickom sektore.

Hlavnou politickou úlohou pri rozvoji JRD v 2. polovici 50. rokov bolo získať do družstiev stredných roľníkov. Vo vinohradníckych oblastiach boli títo strední roľníci zároveň vlastníkami vinohradov, ktoré im zabezpečovali pomerne slušnú životnú úroveň a významný zdroj rodinných príjmov. Týmto faktom sa situácia komplikovala: ľudia boli ochotní sa vzdať poľnohospodárskej pôdy, vzdať sa vinohradov však bolo oveľa ťažšie. Problém bol v tom, že zodpovední funkcionári nevedeli vytvoriť takú situáciu, aby sami roľníci pochopili výhody družstevnej kooperácie a začali aktívne vyhľadávať jej najvýhodnejšie formy (Slavkovský 1993: 71).

V priebehu kolektivizácie bolo vytvorených niekoľko typov poľnohospodárskych družstiev. Najnižším bol I. typ, najvyšším IV. typ družstva. JRD I. typu bolo počiatočnou formou poľnohospodárskeho výrobného družstva. Jeho členovia spoločne organizovali hlavné práce a využívali pri tom vlastné stroje. JRD II. typu charakterizovala spoločná výroba na scelených pozemkoch. Realizovala sa pomocou hospodársko-technickej úpravy pôdy (ďalej HTUP), ktorou sa scelovala pôda členov družstva. Nečlenovia dostávali náhradné pozemky, menej kvalitné a vzdialenejšie od obce. V JRD vyšších typov (III. a IV. typu) sa

činnosti družstva bolo založených množstvo filiálok, napríklad v Modre, Svätom Jure, Horných Orešanoch. V bratislavskom a trnavskom okrese bolo najviac strojových družstiev, ktoré mali najväčšiu odozvu medzi roľníkmi a ich prioritnou úlohou bolo zbaviť roľníkov závislosti od strojovej a záprahovej pomoci dedinského boháča. Tieto družstvá sa ako prvé začali premieňať na JRD.

⁷ Uznesenie o zveľaďovaní vinohradníctva a vinárstva z 27.7. 1953. Toto uznesenie ukladalo ministerstvu poľnohospodárstva a ostatným kompetentným, aby počas nasledujúcich rokov rozšírili plochy vinohradov v Československu o 3620 ha. Ukladalo výskumníkom vyšľachtiť nové odrody, vyskúšať najvhodnejšie vedenie a rez viniča, vypracovať novú metodiku obrábania vinohradov.

uskutočnilo úplné zospoločenšenie pôdy (Pešek 2002: 14), čo znamenalo, že družstvá sa stali celoobecnými. Družstevníkom sa však vyčlenila pôda a boli pridelené záhumienky, ktoré obhospodarovali. Veľkosť záhumienok bola určená veľkosťou pôdy, s ktorou vstúpili ľudia do družstva. Odmeny pre družstevníkov sa určovali podľa výsledkov spoločného hospodárenia i podľa rozlohy pôdy vlozenej do družstva.

Zo zakladania JRD sa stala od roku 1952 pre štát politická úloha a jej splnenie bolo požiadavkou prvoradého významu. Pri okresných výboroch a miestnych národných výboroch sa zakladali agitačné náborové komisie, ktoré mali presvedčať samostatne hospodáriacich roľníkov o výhodách vstupu do družstiev. Náborové komisie postupne zosilňovali svoje tlaky na jednotlivcov a z propagačných akcií sa stávali akcie násilné a nátlakové. Mali všetkými dostupnými spôsobmi presvedčiť roľníkov, aby podpísali vstup do družstiev. Takto postupne – do konca 50. rokov 20. storočia – zanikal na Slovensku priestor pre individuálne hospodárenie a v zmysle vlastníctva pôdy kolektívne socialistické vlastníctvo vo forme družstiev a štátnych majetkov prevládalo.

Rokom 1960 sa v budovaní socialistického poľnohospodárstva na Slovensku skončila prvá etapa a začínala sa druhá. Aj vo vinohradníckych oblastiach sa vtedy JRD stali rozhodujúcou silou socialistickej poľnohospodárskej veľkovýroby. Slovenský vidiek tak prešiel v pomerne krátkom čase od súkromnej poľnohospodárskej výroby maloroľníckeho charakteru k spoločným formám veľkovýrobného hospodárenia. Začali sa meniť hodnoty, kritériá a životné priority ľudí, ktorí zostali pracovať v poľnohospodárstve. Stávala sa z nich v rámci lokálneho spoločenstva nová sociálna skupina – skupina družstevníkov, družstevných roľníkov.

Založením družstiev a konfiškáciou súkromného majetku vznikol právne, ekonomicky a sociálne neobmedzený stav bezplatného a časovo neobmedzeného užívania pôdy družstvami a štátnymi majetkami. I keď vlastníctvo pôdy zostalo formálne právoplatné, vlastnícke práva sa značne oklieštili (Danglová 2002: 35). Pôvodný vlastníak pôdy nemohol so svojou pôdou narábať voľne, podľa svojich predstáv a záujmov.

Priebeh kolektivizácie v orešianskom mikroregióne

Skúmanú vinohradnícku lokalitu som označila termínom mikroregión. Vychádzam z definície regiónu, ktorá ho charakterizuje ako: oblasť s výskytom javu alebo súboru javov v charakteristickej, preň vlastnej skladbe (ELKS 1995/2: 106). Dôležitým identifikačným a kultúrnym faktorom formujúcim regionálne čítanie bol jazyk a celá štruktúra ľudskej kultúry: prevládajúci spôsob zamestnania, charakter bývania, odev, obradová kultúra a folklór. Obce Smolenice, Smolenická Nová Ves, Horné a Dolné Orešany tvoria v mojom

vymedzení mikroregión, podjednotku geograficky rozsiahlejšieho Malokarpatského vinohradníckeho regiónu. Charakterizujú ho: rovnocenné postavenie prevládajúcich zamestnaní – poľnohospodárstva a vinohradníctva; rovnaké prvky architektúry – skladovacie a výrobné priestory súvisiace s vinohradníctvom, špecifické nárečie ako podskupina trnavského nárečia; špecifické prvky odevnej kultúry; existencia skupinového povedomia mikroregionálnej príslušnosti.

V Smoleniciach a v Horných Orešanoch vznikli družstvá I. typu v roku 1950, ale po necelom roku fungovania sa rozpadli. V tomto období vstupovali ľudia do družstva dobrovoľne, bez nátlaku, z vlastného presvedčenia a vlastnej vôle. Boli to hlavne drobní roľníci, drobní vinohradníci s výmerou vinice menšou ako ¼ ha a bezzemkovia, ktorí vo vstupe do družstva videli lepšiu perspektívu a zlepšenie svojej ekonomickej situácie.

Roľníka vstupujúceho do družstva zaujímal hlavne to, ako sa výsledky hospodárenia družstva odzrkadlia v odmeňovaní za prácu. Každý pracovný výkon na družstve bol ohodnotený tzv. pracovnou jednotkou (ďalej PJ).⁸ Konkrétne vinohradnícke práce boli zadelené do siedmich tried. Každá trieda predstavovala isté množstvo PJ. Norma určovala aj počet koreňov, ktoré treba oplietť či postriekať za určitý čas. JRD mohlo prihliadať na výšku koreňov a náročnosť terénu.⁹

Kontingenty

Dodávkový systém na slovenskej dedine bol známy už počas predchádzajúcich období (hlavne počas 1. a 2. svetovej vojny), po roku 1948 sa však stal účinnou zbraňou proti majetnejším súkromne hospodáriacim roľníkom. Norma stanovovala výšku kontingentu, resp. dodávky, v priamej závislosti od množstva vlastnenej poľnohospodárskej pôdy (Ratica 1992: 25). V praxi to znamenalo, že roľník i s väčšou výmerou nebol schopný predpísané dodávky plniť. Kvantita pôdy, jej bonita, výkyvy počasia i rôzne nepredvídateľné udalosti

⁸ Dobré výsledky družstva sa prejavovali zvyšovaním peňažných výnosov a hodnotou pracovnej jednotky. Pracovná jednotka (ďalej PJ) bola štátom daná norma, platná pre celú republiku, ktorú musel človek odrobiť a bola finančne ohodnotená. JRD si mohlo čiastočne výšku pracovnej jednotky upravovať s ohľadom na miestne pomery. Z plánovanej hodnoty peňažnej časti PJ sa polovica vyplácala zálohovo. Zvyšok sa uhrádzal dodatočne formou doplatkov podľa výsledkov hospodárenia JRD za uplynulý kalendárny rok. Ku každej PJ prislúchala istá výška naturálií – obilnín, vajec, múky a podobne

⁹ Ako príklad uvádzam ohodnotenie strihania vinohradu pracovnými jednotkami (Kahounová 1955):

strihanie 200 koreňov	norma IV	1 1/2 PJ
strihanie 400 koreňov	norma VI	1 3/4 PJ

v jednotlivých rokoch (krupobitie, záplavy, silný mráz, požiare) neumožňovali získať také množstvo úrody, aby bol roľník, vinohradník schopný splniť predpísané dodávky tak, aby to výrazne neovplyvnilo rodinný rozpočet.

Konkrétne výšky kontingentov určovala špeciálna komisia, ktorá vznikala pri miestnych národných výboroch (MNV), čo umožňovalo diskriminovať konkrétnych bohatších a nepohodlných roľníkov na základe subjektívnych kritérií. Rozmanitosť dodávkových povinností (okrem hovädzieho, bravčového mäsa a hydiny to boli vajcia, obilie, zemiaky, mlieko, maslo, kukurica, seno a pod.) nútili roľníkov vynakladať pomerne veľké úsilie na ich zadováženie. Rok 1954 bol napríklad v mikroregióne najslabším rokom v plnení dodávok obilia, mäsa, mlieka a iných produktov. V Smoleniciach sa dodávky obilia splnili len po presvedčovacích a nátlakových akciách (Jastrabík 1975: 173). V roku 1956 vymrzli ovocné stromy a vinice, preto si obce nemohli splniť dodávku ovocia a hrozna. Podľa odhadov vymrzlo v tomto roku v mikroregióne 35 % vinohradov. V dôsledku daždivého počasia v období kvitnutia vinohradov väčšina kvetov spľchla, a preto nebola v tomto roku takmer žiadna úroda hrozna. Jeho dodávka nebola splnená ani na 2 %.¹⁰

Agitácie a kampane na zakladanie družstiev sa po roku 1952 ešte zintenzívňovali. Princíp dobrovoľnosti prestal hrať úlohu a roľníci boli k vstupe do JRD čoraz viac tlačení a nútení násilím. Medzi organizátormi a agitátormi kolektívizácie sa rozšíril názor, že pokiaľ nezvýšia povinné dodávky – kontingenty malým a stredným roľníkom, ľahko si plánované dodávky splnia a nebudú nútení vstupovať do JRD. Preto ich začali postupne neúmerne zvyšovať. Chceli donútiť aj najbohatších roľníkov, ktorí z pochopiteľných dôvodov do družstiev nevstupovali, aby povinné dávky voči štátu neboli schopní splniť. Zo strany organizátorov kolektívizácie to bol pomerne úspešný ťah. Strední a väčší gazdovia sa začali postupne zapájať do družstevnej organizácie najmä pod vplyvom narastajúcich dodávkových povinností a kvôli svojej neschopnosti požiadavky plniť.

Nábory do JRD

Pri MNV v jednotlivých obciach vznikali náborové komisie, ktoré navštevovali občanov, organizovali stretnutia a propagovali výhody vstupu do družstiev.¹¹ O pocitoch a prežívaní tohto, pre vinohradníkov ťažkého obdobia vypo-

¹⁰ Kronika JRD Smolenice, s. 90–95, Kronika obce Dolné Orešany, s. 29–30.

¹¹ O neochote roľníkov vstúpiť do JRD vypovedá i zápis kronikára V.Š. zo Smoleníc. Zápis je pochopiteľne prispôsobený dobovým pomerom, ale i tak má dobrú výpovednú hodnotu: „Dňa 16.9. 1955 sa uskutočnila v Smoleniciach náborová nedeľa. Nebola však úspešná. Sedliak je človek nedôverčivý, od prírody konzervatívny a bude sa musieť neustále presvedčovať, aby pristúpil na nový kolektívny spôsob hospodárenia. I keď sa tentokrát nepodarilo žiadneho sedliaka presvedčiť ku vstupe do JRD, agitátori sú ľudia húževnatí, ktorí budú naďalej propagovať otázku socialistickej

vedá viacero obyvateľov: „Chodili šelijakí špekulanti a nahovárali tatka, abi vstúpil do družstva. A že nescel, bol jeden z najbohačích sedlákov v dzedzine, mal rolí, vinohrad, osem kúskov lichvi, voli sme mali také až po strop maštale, mali sme kona, aj mašini. A oni došli a aj s nejakima ludma z rozhlasu. Natáhli šnúri od stĺpa na ulici až do domu. Ponatahuvali to po celém dome, sedli si, a že: povedzte nám pán N., ako je to možné, že druhí nedokážu plniť kontingenti a vi áno? A tatenko im nato povedal: kuknite sa milí páni, vidíte tú svinu a kravu na dvore? Vďaka nim môžem plniť kontingenti. Kebi mi tá krava lebo vól skapali, tak ništ nespĺním, nemôžem plniť. Tak to je celé moje tajomstvo, a už vám ništ nebudem viprávať!“ (m, 1930, Smolenice).

„Kontingenti boli potom virubované tak visoké, že to otec ledva vládal plniť, a to bol pomerne majetní sedlák a darilo sa mu. Mal každy rok veľkú úrodu. Tak to umelo zvišovali, abi bol nútení podpísať družstvo, abi nevládal plniť tí dodávki. Kebi nebol plnil normi, boli bi ho zavreli, kebi nepodpísal, tiež bi ho boli zavreli a nás jednák vivězli, jako nékerích. Tak to nakonec s tažkým srdcom podpísal“ (m, 1945, Smolenice).

„Volávali nás na MNV, organizovali akcie šelijaké, presvečovali, ale nám sa to aj tak nezdalo. Vidzeli sme, jak tí družstvá na okolí fungovali tak šelijako, aj ten štátní majetek hen na Podbori. Mi sme sa v dzedzine bránili jak sme mohli pred družstvom, a tí bohačí sedláci s veľkima rolama a vinicama nesceli o družstve ani čut!“ (m, 1923, Dolné Orešany).

Spomenuté formy boli posilňované aj konaním viacerých propagačných a náborových akcií, ktoré boli veľmi podrobne opísané v obecných kronikách (zoznam uvádzam za textom v zozname literatúry), z nich vyberám aspoň stručne zopár: *Filmová jar 1953 na dedine* – premietanie nových krátko i dlhometrážnych filmov s poľnohospodárskou tematikou (Smolenice, Horné Orešany); *Náborová neděľa v Smoleniciach 16.9. 1955* – zostavená náborová komisia navštevovala jednotlivé roľnícke rodiny a presviedčala ich o výhodách spoločného obrábania *Agitačný týždeň v Horných Orešanoch 1.–8.7. 1957* – 5. júla prišiel do obce rozhlasový voz, ktorý nabádal ľudí k vstupu do družstva, 6. júla sa premietal v kinosále film *V podzemí Odesy* a potom nasledovala prednáška.

Názory na zakladanie JRD sa v regióne rôznili. Ľudia disponujúci veľkou výmerou pôdy a vinohradov, neboli nadchnutí myšlienkou, dať celý svoj majetok družstvu. Tí, ktorí nemali veľa pôdy, alebo pracovali v priemysle či v iných odvetviach, prípadne nemali potomkov, ktorí by na pôde pracovali, túto možnosť naopak vítali. Viacero informátorov potvrdilo, že privítali vstup do družstva a ocenili spoločné družstevné hospodárenie na viniciach a pôde:

veľkovýroby ako jedinej a správnej formy poľnohospodárskeho pokroku“ (Kronika JRD Smolenice, s. 92).

„Možno vám nigdo z Orešancov nepoví takúto somarinu, ale mi sme boli rádi, ket nám to zebriali do družstva. Na mój pravdu. A víte prečo? Nemal do na tem robit. Otec bol murár, robil murárčinu, abi sme mali nejaké penáže. Bolo nás doma pet cér, štiri sme už študovali, jedna bola trocha taká postihnutá, otec bol preč a mi sme mali na tých rolách robit, ale nemal gdo na tem robit. Šak to bola otročina, aj vinohradu sme mali moc, šecki v kopcoh. Otec bol v Horných Orešanoch prví, čo podpísal družstvo. Za vinohradmi bolo nám trocha lúto, ale dostali sme porádnú záhumenku, tak to sa virovnalo. Ale za rolama nigdo neplakal“ (ž, 1940, Horné Orešany).

„Ja osobne som bol velice rád, že nám to zebriali do družstva, že otec podpísal to družstvo, lebo ja som bol leniví aj s bratom, nám sa na zemi robit nescelo. Brat scel študovať a né sedlačit, já som zas bol veľkí športovec, hral som fudbal, a nescelo sa mi robit. A ket som vidzel jak kamarádi kopú do lopti a já som mosel škrábat vinohrad, lebo it na rolu, bol bich plakal. Neznášal som túto otročinu!“ (m, 1928, Horné Orešany)

Niektoré skupiny obyvateľstva, hlavne živnostníci, strední a veľkí roľníci, ktorí sa odmietali stotožniť s dobovou ideológiou a vstúpiť do JRD, boli po roku 1952 označovaní za *kulakov* a nepriateľov ľudovodemokratického zriadenia.¹² Znamenalo to veľké postihy nielen pre jednotlivcov, ale i celé rodiny hospodárov, ktorí vytrvalo odmietali vstúpiť do družstiev. Podstatnou zložkou vydierania týchto ľudí zo strany širiteľov družstevnej myšlienky boli náznaky, či neskôr otvorené a často i realizované hrozby, že dôsledkom nevstúpenia do JRD môže byť ohrozená budúcnosť ich detí, rodiny môžu byť vyvezené z obce či okresu a dokonca jednotlivci môžu byť uväznení, poškodení na výstrahu ostatným roľníkom.¹³

Mnohí *neprispôsobiví* roľníci a vinohradníci boli z obcí vyvezení, prípadne boli uväznení a ich rodiny vyvezené do iných obcí. Na všetky tieto udalosti spomínajú viacerí informátori:

„Niektorí väčší roľníci, čo mali nad 5 ha zeme a nechceli dobrovoľne vstúpiť do družstva a zrieknuť sa svojho majetku, boli potrestaní na vístrahu. A niektorí boli pre vístrahu aj vivezení zo svojej obce. Tak boli do Smoleníc pristáňovaní viacerí roľníci z Ružindola, napríklad nejakí Štefunkoví – matka zo sinom, ktorí bývali u K., ďalej Šaturoví – matka s 3 deťmi, ktorí bývali u B., a z Čáčova dovezená rodina Hajošových, ktorí bývali najprv na konci dedini u P. a potom sa museli nasťahovať do služobníckich bitov v bývalom kaštieli,

¹² Termín *kulak* je prevzatý z ruštiny, slovenský ekvivalent je *dedinský boháč*. Po roku 1948, keď bola zavíšená tzv. 3. etapa pozemkovej reformy, mohol spadať do tejto kategórie roľník, ktorý vlastnil poľnohospodársku a lesnú pôdu o výmere 20–50 ha. (Ratica 1992: 25). Postupne sa do tejto skupiny v 50. rokoch 20. storočia dostávali všetci strední roľníci, ktorí vlastnili viac ako 2 ha pôdy.

¹³ Otázkou znárodnenia, združstevnenia a zásahu týchto procesov do života obyvateľov v mikroregióne Orešany sa venujú napríklad štúdie K. Novákovej (2004, 2005).

kde sa zriadila škola. Boli to milí ľudia a veľmi nešťastní. Ale robili, čo sa dalo, aby nejaký prežili“ (m, 1920, Smolenice).

„Prišli k nám z MNV, že aby sme viprázdniili jednu izbu, že nám tam nascehujú kulakov z nejakej dzedzini, odkál ich viscehuvali. Ani sme nevedzeli do sú, čo sú, len ich k nám nascehuvali. Prišli k nám štiri dzeci, tí starší už boli takí skoro dospeli. Tatka zavreli a bol štyri roki v banách vJáchimove, lebo nescel podpísat družstvo. Mamenka boli zavretá dva roki volade v Komárne, potom došli za dzetma k nám. Dom čo mali v Ružindole im zvalili a postavili na nem voláké maštale. Bivali u nás štiri roki, a potom boli vikázani z okresu, tak sa usadzili u volakej rodzini jejich v Budmericách. Vichádzali sme s nima velice dobre, bolo nám ich lúto. Aj sme potom udržovali kontakti, chodzivali sme k nim na hodi a tak. Potom si kúpili bit v Bratislave“ (m, 1945, Smolenice).

„Moj otec sa bránil temu družstvu, mali sme vinohrad, role, aj sme chovali, nescel sa teho vzdal. A jeden večer prišli volákí páni aj s MNV a čo ja vím jakí šelijakí uniformuvani, že berú tatka na stanicu na pohovor. Tatenko boli preč dva dni a dve noci. Ket sa na trecí den vrátili domo, boli bledi jak grida, hladní, špinaví, a povedali: Ná, tak už sme družstevníci! Až po rokoch, pri nejakej večernej debate pri víne, ket už som bol dospelý chlap, mi povedali: vi si ani nevíte prectavit, čo ja som za tí dva dni prežil. To bolo horšie jak ve vojne. Bili ma, nedali mi tam jest, pit, stále hučali podpíš, podpíš, lebo uvidíš, čo sa stane. Vihrážali sa mi šelijím, jak vedzá šecker o mojich dzecoch, rodzine. To bol takí strašní psychický tlak, doslova teror, ja plačem dicki, ket si na to spomenem. Nikemu bi som to neprál zažiť!“ (m, päťdesiatnik, Dolné Orešany).

Úspechy náborových komisí a vznik JRD v mikroregióne

Presvedčovacie akcie boli aj vďaka exemplárne potrestaným jednotlivcom úspešné a takmer všetci občania viac či menej dobrovoľne vstúpili do roku 1956–1957 do vznikajúcich JRD.

Prvé kroky k JRD v Smoleniciach sa urobili v roku 1955 založením právneho výboru. Prvé prihlášky podpísali bývalí deputátnici z grófskeho veľkostatku, ktorí dostali pôdu po parcelácii v roku 1947. K nim sa pomerne bez problémov a presvedčovania pripojili drobní roľníci, ktorí v tomto akte videli perspektívu zlepšenia svojej sociálnej situácie. Zakladajúca schôdza JRD bola 8.9. 1956, členovia zvolenej správnej rady prijali III. typ družstva. Do konca tohto roku malo družstvo 28 členov, ktorí doň spolu vložili 120 ha pôdy, z toho 82 ha ornej pôdy. K tejto pôde pribudla do konca roku 1956 farská pôda, organistova orná pôda, obecná a urbárska pôda a pôda štátnych lesov. Spolu to bolo 250 ha poľnohospodárskej pôdy, z toho 16 ha ornej pôdy. Po neustálych agitačných, presvedčovacích a nátlakových akciách sa utvorilo po roku fungovania z menšinového družstva 17.8. 1957 celoobecné JRD. Členská základňa sa roz-

šírila o 236 nových členov, ktorí vložili do družstva 765 ha poľnohospodárskej pôdy. Celkovo začalo v Smoleniciach hospodáriť JRD v roku 1957 na 967 ha poľnohospodárskej pôdy. Do JRD v tomto období ešte nevstúpili niektorí robotníci pracujúci v priemysle s celkovou výmerou pôdy 10 ha.

JRD v Smoleniciach sa sústredilo v rastlinnej výrobe na pestovanie kukurice, pšenice, repy, raži a zemiakov, v živočíšnej výrobe na chov hydiny – hlavne kurčiat a moriek, chov ošípaných a hovädzieho dobytku. Družstvo vysadilo a obrábalo 4 ha ovocných sádov. Vinohrady, ktoré založil gróf Pálffy v 20. rokoch 20. storočia, boli pre JRD neekonomické a málo výnosné. V prvých rokoch sa ich snažilo obrábať, do začiatku 60. rokov však družstevné vinice úplne zlikvidovali a na ich mieste vysadili broskyňové sady.

Družstvo zo začiatku zápasilo s viacerými problémami. Najvýraznejším z nich bola slabá pracovná morálka a výkonnosť v prospech družstva. Družstevníci radšej pracovali na pridelených vlastných záhumienkoch. Preto boli na návrh predsedu vyhlásené družstevné dni, počas ktorých sa všetci družstevníci museli zúčastňovať na spoločných prácach. Napriek všetkým opatreniam sa v roku 1958 zúčastnilo z celkového počtu 282 členov aktívne na prácach len 93 ľudí.¹⁴

JRD v Dolných Orešanoch bolo založené 24.8. 1957 ako jedno z posledných v okrese Trnava a neobišlo sa to bez presvedčovacích nátlakových akcií. Hlavným problémom založenia a perspektívneho fungovania JRD bolo vinohradníctvo. Vinohradníci neboli presvedčení, že JRD bude vedieť na iniciatívach efektívne hospodáriť a zabezpečiť tak členom adekvátne príjmy, ktoré mali pri samostatnom obrábaní viníc. Agitačné akcie neboli až do roku 1956 veľmi úspešné. Na pomoc museli prísť zamestnanci Jednoty, Štátnej banky a Sporiteľne z Trnavy. Chodili z domu do domu k jednotlivým roľníkom, povolávali celé rodiny na MNV, zintenzívňovali tlaky na vstup do JRD. Nakoniec k jeho založeniu došlo a zlúčením viníc sa napriek obavám a počiatočnej nedôvere vytvorili predpoklady pre veľkovýrobné hospodárenie na nich. Do družstva v roku 1957 nevstúpili štyria vinohradníci a roľníci, ktorí súkromne hospodárili až do polovice 60. rokov 20. storočia. Pracovali prevažne v priemysle a popri tom hospodárili na vlastných pozemkoch.

JRD Dolné Orešany vzniklo ako družstvo III. typu s počtom 230 členov, ktorí dali do družstva 614 ha poľnohospodárskej pôdy. Na založenie JRD mali vplyv i okolité obce, v ktorých družstvá pomerne dobre fungovali a hospodárili, napríklad Zavar, Biely Kostol, Ružindol, Suchá nad Parnou. Z celkovej výmery 614 ha bolo 410 ha ornej pôdy, 100 ha lúk a pasienkov, 79 ha viníc. Zvyšok tvorila neúrodná pôda, močiare a kamenice, ktoré sa nedali hospodársky využiť. Z celkového počtu viníc bolo približne 45–50 % v zlom stave, boli staré

¹⁴ O zlej morálke a slabej výkonnosti na JRD vypovedá kronika JRD Smolenice i súkromná kronika I. predsedu JRD M.I.

a málo výnosné, preto ich bolo treba zlikvidovať a nahradzovať postupne novou výsadbou. Spoločné družstevné obrábanie viníc bolo na čas náročným procesom, keďže družstvo nedisponovalo na to vhodnými mechanizmami. Chýbali i pracovné sily, ktoré sa museli sústrediť na prácu na poľnohospodárskej pôde.

V prvom roku fungovania JRD obrábal každý družstevník tú časť a výmeru vinice, s ktorou vstúpil do JRD. Z každého áru odviedol 20 kg hrozna pre družstvo bez náhrady, aby sa splnili povinné dodávky hrozna. Ostatný výnos zostal dorábateľovi ako odmena namiesto pracovných jednotiek. V ďalšom roku sa situácia zmenila a JRD prijalo zásadu, že vinice sa budú obhospodarovať výhradne za pracovné jednotky a všetok výnos pôjde v prospech družstva.

Družstvo v prvom roku fungovania zorganizovalo pre svojich pracovníkov zájazd do JRD v Ružindole a v Modre, aby ich povzbudili a aby družstevníci nabrali skúsenosti a *dobrý príklad* u prosperujúcich družstiev. V roku 1958 bola založená Družstevná škola práce, v ktorej mali družstevníci nadobúdať teoretické poznatky potrebné pre ich konkrétne pracovné zaradenie. Prichádzali sem prednášať odborníci z okolitých fungujúcich JRD a z Trnavy.

Pracovná morálka nebola podobne ako v Smoleniciach dokonalá a družstevníci prioritne obhospodarovali pridelené záhumienky. Často sa stávalo, že počas oberačiek obrali okrem svojich záhumienkov úrodu aj z okolitých družstevných viníc, aby tak zlepšili svoju finančnú situáciu. Jednou z príčin slabých výsledkov JRD bol i vysoký priemerný vek členov (napríklad v rokoch 1960–1962 to bolo 56 rokov). Mladí ľudia na družstve nechceli pracovať a odchádzali pracovať do priemyslu (Chemolák Smolenice n.p.; fabriky a podniky v Trnave a Bratislave). Družstvo malo v roku 1960 186 pracovníkov, z toho bolo 102 žien. Preto museli byť ženy pridelované i k takým prácam, ktoré mali vykonávať muži (riadenie traktora, oranie, kopanie viníc a pod.).

JRD Horné Orešany vzniklo 27.7. 1957. Napriek všetkým agitačným akciám i exemplárnemu potrestaniu troch vinohradníkov uväznením, odmietlo v tomto období do vznikajúceho družstva vstúpiť 10 roľníkov, ktorí boli majiteľmi pomerne rozsiahlych viníc. Udržali si postavenie samostatne hospodáriacich roľníkov aj za cenu útokov a ťažkej práce. Vypovedá o tom jeden z vinohradníkov, ktorí vstúpili do JRD až v 60. rokoch:

„Ket si podpísal družstvo, išli aj role aj tí vinohradi. Já som nebol v družstve osem rokov. Bolo nás tú takých vitrvalcov vácej. Ale vidzel som potom, že sa to nedalo taktok hospodárit sám. Mal som role de káde, po celem chotári mi to vimerali. Role som mal na troch miestách, aj vinohradi a ešte na dvoch chotároch také menšie kúski. A tím družstevníkom sa dobre vozilo, mali šeckého, a já? Robil som jak blázen, dze pojdem, ket nebudem robit na zemi? Čo som mal it do fabriki? Tak som to nakonec vzdal a išol do teho družstva aj já“ (m, 1925, Horné Orešany).

Zahajovacia schôdza JRD v Horných Orešanoch 27.7. 1957.

Vymeriavanie chotára určeného na výsadbu nových družstevných viníc, 60. roky 20. storočia. Archív OÚ Horné Orešany.

JRD Horné Orešany sa zaradilo podobne ako JRD Dolné Orešany do reparačného výrobného typu so subtypom repno-pšeničným a ražným. Družstvo získalo veľké množstvo viníc, ktoré potom obhospodarovalo. Hlavnou snahou vedenia družstva bolo zakladanie nových perspektívnych viníc, mechanizácia a rušenie pôvodnej kolovej výsadby, podobne ako na JRD v Dolných Orešanoch. V prvých rokoch bolo v družstve 779,27 ha pôdy, v roku 1961 to už bolo 1140 ha, z ktorých bolo 83 ha viníc. Staré vinice sa na ploche 10 ha vyklčovali a vysadili sa tam nové v širšom sponse. Sadenice (65 000 kusov) si v tomto roku vypestovali družstevníci sami. Neskôr už sadenice nakupovali, podobne ako v Dolných Orešanoch.

V roku 1971 sa začal uskutočňovať proces zlučovania JRD a štátnych majetkov do veľkých poľnohospodárskych podnikov. V rámci tejto prvej etapy zlúčili JRD Dolné a Horné Orešany a od 1. januára 1973 začali spoločnú poľnohospodársku činnosť pod názvom Jednotné roľnícke družstvo Karpaty so sídlom v Horných Orešanoch.

Po zlúčení družstiev boli medzi družstevníkmi počiatkové obavy zo spolupráce. Bola v nich hlboko zakorenená rivalita medzi obcami a predsudky voči susedom, ktoré sa v manifestnej podobe zachovali počas celého 20. storočia až do súčasnosti. Kronikár Dolných Orešian o tejto situácii píše: „U členov JRD Dolné Orešany pretrvávajú obavy, či nebudú zo strany družstevníkov z Horných Orešian podceňovaní. Keďže dlhé roky tomu bolo tak a rivalita a podceňovanie bolo na každodennom poriadku, občania Horných Orešian považovali našich obyvateľov za menejcenných a menej majetných. V Horných Orešanoch bola už v minulom storočí fabrika, mali tam ľudia väčšie možnosti rozhľadu a nových pracovných ponúk, žilo sa im lepšie a na vyššej úrovni ako nám v Dolných Orešanoch. Takéto vzťahy medzi občanmi z minulosti pretrvali až dodnes. Preto mali družstevníci oprávnené obavy zo spolupráce s hornoořešancami.“¹⁵ Vzájomné vzťahy oboch obcí dokumentuje i výpoveď hornoořešianskeho vinohradníka:

„V Dolných Orešanoch sa chválá, jakí oni sú vinári. Aj tí, čo došli robiť k nám na družstvo, furt do toho vína mudruvali. No jakí sú to vinári, majú tam moc samorodákov, hodne ich tam dodnes pestujú, ženi z neho robili koláče a chlapí víno. Ale to víno bolo také ťažké, hutné, moselo sa rídzt s vodu. To od toho ťažkého vína boli dickí takí zadubení a pomáli chápali, lebo ho na litre pili. Hornoořešane bi vipil víno ze samorodáka len ve velikej kríze!“ (m, sedemdesiatnik, Horné Orešany).

¹⁵ Kronika obce Dolné Orešany, 1973, s. 116

Záhumienskú hospodárenie a hektárniké obrábanie

Roľnícko-družstevné právo kvalifikovalo záhumienskú hospodárenie ako menšiu výmeru poľnohospodárskej pôdy spolu s živým a mŕtvym inventárom, ktorý môže člen družstva a jeho rodina používať na doplnenie svojich osobných potrieb. Pozemok na záhumienskú hospodárenie (ďalej len záhumienskú) sa pridieval na základe roľnícko-družstevného pomeru a z hľadiska pracovných vzťahov (Drábiková 1985: 351) a nie na základe vlastníckeho práva a vzťahu k členským pozemkom. Záhumienskú hospodárenie už od jeho počiatkov pozostávalo z pestovania plodín a chovu zvierat.

Príčiny a motívy, ktoré viedli družstvá k prideleniu záhumienských pozemkov do osobného užívania jednotlivým členom družstva, boli hlavne psychologické a ekonomické. Tam, kde sa tradičné dlhoročné väzby vinohradníka a roľníka na konkrétnu pôdu a vlastné hospodárenie zohľadňovali, podarilo sa ľahšie prekonávať počiatkové problémy a prekážky, ktoré kolektivizáciu brzdili. Tam, kde sa umožnilo roľníkovi a vinohradníkovi pridelením záhumienskú uspokojiť jeho *hlad po pôde*, ľahšie sa podarilo kontinuálne nadviazať na agrotechnické tradície a efektívnejšie ich rozvíjať v rámci spoločného hospodárenia JRD. Ekonomickou podstatou záhumienskú bolo umožniť družstevníkom dopestovať si poľnohospodárske produkty pre vlastnú spotrebu vo väčšom množstve. Okrem možnosti obrábať záhumienskú mal človek i právo chovať drobnú hydinu.

Stanovy z roku 1975 určili maximálnu výmeru záhumienskú pre člena družstva na ¼ ha. Ak mala rodina v družstve viac členov, mohli dostať ½ ha pôdy. V mikroregióne sa výška záhumienskú určila na 50 árov, teda ½ ha pre jednu družstevnú rodinu bez ohľadu na počet členov rodiny pracujúcich na JRD. Z tohto množstva pôdy mohol družstevník obrábať maximálne 10 árov viníc a 40 árov poľnohospodárskej pôdy.

Záujem o vinice vyčlenené na individuálne obhospodarovanie bol veľmi veľký. Od počiatkov združstevňovania sa pridievali buď na pôvodnom pozemku majiteľa (v menšej miere), alebo na novom pozemku z družstevných komplexov, ktoré predbežne nespádali pod HTUP (Drábiková 1986: 567 a n.).

V orešianskom mikroregióne sa len malá časť viníc vrátila vo forme záhumienskú pôvodným majiteľom. Až 80 % záhumienskú bolo vyčleňovaných v okrajových častiach chotára, vo viniciach v zlom stave a menej úrodných. Všetky vinice dané do užívania touto formou boli na pôvodnom nízkom kolovom vedení. I z tohto dôvodu si manuálna práca zachovala počas celého obdobia záhumienskú hospodárenia (v tomto regióne až do roku 1992) svoju vysokú aktuálnosť a nebolo možné ju na väčšine plôch nahradiť mechanizáciou. Pozemky sa obrábali za pomoci a spoluúčasti všetkých rodinných príslušníkov. Všetky práce v rámci pracovného cyklu prebiehali v približne rovnakom čase ako na družstevných viniciach. Na záhumienskú sa však oberalo skôr, pred družstevným zberom.

Nakladanie hnoja do putní a jeho roznášanie po družstevných viničiach. Horné Orešany, foto: E. Kahounová, 1962, AFn ÚEt SAV.

Váženie hrozna pred družstevnou stodolou. Horné Orešany, foto: E. Kahounová, 1962, AFn ÚEt SAV.

Ak JRD nestíhalo so svojim počtom družstevníkov obhospodarovať všetku výmeru viníc, pristúpilo k hektárnickému obrábaniu časti viníc. Ak prejavil záujem aj nečlen JRD, dostal pridelenú určitú výmeru vinice z družstevných pozemkov. Mal za úlohu vinič strihať, viazať, plieť a za túto prácu dostal podľa určenej normy: peniaze za vykonanú prácu a k tomu z jedného obrábaného hektára vinice osem metrákov hrozna pre vlastné potreby. Splnenie predpísaných pracovných úkonov chodil kontrolovať agronóm. Hektárnické obrábanie, alebo *obrábanie na riadky* zaviedlo JRD Karpaty v 80. rokoch. Každá družstevná rodina dostala vyčlenené určité množstvo viničných riadkov z nových viníc. Mali za úlohu plochu na jar skopať a raz počas sezóny prekopať malou motyčkou a očistiť od buriny – *zeškrábat*. Túto prácu mali zaplatenú osobitne. Ak družstevník nestíhal vykonať túto povinnosť vo svojom voľnom čase, mohol požiadať nadriadeného (vedúceho skupiny), aby ju mohol urobiť vo svojej pracovnej dobe, čo sa vo väčšine prípadov tolerovalo.

Vinohradníci – družstevníci

Pri premene roľníckych a vinohradníckych obcí na obce družstevné zohrala sociálna a kultúrna otvorenosť ako jeden zo základných znakov družstevnej dediny významnú úlohu. Najmä od 50. rokov 20. storočia bolo príznačné neustále prevrstvovanie vzdelanostnej a profesijnej štruktúry obyvateľstva.

Rozorávanie medzí, HTUP a vstup do družstiev neboli len administratívnymi alebo organizačnými zásahmi do života roľníkov a vinohradníkov. Bol to hlavne hlboký zásah do stáročnej tradície vlastníckych vzťahov a overených pracovných postupov. So zrodom a vývojom novej sociálnej a materiálno-výrobnej základne družstevnej poľnohospodárskej veľkovýroby sa postupne zmenili aj vzťahy vo vnútri dedinskej spoločnosti. Vzťahy medzi družstevníkmi neboli už regulované veľkosťou vlastného majetku, ale podielom práce na spoločnom hospodárstve (Bauch 1984: 86). Navonok obce síce pôsobili ako kedysi, ako viac-menej jednotné a vnútorným spôsobom života a práce integrované celky, ktoré bolo možné chápať ako samostatné sociálno-kultúrne jednotky. Podrobnejšia analýza však ukazuje, že v sledovanom mikroregióne sa obyvatelia rozdelili už od 60. rokov 20. storočia na ľudí zamestnaných v JRD, teda socio-profesijnú skupinu tzv. družstevníkov a ľudí zamestnaných v iných odvetviach (hlavne v priemysle).

Najmarkantnejší bol tento sociálny rozdiel viditeľný v Smoleniciach od začiatku 70. rokov 20. storočia. Na jednej strane stálo prosperujúce JRD, na opačnej strane stál chemický podnik Chemolak Smolenice n.p. Menšia časť obyvateľstva našla zamestnanie i v Lesnom závode (Štátne lesy n.p., pobočka Smolenice) alebo v menšej pobočke podniku Rozvoj n. p., kde sa spracúvali ľahké kovy a plechy. V tomto období nastal i značný prílev nového obyvateľstva do obce. Našlo tu pracovné uplatnenie i bytové možnosti. Príchodom ľudí mimo lokality došlo k výraznému narušeniu sociálnej skladby autochtónneho

obyvateľstva, tá sa začala postupne diferencovať a prejavy tradičnej roľnícko-vinohradníckej kultúry sa oslabovali.

V Horných Orešanoch časť obyvateľstva pracovala na JRD, druhá časť odchádzala za prácou hlavne do chemického závodu v Smoleniciach. V Dolných Orešanoch bola časť ľudí zamestnaná na JRD, ostatní obyvatelia pracovali v Trnave alebo Bratislave. Len menšia časť pracovala v Smoleniciach. Obce Horné i Dolné Orešany si však aj počas obdobia 1948–1989 zachovali vinohradnícky charakter a ich obyvateľstvo vinohradnícke povedomie. Socio-kultúrne hodnoty skúmanej skupiny vinohradníkov, ako napríklad udržiavanie a odovzdávanie vedomostí a zručností spätých s pestovaním hrozna a výrobou vína mladším generáciám, sa v značnej miere zachovali a reprodukovali i vďaka záhumienkovému obrábaniu viníc pri JRD a tzv. záhradkárskeho vinohradníctvu.¹⁶

Analýzou sociálneho správania vinohradníkov v období socializmu môžeme konštatovať, že prvé obdobie kolektívneho hospodárenia na pôde sa nieslo v skúmanom mikroregióne v znamení nezájmu, nízkej pracovnej morálky a výkonnosti na vzniknutých JRD. Ľudia nevideli efektívnu spoločnú družstevníckeho obrábajú pody a viníc, cítili sa oklamani a zmanipulovani, mali slabú pracovnú morálku. Družstvá neprosperovali tak, ako sa od nich čakalo. Jednou z príčin slabých výsledkov JRD bol i vysoký vek družstevníkov – priemerne 56 rokov, a vysoký podiel zamestnaných žien. Napríklad v roku 1960 bolo na JRD v Dolných Orešanoch 113 stálych zamestnancov, z toho bolo 90 % žien a podobne tomu bolo i v Horných Orešanoch a Smoleniciach. Muži odchádzali hromadne pracovať mimo poľnohospodárstva, hlavne do fabrik a podnikov v Trnave, Bratislave alebo do chemickej továrne v Smoleniciach. Zostali im však vinohrady na humnách a v záhradách, ktoré spolu s pridelenými pozemkami – záhumienkami naďalej obrábali. Produkovali víno, ktoré sa snažili načierno speňažiť a vylepšiť si svoju finančnú situáciu.

Od polovice 60. rokov 20. storočia sa začala životná úroveň družstevníkov postupne zvyšovať, čo bolo spôsobené celkovou zmenou situácie v slovenskom poľnohospodárstve, vytváraním vlastných agrárnych modelov prosperovaním družstiev a príchodom novej generácie do ich riadiacich postov. Mladá generácia nebola už tak zaťažená krivdou a hnevom nad stratou vlastnej pôdy ako ich rodičia, nemali tak osobne vyhranený vzťah k združstevneným viniciam a roliam. Práca na JRD im prinášala okrem fixného finančného príjmu i mnohé výhody: zisk naturálií alebo záhumienok. Väzby na pôdu sa postupne oslabo-

¹⁶ Ako platformu udržiavania a odovzdávania vedomostí a zručností v rodinnom prostredí možno v tomto období sledovať vinohradníctvo pracovne nazvané záhradkárske, to znamená pestovanie viniča v povolenej výmere v záhradách rodinných domov a na družstevných záhumienkoch. Jeho produkt sa odovzdával štátnemu výkupu alebo spracoval v malom na víno a spotreboval v domácnostiach, prípadne predával záujemcom pod rukou (Vrzgulová – Popelková 2005: 390).

vali, čo sa zhruba u tretiny družstevníkov-vinohradníkov prejavilo i stratou záujmu o záhumienkové obrábanie viníc.

Hospodárska situácia sa ešte zlepšila a stabilizovala spojením JRD Horné a Dolné Orešany v 70. rokoch 20. storočia, keď družstvo dosiahlo najlepšie hospodárske výsledky, čo sa odrážalo i v ekonomickej situácii družstevníkov. Na JRD sa zmenil pomer mužov a žien, znížil sa ich priemerný vek a prevládala kladný vzťah k práci, dobrá pracovná morálka, vysoká výkonnosť.

Väzby na pôdu a vinice pretrvali hlavne u tých družstevníkov-vinohradníkov, ktorí počas celého obdobia socialistického hospodárenia naďalej intenzívne obrábali záhumienky a vlastnili vinice i na humnách či v záhradách. Títo ľudia stále vlastnili a používali tradičné vinohradnícke pracovné nástroje a náradie, využívali pôvodné vinohradnícke stavby, pivnice a lisovne. V Horných a Dolných Orešanoch to bola polovica, až dve tretiny všetkých družstevníkov. Okrem družstevníkov si vzťah k vinohradníctvu zachovali aj ľudia pracujúci mimo poľnohospodárstva, napríklad robotníci, ktorí naďalej vlastnili vinice.

Zoznam použitých skratiek

JRD – jednotné roľnícke družstvo
HTUP – hospodársko-technická úprava pôdy
MNV – miestny národný výbor
STS – strojovo-tractorová stanica
PJ – pracovná jednotka

Literatúra

- 30 rokov premien a rozvoja socialistického poľnohospodárstva v okrese Trnava. 1949–1979.* Bratislava, 1979.
- BAUCH, V. 1984: *Dve etapy života slovenskej dediny.* Bratislava : Veda.
- DANGLOVÁ, O. 2002: Konflikt ako sprievodný znak transformácie vidieka. In: *Tradičia a spoločensko-politické zmeny na Slovensku po 2. svetovej vojne.* Z. Škovierová (Zost.). Katedra etnológie a kultúrnej antropológie FiF UK Bratislava, s. 34–46.
- DRÁBIKOVÁ, E. 1985: Záhumienkové hospodárenie a jeho miesto v rodinnom a lokálnom spoločenstve. (Na okraj zániku jednej z foriem poľnohospodárskej malovýroby v etape rozvinutého socializmu). In: *Slovenský národopis*, roč. 33, č. 2–3, s. 350–361.
- DRÁBIKOVÁ, E. 1986: Socialistická družstevná poľnohospodárska výroba a jej vplyv na spoločenské a kultúrne procesy v Sebechleboch. In: *Spôsob života družstevnej dediny.* A. Pranda. (Zost.). Bratislava : Veda, s. 15–23.
- JASTRABÍK, Š. 1975: *Smolenice.* Bratislava : Veda.
- KAHOUNOVÁ, E. 1955: *Vinohradníctvo. Dejiny v okrese Bratislava.* Strojopis, Textový archív ÚET SAV, inv. č. 237.

- Kolektivizácia. In: *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska. 1. časť*. J. Botík, P. Slavkovský (vedúci red. kol.). Autor hesla: P. Slavkovský, Bratislava : Veda, 1995, s. 242.
- Leninov družstevný plán v politike KSC*. S. Cambel. (Zost.). Bratislava : Ústav marxizmu – leninizmu ÚV KSS, 1983.
- LIDÁK, J. 1989: Roľnícka otázka a jej riešenie vo vinohradníckych oblastiach Slovenska. (1949–1960). In: *Agrikultúra*, č. 22, s. 221–245.
- NOVÁKOVÁ, K. 2004: Počiatky dedinského turizmu na Slovensku. (Prípadová štúdia o vinohradníkovi – podnikateľovi). In: *Slovenský národopis*, roč. 52, č. 4, s. 421–436.
- NOVÁKOVÁ, K. 2005: Odras vŕazného februára a následných udalostí v živote vinárskeho podnikateľa. In: *Malé dejiny veľkých udalostí na Slovensku po roku 1948, 1968, 1989*. Z. Profantová. (Edit.). Bratislava, s. 88–97.
- PEŠEK, J. 2002: Kolektivizácia a slovenská dedina. In: *Tradícia a spoločensko-politické zmeny na Slovensku po 2. svetovej vojne*. Z. Škovierová. (Zost.). Katedra etnológie a kultúrnej antropológie FiF UK Bratislava, s. 7–23.
- Región. In: *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska. 2. časť*. J. Botík, P. Slavkovský (vedúci red. kol.). Autor hesla: M. Benža. Bratislava : Veda, 1995, s. 106.
- RATICA, D. 1992: „Kulaci“ a proces združstevňovania na slovenskej dedine. In: *Zmeny v hodnotových systémoch v kontexte každodennej kultúry*. Bratislava: Národopisný Ústav SAV, s. 24–31.
- SLAVKOVSKÝ, P. 1993: Agrárna kultúra a životné prostredie. In: *Slovenský národopis*, roč. 41, č. 4, s. 423–447.
- SLAVKOVSKÝ, P. 1995: Dve diskontinuity vo vývine slovenského poľnohospodárstva. In: *Slovenský národopis*, roč. 43, s. 371–377.
- VRZGULOVÁ, M. – POPELKOVÁ, K. 2005: Stredné vrstvy v urbánnom prostredí – transformácia skupinových hodnôt? In: *Slovenský národopis*, roč. 53, č. 4, s. 381–397.
- Zmeny v hodnotových systémoch v kontexte každodennej kultúry*. Výsledky výskumov v roku 1992. D. Ratica (Zost.). Bratislava : Národopisný ústav SAV, s. 24–31.

Archívne materiály

- INDRICHovič, M. *Rodinné kroniky I., IIIa., III., IV.,*, Smolenice, súkromný archív; Archív textov ÚEt SAV, sign. 1444.
- Kronika obce Horné Orešany 1928–1948*, archív ObÚ Horné Orešany
- Kronika obce Horné Orešany 1948–1978*, archív autorky, archív ObÚ Horné Orešany
- Kronika obce Dolné Orešany 1945–1981*, archív autorky, archív ObÚ Dolné Orešany.
- Kronika JRD Smolenice 1948–1960*, archív autorky, archív JRD Smolenice.

Zákony, nariadenia, uznesenia

- Zákon č. 125/ 1947 zo 4.6.1947 o výstavbe miest a obcí
- Zákon č. 69/1949 o Jednotných roľníckych družstvách z 23.2. 1949
- Vykonávacie nariadenie č. 75/1949 Zb. zo 17.3. 1949.
- Uznesenie o zveľaďovaní vinohradníctva a vinárstva z 27.7. 1953.

Spotreba a výskum reálne existujúceho socializmu¹

Zuzana Búriková

Kľúčové slová: socializmus, spotreba, modernizácia, východná Európa
Key words: socialism, consumption, modernisation, Eastern Europe

The aim of this paper is to emphasise the necessity of examining consumption for understanding of actually existing socialism in Slovakia. I intend to show that consumption was crucial for both socialist political economy and mundane life despite the fact that communist ideology privileged production and redistribution. In particular, consumption was an important medium where the citizens' attitudes towards communist regime were both created and expressed. The communist party used an increase in consumption and fulfilling basic needs of citizens for legitimisation of their power. Simultaneously, the consumption became a space for the resistance against the communist regime and one of the causes of the regime's fall.

Úvod

Prístup socialistických štátov k spotrebe bol komplikovaný a protirečivý. Ak ho chceme pochopiť, musíme sa pozrieť na socializmus ako na jeden z modernistických programov (pozri aj Feherváry: 2002, Búriková 2005).

Socialistická modernizácia bola explicitne spojená s politikou nútenej akumulácie výrobných prostriedkov, s oslabovaním úlohy dopytu v organizácii produkcie a spotreby a všeobecným zanedbávaním výroby spotrebného tovaru. Energia sa investovala do ťažkého priemyslu a výroby primárnych tovarov ako napríklad šatstva. Sústreďenie sa na produkciu a jej nárast, ktorý mali zabezpečiť zvyšujúce sa päťročné plány, malo za cieľ dobehnúť a v ideálnom prípade predbehnúť západnú industrializáciu. Sovietske elity vnímali modernizáciu a spotrebu podobne ako buržoázia 19. storočia v termínoch ako sú nútené sociálne šetrenie a investovanie spojené s oneskoreným, odloženým uspokojením spotrebiteľa (Slater 2004: 16–17). V utopistickej komunistickej budúcnosti mala spotreba vyústiť do egalitárskeho odmeňovania každého podľa jeho po-

¹ Príspevok vznikol s podporou grantu „Miestny a regionálny rozvoj v kontexte európskej integrácie“, projekt VEGA 2/5104/25.

---

trieb. Stala sa tak dôležitým indikátorom úspechu socialistickej ideológie i ekonomie a predmetom súťaže s kapitalizmom (Búriková 2005).

V tomto interpretačnom rámci sa kultúra stáva ekonomickou nadhodnotou – kým sa nedosiahne istá úroveň materiálneho blahobytu, spotreba je obmedzená na základné, „nekultúrne“ jednotky. Až od istej ekonomickej úrovne je možný kultúrny výber medzi jednotlivými tovarmi, ktorý je jednou z charakteristík konzumerizmu. Keďže nárast ekonomickej úrovne závisel na produkcii, konzumerizmus bol chybné² vnímaný ako následok industrializácie. Socialistické štáty sa preto správali podľa týchto predpokladov a urobili ich tak skutočnými (Slater 2004: 16–17).

Aj slovenská etnológia sa pri štúdiu reálneho socializmu a postsocializmu do veľkej miery zameriava na produkciu. Robí tak právom – jednoducho sa sústreďuje na to, čo socialistická moc pokladala za dôležité a čomu v praxi venovala nesmierne úsilie, čím výrazne ovplyvnila životy občanov. Dôraz na produkciu je typický aj medzi roľníkmi, takže sústredenie sa na produkciu slovenskí etnológovia empaticky poslúchajú hlasy svojich najčastejších informátorov. Tento tematický záber je aj pozostatkom desaťročí vedeckého marxizmu v našej bádateľskej praxi – produkčné vzťahy príliš často pokladáme za určujúce pre vytváranie sociálnych vzťahov a kultúry.

Cieľom tohto príspevku je upozorniť na dôležitosť skúmania spotreby pri výskume reálneho socializmu. Pokúsim sa v ňom ukázať, že spotreba bola pre socialistickú politickú ekonomiu aj každodennosť dôležitá napriek tomu, alebo skôr, ako tvrdí Katherine Verdery (1996: 26–29), práve preto, že komunistická ideológia aj prax kládli hlavný dôraz na výrobu a redistribúciu. Úloha spotreby v modernizačnom programe spojená s jej zanedbávaním a kultúrou nedostatku spravili zo spotreby dôležitú oblasť, cez ktorú si občania vytvárali vzťah k socializmu. Nárast v spotrebe a zabezpečovanie „základných potrieb“ občanov slúžili komunistickej strane na legitimizáciu jej moci. Spotreba však bola zároveň oblasťou, v ktorej občania každodenne pociťovali problematický charakter režimu, stala sa priestorom rezistencie a jej nedostatky boli jednou z príčin pádu komunizmu vo východnej Európe (Drakulić 1993, Miller 1995: 15–16).

Tento príspevok nie je empirickou štúdiou, ale vychádza z antropologickej literatúry týkajúcej sa ekonomie a spotreby a/alebo života počas reálneho socializmu či postsocializmu. Stručné príklady z územia Slovenska pochádzajú z výskumu, ktorý som rozsiahlejšie spracovala inde (Búriková 2004, 2005).

---

² Predstava, že Industriálna revolúcia predchádzala konzumnú revolúciu bola spochybnená mnohými historickými prácami. Z najznámejších možno spomenúť: Braudel 1981, Brewer and Porter 1993, Campbell 1989, Fine and Leopold 1990, McCracken 1990, Mukerji 1983 atď.

Modernizácia: vytváranie socialistického človeka cez spotrebu

Ako som spomenula v úvode, modernizácia sa sústredila na produkciu, predovšetkým na rozvíjanie ťažkého priemyslu a budovanie infraštruktúry. Následkom znárodnenia výrobných prostriedkov bolo, že roľníci a robotníci neprodukovali pre svoju vlastnú spotrebu, ale predávali svoju pracovnú silu štátu za peniaze vo forme pláce. Inak povedané produkovali tovary, ktoré boli pre nich indiferentné, aby si mohli za plácu kúpiť od štátu produkty, ktoré naozaj chceli, a ktoré vyrobili rovnako indiferentní robotníci niekde inde. Prerušenie samozásobiteľského hospodárenia a fakt, že výrobné prostriedky vlastnil štát a nie ľudia, ktorí ich používali, posunuli vzťah k materiálnej kultúre smerom k spotrebe. Od kolektivizácie a znárodnenia bola väčšia časť materiálnych vecí objektom spotrebiteľského, nie výrobného vzťahu – spotrebiteľia ich nevyrábali sami, ale používali predmety, ktoré vyrobil niekto iný. Socializmus tak nútenou kolektivizáciou a znárodnením dovŕšil spotrebnú revolúciu na Slovensku.

Modernizácia krajiny bola jedným z hlavných cieľov socializmu. Jedným z jej výsledkov malo byť pretvorenie „zaostalého“ vidieckeho obyvateľstva na modernú uvedomelú robotnícku triedu. Toto sa malo dosiahnuť vzdelaním, prácou, ale aj moderným bývaním (Buchli 1999) a masovou spotrebou (Feherváry 2002: 384). Materiálna kultúra nebola len prostriedkom modernizácie, ale aj meradlom pokroku a indikátorom jej úspechu: štátne ideológie nástojili na tom, že počas socializmu sa neustále zvyšuje životná úroveň. Jedným z cieľom socialistickej ideológie (ale aj občanov) bolo dosiahnuť a neskôr prekonať západný životný štandard.

Otváranie nových obchodov a obchodných domov, nárast množstva a druhov spotrebného tovaru, ale aj rozširovanie samotnej masovej spotreby boli pokladané za znaky pokroku: Obchodné domy v 70. rokoch 20. storočia na Slovensku bežne dostávali mená ako Pokrok, Rozkvet alebo Prior. Kroniky zo socialistických čias aj postsocialistická monografia (Mlynarčík 1997: 121) Pekárky,³ kde som roku 2002 strávila 6 mesiacov terénnym výskumom obchodu a spotreby, poctivo a presne opakujú koľko a akého tovaru sa v obci predalo v jednotlivých rokoch. Všímajú si najmä jedlo a bývanie – predaj mäsa a budovanie nových, murovaných domov s kúpeľňami a splachovacími záchodmi – keďže zdravá výživa a hygienické, moderné bývanie boli jedným z cieľom modernizačného projektu (Buchli 1999). Neskôr spomínajú aj šaty, rádiá, televízory a práčky... Tieto zmeny v spotrebe sú prezentované ako postupná modernizácia slovenského vidieka a ako úspech socializmu. Oficiálne štatistiky podporili modernistickú vieru socializmu v človekom riadený

---

³ Obec, ktorú nazývam Pekárka, sa nachádza na strednej Orave.

---

a merateľný pokrok. Zároveň umožnili štátu sledovať a prezentovať tie parametre života svojich občanov, ktoré pokladal za relevantné a ignorovať ostatné. Tieto štatistiky však neboli púhymi analytickými charakteristikami sociálneho života, ale konštitutívnou súčasťou štátnej moci a nebadanej kontroly životov občanov (Giddens 2003: 43).

Otváraním obchodov a nárastom v masovej spotrebe si chcel socialistický štát nakloniť populáciu, znepriateľnú kolektivizáciou (pozri aj Feherváry 2002): napríklad v Pekárke bolo obchodné centrum Pokrok postavené roku 1978 tesne po kolektivizácii pôdy a vytvorení jednotného roľníckeho družstva. Martin M. Šimečka píše, že Slováci zakúsili vzrušenie zo spotreby po prvýkrát v histórii počas socializmu – reálne existujúci socializmus rátať s tým, že ak občania dostanú dostatočné pohodlie a sociálnu bezpečnosť, nebude im vadit' potláčanie iných slobôd. Podľa Šimečku na Slovensku tento predpoklad režimu zvíťazil, lebo Slováci nevyžadovali priveľa a nikdy predtým sa nemali lepšie ako počas socializmu (Šimečka 2001: 8–9).

Socialistický paternalizmus: spotreba ako nástroj na legitimizáciu moci

Oficiálna ideológia sľubovala spravodlivé sociálne rozdeľovanie a zabezpečenie. Socialistický paternalizmus legitimizoval vládu komunistickej strany tým, že sa ujal starostlivosti o všetky potreby všetkých svojich občanov. Predpoklad bol, že štát sa lepšie postará o potreby než jednotlivci a rodiny. Od tých sa očakávalo, že budú mať tendenciu chcieť viac, než je ich „spravodlivý“ podiel. Štát vystupoval ako otec, ktorý rozdeľuje podiely deťom podľa toho, ako uzná za vhodné. Občania mali dávať najavo svoje potreby a štát, nie oni sami, sa mal rozhodnúť, ktoré z nich naplní, ak to dovoľia ekonomické podmienky. Toto mal socialistický štát dosiahnuť zozbieraním celého sociálneho produktu, z ktorého mal potom dať k dispozícii to, čo ľudia potrebujú – lacné jedlo, prácu, zdravotnícku starostlivosť, bývanie či vzdelanie.⁴ Štát sľuboval uspokojenie základných potrieb občanov. Prílišné zameranie na konzum predstavovalo hrozbu meštiackych hodnôt, fetišizmu komodít (Marx 1906: 81–96), individualizmu a uprednostňovania vecí pred ideálmi a osobnými ľudskými vzťahmi. Zabezpečenie základných (nie všetkých) potrieb malo zaručiť rovnosť občanov a malo dôležitú vzdelávaciu a transformačnú funkciu – malo ľudí premeniť zo sebeckých materialistických a individualistických bytostí na uvedomé osobnosti, ktorým ide predovšetkým o blaho kolektívu. Socialistická „sociálna zmluva“ tak zaručovala ľuďom šaty a jedlo, ale nesľubovala (na rozdiel od kapitalistickej) ich kvalitu, okamžitú dostupnosť a výber: maďarský

---

⁴ Čiastočné napĺňanie potrieb občanov poskytlo režimu istú legitimizáciu, ktorá však nebola dlhodobo udržateľná.

---

disidenti dokonca hovoria o „diktatúre potrieb“ (Fehér 1984) – socialistický štát diktoval svojim občanom, čo a kedy budú konzumovať.

Paternalistická ideológia mala vážne dôsledky pre produkciu a spotrebu. Na to, aby mohla komunistická strana exkluzívne napĺňať potreby svojich občanov pomocou redistribúcie, musela kontrolovať a rozdeľovať veľké množstvo zdrojov. Toto jej umožnilo znárodnenie a orientácia na produkciu, spojenú s neustále narastajúcimi produkčnými plánmi. Cieľom bolo vytvoriť vzťah medzi smädnou osobou a tým, kto má nápoje – ústredím strany, ktoré získavalo „ingrediencie“ od producentov, následne ich rozdeľovalo vo forme akýchsi „odmien“ a rozhodovalo, kto dostane viac a kto menej. Tento mechanizmus mal zabezpečiť redukciu závislosti na vonkajšom svete, ale aj vytváranie závislosti vo vnútri (Verdery 1996: 19–38).

Zisk bol pre toto zmýšľanie irelevantný – poháňajúcou silou nebolo akumulovať zisk, ale prerozdeľovať zdroje. Zatiaľ čo kľúčovým problémom ekonomických aktérov v kapitalizme je získanie profitu predajom, hlavným problémom socialistických ekonomických aktérov je získavanie a zhromažďovanie vecí. Kapitalistické firmy súťažia navzájom o trhy, na ktorých sa snažia získať zisk. Socialistické sa usilujú maximalizovať svoju schopnosť vyjednávať s dodávateľmi, ktorí stoja nad nimi. V kapitalistickej spoločnosti je cieľom získať si spotrebiteľa, a tak sú predavači a úradníci milí. V socializme je centrum súťaže inde – konkurenciou sú ostatní spotrebiteľia, zhromažďovači a zháňači, a na to, aby vyhrali, si musia získať dodávateľov, predavačov či úradníkov, ktorí majú v moci rozdeľovanie zdrojov (Verdery 1996: 26).

Základné napätie⁵ v systéme bolo v tom, že potreboval legitimizovať svoju moc tým, že veci prerozdeľoval. Pre samotné získanie moci však bolo dôležité veci zhromažďovať a uchovávať v centre: keď spotrebiteľ niečo získal, centrum už nad tým nemalo kontrolu. Takže komunistická strana zároveň potrebovala veci prerozdeľovať a uchovávať v centre, no prerozdeľovanie vylučovalo uchovávanie. Socialistická politická ekonómia sa preto sústreďovala predovšetkým na zhromažďovanie zdrojov, nie na ich distribúciu medzi samotných spotrebiteľov. Socialistický systém v snahe plánovať produkciu podriaďoval potreby populácie byrokratickému plánovaniu – spotreba bola obetovaná v prospech výroby a kontroly produktov. Producenti tak neboli zdisciplinovaní súťažou o spotrebiteľa: bez toho, aby venovali pozornosť dopytu a pri absencii cenového mechanizmu trhu nemali plánovači dostatočné informácie o tom, čo, kde a kedy treba. Socialistická politická ekonómia kvôli tomu zlyhávala pri realizácii svojho vlastného projektu (Verdery 1996: 26).

---

⁵ Toto napätie zmierovala hrdosť, ktorú ľudia cítili na výdobytky svojej ekonomiky, takže budovanie ťažkého priemyslu tiež znamenalo legitimizáciu moci, ale legitimizácia prerozdeľovaním bola podľa Katherine Verdery dôležitejšia (Verdery 1996: 26).

Spotreba ako „zbraň slabých“ (Scott 1985) a rezistencia proti režimu

Prístup socialistických štátov k spotrebe napomohol tomu, že občania kládli na spotrebu mimoriadny dôraz. Na jednej strane ich k tomu nútila samotná ekonómia nedostatku (Kornai 1986) – spotrebe musela byť venovaná pozornosť, lebo si vyžadovala veľa úsilia, času a organizovania. Mnohé výskumy reálne existujúceho socializmu ukazujú zlyhania socialistickej redistribúcie. Skúsenosť s nakupovaním v socialistických obchodoch bola negatívna: spotrebiteľia sa stretávali s nedostatkom množstva, výberu aj kvality tovaru, dlhými radmi a neprijemnými službami (pozri napríklad Drakulić 1992, Humphrey 1995, Veenis 1997, 1999).

Samotné nakupovanie nebolo príjemným výberom a napĺňaním či už individuálnych túžob alebo predstáv o domácnosti a rodine, ale zháňaním, snahou dostať sa k zdrojom nedostatkového tovaru. Tým boli podľa momentálneho stavu zásobovania pomaranče, prací prášok, plienky, vložky, pračka či bicykel pre dieťa. Socialistická žena, ktorá niesla hlavné bremeno zásobovania domácnosti (Humphrey 1995), sa tak stala predovšetkým ženou, ktorá zháňa. Ťažkosti spojené so zháňaním každodenných aj luxusných predmetov neustále posúvali spotrebu do centra pozornosti občanov. Tým skôr, že námaha spojená so získaním každodenných vecí protirečila tvrdeniam o neustále sa zvyšujúcej životnej úrovni a právach na istú úroveň spotreby. Systematický nedostatok zároveň spôsobil výraznú politizáciu spotreby: zohnanie hocičoho sa stávalo nepatrným a tichým triumfom nad systémom, ktorý nebol schopný zabezpečiť napĺňanie potrieb a túžob svojich občanov.

Tieto túžby sa často upriamovali na veci, ktoré boli vyrobené v kapitalistickej západnej Európe. Takéto predmety mali symbolickú hodnotu a mnohí obyvatelia východnej Európy si ich vystavovali na viditeľných miestach vo svojich obydliach (Berdahl 1999a): podľa Mileny Veenis západné predmety svojimi materiálnymi vlastnosťami (pekný výzor, farebnosť, lesk, kvalita materiálu) a kvalitou predstavovali pre mnohých obyvateľov východného Nemecka métu, ku ktorej mala smerovať spotreba, ale aj socialistický pokrok meraný úrovňou materiálnej kultúry (Veenis 1999, 2002). Získanie tovaru zo západnej Európy si vyžadovalo komplexné siete – medzi inými napríklad príbuzných alebo známych žijúcich v krajinách za železnou oponou, alebo postavenie, ktoré jednotlivcom umožnilo cestovať. Cena západných produktov bola oproti miestnym veľmi vysoká. Symbolizovali preto istú osobnú slobodu, predstavovali sociálny kapitál, statusový indikátor a tichú rezistenciu voči režimu – ľudia nimi ukazovali, že sú schopní zohnať si veci, ktoré štát nielenže nedodával, ale ktoré pokladal z politického hľadiska za morálne nespapravné (Verdery 1992: 19–38).

Spotreba mala aj ďalší politický rozmer. Časová náročnosť pri získavaní každodenných (nehovoriac už o luxusných) predmetov nebola len vedľajším produktom nepružného ekonomického systému. Katherine Verdery tvrdí, že socialistické režimy sa snažili ovládnuť svojich občanov aj organizovaním ich času a nadvládou nad ich telami: ak politická moc vnúti telám svojich občanov isté aktivity, títo nebudú mať čas na realizáciu svojich vlastných plánov (Verdery 1996: 39–57). Verdery používa ako jeden z príkladov na takéto ovládanie času a tel občanov aj dlhé rady na potraviny v Rumunsku, v ktorých boli telá občanov imobilizované celé hodiny (Verdery 1996: 46). Tak pri každodennom nakupovaní občania cez boj o čas bojovali so štátom o moc.

Keďže centrum nedodávalo všetko potrebné, ľudia si vytvárali alternatívne neoficiálne cesty na získanie nedostatkových služieb a tovaru vo sfére „druhej“, či „neformálnej“ ekonómie. Neformálna ekonómia parazitovala na štátnej a nedala sa od nej oddeliť. Zároveň bola nevyhnutná pre socialistické štáty, keďže bez nej by zásobovanie nebolo možné – dodávala tovar tam, kde to štát nezvládal (Slater 2004: 35–36, Verdery 1996: 27). Alternatívne aktivity v rámci druhej ekonómie sa pohybovali od kvázi-legálnych po úplne nelegálne – od odkladania nedostatkového tovaru špeciálnym zákazníkom či drobných pozorností triednym učiteľom po rozkrádanie materiálu z fabrik alebo družstiev.

Takto sa nakupovanie nedalo zúžiť na individuálny akt kúpy veci, ktorá sa náhodne vyskytla v obchode. Bolo výsostne sociálnou aktivitou, vyžadujúcou mobilizáciu širokých sietí dlhodobo budovaných vzťahov, založených na vzájomnej reciprocite pri výmene darov, služieb a pozorností, ktoré umožnili prístup k vzácnejšiemu tovaru, alebo informácie o jeho výskyte (Ledeneva 1998, Patico 2002). A tak zháňanie spoluvytváralo špecifický, značne protirečivý charakter socialistickej moderny: nedostatkový tovar nebol prerozdeľovaný anonymne. Jeho redistribúcia v rámci spoločenských sietí, ktorá rušila anonymitu a rovnosť zákazníkov, následne negovala aj abstraktnosť inštitúcií, ktorá sa zvyčajne pokladá za znak ich modernej povahy.

Spotreba a pád socializmu

Mnohí bádatelia upozorňujú, že pád socializmu bol spôsobený zlyhaniami vo viacerých oblastiach. Výskumníci spotreby (Slater 2004, Miller 1995) hovoria o dvoch kľúčových, pričom jednou z nich je spotreba. Prvá oblasť je primárne politická – populácia uprednostnila demokratický volebný systém, ktorý jej umožnil väčšiu suverenitu a moc. Druhú z nich na prvý pohľad nevyzerá ako politická voľba a týka sa každodenných rozhodnutí, ktoré robia spotrebiteľia. Avšak, ako tvrdí Daniel Miller, práve v takýchto voľbách sa prejavuje túžba

mať moc nad tovarmi poskytovanými trhom (alebo v socialistických štátoch samotným štátom) a nad službami poskytovanými vládou (Miller 1995: 15–16).

Na rozdiel od Daniela Millera, ktorý sa vo svojom náhľade na pád socializmu sústreďuje viac na spotrebu ako politický čin voľby, Don Slater sa pri tejto téme vracia ku vzťahu spotreby a moderny. Podľa Dona Slatera neformálna ekonómia exemplifikovala podnikavý individualizmus, odmietanie autority v súkromnom živote, autonómiu definovanú ako tvorbu svojej vlastnej osobnosti, či súkromie a domov ako priestor zmysluplného života – čiže presne tie hodnoty, s ktorými identifikujeme spotrebnú kultúru západnej moderny v jej heroickej fáze. Západná spotreba nepredstavovala len znak úspechu či súkromné pôžitky, ale bola aj výsledkom a dôkazom istej osobnej slobody. A tak v socialistickej každodennosti hodnoty občianskej spoločnosti pretrvávali práve v spotrebe a konzumných snoch (Slater 2004: 35–36).

Normy a charakter spotreby boli v socialistických štátoch vytvárané technokraticky ako súčasť snahy o vytvorenie rovnováhy medzi politickou stabilitou a technickými a ekonomickými požiadavkami. Ich cieľom nebolo odpovedať na dynamiku kultúrnej reprodukcie, o ktorú sa starali politické a spolitizované inštitúcie – strana, mládežnícke organizácie, verejné slávnosti. Týmto sa politická nesloboda priamo prepojila s upadajúcou spotrebiteľskou slobodou, ktorá pre väčšinu obyvateľov socialistických štátov východnej Európy predstavovala centrum ostatných slobôd. Socialistické právo na vzdelanie, zamestnanosť, zdravotnú starostlivosť a pomerná ekonomická rovnosť nefigurovali v každodennom diskurze ako príklady slobody (Slater 2004: 35–36). Občianska sloboda znamenala konzumnú spoločnosť, občianske práva boli právom voľne nakupovať: „Pád reálne existujúceho socializmu videla väčšina východoeurópskych občanov ako návrat k hlavnému prúdu západnej modernity (k slobode, demokracii, občianskym právam atď.), ale v tej podobe západu, ktorá vyzerala ako zväčšenina najhorších predstáv, ktoré mal západ o sebe samom. Kleslo osvietenstvo skutočne natoľko, že sa stalo len kultúrou Coca Coly?“ (Slater 2004: 37). A tak si búriaci sa obyvatelia východnej Európy v čase pádu socializmu volili iný typ moderny, než bol socialistický, pričom to, v čom odlišnosti týchto dvoch typov moderny spočívali, do veľkej miery vnímali cez svoje skúsenosti so spotrebou.

Spotreba počas socializmu a súčasnosť

Výskum socialistickej spotreby však nie je dôležitý len pre pochopenie toho, ako fungoval socialistický režim, ako sa počas neho žilo, a prečo sa skončil. Výsledky výskumu spotreby v postsocialistických krajinách východnej Európy poukazujú na to, že naše súčasné aktivity a predstavy spojené so spot-

rebu sú spoluvytvárané aj socialistickou minulosťou: komunistická ideológia, štátne praktiky aj alternatívne stratégie občanov počas socializmu sú jedným z faktorov ovplyvňujúcich našu spotrebiteľskú prax v súčasnosti (Búriková 2005, Caldwell 2002, Fehérvary 2002, Humphrey 1995, 1999, Lankauskas 2002, Patico 2002, Patico A Caldwell 2002, Rausing 1998, 2002).

Tieto práce ukazujú, ako sa spotreba stáva prostriedkom na vytváranie „moderných“ alebo „západných“ identít (Fehérvary 2002, Lankauskas 2002, Rausing 1998, 2002), ale aj nacionalizmu (Humphrey 1995, 1999, Patico 2002). Napríklad podľa Fehérvary socializmus podporil vznik konzumnej spoločnosti a jedincov v Maďarsku takým spôsobom, že sa hodnota osobnosti odvodzovala od modernej životnej úrovne, ktorej forma bola určená tým, čo sa pokladalo za príemer „na západe“. Tento fenomén Fehérvary ilustruje na maďarskej strednej triede, ktorá sa snaží o „normálny“ život a bývanie tým, že mení interiéry svojich domovov, predovšetkým kuchýň a kúpeľní, ktoré boli aj počas socializmu jedným z objektov modernizácie. Za to, čo je „normálne“ však predstavitelia strednej triedy v Maďarsku nepovažujú väčšinou javy, ale luxusné kúpeľne a „americké“ kuchyne, o ktorých si myslia, že sú bežne rozšírené v západnej Európe (Fehérvary 2002). Naproti tomu Caroline Humphrey a Melissa Caldwell zistili, že ruskí spotrebiteľia v 90. rokoch uprednostňovali „svoje“ ruské potraviny a výrobky a vyhýbali sa zahraničným, pretože ich považovali za „cudzie“, a preto menej zdravé, menej kvalitné a nevyhovujúce ruskému naturelu (Humphrey 1995 a Caldwell 2002).

Ďalšou dôležitou témou je nostalgia za socializmom (Berdahl 1999b, Búriková 2005, Veenis 1997, 1999), ktorá sa objavila po páde režimu a v ktorej cez preferenciu „tradičných socialistických“ produktov ľudia kritizujú súčasnú politiku, ekonómiu a spoločnosť. Na príklade spotreby v bývalej Nemeckej demokratickej republike Milena Veenis ukazuje, že práve spoločenský aspekt socialistického zháňania spojený s nevyhnutnosťou sietí chýba spotrebiteľom, ktorí vnímajú dnešnú spoločnosť ako konzumnú, materialistickú a individualistickú (Veenis 1999).

Zameraním na vplyv socializmu alebo jeho pádu na konkrétnu kultúrnu oblasť sa spotreba stáva zaujímavou z hľadiska širších teoretických diskusií. Umožňuje nám totiž preskúmať pôvod kultúrnych odlišností v industrializovaných spoločnostiach a vplyv veľkých a náhlych historických zmien na materiálnu (a inú) kultúru. Napríklad Caroline Humphrey (Humphrey 1995) ukazuje, ako ekonomické aktivity počas neskorého obdobia v Sovietskom zväze ovplyvnili spotrebu v postsocialistickom Rusku. Ďalej tvrdí, že prudké historické zmeny v 90. rokoch rozdelili populáciu podľa generácií tak, že oddelili od seba ľudí, ktorí vyrastali počas socializmu a po ňom. Mladí vzdelaní Rusi tak majú viac spoločné s mladými vzdelanými Burjatmi, než napríklad s príslušníkmi iných tried ruskej spoločnosti. Spotreba

v postsocialistickom (nielen) Rusku tak podľa Humphrey nie je výsledkom pre-existujúcich etnických kultúr, ale špecifickým produktom historických a globálnych transformácií (Friedman 1990).

Výskum spotreby počas reálneho socializmu nám tak môže pomôcť pochopiť fungovanie socialistického režimu a život počas neho, náš prístup k materiálnej kultúre v súčasnosti, ale aj všeobecné mechanizmy vplývajúce na formovanie kultúry.

Literatúra

- BERDAHL, Daphne 1999a: *Where the World Ended: Re-Unification and Identity in the German Borderland*. Los Angeles : University of California Press.
- BERDAHL, Daphne 1999b: '(N)ostalgie' for the Present: Memory, Longing, and East German Things. In: *Ethnos*, roč. 64, č. 2, s. 192–211.
- BREWER, John – PORTER, Roy (Eds.) 1993: *Consumption and the World of Goods*. New York : Routledge.
- BUCHLI, Victor. 1999: *Archeology of Socialism*. Oxford : Berg.
- BÚRIKOVÁ, Zuzana 2004: Consuming Socialism: Socialized Socialist Shops. In: *Thinking Together*. Ed. A. Cashin. <http://www.iwm.at/publ-jvc/jc-16-02.pdf>.
- BÚRIKOVÁ, Zuzana 2005: Obchod a protirečivosť socialistickej moderny. In: *Anthropos : časopis pre humanitné a sociálne poznanie*, č. 2, s. 41–44.
- CALDWELL, Melissa L. 2002: The Taste of Nationalism: Food Politics in Postsocialist Moscow. In: *Ethnos*, roč. 67, č. 3, s. 295–319.
- CAMPBELL, Colin 1989: *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism*. Oxford : Blackwell.
- DRAKULIĆ, Slavenka 1993: *How We Survived Communism and Even Laughed*. London : Vintage.
- FEHÉR, F. – HELLER, A. – MARKUS, G. 1984: *Dictatorship over Needs : An Analysis of Soviet Societies*. Oxford : Blackwell.
- FEHÉRVÁRY, Krisztina 2002: American Kitchens, Luxury Bathrooms, and the Search for a 'Normal' Life in Postsocialist Hungary. In: *Ethnos*, roč. 67, č. 3, s. 369–400.
- FINE, Ben – LEOPOLD, Ellen 1993: *The World of Consumption*. London : Routledge.
- FRIEDMAN, Jonnathan 1990: Being in the World: Globalization and Localization. In: *Global Culture : Nationalism, Globalization and Modernity*. Ed. By Michael Featherstone. London : Sage Publications, s. 311–328.
- GIDDENS, Anthony 2003: *Důsledky modernity (The Consequences of Modernity)*. Praha : Sociologické nakladatelství.
- HUMPHREY, Caroline 1995: Creating a culture of disillusionment: consumption in Moscow, a chronicle of changing times. In: Daniel Miller (ed.) *Worlds Apart : Modernity through the prism of the local*. London : Routledge, s. 1–22.
- HUMPHREY, Caroline 1999: Traders, "Disorder," and Citizenship Regimes in Provincial Russia. In: *Uncertain Transition : Ethnographies of Change in the Postsocialist World*. Ed. By Michael Buravoy a Katherine Verdery (Eds.). Lanham, Oxford : Rowman & Littlefield, s. 19–51.
- KORNAI, János 1980: *Economics of shortage*. Amsterdam, Oxford: North-Holland Publishing Company.
- LANKAUSKAS, Gediminas 2002: On 'Modern' Christians, Consumption and the Value of National Identity in Post-Soviet Lithuania. In: *Ethnos*, 67, č. 3, s. 320–344.
- LEDENEVA, Alena 1998: *Russia's Economy of Favours : Blat, Networking and Informal Exchange*. Cambridge : Cambridge University Press.
- MARX, Karl 1906: *Capital: A Critique of Political Economy*. New York : Modern Library.
- McCRACKEN, Grant 1990: *Culture and Consumption*, Bloomington : Indiana University Press.
- MILLER, Daniel 1995: Consumption as the Vanguard of History: A Polemic by Way of an Introduction. In: *Acknowledging Consumption: A Review of New Studies*. Ed. By Daniel Miller. London and New York : Routledge, s. 1–57.
- MLYNARČÍK, Jozef et al. 1997: *Pekárka v premenách času: Historicko-etnografická monografia*. Pekárka : Obecny úrad Pekárka.
- MUKERJI, Chandra 1983: *From Graven Images: Patterns of Modern Materialism*, New York : Columbia University Press.
- PATICO, Jennifer 2002: Chocolate and Cognac: Gifts and the Recognition of Social Worlds in Post-Soviet Russia. In: *Ethnos*, roč. 67, č. 3, s. 345–368.
- PATICO, Jennifer – CALDWELL, Melissa L. 2002: Consumers Exiting Socialism: Ethnographic Perspectives on Daily Life in Post-Communist Europe. In: *Ethnos*, roč. 67, č. 3, s. 285–294.
- RAUSING, Sigrid 1998: Signs of the New Nation: Gift Exchange, Consumption and Aid on a Former Collective Farm in North-West Estonia. In: Daniel Miller (Ed.), *Material Cultures: Why Some Things Matter*. London : UCL Press, s. 189–214.
- RAUSING, Sigrid 2002: Reconstructing the 'Normal.' In: Ruth Mandel and Caroline Humphrey (Ed.). *Markets & Moralities: Ethnographies of Postsocialism*. Oxford; New York : Berg, s. 127–142.
- SCOTT, Cf. James C. 1985: *Weapons of the Weak : Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Heaven : Yale University Press.
- SLATER, Don 1997 (5. vydanie 2004): *Consumer Culture & Modernity*. London : Polity.
- VEENIS, Milena 1997: Fantastic Things. In: Susan M. Pearce (Ed.). *Experiencing Material Culture in the Western World*. London : Leicester University Press. s. 154–173.
- VEENIS, Milena 1999: Consumption in East Germany : The Seduction and Betrayal of Things. In: *Journal of Material Culture*. Vol. 4, (1), s. 79–112.
- VERDERY, Katherine 1996: *What Was Socialism and What Comes Next?* Princeton, New Jersey : Princeton University Press.

My stavíme trať, trať stavia nás

Miriám Ďurišová

Kľúčové slová: orálna história, stavby mládeže, brigádnici, výchova socialistického človeka, vzťah k práci, dobrovoľné – povinné

Key words: oral history, „Youth Constructions“ – construction activities of communist youth, voluntary workers, education of the socialist man, relation to work, voluntary – compulsory

During post-war period a building-movement organized by the youth organization named Czechoslovak Union of Youth was created. This Union supported the communist-political platform and organized the activities connected with the construction works all over Slovakia undertaken by young people – so called „Youth Constructions“. Those constructions helped the economy ruined by war, and at the same time fostered the ideology of the communist party – education of a new, socialist man.

Through the investigation of the generation that attended the youth brigades, the author tried to record multiple aspects of the phenomenon called the „Youth constructions“.

Naratívy ako výskumný materiál

Patrím do generácie, ktorá ako posledná zložila pioniersky sľub. Z bývalého režimu som teda prežila len malý úsek a ešte menej si toho pamätám. Preto je teraz pre mňa veľmi zaujímavé dozvedieť sa o našej histórii to, čo nie je napísané v učebniciach dejepisu či iných historických knihách. Možno aj z tohto dôvodu som sa začala zaujímať o štúdium problematiky stavieb mládeže, ktoré sa v Československu realizovali od 2. polovice 20. storočia. Metódou orálnej histórie sa snažím zozbierať čo najviac materiálu k tejto téme od pomaly vymierajúcej generácie, ktorá sa na brigádach stavieb mládeže zúčastnila.

Projekt zaoberajúci sa výskumom obdobia stavieb mládeže vznikol približne pred tromi rokmi. Vtedy nám, prvákom na Katedre etnológie a kultúrnej antropológie FF UK, túto tému ponúkla v rámci výučby H. Hlôšková ako námet na dobrovoľný výskum. Neskôr som si z tejto širokej problematiky témy vybrala na postupovú prácu jednu konkrétnu stavbu – lokalitu Dedina Mládeže. Počas uplynulých troch rokov som v obci uskutočnila terénny výskum a absolvovala viaceré rozhovory. Viaceré rozhovory zaznamenali aj niekoľkí ďalší študenti bratislavskej katedry, ktorí si tému

stavieb mládeže vybrali na seminárnu prácu k absolvovaniu kurzu Orálna história. Vyhľadávanie informátorov je pomerne komplikované, keďže účastníkmi stavieb boli mladí ľudia z celého Slovenska. Kontakty na nich sa objavujú náhodne, väčšinou pri spomenutí tejto témy. Aj v samotnej Dedine Mládeže žijú už len traja obyvatelia, ktorí túto dedinu stavali vlastnými rukami a zažili i tábory brigádnikov.

Výskum v spomenutej lokalite som uskutočnila v júni a októbri 2005. Aj keď pomaly, predsa sa však podarilo zhromaždiť naratívy brigádnikov so zameraním na túto tému a etapu ich života. Keďže ide o ľudí vo veku na prahu osemdesiatky, pokladám realizáciu výskumu za naliehavú. Cieľom je zachytiť autentické spomienky aktérov, prípadne zhromaždiť dobový dokumentačný materiál a vytvoriť východisko na ich ďalšie štúdium.

Zhromaždenie naratívov nemá predstavovať historickú pravdu o danom fakte, ale skôr zažitú skúsenosť, ktorá sa uchováva v individuálnej pamäti. Sú to spomienky ľudí, ktorí sú spojení spoločným prežitím určitých udalostí v určitom čase a priestore. Ľudská pamäť a história nie sú synonymá. História je pokusom o rekonštrukciu toho, čo už nie je. Na druhej strane, ako zdôrazňuje Jan Assmann, žiadna minulosť sa neuchováva ako taká sama o sebe, ale len v tej podobe, ako si ju ľudia pamätajú.¹ Pamäť je vždy aktuálna a poznačená citmi, preto sa niekedy spomienky a realita nemusia zhodovať. Pre objasnenie uvádzam stručnú charakteristiku metódy orálnej histórie, ktorá je základom mojej práce. „Oral History je špeciálna metóda poznávania histórie. Čerpá zo „živých zdrojov“, z výpovedí ľudí, ktorí „veľké dejiny“ vnímali pohľadom svojich vlastných „malých dejín“. Ich pohľad je pohľadom, vnášajúcim do nášho dnešného historického a kultúrneho povedomia súbor informácií, nielen faktických, ale aj emocionálnych. Na rozdiel od tradičnej histórie, ktorá je primárne založená na štúdiu písomných dokumentov a archívnych materiálov, orálna história je založená na ústnej reprodukcii konkrétneho historického obdobia a udalostí, pričom dôraz nie je kladený na faktografickú presnosť, ale na osobné prežívanie, osobné spomienky rozprávača.“²

Čo sú stavby mládeže

Literatúry zmieňujúcej sa o stavbách mládeže, ktoré sa na Slovensku realizovali od konca 40. rokov 20. storočia, nie je veľa. Sú to predovšetkým encyklopédie vydané pred rokom 1989 alebo dobová tlač. Oba tieto moje pramene opisujú obdobie mládežníckych stavieb veľmi schematicky. Odborné štúdie z oblasti etnológie, antropológie či historiografie absentujú úplne. Pretože definovať stavby mládeže ako predmet svojho bádania považujem za

¹ ASSMANN, Jan: Der Platz Ägyptens in der Gedächtnisgeschichte des Abendlandes. In: *Kulturtheorien der Gegenwart. Ansätze und Positionen*. Hg. von Gerhart Schröder und Helga Breuninger. Frankfurt/Main u. New York: Campus Verlag 2001, s. 60.

² Pozri <http://www.nadaciamilanasimecku.sk/o-com-je-oral-history>.

potrebné, vychádzam pri ich vymedzení a charakteristike z dobovej encyklopedickej tlač. Predpokladám totiž (a toto moje uvažovanie vyplýva z doterajšej výskumnej skúsenosti), že ide o pojem jednak zabudnutý (generáciou, ktorá toto obdobie prežila a stavieb mládeže sa zúčastnila, alebo si aspoň matne na čosi nesúce tento názov v rozličnej miere spomína), jednak sú stavby mládeže zlomkom histórie ešte nepreskúmaným. Vyplýva to pravdepodobne aj z faktu, že v slovenskej vede, literatúre či filme je obdobie socializmu, na rozdiel od iných postkomunistických krajín, doteraz zabúdané, preskočené a nezmapované.³ „Stavba mládeže je stavba budovaná mládežníckymi brigádami. Stavby mládeže boli schválené 20.11. 1946 výkonným výborom Ústredia mládeže, organizované Zväzom československej mládeže a Zväzom slovenskej mládeže. Prvé stavby (výstavba Lidíc, obnova obce Baláže) demonštrovali mierové nadšenie a angažovaný postoj k povojnovej obnove národného hospodárstva. Po februári 1948 sa stali súčasťou budovateľského programu pracovnej aktivity, prostriedkom prevýchovy mládeže, v ich prostredí sa formoval kladný vzťah k práci a kolektívu, rozvinulo sa novátorské hnutie, socialistické súťaženie a.p.“⁴

Ako uvádza citovaný zdroj a taktiež mnohí moji informátori, stavby mládeže boli organizované zväzom mládeže. Ten však vznikol o viac ako dve desaťročia skôr. V roku 1921 bol v Prahe založený zväz komunistickej mládeže Československa a získal názov Československý komsomol. V 20. rokoch po boku a pod vedením komunistickej strany pomáhal v krajine organizovať sociálne protesty, demonštrácie, schôdze a manifestácie. V decembri 1936 vznikol Zväz slovenskej mládeže. Po oslobodení Československa Červenou armádou v roku 1945 nasledovalo budovanie národných zväzov mládeže (Zväz českej mládeže, Zväz mládeže Karpát, Zväz poľskej mládeže, Zväz slovenskej mládeže). Obsahom ich činnosti bol podiel na realizácii Košického vládneho programu. Zväzy orientovali mládež hlavne na aktívnu účasť na obnove vojnu zničenej krajiny, na rozvoj národného hospodárstva a na široký rozvoj kultúrnej a športovej činnosti.

Po politickom prevrate v roku 1948 došlo v roku 1949 k zjednoteniu doterajších štyroch zväzov do jednotnej organizácie. Vznikol Československý sväz mládeže (ČSM) ako jednotná mládežnícka socialistická organizácia. Po celej republike si hnutie mládeže kládlo za cieľ šíriť nový socialistický vzťah k práci. Za slávnú kapitolu v práci ČSM sa považovali stavby mládeže.⁵

³ BRUNNBAUER, U.: „The Town of the Youth“: Dimitrovgrad and Bulgarian Socialism. *Ethnologia Balkanica*, vol. 9, 2005, s. 91–114; IVANOVA, R.: „Wir bauen für die Volksrepublik“: Die Jugend-Baubrigaden – eine Schule der kommunistischen Erziehung. In *Arbeit im Sozialismus – Arbeit im Postsozialismus*. Hg. K. Roth, Münster : Lit Verlag 2004, s. 59–69.

⁴ *Malá encyklopédia Slovenska*. Bratislava : Veda 1987, s. 507.

⁵ KOVÁŘ, P.: *Malá kronika SSM*. Praha : Mladá Fronta, 1987.

Stavby mládeže na Slovensku

Nový politický systém a vládnuca ideológia po roku 1948 prinášali hlboké zmeny v hospodárskej, sociálnej a kultúrnej štruktúre krajiny. Podľa vzoru Sovietskeho zväzu presadzovala Komunistická strana Československa cestu socialistickej industrializácie a kolektivizácie poľnohospodárstva. Pre rýchly postup však nebol dostatok pracovných síl. Tie mali preto nahradiť brigádnici, hybná sila mládežníckych stavieb.

Prvá stavba mládeže na území Slovenska bola realizovaná tesne po skončení 2. svetovej vojny. Išlo o obnovu obce Baláže v okrese Banská Bystrica, ktorú zničili nemecké vojská. V roku 1947 tu brigádnici pomohli postaviť 39 nových domov. „15. mája prifrčali do Balážov nákladné autá s prvými 54 brigádnikmi. Postaviť Baláže. Pri dedine vyrástli baraky brigádnikov. ...28. október 1947. Baláže jasajú, spievajú, tešia sa. Spáleniska niet. V doline stála nová dedina.“⁶

Druhou stavbou bola Trať mládeže – budovanie železničnej trate z Hronskej Dúbravy do Banskej Štiavnice. Od marca 1948 do októbra 1949 sa stavby zúčastnilo 48 tisíc brigádnikov, ktorí ručne vybudovali dvadsaťkilometrový úsek železničnej trate. Stavba začala už v roku 1943, keďže však výstavba viazla, po roku 1948 iniciatívu prebrala mládežnícka organizácia. O význame diela svedčila i návšteva prvého robotníckeho prezidenta ČSR, Klementa Gottwalda, v lete 1948.

Aj keď sa zdá, že takéto akcie mali predovšetkým politický zmysel, predsa len ich cieľ bol pragmatický – riešenie ekonomických problémov krajiny. „Pracovalo sa denne 8 hodín, ovšem skutočne, dneska keď sa človek zamyslí, alebo aj hneď vtedy, za primitívnych podmienok. Žiadne mechanizmy neboli, všetko sa robilo ručne. Vtedy tú mládež spájalo to nadšenie, ten entuziazmus pre tú robotu. Chceli niečo vybudovať, pomôcť štátu, a to bolo skutočne také spontánne.“⁷

Na tejto stavbe sa vytvorila skupina ľudí, ktorí organizovali ďalšiu známu mládežnícku akciu – výstavbu Dediny Mládeže (obec v okrese Komárno) v rokoch 1949–1952. „Poľnohospodárska mládež si hľadala možnosť uplatnenia sa v poľnohospodárstve. Teda v takom prostredí, v ktorom sme vyrástli. Bolo nám ponúknuté najprv niekoľko štátnych majetkov, a my sme chceli proste niečo z gruntu, od základu. Tak nám bola ponúknutá táto pustatina, ktorej sa hovorilo, teda tunajší obyvatelia jej hovorili, degeš, to znamená po slovensky zdochliak, v tejto časti. Tuto sme začali budovať Dedinu Mládeže.“⁸

⁶ RIŠKA, J.: 140 dní a desať rokov. *Smena*, 1958, roč. 11, č. 38, s. 3.

⁷ Pani Ď., učiteľka, manželka účastníka brigády na Trati mládeže, žijúca v Bratislave.

⁸ O. K., inžinier, narodený v roku 1921, presídlený z Maďarska na Slovensko, účastník viacerých stavieb mládeže: Baláže, Trať mládeže, Dedina Mládeže a Priehrada mládeže. V Dedine Mládeže celý život pracoval na tunajšom jednotnom roľníckom družstve. Stavieb mládeže sa zúčastnil ako mladý chlapec, pochádzajúci z roľníckeho prostredia. Neskôr absolvoval Vysokú školu poľnohospodársku v Nitre.

Preukaz brigádnika z Trate mládeže.
Obrázok stiahnutý z internetovej stránky
<http://www.hemendex.sk/tratmladeze/dolna.htm>

Rovnošata brigádnika na stavbe Dediny Mládeže.
Autor fotografie: František Olšavský, 22.10. 2005, exponát uložený v izbe revolučných tradícií v Dedine Mládeže.

Odznak úderníka.
Autor fotografie: František Olšavský, 22.10. 2005,
exponát uložený v izbe revolučných tradícií v Dedine Mládeže

Stopy bývalého režimu v súčasnosti v Dedine Mládeže
Autor fotografie: Miriam Ďurišová, 14.10. 2005

Spočiatku museli brigádnici pre vybudovanie poľnohospodárskeho družstva odvodniť a skultivovať bodľáčim zarastenú pustatinu. Po vybudovaní družstva sa rozhodli postaviť si i rodinné domy. Neskôr slúžila Dedina Mládeže na propagáciu socialistického poľnohospodárstva ako vzorová komunistická obec.

Zrejme technicky najnáročnejšou stavbou bola Priebrada mládeže – vodná nádrž pri obci Nosice v okrese Púchov. Začala sa v roku 1950 s podporou brigádnického hnutia. V priebehu stavby sa však vyskytli technické problémy a dokončená bola až v roku 1957.

Poslednou významnou stavbou mládeže bola Trať družby – železničná trať na východe Slovenska.

Týmto sa však brigádnické hnutie neskončilo. Okrem spomenutých centrálne riadených stavieb sa ďalej organizovali okresné, krajské či miestne stavby mládeže. V Československu sa v 60. a 70. rokoch takto budovali školy, byty, internáty, bane, vodné diela, elektrárne a realizovali sa melioračné práce. Cieľom stále zostávala pomoc hospodárstvu a výchova socialistického človeka.

Účastníci brigád boli predovšetkým vysokoškoláci a stredoškoláci, ktorí sa hlavne počas letných prázdnin zúčastňovali približne tridsaťdňovej brigády. Keďže títo brigádnici boli nekvalifikovanou pracovnou silou, vykonávali na stavbách mládeže hlavne fyzicky náročnú prácu s lopatou, čakanom či fúrikom. Účastník viacerých stavieb mládeže spomína na svoju prácu: „Nuž tak takto, podľa toho kde. V Balážoch tak konkrétne som pomáhal stolárom. Presnejšie tesárom. Na krovoch som proste pomáhal majstrom. Tu v dedine sme museli najprv odvodniť, zúrodniť, urobiť 18 km kanálov. Ručne sme kopali a norma bola 4 kubíky na jedného. A keď chcel byť úderník, tak aspoň 5 alebo 6 kubíkov. Ak si to viete vôbec predstaviť, aké je to množstvo. Len lopatou a rýľom.“⁹

Jeden deň na stavbe mládeže

Podmienky na stavbách mládeže boli veľmi jednoduché. Na začiatku realizácie každej stavby sa postavil najprv tábor – drevené baraky, kde boli brigádnici ubytovaní. Následne všetci dostali pracovné oblečenie a boli zadelení do skupín. „Baraky sa postavili v tých úsekoch, kde sa robila tá trať. Niektoré brigády postavili tieto baraky. Prišli študenti, alebo teda stredoškoláci, dedinská mládež. Baraky tam zostali. Potom na koniec sa to likvidovalo, keď sa postavila trať.“¹⁰

„A bývali sme v stane, to bolo z dreva postavené také podsady, plachta, dlhé to bolo asi 15 metrov a v prostredku ulica a potom na jednej strane, na druhej

⁹ Ako v poznámke č. 8.

¹⁰ E. Ď., narodený v roku 1931, pochádzajúci zo Žiliny, právnik, ako prvák na vysokej škole účastník brigády na Trati mládeže, v súčasnosti žijúci v Bratislave.

strane drevené prične, na tom sa spalo, miesto podhlavníka bola takto šikmo pribitá deska, a tri deky, jednu pod hlavu jednu pod seba, jednu na seba.“¹¹

„Tam boli také drevené budy. My sme to volali budy – tie ubytovne. To boli baraky. Tam boli – bol dievčenský barak a bol chlapčenský barak. V tom jednom baraku bývalo, to ti už nepoviem, ale takých 30 určite. Priče sme tam mali tvrdé. Na tom sme spávali. Takto – prišli sme do toho tábora, tak ako prvé nás ubytovali. Vyfasovali sme fantastické montérky z vrecoviny. To sme robili módne prehliačky potom.“¹²

Po budičku o šiestej či siedmej ráno nasledovala rozcvička, raňajky, nástup, vztyčovanie vlajky, rozdeľovanie práce, ktorá trvala 8 hodín denne.

„Vstávalo sa ráno o siedmej, bola rozcvička, ako na vojne, potom sa išlo do práce. Na raňajky sa išlo. To sme mali vždy fantastické – to bol kuchár, ktorý nám ich robil. Potom sme išli na pracoviisko, ja som o hodinu sadla na bicykel a vrátila sa, lebo som musela desiatu pre tú skupinu pripraviť. No a potom som sa vrátila naspäť... ...A sme stále marmeládu a bryndzu jedli. Tá bryndza bola dobrá, ale tá marmeláda! To bolo v takýchto drevených bedničkách. Ludia, to... pozrite sa, chlpy mi vstávajú. Ja som to v živote nejedla. To som krájala na také kocky. To bolo niečo otrasného. Lenže keď jeden deň bryndza, druhý deň marmeláda, tretí deň maslo nejaké a to sa opakovalo každý deň, to sa človek prejedol toho. A potom fantastické polievky. Ja som za celý mesiac nevedela, akú jem polievku. Mne to pripadalo, že celý mesiac tú istú jem stále. A raz to bola fazuľová, raz bola hrachová a raz šošovicová, mne to ale chuťovo pripadalo stále to isté.“¹³

„Keď bol nedostatok potravín, oni boli maslom a lekvárom – marmeláda sa to vedy hovorilo – tak na takých chleboch boli vtedy odchovani, a to sa aj skandovalo: 'trať mládeže – bratstvo, marmeláda.' Každý deň, ráno bolo maslo a marmeláda. A potom bryndza.“¹⁴

Voľným dňom bola nedeľa. Čas, keď brigádnici nepracovali, mali vyplnený kultúrnymi či športovými akciami. „Čo si spomínam, sa mi objavuje predovšetkým fúrik, štrk, cement, betón, čo sme vozili. Tie ťažké fúriky. Poobede už bolo chvíľu zase niečo výchovné, lebo však to bolo v rámci toho: výchova ku kolektivismu, socialistická výchova, potom výchova novej generácie, však to boli také ciele tam. A výchova prácou, to sa týkalo najmä tej študujúcej mládeže. No a tak potom ešte v rámci toho sa čítalo z knihy na pokračovanie – niečo z tých stavieb mládeže v Sovietskom zväze podľa vzoru Komsomolu. Chalani, ako tam boli, zaľahli na tie posteľe a zaspali, a my

¹¹ B. M., narodený v roku 1935, učiteľ, účastník Trate družby, pochádzajúci a žijúci v obci Krajné.

¹² M. K., narodená v roku 1933, fotografka, v roku 1946 sa ako šestnásťročná zúčastnila na brigáde na Trati mládeže, pochádza a v súčasnosti žije v Bratislave.

¹³ Ako v poznámke č. 12.

¹⁴ Ako v poznámke č. 7.

---

dievčatá – nám sa to ušlo, ktoré sme tak vedeli výraznejšie čítať, alebo čo, ešte sme nemohli poobede oddychovať, lebo sme to museli čítať. Nebolo to také pútavé čítanie, keď som rozmýšľala nad tým, že o čom sme to vlastne čítali, tak by som ani nevedela porozprávať. To bola tá literatúra – kolektivismus, pracovná výchova a ako príklady Sovietsky zväz – náš vzor.“¹⁵

Večer na nástupe boli vyhlásení úderníci, ktorých boli odmenili odznakom a najusilovnejšiu skupinu vlajkou. „Neviem, ako vy ste to mali, ale my – každý večer bolo vyhodnotenie. Ktorá čata bola najlepšia. Alebo dostane odznak úderníka. To boli hrdinovia mládeže. Tí naši velitelia. Tarabčák a Zdražilová. To keď vyhlasovali, tak na percentá. Tá čata na 100 percent, tá na 120, to sa muselo, to bol organizovaný potlesk. To každý večer bolo. No a niektorí mali... aj zástava bola taká táborová. To si mohli niešť, ale na druhý den o nu prišli.“¹⁶

Sociálne vzťahy

V táboroch stavieb mládeže vládla pevne stanovená hierarchia. Fungovanie a chod tábora zabezpečoval štáb. Ten tvorili hlavne starší členovia ČSM, no v niektorých prípadoch sa na pomocné organizačné práce dostal i obyčajný študent bez funkcie v ČSM. „My sme boli dve na výške v jednom čase. Boli sme tam obidve. Sestra, to bola makačka, a ja, pani na štábe. Muselo to byť po prvom roku na fakulte, lebo ja som nemala žiadnu funkciu v ČSM na fakulte, to sa pamätám. No a dostala som sa na ten štáb. Nevieť prečo.“¹⁷

Ľudia zo štábu sa starali o poriadok v tábore a o disciplínu. Dbalo sa predovšetkým na morálku brigádnikov. Vzťahy dievčat a chlapcov boli regulované mnohými zákazmi. „Ale zakázané boli dvojkoľektívy. Že by dievča s chlapcom chodilo, to neexistovalo.“¹⁸

„A potom nám velice bodovali, ako máme upratané. To bola srandička. Keď začali chodiť, ako máme upratané, prach montérkami mojimi som utrela. Som si ich obliekla na seba, lebo som nemala nič iné.“¹⁹

No i tak vznikali na stavbách mládeže mnohé priateľstvá. Mnohé pretrvali dodnes, iné sa zavŕšili sobášom. „Áno, ja som sa tam s mojim mužom zoznámila. On bol čašník. On bol strašne protivný. On bol tak zúfalo protivný

---

¹⁵ J. M., narodená v roku 1936, učiteľka, pochádzajúca z Bratislavy, ktorá sa počas osemročného gymnázia ako pätnásťročná zúčastnila na stavbe Priehrady mládeže, ako učiteľka pôsobila a v súčasnosti žije v obci Krajné.

¹⁶ Ako v poznámke č. 11.

¹⁷ Pani L., farmaceutka, v roku 1951 sa ako prváčka na vysokej škole zúčastnila stavby Priehrady mládeže, pochádza zo Žiliny, pôsobila ako farmaceutka vo viacerých mestách na Slovensku, v súčasnosti žije v Bratislave.

¹⁸ Ako v poznámke č. 11.

¹⁹ Ako v poznámke č. 12.

---

a stále za mnou lozil. Jej, ako som ja nadávala. No a on potom aj v Bratislave, som prišla z trate mládeže a som si myslela, že som sa ho zbavila. Nechcela som ho. Ja som bola len za kamarátstvo, ale on si sadol vedľa mňa pri táboráku a začal mi ruku hladiť. Potom, keď sme prišli odtiaľ, ja som bola vo zväze mládeže a hovoria mi tam – ten z tej trate mládeže ťa u nás čaká. Som ho nechcela. Bol taký fajnový. No a tam som sa s ním zoznámila, aj tu doliezal za mnou a nakoniec sme sa zobrali.“²⁰

Na druhej strane, niektorí pociťovali účasť na brigáde ako nutnosť, žiadne bližšie vzťahy si nevybudovali. „Bola to taká nutnosť, s nikým som sa tam nezblížovala.“²¹

Hodnotenia s odstupom času

Teoreticky bola účasť na stavbách mládeže dobrovoľná. Spočiatku bola účasť motivovaná odhodlaním, nadšením z oslobodenia. „To dnešná generácia si ani nevie predstaviť, že to tak bolo. To bolo úžasné nadšenie tých mladých ľudí. Skutočne tam každý išiel s takou vervou.“²² V skutočnosti však existovali mechanizmy, ktoré „dobrú vôľu“ kontrolovali. Vnímanie dobrovoľnosti sa ukazuje v závislosti od statusu študenta: inak vnímali povinnosť účasti na brigáde študenti učňovských stredných škôl, inak študenti gymnázia či vysokej školy.

„V škole vyšiel taký: kto chce ísť na trať mládeže. Nikoho nenútili. Lebo som počula také, že nútili. To nie je pravda. Ale my sme sa prihlásili, lebo to bolo cez školský rok. A každý mladý človek je zvedavý, tak sme sa prihlásili.“²³

„Ja som sa prihlásila na brigádu, lebo to bola podmienka, aby som dostala štipko. Mňa zadelili na štáb a moja sestra robila tam s lopatou, pri tom múre. Bola to taká nutnosť. Úplne mi to zapadlo, veľa si nepamätám.“²⁴ „No tak, ja som teda maturoval už po februári 48 a už vtedy bolo povedané, že teda keď chce ísť na vysokú školu, musí ísť na stavby mládeže.“²⁵ „No a tam to bolo naozaj, jak sa hovorí, dobrovoľne nasilu. Kto neišiel, musel mať povolenie, že majú doma role a že není sú ešte v JRD (jednotné roľnícke družstvo – vysvetl. autorky) alebo z JRD potvrdenie, že tam bude robiť jeden mesiac. Vieš čo, to bolo nemysliteľné, že by niekto nešiel. No lebo nemohol počítať s tým, že v nasledujúcom roku môže prísť do školy.“²⁶

---

²⁰ Ako v poznámke č. 12.

²¹ Ako v poznámke č. 17.

²² Ako v poznámke č. 7.

²³ Ako v poznámke č. 12.

²⁴ Ako v poznámke č. 17.

²⁵ Ako v poznámke č. 10.

²⁶ Ako v poznámke č. 15.

Dnes sú vtedajší brigádnici starí ľudia. Niektorí z nich spomínajú len na ťažkú prácu, iní na zábavu a dobrú náladu, mnohí však napriek zlým podmienkam a ťažkej práci spomínajú na entuziazmus a sny, ktoré v tom čase mali. Niektorí si tu našli životného partnera, domov, založili rodinu. „*Hocikto sa dneska díva na tie oči socializmu, ako sa díva, to už je jedno, každý si ten úsudok robí, ale aj dnešnými očami poviem, že malo zmysel robiť túto Dedinu Mládeže, lebo dneska si tu našlo svoj domov zhruba 500 ľudí. Jednak domov, jednak prácu.*“²⁷

Okrem záväznosti či nevyhnutnosti zúčastniť sa na stavbách mládeže, ktorá sa objavuje v mnohých konštatovaniach pamätníkov, vyplývajú pri analýze materiálu aj viaceré ďalšie (i keď nie vždy ucelene a jasne formulované) súvislosti, spojené so spomienkami na absolvované socialistické kolektívne brigády: účastníci tu nadväzovali nové priateľstvá a emocionálne kontakty, zažívali solidaritu v práci. Stavby mládeže boli tiež priestorom komunikácie mladých ľudí, možnosťou vyskúšať si pocit sebastačnosti a nezávislosti a uvedomiť si možnosť osamostatnenia sa od rodičov.

Literatúra

- ASSMANN, Jan: Der Platz Ägyptens in der Gedächtnisgeschichte des Abendlandes. In: *Kulturtheorien der Gegenwart. Ansätze und Positionen*. Hg. von Gerhart Schröder und Helga Breuninger. Frankfurt/Main u. New York : Campus Verlag 2001.
- BRUNNBAUER, U.: „The Town of the Youth“: Dimitrovgrad and Bulgarian Socialism. In: *Ethnologia Balkanica*, vol. 9, 2005, s. 91–114.
- IVANOVA, R.: „Wir bauen für die Volksrepublik“: Die Jugend – Baubrigaden – eine Schule der kommunistischen Erziehung. In: *Arbeit im Sozialismus – Arbeit im Postsozialismus*. Hg. K. Roth. Münster : Lit Verlag 2004, s. 59–69.
- Malá encyklopédia Slovenska*. Bratislava : Veda 1987.
- KOVÁŘ, P.: *Malá kronika SSM*. Praha : Mladá Fronta 1987.
- RIŠKA, J.: 140 dní a desať rokov. In: *Smena*, 1958, roč. 11, č. 38, s. 3.

Zoznam informátorov

Pani Ď., učiteľka, manželka účastníka brigády na Trati mládeže, žijúca v Bratislave.

O. K., inžinier, narodený v roku 1921, presídlený z Maďarska na Slovensko, účastník viacerých stavieb mládeže: Baláže, Trať mládeže, Dedina Mládeže a Priehrada mládeže.

---

²⁷ Pán T., narodený v roku 1953 v Dedine Mládeže, syn jedného zo zakladateľov Dediny Mládeže, obaja rodičia pochádzali z Oravy, obaja prišli na brigádu, zostali tu žiť, v roku 1978 ukončil Vysokú školu poľnohospodársku v Nitre, v súčasnosti pracuje na miestnom poľnohospodárskom družstve.

V Dedine Mládeže celý život pracoval na miestnom jednotnom roľníckom družstve. Stavieb mládeže sa zúčastnil ako mladý chlapec, pochádzajúci z roľníckeho prostredia. Neskôr absolvoval Vysokú školu poľnohospodársku v Nitre.

E. Ď., narodený v roku 1931, pochádzajúci zo Žiliny, právnik, ako prvák na vysokej škole účastník na brigáde na Trati mládeže, v súčasnosti žijúci v Bratislave.

B. M., narodený v roku 1935, učiteľ, účastník Trate družby, pochádzajúci a žijúci v obci Krajné.

M. K., narodená v roku 1933, fotografka, v roku 1946 sa ako šestnásťročná zúčastnila na brigáde na Trati mládeže, pochádza a v súčasnosti žije v Bratislave.

J. M., narodená v roku 1936, učiteľka, pochádzajúca z Bratislavy, počas osemročného gymnázia sa ako pätnásťročná zúčastnila na stavbe Priehrady mládeže, ako učiteľka pôsobila a v súčasnosti žije v obci Krajné.

Pani L., farmaceutka, v roku 1951 sa ako prváčka na vysokej škole zúčastnila stavby Priehrady mládeže, pochádza zo Žiliny, pôsobila ako farmaceutka vo viacerých mestách na Slovensku, v súčasnosti žije v Bratislave.

Pán T., narodený v roku 1953 v Dedine Mládeže, syn jedného zo zakladateľov Dediny Mládeže, obaja rodičia pochádzali z Oravy, obaja prišli na brigádu, zostali tu žiť, v roku 1978 ukončil Vysokú školu poľnohospodársku v Nitre, v súčasnosti pracuje na miestnom poľnohospodárskom družstve.

Od ľudu k národu: Vytváranie národnej kultúry v etnografickej produkcii v socialistickom Československu a Maďarsku¹

Michaela Ferencová

Kľúčové slová: etnografická syntéza, dejiny etnológie, socializmus, vytváranie národnej kultúry, koncept kultúry, reflexia vedeckej argumentácie

Key words: synthetic publication, history of ethnology, socialism, making of national culture, concept of culture, reflection of scientific argumentation

The study provides an insight into the argumentation within ethnography under socialism in Czechoslovakia and Hungary. Analysing prefaces and introductory chapters of three synthetic publications the author informs about the key concepts and their use in ethnographic writing. Special attention is paid to ethnography's contribution to the making of "national culture". The paper concludes with a critical reflection of the concept of culture used in socialist ethnography as well as in contemporary ethnology and anthropology.

Pozitivistické časy bezvýhradnej viery v objektívnu vedu existujúcu mimo sociálnych vzťahov pominuli. Svojím úvodným konštatovaním nemám v úmysle pochovať všetky argumenty pozitivistickej vedy. Chceme iba poukázať na limity vedeckého poznania a závislosť vedeckej produkcie od sociálneho prostredia, v ktorom vzniká. Vplyv sociálnych vzťahov na vedeckú produkciu je asi najvýraznejší v sociálnych a humanitných vedách.² Vďaka svojmu zameraniu na výskum sociálnych vzťahov môžu tieto vedy pomôcť regulovať spoločnosť. Sociálne a humanitné vedy majú tiež potenciál vytvárať a šíriť prevládajúcu ideológiu v spoločnosti, ovplyvňovať predstavy ľuďa a ich konanie, reprodukovat štruktúru spoločnosti či vedecky odôvodňovať legitimitu režimov, prípadne ich aj ohroziť. Platí to o každej dobe, každej spoločnosti a

¹ Štúdiá vznikla v rámci projektu VEGA č. 1/1218/24 „Nacionalizmus v slovenskej a maďarskej archeológii, etnológii a historiografii“, na ktorom v rokoch 2004-2006 spolupracovali Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, Ústav etnológie SAV, Historický ústav SAV a Sociologický ústav SAV.

² Klasifikáciu vedeckých disciplín na sociálne a humanitné vedy uvádzam tak, ako sa zvyčajne používa, momentálne bez akýchkoľvek ambícií zamýšľať sa nad jej logikou a rozdielom medzi spomínanými kategóriami vied.

každom politickom režime, absencia sociálnych limitov v demokratickej spoločnosti je iba ilúziou. Každá spoločnosť, každý režim a každý štát má svoje preferencie, ktorým sa vedy prispôbujú. Podriaďujú sa spoločenskému dopytu po výskume aktuálnych problémov, prevládajúcim hodnotám a spôsobom myslenia, ktoré sa vedome alebo nevedome odrážajú na vymedzení skúmaných objektov, prístupov k nim a usporiadaní poznatkov.

Najviditeľnejšie sa sociálne vplyvy vo vede prejavujú v totalitných režimoch, kde je vedecká produkcia striktné podriadená štátnej ideológii. Nepripustnosť akejkoľvek odchýlky a následné sankcie znemožňujú kritický pohľad na zaužívané interpretačné rámce. Nebolo to inak ani v národopise³ a v ďalších disciplínach v čase socializmu. Dominantným a oficiálne presadzovaným interpretačným rámcom bola v tom čase určitá forma marxizmu,⁴ resp. marxisticko-leninskej teórie. Marxisticko-leninská ideológia⁵ sa vo vedeckých publikáciách z čias socializmu prejavila najmä v povinných vyhláseniach napríklad o správnosti dialektického poňatia „národného a inonárodného, etnického a interetnického, vlastenectva a internacionalizmu“ (Michálek 1975: 737) a čiastočne aj ako teoretický rámec pri interpretácii etnografického materiálu.

O socializme sa zvyklo hovoriť ako o režime, ktorý nacionalizmus skôr potláča než by ho vytváral. Tamás Hofer v súvislosti s otázkou maďarských menšín v okolitých socialistických štátoch spomína, že „oficiálne ideológia považovala ‚národnostnú otázku‘ za neexistujúci problém medzi bratskými socialistickými štátmi“ (Hofer 1994: 39). Socialistický režim na jednej strane tlmil diskusie, ktoré by mohli vyvolať národnostné konflikty v socialistickom bloku. Na druhej strane existujú štúdie o oficiálnom šírení etnických kategórií v rámci socialistických režimov, čo prispelo dokonca k neskoršiemu vytvoreniu národných štátov (napríklad Brubaker 1999). Aj v rámci národopisu v Československu a v Maďarsku⁶ v čase socializmu bolo myslenie v etnických kategóriách, napriek oficiálnemu presadzovaniu marxizmu a ilúziám o jeho dôslednom internacionalizme, najviditeľnejšie reprodukoványm rámcom myslenia. Socialistický národopis teda pokračoval v stopách národne angažovaného národopisu 19. storočia. Napriek ostrému vymedzeniu pozitivistickej argu-

³ Termín „národopis“ používam pre názov disciplíny v súlade s jej označením v čase socializmu.

⁴ O „určitej forme marxizmu“ hovorím preto, lebo marxizmus sa nedá považovať za jednú ucelenú teóriu alebo ideológiu. V rámci marxizmu existujú vedľa seba mnohé interpretácie Marxovho diela a teórie, ktoré naň v rôznej miere nadväzujú, prípadne ho čiastočne kritizujú. Niektoré z nich si dokonca protirečia (Worsley 2002: 1-9).

⁵ Angažované vyhlásenia, ktoré sa priamo nepoužívajú pri analýze materiálu a normatívne výroky o správnom spôsobe myslenia, správania sa či požadovanom usporiadaní spoločnosti považujem skôr za ideologické než teoretické.

⁶ V tejto štúdii som sa zamerala špeciálne na národopis v týchto štátoch. O národopisej produkcii v iných socialistických krajinách si preto netrúfam vysloviť žiadne závery.

mentácie voči romantickému prístupu, v čase socializmu neprestal národopis, spolu s ďalšími disciplínami, plniť úlohu náuky o národe a o vlasti.

Cieľom tejto štúdie je nazrieť do argumentácie národopisu počas socializmu v Československu a v Maďarsku. Štúdia bola vypracovaná v rámci projektu „Nacionalizmus v slovenskej a maďarskej archeológii, etnológii a historiografii“. Názov projektu možno vyvoláva dojem, že cieľom výskumného tímu bol lov na militantných nacionalistov a šovinistov vo vede. Naším zámerom však nebolo analyzovať programovo nacionalistickú „odbornú“ produkciu. Zamerali sme sa skôr na diela, ktorých autori nie sú „vyhlásenými nacionalistami“. V rámci analýzy týchto diel sme nemali v úmysle obviňovať ich autorov zo zastávania nacionalistických pozícií. Archeológia, história i etnografia sú disciplínami, ktoré stáli pri zrode národov a stali sa prostriedkami legitimizácie národných štátov. Stanovili sme si preto cieľ preskúmať, ako uvedené disciplíny, často vôbec nie vedome a programovo, prispievajú k reifikácii národa (Brubaker 2004: 10). Vytvárajú a reprodujú predstavy o národe ako prirodzenom a objektívne existujúcom celku. V súlade so zameraním projektu venujem vo svojej analýze argumentácie socialistickej etnografie špeciálnu pozornosť problematike etnizácie a nacionalizácie konceptu kultúry a vytváraniu predstáv o národe. Považujem zároveň za potrebné vysvetliť, ako autori národopisných publikácií vymedzovali svoj predmet výskumu, ako pracovali s konceptom kultúry a akých teoretických rámcov sa pritom držali. Mojou ambíciou je preto poukázať aj na pretrvávajúce používanie niektorých konceptov, spôsobov myslenia a na prípadné problémy s tým spojené. Moja analýza argumentácie národopisu v období socializmu preto vyúsťuje do reflexie aktuálnych metodologických problémov.

Etnografické syntézy za socializmu a ich analýza

Pád socializmu priniesol oslobodenie z okov nanúteného marxizmu, či už bol uplatňovaný v ideologickej forme alebo aplikovaný ako rámec nazerania na materiál. Obdobie jednotnej kandidátky a jasnej voľby skončilo i vo vede. Po vláde jedinej doktríny a relatívnej teoretickej bezstarostnosti nastalo obdobie, keď bolo treba pouvažovať o výbere nových prístupov. V tomto čase vznikali úvahy reflektujúce národopisnú prax za účelom vytýčenia nového smerovania disciplíny (napríklad Leščák 1991).

Po roku 1989 bolo publikovaných niekoľko štúdií prinášajúcich väčšinou prehľad vývoja národopisu, prípadne špeciálne folkloristiky, v rôznych obdobiach (Kiliánová 1993, 2001, 2005; Leščák 1996), v niektorých prípadoch v súvislosti s vybranou problematikou (napríklad Kiliánová 1998). Napriek existencii viacerých prehľadových prác o národopise na Slovensku sa nazdá-

vam, že doposiaľ chýba práca, ktorá by dosiahnuté výsledky a používané prístupy nielen sumarizovala, ale aj podrobnejšie analyzovala spôsob ich argumentácie. Moja štúdia si nekladie za cieľ byť vyčerpávajúcím zoznamom napísaných prác. Namiesto toho som sa v nej zamerala na podrobnejšiu analýzu troch národopisných syntéz, ktoré vyšli počas socializmu v Československu a v Maďarsku.

Hoci bolo Slovensko v čase socializmu súčasťou Československa, v rámci jeho územia fungovala relatívne samostatná sieť bádateľov, ktorí skúmali „slovenskú ľudovú kultúru“ ako samostatný predmet výskumu, nezávislý od záujmov českých odborníkov. Výsledkom ich produkcie boli samostatné práce venované územiu Slovenska. Tieto dôvody ma viedli k analýze národopisu na Slovensku ako samostatnej jednotky. V prípade československých syntéz som venovala pozornosť tým, ktoré boli aspoň čiastočne zamerané na územie Slovenska. Počas socializmu vznikli dve takéto práce. V roku 1968 vyšiel v rámci série publikácií „Československá vlastivěda“⁷ zväzok o ľudovej kultúre pod názvom „Lidová kultura. Hmotná a duchovná kultura českého a slovenského lidu“. Publikácia vyšla v češtine a obsahovala časť venovanú českej a časť slovenskej „ľudovej kultúre“. V roku 1975 sa objavila po slovensky napísaná syntéza „Slovensko – Ľud II“, ktorá vyšla v rámci syntetických publikácií o Slovensku a bola celá venovaná „slovenskej ľudovej kultúre“.⁸ Svojím zameraním na syntetické etnografické diela nadväzuje moja štúdia na štúdiu Petra Slavkovského (2006) o vedeckých syntézach druhej polovice 20. storočia, v ktorej sa však autor podrobne sústredil na diela vydané po roku 1989⁹ a práce vydané za socializmu len spomenul. Jeho štúdia je však reflexiou procesu prípravy troch veľkých etnografických diel z pohľadu člena autorského tímu, kým moja štúdia vychádza z analýzy textov a je písaná z pohľadu ďalšej generácie.

Z etnografických syntéz vydaných v Maďarsku som vybrala publikáciu „Magyar néprajz“ (Balassa – Ortutay 1980),¹⁰ ktorá vyšla prvýkrát v roku 1979. Podľa úvodných slov autorov je táto publikácia prvým syntetickým spracovaním výsledkov maďarskej národopisnej vedy od 30. rokov 20. storočia a zároveň prvou národopisnou syntézou v Maďarsku napísanou v duchu marxistickej teórie (Balassa – Ortutay 1980: 5). Podľa mojich vedomostí je to zá-

⁷ Prácu spomínam ďalej pod názvom „Československá vlastivěda“ a jej názov uvádzam v slovenčine.

⁸ Okrem nich vyšla syntéza Die slowakische Volkskultur (1972) v nemeckom jazyku a dve kapitoly o Slovákoch v obsiahlejších syntézach: v sovietskej edícii „Narody mira“ (1964) a v medzinárodnej syntéze Etnografia Slovanov (Slavkovský 2006: 19).

⁹ I keď na príprave dvoch z nich sa začalo pracovať v období socializmu.

¹⁰ Maďarský národopis.

---

roveň jediná národopisná práca typu vedeckej syntézy, ktorá vyšla v Maďarsku za socializmu bez toho, aby jej prípravy presiahli obdobie socializmu.¹¹

Na národopisné syntézy som zamerala svoju pozornosť preto, lebo vedecká syntéza je reprezentatívnou publikáciou, určenou odbornému ale aj širšiemu publiku (Balassa – Ortutay 1980: 5; Karbusický – Scheufler 1968b: 17). Prnáša prehľad tém, ktorým sa disciplína najviac venuje, kladie si za cieľ zhrnúť aktuálne výsledky výskumu a podať ucelený obraz o disciplíne. Na vzniku vedeckých syntéz sa často podieľa široký kolektív autorov,¹² takže nereprezentujú výhradne pohľady jedného bádateľa. Poznatky, ktoré prinášajú i teoretické koncepty a argumenty, ktoré sa v nich používajú, môžeme považovať za výsledok konsenzu medzi viacerými autormi.

Keďže som sa rozhodla pre podrobnú analýzu použitých konceptov a argumentov, venujem sa detailne len predhovorom a úvodným kapitolám¹³ uvedených publikácií. Syntézy sú dielami obsahujúcimi niekoľko sto strán. Podrobná analýza celého ich obsahu by vyžadovala omnoho viac času i priestoru, ako som mala k dispozícii. Úvodné časti publikácií sú okrem toho veľmi vhodným zdrojom informácií pre vytýčený cieľ. Práve v úvodných častiach autori deklarujú svoje predstavy o disciplíne, o jej cieľoch a predmete výskumu. Úvodné texty syntetických publikácií poskytujú zároveň priestor na reflexiu pracovných postupov pri zbere i analýze dát.

Samozrejme, jedna vec je určité postupy deklarovať a druhá vec je ich praktizovať. Predstavy o určitých praktikách sa nemusia nutne zhodovať s úkonmi, ktoré boli skutočne vykonané. Úvody, v ktorých autori vysvetľujú postup svojej práce, môžeme považovať za vedecky sebareflexívne texty. Vedecká sebareflexia je pomerne náročnou procedúrou a nemusí byť vždy stopercentne úspešná. V žiadnom prípade nechcem pochybovať o kompetentnosti autorov analyzovaných textov, na základe vlastnej skúsenosti však viem posúdiť obtiažnosť zdanlivo nenáročnej úlohy reflektovať postup vlastnej vedeckej práce.

---

¹¹ Osemzväzková syntéza s rovnakým názvom „Magyar néprajz“ vychádzala postupne v rokoch 1988–2002. Okrem týchto dvoch diel vychádzal v rokoch 1977–1982 Lexikón maďarského národopisu (Magyar néprajzi lexikon), čo je však práca iného žánru a charakteru.

¹² Platí to o oboch analyzovaných syntézach, ktoré vyšli v Československu. Maďarská publikácia „Magyar néprajz“ je dielom dvoch autorov.

¹³ Analýze som podrobila nasledujúce texty: predhovor k Československej vlastivede („Predmluva“ – Karbusický – Scheufler 1968b) a jej prvú kapitolu („Lidová kultura a její studium“ - Karbusický – Scheufler 1968a), „Predhovor“ k publikácii „Slovensko – Lud II“ (Michálek 1975) a predhovor k publikácii „Magyar néprajz“ („Előszó“ – Balassa – Ortutay 1980: 5-8). Informácie som čerpalá aj z kapitoly „Etnogenéza maďarského národa a miesto jeho kultúry v Európe“ z publikácie „Magyar néprajz“ („A magyar nép etnogenezeise és kultúrjének helye Európában” – Balassa – Ortutay 1980: 20–27).

Pri analýze týchto textov treba brať do úvahy aj fakt, že podliehajú určitým žánrovým pravidlám. Môžeme preto očakávať, že niektoré formulácie budú výsledkom aplikácie zdieľaných predstáv o tom, ako majú úvody k publikáciám vyzeráť. Nakoniec je tu nezanedbateľná skutočnosť, že jednotlivé kapitoly syntetickej publikácie, aj úvodné, sú väčšinou dielom jedného, prípadne dvoch autorov. Predstavy autorov úvodných častí preto nemusia nutne do detailu vyjadrovať názory všetkých členov autorského kolektívu. Ostáva len predpokladať, že jednotliví autori písali v duchu vtedajšieho vedeckého myslenia a ich texty aspoň čiastočne zodpovedajú dominantným konceptom a argumentom.

Ako jeden z cieľov tejto štúdie som uviedla reflexiu aktuálnych metodologických problémov etnológie/antropológie. Mohli by sme si položiť otázku, či sú odborné texty z čias socializmu najvhodnejším materiálom na tieto účely. Vzhľadom na vtedajšiu politickú situáciu sa môže zdať vedecká produkcia z tohto obdobia príliš zmanipulovaná, a preto v súčasnej dobe nepoužiteľná. Okrem toho sa súčasná disciplína na vtedajšiu argumentáciu pozerá s určitým odstupom. Nemyslím si však, že v akomkoľvek totalitnom období je možné zmanipulovať vedu natoľko, aby pracovala úplne podľa nariadení zhora. Ani národopis za socializmu nebol bezvýhradným nástrojom vypočítavej a účelovej manipulácie. Medzi povinnými „riekankami“ v marxisticko-leninskom duchu výrazne vystupujú teoretické rámce, cez ktoré sa autori publikácií pozerali na etnografický materiál. Aj v tejto štúdi sa ukáže, že viaceré koncepty a spôsoby myslenia neboli vôbec viazané na socializmus a pretrvávajú dodnes. Porevolučné obdobie masového odklonu od marxizmu v akejkolvek jeho podobe poskytovalo predsa vynikajúcu príležitosť zbaviť sa všetkej nechcenej rétoriky. Ak sa niektoré koncepty a argumenty nevytratili spolu s vymiznutím totalitného tlaku, znamená to, že boli a stále sú súčasťou vedeckého myslenia. Niektoré problémy, s ktorými sa stretáme v analyzovaných textoch, sú stále aktuálnymi metodologickými problémami v etnológii/antropológii, a to nielen v postsocialistických krajinách. Vzhľadom na túto aktuálnosť môžu texty z čias socializmu aspoň čiastočne poslúžiť ako menej bolestivý spôsob reflexie súčasnej produkcie v rámci disciplíny.

Vytváranie „národnej kultúry“

Zameranie štúdie na komparáciu s Maďarskom vyplýva z grantovej úlohy, v rámci ktorej táto štúdia vznikla. Pri formulácii zamerania projektu nás inšpiroval výskyt rôznych interpretácií tých istých udalostí v slovenskej a maďarskej historiografii. Vďaka svojmu „vlastivednému“ zameraniu archeológia, história i etnografia prispievajú k vytváraniu a šíreniu predstáv o národe. Všetky tri

disciplíny pomáhajú konštruovať „národné dejiny“ a „národnú kultúru“.¹⁴ Dejiny siahajúce do dávnych čias, plné slávnych hrdinských činov prispievajú k prestíži každého národa. Nie je to inak ani s určitými kultúrnymi charakteristikami a znalosťami považovanými za prejavy „civilizovanosti“ či „vyspelosti“ národa (napríklad praktizovanie kresťanstva). Prístup k minulosti a kultúre ako k hodnote podnecuje rivalitu v snahe dokázať existenciu čo najstarších koreňov svojho národa a nárokov na určité teritórium. Súboje tohto druhu sa neraz prenášajú aj do vedeckých publikácií. Príkladom takejto praxe sú preteky medzi slovenskými a maďarskými archeológmi v dokazovaní, kto bol v skôr v Karpatskej kotline a kto bol „civilizačne vyspelejší“ (Krekovič 2004).

Spory podobného charakteru sa zdajú byť viditeľnejšie v archeológii a historiografii než v etnológii (národopise). Je to spôsobené aspoň tým, že možnosť určenia veku či dátumu udalosti poskytuje objektívnejšie kritériá porovnania a hodnotenia úspechov než etnografický výskum kultúrnych črt. Pri porovnávaní kultúrnych črt by museli vstúpiť do hry subjektívne estetické kritériá, na základe ktorých by sa napríklad určité „slovenské“ folklórne prejavy považovali za lepšie či krajšie ako tie „maďarské“. Etnografia však dotvárala obraz o „vývoji národa“ tým, že prinášala informácie o každodennom živote či „kultúre“ v určitých obdobiach.

V jednej zo svojich štúdií o folkloristickej práci Františka Šujanského pristupuje Gabriela Kiliánová (2000: 138) k „národnej kultúre“ ako ku konštruktu, k tvorbe ktorého prispeli aj národopisné práce a aktivity. V prípade, ktorým sa v štúdiu zaoberá, píše konkrétne o folklórnych textoch ako o „stavebnom materiáli vytváranej a tvoriacej sa národnej kultúry“. Taký istý postoj nájdeme v práci Tamása Hofera (1994), ktorý analyzoval proces vytvárania „maďarskej národnej kultúry“ pomocou „ľudovej tradície“. Sledoval pritom rôzne koncepty „národnej kultúry“ v argumentoch jednotlivých politických a názorových skupín pri pretváraní Uhorska na moderný národný štát na konci 19. storočia a začiatku 20. storočia. Autor sám seba reflektuje ako etnografa, ktorý je „prostredníctvom štátu zapojený do ‚vytvárania‘ tohto sektoru národnej ideológie“ (Hofer 1994: 30). T. Hofer tvrdí, že názor o nacionalistickom a etnocentrickom pohľade na stredo európskych a východo európskych etnografov nie je celkom opodstatnený v prípade maďarských etnografov. Vo svojej štúdiu argumentuje, že v rámci maďarskej etnografie existovali v rámci národopisu konca 19. a začiatku 20. storočia okrem nacionalistického smeru aj iné varianty (Hofer 1994: 38). Všetky však vytvárali „maďarskú národnú kultúru“ a koncept „maďarského národa“. Bez ohľadu na to, či zdôrazňovali ugrofínsky alebo turecký

¹⁴ K úlohe histórie v tomto procese písali napríklad Bond – Gilliam (1994), o archeológii Jones (1997), o etnografii (folkloristike) napríklad Kiliánová – Krekovičová (1992, 1994), Kiliánová (1996, 2000, 2002), Hofer (1994).

pôvod Maďarov, nomádsky alebo usadlý, roľnícky spôsob života, bojové výpravy alebo pokojný život bez konfliktov, aj bez ohľadu na predstavy o úlohe a postavení nemaďarských národov v Uhorsku.

Pred rokom 1989 sa vedecký záujem národopisu sústredil do veľkej miery na „tradičnú“, resp. „ľudovú“ kultúru a na vidiecke prostredie. Ak sa pozornosť obracala na mestské prostredie, tak väčšinou so zámerom sledovať javy súvisiace s tzv. „tradičiou“.¹⁵ Po roku 1989 sa stráca toto jednoliate zameranie, a tým do veľkej miery aj „vlastivedný“ charakter etnológie. Argumentácia budujúca národ prestáva byť výrazná a explicitná. V implicitnej rovine však nájdeme mnohé náznaky pretrvávania myslenia v národných kategóriách, čo prispieva k reprodukcii myslenia v kategóriách národa a národného štátu. László Vörös napísal, že „[...] aj tie najbanálnejšie činy, ktoré zdanlivo nie sú nacionálne motivované, sú založené práve na kategórii národa, ktorú nosíme v našich hlavách“ (Vörös 2005: 42). Gabriela Kiliánová tiež tvrdí, že: „Nikto z nás nevie myslieť a ani nemôže myslieť mimo kategórie národa. [...] To nám však nebráni v tom, aby sme vedome reflektovali koncept národa, uvažovali o národno-identifikačných procesoch ako o kultúrnych a mentálnych pochodoch a zamysleli sa aj nad možným vplyvom tohto konceptu na našu disciplínu. Lebo som toho názoru, že koncept národa v mnohom ovplyvňuje aj súčasný folkloristický výskum [...]“ (Kiliánová 2000: 138). K tomuto názoru dodávam, že pohľad cez národný rámec nie je, podľa mňa, prítomný iba vo folkloristike. Kategória národa sa nenápadne vplieťa do odborných textov produkovaných v rámci celého komplexu sociálnych vied.

Cieľom mojej štúdie nie je vyvracať „nepravdy“ či rúcať „mýty“. Nehľadám vedomé pokusy zastierať „pravdu“ a publikovať „nepravdivé“, ideologicky podfarbené tvrdenia, nemám v úmysle nahrádzať „nesprávne“ interpretácie „správnymi“. Pri akomkoľvek hodnotení textov a argumentov vychádzam z kritéria metodologickej efektívnosti a logickej korektnosti. Mojim cieľom je nahliadnuť do logiky argumentácie a zároveň spôsobu vytvárania predstáv o národe v rámci tej istej disciplíny v dvoch susedných krajinách v čase socializmu. Môj pohľad na analyzovaný materiál vychádza z prístupov, ktoré chápu národy a etnické či akékoľvek iné skupiny ako predstavy a nie ako objektívne existujúce entity (Anderson 1991; Brubaker 2004). „Dejiny národov“ a „národnú kultúru“ nepovažujem za fakty, ktoré čakajú na svoje objavenie, ale za súbory predstáv vytvárané pomocou vedomých i nevedomých selektívnych praktík a mechanizmov.

¹⁵ Pojmy „tradičia“, „ľudová kultúra“ alebo aj „kultúra“ dávam do úvodzoviek, pretože ich nepoužívam ako analytické kategórie. Spomínam ich ako termíny, ktoré sa často používajú v analyzovaných textoch alebo všeobecne v odborných publikáciách a diskusiách.

Pozitivismus v etnografii

Všetky tri analyzované syntézy môžeme označiť za produkt pozitivistickej vedy. Autori publikácií „Magyar néprajz“ a Československá vlastiveda vymedzujú vtedajší národopis voči romantickému národopisu 19. a prvej štvrtiny 20. storočia ako modernú pozitivistickú vedu. V publikácii „Magyar néprajz“ sa kladie dôraz na takú prezentáciu národopisného poznania, ktorá by odstránila romantické predstavy o „maďarskej ľudovej kultúre“ (Balassa – Ortutay 1980: 5).¹⁶ Aj medzi dôvodmi vydania Československej vlastivedy sa uvádza cieľ eliminovať romantický pohľad na „národopisnú látku“ (Karbusický – Scheufler 1968b: 17). Autori publikácie zároveň prezentujú zmeny v prístupe k materiálu i posun vo vymedzení predmetu výskumu oproti romantickému národopisu. Kritizujú vtedajšie zameranie disciplíny na „národné špecifiká“ a vidiecke prostredie, ktoré podľa nich viedlo k nedostatočnému preskúmaniu niektorých oblastí ľudovej kultúry aj kultúry niektorých sociálnych skupín ako napríklad robotníkov a prostredia veľkomesta, pričom sa zanedbávali aj historické pramene ako zdroje informácií (Karbusický – Scheufler 1968a: 20–21). Kritike podrobili aj snahy hľadať v národopisnom materiáli relikty predkresťanského svetonázoru, či rekonštrukciu niekdajších „kmeňových hraníc“. Podľa autorov publikácie nie je možné vybudovať „celkový obraz predkresťanskej“ alebo „praslovanskej“ kultúry na základe národopisného materiálu. Národopisný materiál, podľa nich, podáva obraz o jednom z historických období „ľudovej kultúry“, konkrétne o období 18. storočia a prvej polovice 19. storočia, ktoré autori nazývajú obdobím „vyvrcholenia vývoja ľudovej kultúry“ a tvrdia o ňom, že zachytáva kultúru „emancipujúceho sa vidieckeho ľudu v dobe rozkladu feudalizmu“. O národopisných oblastiach tvrdia, že nepodávajú obraz o hraniciach teritórií niekdajších „kmeňov“, ale sú dôsledkom rozšírenia „novodobých javov“, ako sú kroje a dialekty (Karbusický – Scheufler 1968a: 22).

Z pohľadu pozitivistickej filozofie je vedecké poznanie jediným autentickým a pravdivým poznaním sveta. Autor predhovoru k publikácii „Slovensko – Ľud II“ sa odvoláva na autoritu vedy pri prezentácii cieľa publikácie, ktorým je „poukázať na podstatu našej ľudovej kultúry na základe dnes známeho a prístupného materiálu a výsledkov národopisného štúdia súčasnými *vedeckými metódami*“ (Michálek 1975: 733, kurzíva M. F.). Súčasťou tohto pohľadu je viera v pokrok, ktorý je závislý na vedeckom pokroku. V súlade s pozitivistickým náhľadom na svet môže ľudstvo napredovať vďaka novým vedeckým poznatkom. Pozitivisti veria v kumulatívny charakter vedy, resp. že vzrastajúce množstvo dát prispieva k rastu vedeckého poznania, čím sa veda približuje k úplnému poznaniu objektu výskumu. Táto viera sa prejavila aj

¹⁶ „[...] mindezt úgy kell bemutatni, hogy eloszlássuk azokat a romantikus elképzeléseket, melyek sokszor még ma is a magyar nép műveltségéhez tapadnak.“

v syntézach, ktoré sú predmetom analýzy tejto štúdie. Samotný druh vedeckej publikácie akým je syntéza, môžeme považovať za prejav pozitivistickej snahy zhromažďovať poznatky. Syntézy prezentujú prehľad aktuálnych vedeckých poznatkov v rámci disciplíny. V Československej vlastivede sa napríklad doslova uvádza: „Po prekonaní naivne mytologizujúcich výkladů se národopis zvolna dopracovával k pozitivistické systematicke faktu [...]“ (Karbusický – Scheufler 1968a: 19–20). Ako jeden z dôvodov vydania tejto publikácie sa zároveň uvádza požiadavka „vnútorného vývoja“ národopisu ako vedeckej disciplíny zosumarizovať množstvo nazbieraného materiálu (Karbusický – Scheufler 1968b: 17). Podobne sa v publikácii „Slovensko – Ľud II“ spomína úsilie „predložiť slovenskému čitateľovi dielo o našej ľudovej kultúre, ktoré by bolo pokusom o jej celostné syntetické poňatie“ a snaha „po komplexnejšom poňatí jednotlivých častí ľudovej kultúry“ (Michálek 1975: 739). Predhovor k maďarskej syntéze „Magyar néprajz“ zase začína vetou: „Každá veda sa snaží podať čo najúplnejší prehľad svojich výsledkov“ (Balassa – Ortutay 1980: 5).¹⁷ Autori publikácie deklarujú úmysel podať čo najúplnejší prehľad o doterajších výsledkoch disciplíny: „[...] musíme oboznámiť vedcov a záujemcov zo širokej verejnosti o tom, k čomu dospela naša veda [v otázke] tradičnej kultúry maďarského ľudu.“¹⁸ Ďalej sa hovorí o „sumarizácii výsledkov uzavretých diskusií“ (Balassa – Ortutay 1980: 6).¹⁹ Na viacerých miestach sa pritom zdôrazňuje, že publikácia je určená širšej verejnosti a odborníkom z iných disciplín (Balassa – Ortutay 1980: 5–6). Publikácia „Magyar néprajz“ je teda dielom vedecko-popularizačného charakteru. Svojím cieľom sprostredkovať vedecké závery aj širšiemu publiku sa do tejto kategórie publikácií zaraďuje aj Československá vlastiveda (Karbusický – Scheufler 1968b: 17).

S pozitivistickou snahou hromadiť vedecké poznatky je spojená viera v možnosť dospieť k úplnosti nazbieraného materiálu. Podľa pozitivistov je úlohou vedy zbierať poznatky a postupne nimi zaplňať nepoznané oblasti. Akékoľvek nepresnosti vo výsledkoch sú pripisované nedostatku dát. Na základe neúplných dát totiž nie je, podľa pozitivistov, možné poznať objekt výskumu úplne. Syntézy, ktoré sú predmetom záujmu tejto štúdie, zdôrazňujú, že prezentujú neúplné dáta. V syntéze „Magyar néprajz“ sa neúplné prebádanie jednotlivých národopisných oblastí považuje za prekážku v snahe zhrnúť poznanie o „ľudovej kultúre“ (Balassa – Ortutay 1980: 5).²⁰ V syntéze „Slovensko – Ľud II“ sa zase spomína, že závery boli sformulované „ešte stále v nevhod-

¹⁷ „Minden tudomány igyekszik minél teljesebb áttekintést adni eredményeiről.”

¹⁸ „[...] most nekünk a tudósokat és az érdeklődő nagyközönséget arról kell tudósítanunk, hogy mit is állapított meg tudományunk a magyar nép hagyományos műveltségéről.”

¹⁹ „[...] eldöntött [...] viták eredményeit summázzuk.“

²⁰ „Az egyes néprajzi területek teljesebb feltárásának hiánya, a feldolgozások szempontjainak különbözősége megnehezítette ugyan feladatunkat [...]“

nej situácii nedostatočného poznania terénu“. Zároveň sa pri problematike syntetizujúceho pohľadu konštatuje, že je predsa len „menej problematický než v minulosti“. „Obraz o ľudovej kultúre Slovákov v jej vývinových podobách i v prítomnosti môže byť teda v tomto diele – vďaka niektorým priaznivým spomínaným predpokladom – predsa len úplnejší, a tým azda i presvedčivejší a prijateľnejší“ (Michálek 1975: 739).

Predmet národopisného výskumu

Všetky tri publikácie označujú za predmet svojho záujmu a zároveň objekt výskumu národopisu „ľudovú kultúru“, prípadne „ľud a jeho kultúru“ (Karbusický – Scheufler 1968a: 19). Pojem „ľudová kultúra“ sa v publikáciách nachádza v rôznych variantoch, vrátane etnických, čiže ako „česká ľudová kultúra“, „slovenská ľudová kultúra“ (Karbusický – Scheufler 1968b: 16; Karbusický – Scheufler 1968a: 22; Michálek 1975: 733),²¹ „ľudová kultúra Slovákov“ alebo „ľudová kultúra na Slovensku“ (Michálek 1975: 733–734) a nakoniec „maďarská ľudová kultúra“ či „kultúra maďarského ľudu“ (Balassa – Ortutay 1980: 5).²² V textoch sa objavuje aj termín „tradičná ľudová kultúra“ (Karbusický – Scheufler 1968a: 24; Balassa – Ortutay 1980: 5–6) a v syntéze „Magyar néprajz“ aj formulácia „vedomosti maďarského ľudu“ (Balassa – Ortutay 1980: 5–6).²³

Vo všetkých troch syntézach sa za predmet výskumu národopisu považuje „kultúra ľudu“, o ktorej sa niekedy hovorí ako o tradičnej. Ak chceme tento koncept pochopiť, musíme sa pozrieť na vymedzenie jednotlivých konceptov (ľud, kultúra, tradícia), z ktorých sa koncept „ľudovej kultúry“ skladá.

Koncept ľudu

Koncept ľudu nájdeme podrobne definovaný len v prvej kapitole Československej vlastivedy, v ostatných publikáciách sa s ním pracuje ako so samozrejším, bez potreby zaoberať sa jeho vymedzením. Národopis je podľa autorov vedným odborom, ktorý sa zaoberá „ľudom“ (Karbusický – Scheufler 1968b: 15). V predhovore k publikácii je „ľud“ prezentovaný ako „hlavný tvorca dejín“ (Karbusický – Scheufler 1968b: 15). Predmetom výskumu disciplíny je teda určitá skupina obyvateľov, ktorá je zároveň považovaná za činiteľa spôsobujúceho zmenu a vývoj.

²¹ V syntéze „Slovensko – Ľud II“ nájdeme aj výraz „naša ľudová kultúra“ (Michálek 1975: 733).

²² V maďarčine sa uvádzajú termíny „(magyar) népi műveltség“ alebo „magyar nép műveltsége“. V súvislosti s jednotlivými zložkami ľudovej kultúry sa uvádza namiesto termínu „műveltség“ termín „kultúra“, v slovných spojeniach ako napríklad „szellemi kultúra“ (duchovná kultúra) alebo „anyag kultúra“ (materiálna kultúra).

²³ V publikácii sa uvádza termín „magyar népi tudás“, ktorý by sa dal doslovne preložiť ako „maďarské ľudové poznanie“.

Autori upozorňujú na mnohoznačnosť pojmu „ľud“ a uvádzajú niekoľko možností jeho definície. Z ekonomického hľadiska ho možno chápať ako „triedu nevlastniacu výrobné prostriedky, a preto vykorisťovanú“. Z politického hľadiska je ľud „neorganizovaná masa ľudí, ktorú je nutné organizovať pomocou politických ideí“. Z kultúrneho hľadiska je to zase „uzavretá skupina ľudí s vyhranenými kultúrnymi znakmi“ (Karbusický – Scheufler 1968a: 19).²⁴

„Ekonomická definícia“ vychádza z Marxovej teórie výrobných vzťahov a vymedzuje triedu „ľud“ oproti vládnucej triede. Táto klasifikácia je založená na priamej účasti či neúčasti na ekonomickej produkcii a vlastníctve či absencii kapitálu.²⁵

„Politická definícia“ vychádza tiež z marxizmu. Berie sa pri nej do úvahy úloha v organizácii spoločnosti, v reprodukcii jej štruktúry a v rozhodovaní o verejných záležitostiach, čiže určitá forma sociálneho kapitálu v Bourdieuho (1977: 171–182) chápaní. Spoločnosť je tu opäť vnímaná ako rozdelená na dve triedy, na tých, ktorí majú moc rozhodovať a tých, ktorí ju nemajú.

„Kultúrna definícia“ predpokladá existenciu množiny²⁶ ľudí, ktorí sú nositeľmi určitých kultúrnych znakov. V publikácii sa priamo nedefinuje, čo autori rozumejú pod pojmom „kultúrny znak“. Z obsahu publikácie vyplýva, že autori pod týmto termínom rozumejú formy materiálnej kultúry, zvyky (praktiky uplatňované v určitých situáciách), formy sociálnych vzťahov a nakoniec predstavy.

Československá vlastiveda prezentuje závery založené na analýze nadindividuálnych celkov, v ktorých jednotlivci nevystupujú.²⁷ Ani tvrdenie o existencii „skupiny ľudí s vyhranenými kultúrnymi znakmi“ v Československej vlastivede explicitne nedefinuje nositeľov „kultúrnych znakov“, i keď je jasné, že tieto znaky „nevisia nikde vo vzduchu“. Ich nositeľmi (majiteľmi, producentmi, širitelmi) sú jednotlivci patriaci k vymedzenej množine ľudí. Ak majú byť viacerí jednotlivci nositeľmi tých istých kultúrnych znakov, musí medzi nimi existovať kontakt. Vymedzenú množinu ľudí preto môžeme považovať za sociálnu sieť, v rámci ktorej prebieha komunikácia.

Autori definujú vymedzenú „skupinu“ ako uzavretú. Z predchádzajúcich dvoch definícií môžeme usudzovať, že majú na mysli uzavretosť, resp. vymedzenie voči vládnucej triede. Mohli by sme ju vnímať v zmysle *komunikačnej izolovanosti* skupiny, z ktorej by logicky vyplývala kultúrna izolovanosť, čiže

²⁴ Autori uvádzajú ešte filozofické a filologické hľadisko, tieto pohľady však bližšie nevysvetľujú.

²⁵ Ide predovšetkým o ekonomický, ale čiastočne aj sociálny kapitál v Bourdieuho chápaní.

²⁶ Pojem množina používam zámerne na označenie akejkoľvek sumy jednotlivcov, bez nutného predpokladu akýchkoľvek vzťahov medzi nimi. Rozlišujem tak medzi množinou a sociálnou sieťou alebo skupinou.

²⁷ Ostatné analyzované publikácie prezentujú tiež úvahy na úrovni nadindividuálnych celkov. Výnimkou je čiastočne syntéza „Magyar néprajz“, v ktorej sa v rámci úvah o kultúrnom transfere medzi triedami uvažuje o jednotlivcoch ako činiteľoch v tomto procese (Balassa – Ortutay 1980: 6).

nulová distribúcia kultúrnych znakov medzi triedami. Ak sú však obe triedy prepojené v rámci systému výrobných vzťahov, tak nemôžu byť od seba komunikačne izolované. Do úvahy potom prichádza *kultúrna izolovanosť* bez existencie komunikačnej izolovanosti. Je však ťažko predstaviteľné, že by v prípade komunikácie nedošlo k šíreniu žiadneho „kultúrneho znaku“. Nakoniec autori syntézy „Magyar néprajz“ spomínajú kultúrny prenos medzi jednotlivými triedami a popisujú, akým spôsobom k nemu dochádza (Balassa – Ortutay 1980: 6). Ak nejaké kultúrne znaky prenikli z jednej triedy do druhej, nemôžeme ju považovať za kultúrne uzavretú. Model „uzavretej skupiny“ by bol v takomto prípade postavený na štatistickej väčšine, zanedbávajúc výnimky, nebol by teda výstižným popisom reality. O modeloch vybudovaných na štatistických dátach napísal Pierre Bourdieu, že sú v perfektnom súlade s dátami len preto, že sú tak vytvorené. Neberú pritom do úvahy princípy, ktoré produkujú skúmanú prax (Bourdieu 1977: 33). Nakoniec ostáva alternatíva *metodologickej izolovanosti*, pri ktorej by sa nepredpokladala reálna izolovanosť skupiny, len pri analýze by sa s ňou ako s izolovanou pracovalo. V takomto prípade je potrebné čo najpresnejšie definovať hranice skupiny, ktorá má byť predmetom analýzy. V publikácii ale žiadnu definíciu nenájdeme, koncept „uzavretej skupiny“ sa preto zdá byť nefunkčným modelom.

„Kultúrna definícia“ ľudu je problematická aj z iného dôvodu. Ak považujeme „ľudovú kultúru“, čiže „kultúrne znaky“ určitej skupiny ľudí za predmet svojho výskumu, znamená to, že tieto kultúrne znaky ešte len ideme skúmať. Ako potom môžeme vymedziť skúmanú skupinu na základe kultúrnych charakteristík, ktoré ešte nepoznáme? Definícia „ľudu“ na základe charakteristických kultúrnych znakov zároveň obsahuje záver o kultúrnej špecifickosti skupiny ešte pred samotným výskumom. Predpoklad o charakteristických kultúrnych črtách by mohol byť nanajvýš pracovnou hypotézou, ktorú chceme výskumom potvrdiť alebo vyvrátiť. V takom prípade však potrebujeme vymedzenie skúmanej skupiny na základe iných kritérií, čiže musíme nutne siahnuť po inej ako kultúrnej definícii. V hre ostávajú zvyšné dve definície, o ktorých predpokladám, že majú definovať tú istú skupinu. Musíme si však položiť otázku, či sa skupina „vykorisťovaných“ naozaj absolútne prekrýva so skupinou „politicky ovládaných“? Na zodpovedanie tejto otázky by sme museli precíznejšie určiť kritériá príslušnosti k „vykorisťovaným“ i k „politicky ovládaným“. Obávam sa však, že marxistické rozdelenie spoločnosti na dve skupiny, a hlavne jeho použitie mimo kontextu problematiky „výrobných v vzťahov“ v kapitalistickej spoločnosti, je príliš zjednodušujúce. Myslím si, že v skutočnosti je akákoľvek spoločnosť štruktúrovaná oveľa viac, či už na základe vlastníctva ekonomického alebo symbolického kapitálu (v tomto prípade prístupu k politickej moci). V prípade, že autori nepočítali s tým, že by ekonomická i politická definícia mala vymedzovať tú istú skupinu, potom ostáva len

skonštatovať, že predmet výskumu národopisu (aspoň v tejto publikácii) nebol jasne definovaný. Autori to nepriamo priznávajú, keď sa o „ľude a jeho kultúre“ vyjadrujú ako o „pohyblivom a ťažko jednoznačne definovateľnom predmete“ (Karbusický – Scheufler 1968a: 19).

Autori ďalších dvoch publikácií sa úvahám o vymedzení pojmu „ľud“ nevenovali vôbec. V syntéze „Magyar néprajz“ nájdeme len predstavy o štruktúre tejto triedy. Autori za nositeľov a tvorcov „maďarského ľudového poznania“ považujú roľníkov, („*parasztság*“), čiže skupinu ľudí vymedzenú na základe ich zamestnania a spôsobu obživy. Uvádzajú však, že v publikácii sa zaoberajú aj remeselníkmi, ktorí „zásobovali svojimi produktmi v prvom rade obyvateľov dedín“ (Balassa – Ortutay 1980: 6). Triedu roľníkov považujú za vnútorne diferencovanú od stredoveku. Delia ju do skupín na základe vlastníctva ekonomického kapitálu, tie potom chápu ako samostatné kultúrne celky. Z toho vyplýva, že „ľudovú kultúru“ nepovažujú za jednotnú (Balassa – Ortutay 1980: 7). Skupina ľudí, ktorá je predmetom pozornosti národopisu, je implicitne vymedzená ako tí ľudia, ktorí sú nositeľmi „maďarskej ľudovej kultúry“. Primárnym objektom záujmu je teda „ľudová kultúra“ (súbor kultúrnych charakteristík) a cieľová skupina národopisného výskumu je vymedzená v závislosti od toho, kde sa prejavy „ľudovej kultúry“ vyskytujú. Problém spočíva v tom, že v publikácii sa neuvádza, aké prejavy patria k skúmanému súboru kultúrnych charakteristík (k „ľudovej kultúre“). Efektívny výskum vyžaduje buď jasne vymedziť určitú skupinu ľudí a sledovať jej kultúrne prejavy, alebo definovať skupinu kultúrnych prejavov a skúmať ich tam, kde sa vyskytujú. Absencia oboch definícií vzbudzuje dojem, že predmet výskumu národopisu nebol jasne stanovený a výskumníci sa riadili iba vlastnou intuíciou.

Koncept tradície

Najobsažnejšie informácie o použití konceptu „tradície“ nájdeme v Československej vlastivede. Autori prvej kapitoly publikácie vymedzujú predmet výskumu národopisu nasledovne: „Etnografií lze definovat jako společenskou vědu zabývající se zkoumáním kolektivně vytvářených a tradovaných jevů života a kultury v tradičních skupinách (pospolitostech) a v lokálních skupinách, které jsou jejich obdobou v průmyslové civilizaci; hlavní pozornost je přitom obrácena ke konkrétním, pro danou skupinu charakteristickým formám života a kultury a k jejich souvislosti s tradicí“ (Karbusický – Scheufler 1968a: 20).

V centre pozornosti disciplíny sú, podľa autorov, kolektívne javy, čiže javy zdieľané viacerými jednotlivcami, ktoré sa vďaka sociálnym interakciám šíria v rámci určitej sociálnej siete. Keďže autori spomínajú tradíciu, hovoria o šírení nielen v priestore, ale aj v čase, čiže o ich reprodukcii a o medzigeneračnej komunikácii. V tomto prípade sa pojem „tradícia“ (vo výraze „tradované javy“)

spomína v zmysle mechanizmu reprodukcie javov. Použitia tohto termínu v definícii sú však rôznorodé. V termíne „tradičné skupiny“ vyjadruje pojem „tradícia“ „archaickosť“, zachovanie reliktov, ktoré sa z pohľadu človeka žijúceho v modernom industriálnom a urbánom prostredí zdajú zvláštne v porovnaní s jeho vlastnou každodennosťou. Ak by sme totiž chápali „tradičiu“ aj v tomto prípade ako mechanizmus reprodukcie, pojem „tradičná spoločnosť“ by stratil význam. V akejkoľvek spoločnosti sa javy reprodukujú, a každá spoločnosť by preto mohla byť označená ako tradičná. Nejasný význam nadobúda termín „tradícia“ v kontexte spomínaného vedeckého záujmu o „súvislosť s tradíciou“. Z kontextu nie je jednoznačné, či mali autori na mysli štúdium „tradovania“ javov, čiže spôsobu ich reprodukcie, alebo chceli vyjadriť záujem o javy považované za archaické a predmoderné.

„Tradičná spoločnosť“ je v tejto publikácii, i v národopisnom výskume všeobecne vymedzená v kontraste k „modernej“ či urbánnej spoločnosti. Autori použili v definícii pojem „lokálna skupina“, ktorá má byť obdobou „tradičnej spoločnosti“ v kontexte priemyselnej spoločnosti. Pojem „tradičná skupina“ teda používajú pre predindustriálne a pojem „lokálna skupina“ pre industriálne obdobie. Tradičnou spoločnosťou pravdepodobne mysleli celú spoločnosť (resp. celú ovládanú triedu) v predindustriálnom období, ktorá sa im javila ako menej diferencovaná²⁸ v porovnaní so spoločnosťou (špeciálne triedou ovládaných) v industriálnej spoločnosti. Ako primárny predmet výskumu je definovaná kultúra ovládanej triedy v predindustriálnej spoločnosti (kultúra tradičnej spoločnosti), kým v industriálnej spoločnosti sa sledujú pozostatky tejto kultúry, ktoré sa zachovávajú v spomínaných „lokálnych skupinách“.

Koncept (ľudovej) kultúry

Vo všetkých troch analyzovaných syntézach absentuje akákoľvek definícia „(ľudovej) kultúry“. V textoch však nájdeme kategórie, voči ktorým autori vymedzujú kultúrne javy, ako aj kategórie javov, ktoré sa, podľa autorov, pod pojmom kultúra skrývajú.

V prvej kapitole Československej vlastivedy sa autori vyjadrujú o národopise, že podstatne prispieva k riešeniu problematiky „histórie, kultúry a spôsobu života ľudu“ (Karbusický – Scheufler 1968a: 19). Na inom mieste textu stavajú zase autori vedľa seba ako domény vedeckého záujmu „život“ a „kultúru“ (Karbusický – Scheufler 1968a: 20). Rozlišujú teda medzi „kultúrou“ na jednej strane a „spôsobom života“ alebo „životom“ na druhej strane,

²⁸ Autori prvej kapitoly Československej vlastivedy považujú štruktúru priemyselnej spoločnosti za príliš zložitú na to, aby sa štúdiu „ľudu a jeho kultúry“ venovala jedna disciplína. Etnografia dominuje predovšetkým vo výskume kultúry v tých fázach „triednej spoločnosti, kde nedošlo k výraznejšej diferenciacii tých, ktorí nevlastnia výrobné prostriedky“ čiže v „spoločnosti feudálnej“ (Karbusický – Scheufler 1968a: 19).

bližšie však náplň týchto pojmov nešpecifikujú. V syntéze „Magyar néprajz“ sa za samostatné domény národopisného výskumu považujú „kultúra, hospodárske a spoločenské procesy“ (Balassa – Ortutay 1980: 6–7). „Magyar néprajz“, o niečo konkrétnejšie než Československá vlastiveda, vymedzuje kultúrne javy voči spoločenským a hospodárskym javom.

Ak porovnáme vymedzenie kultúry voči iným kategóriám javov s členením „ľudovej kultúry“ na „zložky“ či „oblasti“ (Michálek 1975: 734, 739; Karbusický – Scheufler 1968a: 19), zistíme určité nezrovnalosti alebo aspoň nejasnosti. V obsahu Československej vlastivedy je „ľudová kultúra“ rozdelená na nasledujúce oblasti: „zamestnanie a výroba“, „hmotná kultúra“, „spoločenský a rodinný život“, „poverové predstavy a zvyky“ (v slovenskej časti sú to „ná-zory, predstavy a zvyky“) a nakoniec „folklór“. Rozdelenie v publikácii „Slovensko – Ľud II“ je podobné. Rozdiel je len v tom, že viacerým témam, ktoré boli v Československej vlastivede zaradené do podkapitol, sú venované osobitné kapitoly. V samostatných kapitolách nájdeme rôzne spôsoby obživy a výroby („zberné a koristné hospodárstvo“, „poľnohospodárstvo a chov dobytky“ atď.) alebo oblasti folklóru („ústna slovesnosť“, „piesne a hudba“ atď.). Odievanie a staviteľstvo nie sú, na rozdiel od Československej vlastivedy, sústredené pod hlavičkou hmotnej kultúry. Hmotná kultúra je zase rozptýlená po kapitolách v súvislosti s jednotlivými praktikami a oblasťami kultúry.

Autori Československej vlastivedy spomenuli „kultúru“ a „spôsob života“ ako samostatné oblasti výskumu. Zároveň za „zložky ľudovej kultúry“ považujú, okrem iného, spôsob obživy, ekonomickú produkciu, sociálne interakcie a zvyky. Čo iné si môžeme predstaviť pod „spôsobom života“ ak nie práve tieto javy? Na podobný problém narazíme v publikácii „Magyar néprajz“, v ktorej obsahu je doména kultúrnych javov rozčlenená na tri skupiny: „spoločenskú (sociálnu), materiálnu a duchovnú kultúru“, pričom materiálna kultúra obsahuje hospodárske aktivity.²⁹ Kultúra je na jednej strane odlišená od hospodárstva a spoločenských procesov, na druhej strane sama obsahuje hospodársku a spoločenskú zložku. V oboch syntézach sa prelínajú kategórie javov vymedzené voči „kultúre“ s javmi, ktoré „kultúra“ obsahuje. Zdá sa, že doména kultúrnych javov nebola v rámci týchto publikácií jednoznačne definovaná. V publikácii „Slovensko – Ľud II“ takúto nezrovnalosť nenájdeme, pretože „(ľudová) kultúra“ sa tu (aspoň v predhovore k publikácii) nenachádza v kontexte iných javov, voči ktorým by boli kultúrne javy vymedzené.³⁰

²⁹ Súčasťou state o materiálnej kultúre je prezentácia spôsobu obživy – zberu potravy, obrábania pôdy, chov zvierat (Balassa – Ortutay 1980: 181–262).

³⁰ Za náznak implicitného vymedzenia „kultúry“ môžeme chápať tvrdenie, že „slovenská ľudová kultúra nemohla nereagovať veľmi citeľne na hospodárske a spoločenské premeny [...]“ (Michálek 1975: 734).

Historický pohľad na etnografický materiál

Vo všetkých troch publikáciách sa viditeľne presadil historický pohľad na predmet výskumu, a to v niekoľkých podobách. V prvom rade je historický prístup prítomný vo forme záujmu o štúdium vývoja „ľudovej kultúry“, ktorý má prispieť k poznaniu vývoja ľudstva. V Československej vlastivede sa hovorí o ľude ako o „hlavnom tvorcovi dejín“ (Karbusický – Scheufler 1968b: 15). Pohľad z diachronickej perspektívy potvrdzuje aj tvrdenie, podľa ktorého medzi výskumné procedúry národopisného výskumu patrí určovanie relatívnej chronológie skúmaných javov (Karbusický – Scheufler 1968a: 21). Výsledkom historického pohľadu na etnografický materiál je aj náčrt vývoja „českej ľudovej kultúry“ (Karbusický – Scheufler 1968a: 22-24).³¹ Podobne je to s publikáciou „Slovensko – Ľud II“, ktorá má byť príspevkom k objasneniu „genézy slovenskej ľudovej kultúry, jej histórie a vývinu od najstarších zistených fáz a foriem až po súčasnosť“ (Michálek 1975: 733).

Ďalším prejavom historického prístupu je zameranie národopisného výskumu na minulosť. Podľa autorov Československej vlastivedy má národopis najvýznamnejší podiel na štúdiu kultúry v tých fázach „triednej spoločnosti, kde nedošlo k výraznejšej diferenciacii tých, ktorí nevlastnia výrobné prostriedky“, čiže v „spoločnosti feudálnej“.³² Národopisný materiál autori časovo zaraďujú do obdobia 18. storočia a prvej polovice 19. storočia. Výskum je teda do veľkej miery zameraný na „jedno z historických období ľudovej kultúry“ (Karbusický – Scheufler 1968a: 22). V publikácii sa zdôrazňuje aj zameranie národopisu na výskum súčasnosti, z textu však môžeme usudzovať, že ide o výskum pozostatkov tzv. „tradičnej kultúry“, ktoré prežili z predindustriálnych čias (Karbusický – Scheufler 1968a: 20).

Aj v syntéze „Slovensko – Ľud II“ sa kladie dôraz na štúdium súčasného stavu „ľudovej kultúry“, ktoré však má viesť k „pochopeniu otázok spoločenského vývinu“ (Michálek 1975: 737). Výskum súčasných javov je teda v tomto prípade tiež historicky motivovaný. Za úlohu národopisu považuje autor predhovor rekonštrukciu starších období vývoja „slovenskej ľudovej kultúry“ na základe štúdia ľudovej kultúry Slovákov v zahraničí. Predpokladá, že v rámci ich kultúry sa zakonzervovali niektoré javy, ktoré na území Slovenska vymizli (Michálek 1975: 734). Snaha rekonštruovať minulé vývojové fázy „slovenskej ľudovej kultúry“ na základe výskumu súčasných, geneticky príbuzných ale geograficky izolovaných kultúrnych celkov, pripomína snahy evolucionistov

³¹ Vývojové fázy slovenskej ľudovej kultúry sa konkrétne nespomínajú. Autori predpokladajú podobný vývoj s menším zásahom baroka spomalením „rozvoja výrobných síl“ v 19. stor. a na začiatku 20. stor. (Karbusický – Scheufler 1968a: 22).

³² Štruktúru priemyselnej spoločnosti považujú autori publikácie za natoľko zložitú, že ju nemôže študovať jedna disciplína (Karbusický – Scheufler 1968a: 19).

v 19. storočí, ktorí skúmali „primitívne národy“, aby spoznali minulé vývinové stupne západnej civilizácie. Okrem snahy rekonštruovať minulé štádiá vývoja „slovenskej ľudovej kultúry“ vyjadril autor predhovoru vieru v možnosť zrekonštruovať črty spoločnej „praslovenskej kultúry“ na základe komparácie jednotlivých slovanských kultúr (Michálek 1975: 733).³³ Zaujímavé je, že autori úvodných častí Československej vlastivedy, ktorá vyšla 6 rokov pred publikáciou „Slovensko – Ľud II“ sa k možnosti úspechu takýchto snáh postavili skepticky (Karbusický – Scheufler 1968a: 22).

Argument „historického vývoja“ použili autori úvodných častí Československej vlastivedy pri vysvetlení odlišností medzi českou a slovenskou ľudovou kultúrou, keď špecifiká „slovenskej ľudovej kultúry“ odôvodnili „odlišným historickým vývojom“ (Karbusický – Scheufler 1968b: 16). Napriek tomu, že sa v úvodných častiach syntézy „Magyar néprajz“ historické zameranie disciplíny a publikácie vyslovene nezdôrazňuje, obsah publikácie svedčí o historickom spracovaní etnografického materiálu.

Problém kultúrnej zmeny

Vývoj kultúry môžeme chápať ako následnosť kultúrnych zmien. Vysvetlenie kultúrnej zmeny nájdeme len v dvoch z uvedených publikácií, v syntézach „Slovensko – Ľud II“ a „Magyar néprajz“. V oboch sa zmena vysvetľuje v podstate rovnakým spôsobom. Ako faktory spôsobujúce zmenu „ľudovej kultúry“ rozlišujú autori publikácií procesy, ktoré sú dôsledkom jej „vnútorného vývoja“ od „vonkajších vplyvov“ (Balassa – Ortutay 1980: 6; Michálek 1975: 734). To znamená, že vychádzajú z predpokladu o existencii relatívne uzavretého systému javov, ktorý je sám schopný spôsobiť zmeny svojej štruktúry. Inými slovami, niektoré zmeny v systéme sú produktom vzťahov vo vnútri systému. V publikácii „Magyar néprajz“ sa zmena pripisuje skôr vonkajším vplyvom. Avšak samotná zmienka o vplyvoch zvonka naznačuje, že autori rozlišujú medzi javmi vlastnými skúmanému celku (patriacim k nemu) a javmi, ktoré k nemu nepatria.

Vnútorne faktory sa v publikáciách bližšie nespomínajú. Ako vonkajšie faktory uvádzajú autori „celkový kultúrny a civilizačný proces“, „hospodárske a sociálne premeny“ (Michálek 1975: 734; Balassa – Ortutay 1980: 6) na úrovni celej spoločnosti. Takýto pohľad na jednej strane naznačuje uvažovanie v rámci marxistickej tézy o závislosti nadstavby a od základne. Na druhej strane je tu prítomné viditeľné rozlišovanie „ľudovej“, resp. „tradičnej“ kultúry od ostatných javov v rámci spoločnosti. Štúdium „ľudovej kultúry“ ako mikro-systému naznačuje skôr interpretáciu jej vývoja ako závislého od vývoja celej

³³ Autor tvrdí, že informácie o ľudovej kultúre jednotlivých slovanských národov „pomáhajú dokresliť obraz života a kultúry starých Slovanov“ a prinášajú „priame i nepriame doklady o pôvodnej staroslovenskej kultúre“.

„spoločnosti“ a reakcie „na celkový kultúrny a civilizačný proces“ (Michálek 1975: 734).

V tejto súvislosti považujem za potrebné položiť otázku, ako a či vôbec je možné rozlíšiť „vonkajšie“ javy od „vnútorných“. Podmienkou ich rozlíšenia je jasné ohraničenie systému, čiže vymedzenie javov, ktoré k nemu patria a ktoré nie. Ako sme mali možnosť vidieť, systém, ktorým je v našom prípade „kultúra“ alebo „ľudová kultúra“ v žiadnej z uvádzaných publikácií dostatočne vymedzený nie je.

V publikácii „Magyar néprajz“ nájdeme aj tézu o pomalšej zmene určitých „zložiek“ „ľudovej kultúry“. O materiálnej kultúre sa konštatuje, že sa mení rýchlejšie ako duchovná kultúra (Balassa – Ortutay 1980: 6). Zaujímavosťou tejto publikácie medzi analyzovanými syntézami je aj to, že jej autori vo vysvetlení zmeny, resp. kultúrneho prenosu, ktorý spočíva v prijímaní vonkajších vplyvov, neostali v rovine všeobecných konštatovaní, ale išli na elementárnejšiu úroveň. Prenos „kultúrnych znakov“ z prostredia nižšej šľachty do „ľudovej kultúry“ vysvetľujú kontaktom jednotlivcov, ktorí pracovali napríklad ako sluhovia v panských sídlach s týmto prostredím a následným napodobňovaním niektorých vzorov (napríklad vo výzdobe obydlí). Ako ďalšieho činiteľa kultúrneho prenosu uvádzajú remeselníkov, ktorí pracovali v panských sídlach i v roľníckych domoch. Za sprostredkovateľov globálnejších kultúrnych prvkov rozšírených v rámci Európy považujú aj cirkev, resp. jej predstaviteľov (kňazov).³⁴ (Balassa – Ortutay 1980: 6) Z uvedených príkladov vyplýva, že autori publikácie „Magyar néprajz“, na rozdiel od autorov zvyšných dvoch syntéz, zahrnuli do svojich úvah o príčinách zmien aj jednotlivcov a ich konanie.

Etnizácia „(ľudovej) kultúry“

Vytváranie „národnej kultúry“ spočíva v etnizácii kultúrnych črt a „(ľudovej) kultúry“. Etnizácia je založená na priradení súboru kultúrnych charakteristík k etnickým skupinám či národom. Na princípe etnizácie kultúrnych celkov alebo, naopak, objektivizácie etnických skupín je postavená aj teória „etnosu“, ktorú vypracovali sovietski etnológovia. „Etnos“ je definovaný ako skupina ľudí so spoločnými črtami – spoločným pôvodom, jazykom, zvykmi a životným štýlom (Bromlej 1974). Princíp etnizácie kultúrnych črt sa zvykne aplikovať aj na archeologický materiál v rámci kultúrno-historického smeru v archeológii, ktorý je prevládajúcim prístupom uplatňovaným v archeologickej

³⁴ Európske stavebné slohy sa odrážali v lokálnom prostredí na cirkevných stavbách, kňazi vo svojich kázniach šíрили „globálne predstavy“.

praxi na Slovensku.³⁵ Príkladom je označenie určitých súborov nálezov napríklad ako keltských, avarských alebo slovanských.

Prítomnosť takejto praxe vo všetkých troch syntézach naznačuje už samotný výskyt pojmu „ľudová kultúra“ s etnickým prívlastkom (česká, slovenská, maďarská). Autori analyzovaných publikácií stotožňujú jednotlivé etnické skupiny (národy) s kultúrnymi celkami, resp. súbormi kultúrnych črt. Národopis takýmto spôsobom vytváral predstavu o „národnej kultúre“ a zároveň predstavu národa ako etno-kultúrneho celku, ktorý sa považoval za rozlíšiteľný od iných národov na základe objektívne pozorovateľných „kultúrnych črt“. Presnejšie by sme mohli tento proces popísať ako vytvorenie vzťahu medzi predstavou o súbore vybraných kultúrnych črt a predstavou o skupine ľudí, o ktorých sa predpokladá, že sa sami považujú za príslušníkov tejto skupiny. Zaujímavou skutočnosťou je, že za nositeľa „národnej kultúry“, čiže kultúrnych znakov charakteristických pre celý národ sa považoval „ľud“ ako skupina, ktorá je súčasťou národa (explicitne napríklad Balassa – Ortutay 1980: 8). K národu sa však priradňovali aj iné sociálne vrstvy. Charakteristická „národná kultúra“ sa považovala preto aj za ich kultúru, hoci ju nikdy nepraktizovali. Súčasťou „národnej kultúry“ boli aj črty, ktoré v skutočnosti nemuseli byť charakteristické pre väčšinu príslušníkov národa.

Predmetom záujmu jednotlivých syntéz sú konkrétne etno-kultúrne celky. Československá vlastiveda sa v dvoch oddelených častiach publikácie zaoberá zvlášť českou a slovenskou „ľudovou kultúrou“, syntéza „Slovensko – Ľud II“ výhradne slovenskou a publikácia „Magyar néprajz“ maďarskou „ľudovou kultúrou“. Úvodné časti Československej vlastivedy obsahujú skôr všeobecné úvahy o „ľudovej kultúre“, než by sa zaoberali jej etnickými variantmi, nájdeme tu len náčrt vývoja „českej ľudovej kultúry“. Podrobnejšie úvahy o „ľudových kultúrach“ ako o „národných kultúrach“ konkrétnych etno-kultúrnych celkov obsahujú úvodné state syntéz „Slovensko – Ľud II“ a „Magyar néprajz“. Ich autori uvažujú o vzťahu etno-kultúrneho celku, ktorým sa zaoberajú (Slovákov a Maďarov) k iným etno-kultúrnym celkom a priradňujú ho k širším kultúrnym okruhom. Slovenská kultúra je považovaná za súčasť slovanskej kultúry (Michálek 1975: 733) a maďarská za súčasť ugrofínskej (Balassa – Ortutay 1980: 5, 20). Jednotlivé etno-kultúrne celky patriace k tomu istému kultúrnemu okruhu považujú autori za súčasť celkov vyššej úrovne, ktoré ich zjednocujú a celú skupinu zároveň oddeľujú od iných skupín etno-kultúrnych celkov (napríklad germánskych národov).

V predhovore publikácie „Slovensko – Ľud II“ autor načrtáva model genézy slovenskej kultúry. Podľa tohto modelu vznikli jednotlivé slovanské kultúry rozpadom spoločnej praslovanskej kultúry. K predstave o praslovanskej

³⁵ Ako spôsob vytvárania identít analyzovala túto prax Siân Jones (1997).

kultúre sa viaže predstava o spoločnej pravlasti slovanských národov. Už v čase obývania pravlasti sa začali vytvárať diferencie medzi jednotlivými neskoršími slovanskými kultúrami a postupne, po opustení pravlasti sa vytvorili samostatné slovanské kultúry; slovenská kultúra je jednou z nich. Podľa autora si tieto kultúry zachovali „dominantný slovanský základ“, ku ktorému sa kontaktom s inými kultúrami pridávali aj iné kultúrne črty (Michálek 1975: 733–734). Uvedený model vysvetľuje podobnosť medzi kultúrami jednotlivých „slovanských národov“ na základe ich genetickej príbuznosti, resp. vzniku z jedného pôvodného etno-kultúrneho celku. Autor konštatuje pretrvávanie určitých pôvodných slovanských črt, ktoré považuje za jadro všetkých slovanských kultúr. Podobnosť medzi kultúrami slovanských národov zároveň vysvetľuje aj neskoršími kontaktmi medzi nimi po rozpade „praslovanského“ celku. Nájde tu teda dva spôsoby vysvetlenia podobnosti kultúrnych črt – pomocou predstavy o pretrvávaní črt vďaka ich reprodukcií a pomocou kultúrneho prenosu vďaka kontaktu medzi etno-kultúrnymi celkami (resp. ich príslušníkmi).

Autor predhovoru k slovenskej syntéze sa pri zmienkach o spoločnom slovanskom pôvode jednotlivých kultúr slovanských národov odvoláva na výsledky komparácie týchto etno-kultúrnych celkov (Michálek 1975: 733).³⁶ Dovolím si však vysloviť predpoklad, že v národopise došlo skôr k aplikácii výsledkov komparatívneho výskumu v lingvistiky, na základe ktorého boli jazyky rozdelené do niekoľkých skupín. Etnografi vedení lingvistickým modelom stotožnili jazykové skupiny s etno-kultúrnymi celkami. Etnografický materiál bol potom automaticky interpretovaný v tomto rámci.

Hľadaním koreňov a retrospektívnym sledovaním jednotlivých štádií slovenského i maďarského národa a ich vývoja národopis vytváral predstavu o kontinuite v existencii národov. Autori publikácií dávajú do súvislosti v súčasnosti³⁷ existujúce národy, maďarský i slovenský, s predstavami o etno-kultúrnych celkoch, ktoré existovali pred stovkami rokov v úplne inom geografickom priestore. V syntéze „Magyar néprajz“ sa napríklad Onoguri a Turci spomínajú v historických prameňoch identifikujú s Maďarmi (Balassa – Ortutay 1980: 21). Etno-kultúrne celky existujúce v dávnej minulosti a súčasné národy (etnické skupiny) sa považujú za tú istú pretrvávajúcu skupinu, resp. za geneticky príbuzné skupiny. Pretrvávanie skupín však nie je ontologickým javom. Etnické skupiny a národy nie sú hmotnými objektmi, ktoré vzniknú, určitú dobu existujú a potom sa rozpadnú, hoci autori syntéz pracujú s národmi a etnickými skupinami ako s objektívne rozoznateľnými etno-kultúrnymi jednotkami. V čase vzniku syntéz dominovalo v národopise objektivistické uvažovanie o etnických skupinách (národoch), ktoré sa považovali za navzájom rozo-

³⁶ „Podľa dokladov, ktoré sa zachovali a zistili v kultúre jednotlivých slovanských národov, môžeme potom usudzovať o ich spoločnom slovanskom pôvode.“

³⁷ Resp. v čase vzniku publikácií.

znateľné na základe zmesi objektívnych kultúrnych črt. Objektívne črty sa pritom považujú za kľúčové kritérium, na základe ktorého dochádza k identifikácii so skupinou (napríklad Bromlej 1973, 1974). S týmto pohľadom je spojené aj stotožňovanie etno-kultúrnych celkov s jazykovými skupinami,³⁸ ako aj vymedzovanie týchto skupín na základe „spoločného pôvodu“ ich príslušníkov a zameranie na výskum ich etnogenézy a histórie (Bromlej 1974: 57–59). S predstavou o etno-kultúrnych celkoch s objektívnymi kultúrnymi črtami súvisí aj etnizácia jednotlivých kultúrnych črt. V prípade Maďarov sa v ich „ľudovej kultúre“ okrem minimálne zachovaných ugrofínskych prvkov spomínajú turkické kultúrne črty i stredoeurópske kultúrne vplyvy (Balassa – Ortutay 1980: 5, 20).³⁹ V publikácii „Slovensko – Ľud II“ sa zase spomína úloha slovenského národopisu „zistiť a objasniť všetky spomínané inoetnické infiltráty v slovenskej ľudovej kultúre“ (Michálek 1975: 734). Tieto výroky sú založené na predpoklade, že sa kultúrnym črtám dá pripísať etnická príslušnosť, a preto je možné rozlíšiť a v rámci určitého súboru črt od seba oddeliť charakteristiky jednotlivých etník.

Objektivistické chápanie etnických skupín (národov) a sledovanie ich vývoja je problematické z viacerých hľadísk (Barth 1969; Ferencová 2005). Základným problémom tohto prístupu je rozpor, ktorý vyplýva z kombinácie viery v možnosť vymedziť skupiny na základe objektívnych črt, viery v evolúciu kultúry (zmenu kultúrnych črt v čase) a zároveň v pretrvávanie kultúrnych celkov. Ak sa v rámci určitého obdobia zmenili objektívne kultúrne črty, na základe ktorých je skupina vymedzená, spoločná „kultúra“ nemôže byť potom tým, čo pretrváva. V skutočnosti pretrváva vedomie príslušnosti ku skupine, resp. predstava o existencii skupiny. Retrospektívny pohľad na kontinuitu v existencii nejakej skupiny je založený tiež na predstave o jej kontinuite. Skupina je koncept, ktorý je produktom nášho vnímania sveta. Pretrvanie skupiny alebo jej zánik závisí od nášho vnímania skupiny ako pretrvávajúcej. Predstava o genetickej príbuznosti je založená tiež na princípe kontinuity. Od predstavy o totožnosti sa odlišuje v tom, že geneticky príbuzné objekty sa nepovažujú nutne za totožné. To znamená, že dva geneticky príbuzné objekty (napríklad skupiny) sa považujú, aspoň čiastočne⁴⁰ za súčasť tej istej vývojovej línie, je však medzi nimi stanovená diferenciacia (pomyselná hranica).

³⁸ Jazyk sa považoval za jednu z objektívnych kultúrnych črt skupiny.

³⁹ Predstava o „stredoeurópskych vplyvoch“ je založená skôr na geografickom než etnickom princípe. Jej podstatou je predstava o výskyte a šírení určitých kultúrnych znakov v rámci geografického priestoru. Za nositeľov týchto znakov sú, samozrejme, opäť považované etno-kultúrne celky obývajúce tento priestor, akurát sa vyslovene nespomínajú.

⁴⁰ Buď sa jeden objekt považuje za štádium vývoja druhého objektu (praslovanská kultúra ako vývojová fáza slovenskej kultúry), alebo sa v prípade oboch objektov verí, že sa vyvinuli z toho istého tretieho objektu (napríklad slovenská a česká kultúra zo spoločnej praslovanskej).

Národná veda

Národopis patril medzi „vlastivedné disciplíny“, ako spomenul Milan Leščák vo svojej úvahe o disciplíne na prahu jej transformácie (Leščák 1991: 1). V jednotlivých syntézach sa jednoznačne deklaruje existencia národopisu ako „národnej vedy“, ktorá skúma príslušnú „národnú kultúru“. Etnické prívlastky sa totiž nepoužívajú len v súvislosti s „ľudovou kultúrou“, ale aj v súvislosti s disciplínami existujúcimi v rámci jednotlivých národných štátov alebo národov. V publikácii „Magyar néprajz“ sa hovorí o „maďarskom národopise“, ktorého úlohou je skúmať „maďarskú ľudovú kultúru“. Maďarský národopis a syntéza „Magyar néprajz“ majú v kontexte zvyšných dvoch „národných vied“ a ich produktov zvláštne postavenie. „Maďarský národopis“ existoval v rámci štátu, v ktorom boli Maďari jediným štátnym národom. O disciplíne aj o publikácii môžeme preto povedať, že prispievali k reprodukcii Maďarska ako národného štátu.

Zložitejšia bola situácia v Československu, keďže v rámci jedného štátu existovali vedľa seba dva štátne národy so svojimi vlastnými „ľudovými kultúrami“ i „národnými vedami“. Na existenciu samostatnej slovenskej „národnej vedy“ poukazuje publikácia „Slovensko – Lud II“. Napriek svojmu vzniku v rámci Československa je vlastivednou publikáciou zameranou na územie Slovenska, čiže na vlast „slovenského národa“ a na jeho „ľudovú kultúru“. V syntéze sa navyše explicitne spomína „slovenský národopis“ ako disciplína zameraná na „slovenskú ľudovú kultúru“ (Michálek 1975: 733–739). Tvrdenie, že cieľom publikácie je „poukázať na podstatu našej ľudovej kultúry“ (kurzíva M. F.), naznačuje, že bádatelia sa zaoberajú výskumom súčasnosti i minulých štádií skupiny, do ktorej sami patria (Michálek 1975: 733). Autormi publikácie je skupina odborníkov pracujúcich v rámci siete slovenských bádateľov. Syntézu môžeme teda považovať skôr za prejav reprodukcie samostatného „slovenského národa“, než za snahu Československa reprodukovať štruktúru spoločného štátu.

V Československej vlastivede sa priame zmienky o „národnej vede“, československom alebo českom a slovenskom národopise nenachádzajú. Hoci názov syntézy poukazuje na snahu o vydanie vlastivednej publikácie na celoštátnej úrovni, jej obsah je rozdelený na dve samostatné časti venované „ľudovým kultúram“ jednotlivých štátnych národov – Čechov a Slovákov.

Existencia dvoch „národných“ disciplín v Československu sa viditeľne prejavila nielen v štruktúre a obsahu publikácie, ale aj pri jej príprave. Vznik publikácie osvetľuje redaktorka slovenskej časti publikácie a vtedajšia riaditeľka Národopisného ústavu SAV Božena Filová v rozhovore, ktorý poskytla časopisu Etnologické rozpravy (Bobáková – Tužinská 2006). Z jej rozprávania vyplýva, že na publikácii od začiatku pracovali dve samostatné siete českých

a slovenských odborníkov. Výsledkom ich práce boli dva rukopisy, jeden o „českej ľudovej kultúre“ a druhý o „slovenskej ľudovej kultúre“. Božena Filová spomína na problémy pri vytváraní štruktúry publikácie v dôsledku odlišných skúseností jednotlivých „národných“ tímov odborníkov i nepomeru množstva existujúcich publikácií o „českej ľudovej kultúre“ k materiálu zameranému na „slovenskú ľudovú kultúru“. Podľa jej slov museli slovenskí etnografi prijať štruktúru presadzovanú českými kolegmi (Bobáková – Tužinská 2006: 232).⁴¹

Zaujímavé sú spomienky na dohodu, podľa ktorej mala byť publikácia od začiatku rozdelená na dve samostatné časti venované „ľudovým kultúram“ dvoch samostatných „národov“. Pri oponentúre však zástupcovia vydavateľstva navrhli, aby publikácia pozostávala len z jedného, a to českého textu, a „slovenské reálie aby boli len nárečové v zátvorkách“ (kurzíva v pôvodnom texte Bobáková – Tužinská 2006: 232). Argumentovali pri tom výraznou podobnosťou oboch textov. Božena Filová spomína, že s týmto návrhom nesúhlasila a osobne odmietla zástupcom vydavateľstva a napokon aj podpredsedovi Československej akadémie vied Josefovi Macekovi, ktorý bol aj predsedom redakčnej rady publikácie, vydať rukopis slovenskej časti. Nakoniec publikácia vyšla tak, ako bolo v pôvodnej dohode a česká časť bola oddelená od slovenskej. Celý text bol však v češtine, čo bolo podľa slov Boženy Filovej ďalším porušením pôvodnej dohody (Bobáková – Tužinská 2006: 232–233).

Slová Boženy Filovej svedčia o fungovaní dvoch národných vied v jednom štáte, z ktorých každá bola zameraná na ten istý druh javov, ale na inom teritóriu. Na príprave publikácie sa podieľali dve siete odborníkov, ktoré pracovali ako dva samostatné, i keď komunikujúce tímy. Pokus publikovať jeden spoločný text by sme mohli vidieť ako snahu vytvoriť československú „národnú vedu“ zameranú na výskum československého „ľudu“ a jeho kultúry na teritóriu celého Československa. Avšak dôvodom mohol byť skutočný redaktorský zámer zredukovať veľké množstvo podobného textu.⁴² Nepopierateľne sa tu však ukazuje snaha zachovať samostatnú „slovenskú národnú vedu“ zameranú na výskum „slovenského ľudu“ a jeho kultúry na vlastnom „národnom“ teritóriu. Táto snaha nemusela vyplývať z programového nacionalizmu zo strany slovenských bádateľov. Pravdepodobne bola skôr výsledkom uplatnenia rámca

⁴¹ Keď sa pozrieme do obsahu publikácie, zistíme, že štruktúra českej a slovenskej časti je až na malé detaily totožná, musela preto byť výsledkom dohody medzi českými a slovenskými etnografmi.

⁴² O zámeroch redakcie môžeme konštruovať iba dohady. Božena Filová sa na základe reakcie osôb prítomných na stretnutí s predsedom redakčnej rady domnieva, že návrh publikovať spoločný jednoliaty text neprišiel len zo strany vydavateľstva, ale mali na ňom podiel aj kolegovia z pražského ústavu. K tejto informácii však musíme pristupovať ako k dojmu jednej zo zúčastnených osôb, ktorý navyše nevyplýva o dôvodoch takéhoto postupu (Bobáková – Tužinská 2006: 233).

myslenia, na základe ktorého bol „slovenský národ“ vnímaný ako samostatný etno-kultúrny celok s vlastnou „ľudovou kultúrou“. Božena Filová vyjadruje tento pohľad slovami: „Nie, že hovorím ako Slovenka, aj hovorím ako etnograf. Existuje ľudová kultúra určitého etnického celku či národa. A to sú Česi zvlášť a Slováci zvlášť“ (Bobáková – Tužinská 2006: 232).

Národopis ako „vlastivedná“ alebo „národná“ disciplína nielen odkrýval poznatky o vlastnom národe, ale spolu s ďalšími vlastivednými vednými odboarmi (napríklad históriou, archeológiou) predstavy o národe aj vytváral. História ako vedecká disciplína vytvára(la)⁴³ predstavy o minulých udalostiach, ktoré spája(la) so skupinou existujúcou v súčasnosti tvrdiac, že uvedené udalosti prispeli k jej formovaniu a súčasnému stavu. Archeológia má v priestore strednej Európy tiež charakter historickej disciplíny, ktorá sleduje vývoj a zároveň vytvára predstavu o kontinuite v existencii etno-kultúrnych celkov.⁴⁴ V porovnaní s historiografiou pracuje predovšetkým s materiálными pozostatkami, vďaka ktorým jej štúdium zasahuje hlbšie do minulosti. S národopisom ju zblízuje štúdium kultúrnych celkov (archeologických kultúr), ktoré sa v niektorých prípadoch etnizujú. Národopis vytváral predovšetkým predstavy o „kultúrnom charaktere“ (vlastnostiach, javoch, zvykoch, spôsoboch správania, aktivitách) národa. Svojím historickým prístupom k etnografickým dátam budoval zároveň predstavu o jednotlivých národoch ako o etno-kultúrnych celkoch pretrvávajúcich od dávnych čias do súčasnosti a prispieval tak k poznaniu alebo skôr k vytváraniu minulosti národa. „Ľudová kultúra“ bola pritom národopisom považovaná za hodnotu (Michálek 1975: 737),⁴⁵ podobne ako sú často vnímané slávne a hlboko do minulosti siahajúce dejiny (Hofer 1994: 42).

Od socialistickej etnografie k súčasnej etnológii/antropológii

Namiesto zhrnutia obsahu štúdie som sa rozhodla pre komentáre k najzávažnejšiemu problému analyzovaného materiálu, za ktorý považujem absenciu spoľahlivej definície predmetu výskumu súvisiacu s hmlistými predstavami o koncepte kultúry. Výsledkom tohto počinu má byť predovšetkým reflexia aktuálneho problému používania kultúry ako analytickej kategórie v súčasnej etnológii/antropológii.

V syntézach, ktoré boli predmetom mojej pozornosti, viditeľne chýbalo jasné vymedzenie konceptu kultúry, hoci autori pracovali s kultúrou ako s kľú-

⁴³ Svoje tvrdenie uvádzam v prítomnom čase, lebo samotná idea študovať vývoj je založená na princípe retrospektívneho sledovania (vytvárania) kontinuity určitých objektov. Tento princíp teda nie je súčasťou výhrade nacionalistickej historiografie.

⁴⁴ O tomto smere v archeológii sa hovorí ako o kultúrno-historickom („culture-historical archaeology“ alebo „culture history“ (Jones 1997)).

⁴⁵ Hovorí sa o nej ako o „kultúrnom bohatstve“.

čovým konceptom. Intuitívne používanie konceptu kultúry nie je výhradne problémom socialistickej etnografie, ale sociálnych a humanitných vied vo všeobecnosti. V antropológii a v príbuzných disciplínach už dlhšie prebieha diskusia o tom, či je koncept kultúry efektívnym analytickým nástrojom. Tento trend sa zvykne označovať ako „writing against culture“ (Brumann 1999: S1),⁴⁶ čo je reakciou na publikáciu Jamesa Clifforda a Georgea Marcusa „Writing culture“.

Podobne ako Rogers Brubaker a Frederick Cooper (2004) kriticky poukázali na rôznorodé významy termínu „identita“, Nikolas Garnham (2001) upozorňuje na mnohoznačnosť konceptu kultúry. Garnham uvádza niekoľko dichotómií, ktoré tento pojem zvyčajne vyjadruje (Garnham 2001: 414). Koncept kultúry sa často používa na označenie slobody individuálneho, biologicky nepodmieneňého konania v kontraste k biologickej podmienenosti. Kultúra sa zároveň používa v kontexte dichotómie medzi individuálnym konaním a sociálnou podmienenosťou. V tomto prípade stojí koncept kultúry na strane obmedzenia slobody individuálneho konania a vyjadruje zdieľanie určitých predstáv a praktík v rámci skupiny ľudí. Niekedy zase kultúra vyjadruje jedinečnosť jednotlivých skupín v kontraste k univerzálnym procesom.⁴⁷

Garnham (2001: 413–414) poukazuje na paralelné používanie konceptu v zmysle spôsobu života a jeho užšieho chápania ako umenia či intelektuálnej činnosti, pričom v niektorých prípadoch koncept kultúry nadobúda normatívny charakter hodnotiaci kvalitu umeleckej a intelektuálnej produkcie alebo úroveň myslenia a konania určitých skupín (označenie národov ako kultúrnych). Používanie termínu kultúra raz v širšom zmysle ako spôsob života a inokedy v užšom chápaní vo význame umenia a intelektuálnej činnosti bolo pravdepodobne príčinou rozporu, ktorý spočíval v odlišení kultúry od hospodárstva a spoločenských procesov a zároveň zahrnutí týchto zložiek pod koncept kultúry.

Vnímanie kultúry ako spôsobu života nadväzuje na Herderove myšlienky a je výtvorom romantického myslenia. Označuje pretrvávajúce zvyšky inakosti v kontraste k modernizácii, racionalizmu a univerzalizmu. S jednotlivými skupinami, ktorých kultúra je predmetom pozornosti, sa pritom pracuje ako s „homogénnymi“ (Garnham 2001: 416–417). Takýmto spôsobom sa narábalo s konceptom kultúry aj v rámci národopisu v čase socializmu. Nutnou súčasťou tohto pohľadu je podľa Garnhama predpoklad o relatívnej izolovanosti skúmaných skupín. V opačnom prípade narazíme na problém, či spôsob života vlastne

⁴⁶ Štúdiá Christopa Brumanna prináša stručný prehľad argumentov proti konceptu kultúry. Samotná štúdiá je však obranou tohto konceptu.

⁴⁷ Garnham (2001: 414) uvádza ešte niekoľko ďalších protikladov s poznámkou, že koncept kultúry môže byť použitý na oboch stranách dichotómii.

---

skúmame.⁴⁸ Ťažkosti spojené s definíciou predmetu výskumu a skúmanej skupiny ľudí sa viditeľne prejavili vo všetkých troch analyzovaných syntézach. Garnham zároveň dodáva, že takto chápaný koncept kultúry je aplikovateľný výhradne na spôsob života, ktorý sa odlišuje od bádateľovho. Z toho vyplýva, že disciplína nadväzujúca na Herderovo chápanie kultúry skúma(la) výhradne „inakosť“. Koncept ľudovej kultúry vystupujúci v etnografických syntézach je teda produktom nostalgie za niečím „tradičným“, archaickým spôsobom života, ktorý sa postupne strácal pod tlakom modernizačných procesov. Zaujímavou skutočnosťou je pretrvanie konceptu „ľudovej“ alebo „tradičnej“ kultúry vrátane jej vnímania ako hodnoty v čase socialistického svätenia modernizácie a pokroku. V rámci socialistického národopisu možno vybrať snahu o syntézu medzi „moderným“ a „tradičným“.

Asi najzávažnejším Garnhamovým argumentom proti doterajšiemu používaniu konceptu kultúry je tvrdenie, že koncept označuje pomaly všetky aspekty ľudského života a nadobúda význam synonyma k ľudskému životu; prestáva byť preto užitočný ako analytická kategória oddeľujúca určité javy od iných (Garnham 2001: 414).⁴⁹ Myslím si, že ďalším závažným problémom konceptu kultúry je jeho esencIALIZUJÚCI efekt. Keď hovoríme o kultúre, automaticky predpokladáme zdieľanie predstáv a praktík v rámci určitej skupiny. Predstava o kultúre je teda spojená s predstavou o existencii skupiny, ktorá je nositeľom kultúry. Máme potom dve možnosti, buď pristupovať ku skupine ako k rozlíšiteľnej na základe objektívnych kultúrnych črt (ako k etno-kultúrnemu celku), alebo ju môžeme považovať za predstavu, resp. kategóriu, ku ktorej sa jej príslušníci priradujú na základe určitých kritérií. Pri analýze národopisných syntéz, ktoré pracovali so skupinami ako s etno-kultúrnymi celkami sa ukázalo, že tieto celky neboli definované ani prostredníctvom vymedzenia určitého súboru kultúrnych znakov, ani pomocou označenia konkrétnej skupiny ľudí. A syntézy nie sú v rámci objektivistického prístupu ku skupinám jediným príkladom absencie definície etno-kultúrnych celkov. Napriek objektivistickej viere v možnosť vymedzenia skupín na základe objektívnych znakov, nikdy som sa s ich vymedzením nestretla. Zdá sa, že v praxi sa objektívne rozlíšenie skupín ukazuje nereálnym projektom.

Ak sa pozeráme na skupinu ako konštrukt, predstavu v zmysle Andersonovej „imagined community“ (Anderson 1991), resp. ako na výsledok klasifikácie ľudí do skupín, narážame na spomínaný esencIALIZUJÚCI efekt, ktorý je

---

⁴⁸ „Once you try to apply the term culture to the way of life of a social group that is not relatively isolated you come up against the problem of what defines the distinctness of culture. Once you are dealing with social groups that do not exist in a state of doxa, you have to decide exactly whose way of life you are talking about“ (Garnham 2001: 417).

⁴⁹ Autor použil termín „analytical distinction“.

---

v rozpore s uvažovaním o skupine ako o predstave. V takomto prípade nemôžeme zároveň veriť, že skupina má svoju kultúru v zmysle súboru objektívnych znakov. Prichádza do úvahy ešte možnosť, že by sme pomocou konceptu kultúry vyjadrili skutočnosť zdieľania určitých predstáv a praktík viacerými jednotlivcami. Ak však pripustíme, že sú určité predstavy a praktiky zdieľané v rámci celej skupiny, tak vlastne tvrdíme, že skupina je rozlíšiteľná na základe rozšírenia určitých objektívnych znakov a padáme opäť do esencIALIZUJÚCEJ pasce. Samozrejme, určité predstavy a spôsoby konania sú rozšírené v rámci určitej množiny ľudí, na samotné pomenovanie tejto skutočnosti však nepotrebujeme koncept kultúry. Jeho používanie v tomto kontexte je niekedy dokonca na škodu, lebo vedie k vysvetľovaniu rozšírenia predstáv a praktík „kultúrnou podmienenosťou“ týchto javov. Ak je však kultúra ako taká zdieľaním predstáv a praktík, tak z toho vyplýva, že existenciu kultúry vysvetľujeme kultúrou. Nakoniec je tu problém, že nikdy nezistíme hranice skupiny, v rámci ktorej sú určité javy rozšírené. V záujme efektívnej vedeckej analýzy bude preto pravdepodobne potrebné zamyslieť sa nielen nad užitočnosťou konceptu kultúry, ale aj nad možnosťami použitia konceptu skupiny.⁵⁰

Domnievam sa, že spoločnou príčinou problémov spojených s konceptom kultúry i skupiny je snaha esencIALIZOVAŤ predmet výskumu, ktorá vedie napríklad aj k pretrvávaniu myslenia pomocou kategórie národa vo vedeckej analýze. Keď sa táto nevedomá snaha o esencIALIZÁCIU stretne s konštruktivismom, dochádza k rozporu. Na jednej strane chceme skúmať objekty, skupiny a systémy, na druhej strane neveríme v ich „objektívnu“ existenciu a vnímame ich ako „konštrukty“. Konštruktivistický prístup oslabuje analytickú silu niektorých konceptov a tie sa stávajú neužitočnými, ako to ukázali Brubaker a Cooper (2004) na príklade konceptu identity. Snaha definovať jednotky vedeckého záujmu a analytické koncepty je nielen pochopiteľná, ale aj nutná. Efektívna vedecká analýza však pravdepodobne vyžaduje elementárnejšie koncepty a jednoduchšie definované problémy.⁵¹ Môžeme skúmať napríklad problém produkcie, reprodukcie, distribúcie, inovácie predstáv a praktík, alebo vzťahy medzi nimi bez toho, aby sme svoj výskumný problém zahľovali do hmlistých konceptov.

---

⁵⁰ Používanie skupiny ako analytickej kategórie, predovšetkým pri štúdiu etnických otázok kritizuje Rogers Brubaker (2004), ktorý zároveň navrhuje alternatívy definovania predmetu výskumu.

⁵¹ Brubaker a Cooper (2004) navrhli alternatívne koncepty namiesto pojmu identita, Brubaker (2004) v samostatnej štúdií zase alternatívy konceptu skupiny.

Literatúra

- ANDERSON, B. 1991: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London – New York.
- BALASSA, I. – ORTUTAY, G. 1980 (1979): *Magyar néprajz*.
- BARTH, F. (ed.) 1969: Introduction. In: F. Barth (ed.), *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Cultural Difference*, Bergen – Oslo : Universitets Forlaget.
- BOBÁKOVÁ, M. – TUŽINSKÁ, H. 2006: Rozhovor s Boženou Filovou, riaditeľkou Národopisného ústavu Slovenskej akadémie vied v rokoch 1958–1989. In: *Etnologické rozpravy*, roč. 13, č. 1, s. 207–245.
- BOND, G. C. – GILLIAM, A. (eds.) 1994: *Social Construction of the Past. Representation as Power*. London and New York : Routledge.
- BOURDIEU, P. 1977: *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge : University Press.
- BROMLEJ, J. V. 1973: *Etnos i etnografija*. Moskva : Nauka.
- BROMLEJ, J. V. 1974: The Term Ethnos and its Definition. In: J. V. Bromlej (ed.), *Soviet Ethnology and Anthropology Today*, The Hague – Paris : Mouton, s. 55–72.
- BRUBAKER, R. 1999 (1996): *Nationalism Reframed. Nationhood and the national question in the New Europe*. Cambridge : University Press.
- BRUBAKER, R. 2004 (2002): Ethnicity without Groups, In: R. Brubaker, *Ethnicity without Groups*, Cambridge, Massachusetts and London, England : Harvard University Press, s. 7–27.
- BRUBAKER, R. – COOPER, F. 2004 (2000): Beyond „identity“. In: R. Brubaker, *Ethnicity without Groups*, Cambridge, Massachusetts and London, England : Harvard University Press, s. 28–63.
- BRUMANN, C. 1999: Writing for Culture. Why a Successful Concept Should Not Be Discarded. In: *Current Anthropology*, roč. 40, špeciálne číslo „Culture. A second Chance?“ (Február), s. S1–S27.
- Československá vlastivěda. Díl III. Lidová kultura. Hmotná a duchovní kultura českého a slovenského lidu 1968: Praha : Orbis.
- FERENCOVÁ, M. 2005: Konštruktivistické a esencialistické prístupy k etnickej identite: Prehľad teórií a problém konceptu identity. In: *Teoretické prístupy k identitám a ich praktické aplikácie*. J. Marušiak, M. Ferencová (eds.), Bratislava : Ústav politických vied SAV– VEDA Vydavateľstvo SAV, s. 31–42.
- GARNHAM N. 2001: Reaching for my Revolver. Problems with the Concept of Culture. In: *European Review*, roč. 9, č. 4, s. 413–420.
- HOFER, T. 1994: Construction of the 'Folk Cultural Heritage' in Hungary and Rival Versions of National Identity. In: T. Hofer (ed.), *Hungarians between "East" and "West". Three Essays on National Myths and Symbols*. Budapest : Museum of Ethnography.
- JONES, S. 1997: *The Archaeology of Ethnicity. Constructing identities in the past and present*. London and New York : Routledge.
- KARBUSICKÝ – SCHEUFLER 1968a: Lidová kultúra a její studium. In: *Československá vlastivěda. Díl III. Lidová kultura. Hmotná a duchovní kultura českého a slovenského lidu*. Praha : Orbis.
- KARBUSICKÝ – SCHEUFLER 1968b: Předmluva. In: *Československá vlastivěda. Díl III. Lidová kultura. Hmotná a duchovní kultura českého a slovenského lidu*. Praha : Orbis.
- KILIÁNOVÁ, G. 1993: Volkskunde in der Slowakei. Ein Überblick. In: *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde*, roč. 47/96, č. 1, s. 1–16.
- KILIÁNOVÁ, G. 1996: František Šujanský a jeho folkloristická práca. In: M. Leščák (ed.) 1996: *K dejinám slovesnej folkloristiky*. Bratislava : Ústav etnológie SAV, Nadácia Prebudená pieseň.
- KILIÁNOVÁ, G. 1998: Teoretické východiská pre výskum etnických otázok v národopise/etnológii na Slovensku. Obdobie po druhej svetovej vojne. In: G. Kiliánová (ed.), *Identita etnických spoločenstiev. Výsledky etnologických výskumov*. Etnologické štúdie 5. Bratislava : Ústav etnológie SAV, s. 9–24.
- KILIÁNOVÁ, G. 2000: František Šujanský ešte raz. Krátka úvaha k dejinám slovesnej folkloristiky a jej cieľom. In: Z. Profantová (ed.), *Na prahu milénia. Folklor a folkloristika na Slovensku*, Bratislava : Ústav etnológie SAV a Vydavateľstvo ARM 333, s. 132–139.
- KILIÁNOVÁ, G. 2002: Etnológia na Slovensku na prahu 21. storočia: reflexie a trendy. In: *Slovenský národopis*, roč. 50, č. 3–4, s. 277–291.
- KILIÁNOVÁ, G. – KREKOVIČOVÁ, E. (eds.) 1992: *Folklore, Folklorism and National Identification. The Slovak Cultural Context*. Bratislava : Národopisný ústav SAV.
- KILIÁNOVÁ, G. – KREKOVIČOVÁ, E. (eds.) 1994: *Folklore in the Identification Processes of Society*. Bratislava : Národopisný ústav SAV.
- KREKOVIČ, E. 2004: Kto bol prvý? Nacionalizmus v slovenskej a maďarskej archeológii a historiografii. In: *Študijné zvesti AÚ SAV*, roč. 36, 51–53.
- LEŠČÁK, M. 1991: Horizonty súčasného slovenského národopisu (od etnológie cez etnografiu, ľudovedu, národopis k etnológii). In: *Múzeum*, roč. 36, č. 2, s. 1–5.
- LEŠČÁK, M. (ed.) 1996: *K dejinám slovesnej folkloristiky*. Bratislava : Ústav etnológie SAV, Nadácia Prebudená pieseň.
- MICHÁLEK, J. 1975: Predhovor. In: *Slovensko 3. Lud II. časť*, Bratislava : Obzor.
- SLAVKOVSKÝ, P. 2006: Vedecké syntézy druhej polovice 20. storočia – výzvy i limity (Etnografický atlas Slovenska, Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska, Slovensko. Európske kontexty ľudovej kultúry). In: *Etnologické rozpravy*, roč. 13, č. 1, s. 16–29.
- Slovensko 3. Lud II. časť*. Bratislava : Obzor 1975.
- VÖRÖS, L. 2005: Mýtus „národa“. In: E. Krekovič, E. Mannová, E. Krekovičová (eds.), *Mýty naše slovenské*, Bratislava : Academic Electronic Press.
- WORSLEY, P. 2002: *Marx and Marxism. Revised edition*. London and New York : Routledge.

K výskumu kolektivizácie poľnohospodárstva a fenoménu jednotných roľníckych družstiev metódou orálnej histórie

Dušan Kadlečík

Kľúčové slová: kolektivizácia poľnohospodárstva, jednotné roľnícke družstvo, orálna história, folkloristický výskum

Key words: collectivization of agriculture, uniform agricultural cooperative, oral history, folkloristic research

The article deals with the application of oral history method in the research of collectivization of agriculture and the phenomenon of uniform agricultural cooperatives (abbreviation JRD) in the second half of the 20th century. It outlines some principles formulated on the basis of using oral history method during field research. The research was conducted in 2001 in the village Krajné (district Myjava) in Western Slovakia.

Historické udalosti sú sprevádzané sociálno-ekonomickými zmenami, ktoré zasahujú do vývinu sociálnych skupín v spoločnosti. Kolektivizácia poľnohospodárstva na Slovensku, ktorá nasledovala po zmene politického režimu v roku 1948, mala bezprostredný vplyv na zmenu spôsobu života najpočetnejšej spoločenskej vrstvy – roľníctva. Hoci Slovensko malo pred nástupom komunistickej strany k moci za sebou storočnú tradíciu družstevníctva,¹ po februári 1948 sa presadilo družstvo zamerané na poľnohospodársku veľkovýrobu. Základnými znakmi družstva ako inštitúcie družstevníctva v 19. storočí a 1. polovici 20. storočia boli dobrovoľný vstup, kolektívna spolupráca a zodpovednosť, rovnosť členov podľa zložených družstevných podielov a poskytovanie vzájomnej pomoci v hospodárskom podnikaní (ELKS 1, 1995: 112). Jednotné roľnícke družstvá (ďalej JRD) však nevznikali a nefungovali na základe uvedených zásad. Išlo o štátnou mocou oktrojovaný a riadený model poľnohospodárskej výroby, ktorý popieral vlastnícke právo pôdy jeho faktickou likvidáciou. Vzhľadom na to treba upozorniť na skutočnosť, že hoci sa v bežnej reči zaužívalo nazývať JRD skrátené družstvo, obsah tohto pojmu pred a po

¹ „Prvým družstvom na Slovensku bol *Gazdovský spolek* v Sobotišti, založený 1845 S. Jurkovičom. Išlo o prvé úverové družstvo v Uhorsku, ktoré prijímalo malé vklady a poskytovalo krátkodobé pôžičky.“ Neskôr sa zakladali družstvá zamerané na pomoc pri odpredaji poľnohospodárskych produktov (ELKS 1, 1995: 112).

roku 1948 je odlišný. Preto by sme v dobe po roku 1948 mali v odbornej komunikácii používať iba označenie JRD. Následne by bolo vhodné používať namiesto pojmu združstevňovanie výhradne pojem kolektivizácia poľnohospodárstva.

Cieľom kolektivizácie poľnohospodárstva bolo sceliť pôdu a presadiť JRD ako základnú poľnohospodársku výrobnú jednotku veľkovýrobného charakteru namiesto dovtedy prevládajúceho rodinného hospodárenia na pôde. „Ešte aj v povojnových rokoch žila slovenská dedina svojim tradičným životom. Spôsob jej života, jej kultúra zakladala sa a vyrastala viac-menej z ustálených foriem hospodárenia, v ktorých dominovala tradičná poľnohospodárska výroba a roľnícka práca so všetkým, čo s touto základnou charakteristikou súviselo. Táto kultúra naplnila materiálny, duchovný i sociálny život človeka zrasteneho s pôdou a prírodou“ (Michálek 2002: 48). Reflexia zásahu kolektivizácie do tohto sveta, vzťah roľníka k tomuto procesu a jeho postavenie v ňom, rovnako ako reflexia fungovania JRD, či jeho pôsobenia na spoločenstvo dediny a rodiny, dostali po roku 1989 v etnologickom výskume širší priestor bez obmedzení. Nemožno povedať, že by sa pred rokom 1989 obdobím kolektivizácie slovenská národopisná veda nezaoberala. Súdobý národopisný výskum, ktorý smeroval k syntézam v podobe monografií regiónov alebo obcí sa zamerával na deskripciu tradície, resp. na charakterizovanie vzťahu tradičného a moderného v spôsobe života, na zmenu ktorého mala nepochybne veľký vplyv práve kolektivizácia. Reflektovala to aj národopisná veda, ktorá si v rámci výskumu kultúry družstevnej dediny všimla zmeny vyvolané kolektivizáciou vo sfére materiálnej, duchovnej a sociálnej kultúry, nie však vždy komplexne. Ako konštatoval J. Podoba „základné tézy národopisného výskumu družstevnej dediny boli publikované už v roku 1952 (Mjartan 1952). Na ne mal nadviazať výskumný tím pracovníkov NÚ SAV, ktorého zámerom mali byť monografie troch obcí, prechádzajúcich revolučným procesom združstevňovania. V skutočnosti však vyústil do klasickej regionálnej monografie, ktorá mimochodom u nás dodnes patrí k najlepším národopisným publikáciám“ (Podoba 1996: 212). Vo vzťahu k folkloristickému výskumu poznamenal M. Leščák, že „tematicky túto problematiku riešila predovšetkým S. Burlasová, ktorej dlhodobé výskumy piesní s družstevnou tematikou sú z mnohých hľadísk dnes už vyčerpávajúcím a neskresleným pohľadom na existenciu piesňovej tvorby i na jej rozporuplnosť, a to i napriek tlaku oponenta výber piesní zúžiť na tie zamerané na pozitívne tradície. Výskum kultúry družstevnej dediny Sebechleby však zostal jediným pokusom o monografiu družstevnej dediny,² no i tu sme sa čiastočne vyhlí tzv. negatívnym tradíciám“ (Leščák 1995: 379). Hoci sa už na začiatku 60. rokov definoval cieľ štátneho plánu základného výskumu – objasniť

² Pozri *Spôsob života družstevnej dediny. Z etnografických výskumov obce Sebechleby*. Zost. A. Pranda. Bratislava : Veda 1986. 236 s.

vplyv industrializácie Slovenska a socialistickej kolektivizácie jeho poľnohospodárstva na spôsob života a kultúru vidieckeho obyvateľstva (Pranda 1984: 401), výskum orientovaný na reflexiu procesu kolektivizácie, jej dôsledky a vplyvy z pohľadu roľníka nebol komplexný. Bránil tomu stanovený ideologický rámec vedeckej práce, ktorý v princípe nepripúšťal kritiku spoločenského systému, s ktorou sa musel výskumník vysporiadať pri analýze materiálu z terénu.³ Tematika kolektivizácie a fungovania JRD sa v celej šírke neobjavuje ani vo výskume ľudového rozprávania. Jej skúmanie sa mohlo naplno rozvinúť až po roku 1989, na čo zareagovali vo svojich prácach P. Slavkovský,⁴ D. Ratica,⁵ O. Danglová⁶ a ďalší autori. V príspevku venujem pozornosť niektorým metodickým otázkam a postrehom z vlastného výskumu kolektivizácie a JRD ako fenoménu v spomienkovom rozprávaní.⁷

V rámci výskumu uvedenej problematiky je prínosné uplatniť metódu orálnej histórie založenú na zbere, analýze a interpretácii rozprávania⁸ ako pra-

³ Príkladom prekročenia tohto rámca je napríklad práca *Ej prišli sme, prišli na pole družstevné (Ludová piesňová tvorba s tematikou jednotlivých roľníckych družstiev)* (Burlasová 1980).

⁴ Pozri napríklad SLAVKOVSKÝ, P. 1991: Transformácia poľnohospodárstva na Slovensku v druhej polovici 20. storočia a jej kultúrny a ekologický dosah. In: *Záverečný seminár grantovej úlohy č. 193 „Interakcia človeka a prírodného prostredia z etnografického aspektu“ (Súbor príspevkov)*. [Interný materiál NÚ SAV.] Bratislava 1991, s. 7–12; Ibid. 1993: História jedného družstva. In: *Slovenský národopis*, roč. 41, č. 1, s. 69–79; Ibid. 1995: Dve diskontinuity vo vývine slovenského poľnohospodárstva. In: *Slovenský národopis*, roč. 43, č. 3, s. 371–377; Ibid. 2005: Premeny v poľnohospodárstve. Sociálne a kultúrne premeny slovenského poľnohospodárstva v druhej polovici 20. storočia na príklade obcí ostriarskeho regiónu. In: Danglová, O. a kol.: *Vidiek v procese transformácie. Výsledky etnografického výskumu jedného západoslovenského regiónu*. Bratislava : ÚEt SAV, s. 101–113.

⁵ Pozri RATICA, D. 1991: Osudy „kulakov“ na slovenskej dedine. In: *Kontinuita a konflikt hodnôt každodennej kultúry*. Bratislava : NÚ SAV, s. 109–119; Ibid. 1992: „Kulaci“ a proces združstevňovania na slovenskej dedine. In: *Zmeny v hodnotových systémoch v kontexte každodennej kultúry. (Výsledky výskumov v roku 1992)*. Bratislava : NÚ SAV, s. 24–31.

⁶ Pozri napríklad DANGLOVÁ, O. 1992: Modernizácia a de-modernizácia roľníckej ekonomiky. In: *Zmeny v hodnotových systémoch v kontexte každodennej kultúry*. Bratislava : NÚ SAV, s. 5–23; Ibid. 2005: Postsocialistická dekollektivizácia. Kontrastná pozícia dvoch družstiev. In: Danglová, O. a kol.: *Vidiek v procese transformácie. Výsledky etnografického výskumu jedného západoslovenského regiónu*. Bratislava : ÚEt SAV, s. 114–124; Ibid. 2006: *Slovenský vidiek. Bariéry a perspektívy rozvoja*. Bratislava : ÚEt SAV. 191s.

⁷ Príspevok vychádza z diplomovej práce *Kolektivizácia a jednotné roľnícke družstvo ako fenomén v spomienkovom rozprávaní na krajanských kopaničiach* (Kadlečík 2003). Práca vznikla na základe terénneho výskumu v západoslovenskej obci Krajné (okres Myjava) realizovaného v roku 2001.

⁸ Pojem orálna história zahŕňa nielen metodologický prístup – náplň práce s ústnym prameňom, t.j. informátorom, ale aj jeho výsledok – memorát. V tejto súvislosti sa vynára otázka žánrovej skladby materiálu získaného uvedenou metódou. Tvorí ho spomienkové rozprávanie a rozprávanie zo života, ktorých podoba však nebýva jednoznačne vyhranená. Vychádzajú z definícií J. Michálka pod termínom rozprávanie zo života rozumiem „podania, ktorých predmetom je rozprávačov osobný zážitok, ním prežitá udalosť. Vzťah rozprávača ku skutočnosti je tu autentický. Ak vo vyjadrení tohto vzťahu v podaní dochádza k akýmkoľvek zmenám, sú tieto zmeny výsledkom

meňa etnologického bádania. Orálna história ako metodický prístup si vyžaduje špecifickú techniku výskumu. Jej cieľom je zachytiť prejavy subjektívizované individualitou rozprávača, ktoré sú zasadené do hodnotových a normatívnych kontextov kolektívnej pamäti spoločenstva, ktorého je členom. Pri aplikácii metódy orálnej histórie sa v zozbieranom materiáli prejavujú jej základné princípy, medzi ktoré H. Hlôšková radí selektivitu, suicentrizmus a prezentizmus (Hlôšková 1996: 82). Selektivita orálnej histórie spôsobuje, že zachytíme vždy svojský výsek obrazu dejinného kolotoča udalostí reflektovaný rozprávačom z rôznych aspektov. Suicentrizmus spôsobuje, že rozprávač vyberá udalosti, epizodické príbehy. Nepodáva kronikársky obraz doby. Cez vlastný zážitok, skúsenosť smeruje k prezentácii vlastnej i skupinovej identity. Fakty interpretuje na pozadí vlastného osudu. Súčasne je minulosť interpretovaná cez zorný uhol prítomnosti (prezentizmus). Inak povedané: minulosť je konštruovaná cez filter súčasných skúseností rozprávačov.

Z hľadiska rozprávačských príležitostí možno konštatovať, že materiál sa metódou orálnej histórie nezískava pri prirodzených rozprávačských príležitostiach. Rozprávanie je prezentované väčšinou na požiadanie výskumníka a pre komunikačnú situáciu je charakteristický jeden rozprávač, výnimočne viacerí. Použitie metódy orálnej histórie znamená sústredenie sa na metodický postup, ktorým získame od rozprávača prvotný príbeh sui generis. Na dosiahnutie toho má výskumník k dispozícii otázku, ktoré majú z hľadiska cieľov výskumu rozdielnu kvalitu. Sú otázky, ktoré sú kľúčové pre zachytenie čo najmenej skreslenej mozaiky obrazu skúmanej témy, resp. pre zachytenie prvotného príbehu sui generis, a potom tie, ktoré ju dotvárajú a ktoré je vhodné použiť až na druhom mieste. Pri výskume uvedenej témy sa však vyskytuje i brzdiaci faktor, a to je otázka personifikujúca uvedené procesy.

Prvoradou úlohou výskumníka je zachytiť obsah rozprávania informátora ako prejav historického vedomia. Na splnenie tejto úlohy by interview, ako základná technika orálnej histórie, malo mať nasledovný charakter: Úvod rozhovoru s informátorom má za cieľ tematicky ho usmerniť a vzápätí nasleduje úvodná otázka, ktorou má byť vytvorený priestor pre čo najdlhšie súvislé samostatné rozprávanie, aby sme získali autentický prejav historického vedomia rozprávača, aby sme zachytili, ako reaguje na historické udalosti, čo a akým

pôsobenia konkrétneho rozprávača, prvého a dovtedy jediného realizátora rozprávania“. Rovnako pod termín spomienkové rozprávanie zahŕňam „podania, ktoré nie sú už bezprostredným zážitkom rozprávača, ale rozprávač v nich spomína, uvádza to, čo on len počul od svojho otca, príslušníka staršej generácie, resp. svojho súčasníka, ktorý prípadne bol (ale tiež už ani on nemusel byť) v priamom vzťahu ku skutočnosti, ktorá je predmetom konkrétneho rozprávania“ (Michálek 1987: 226). Z tohto hľadiska je žánrová skladba materiálu z výskumu charakteristická prelínaním spomienkového rozprávania s rozprávaním zo života. Ak za hranicu medzi minulosťou a prítomnosťou vo vedomí človeka považujem dejinné udalosti, ktoré pre lokálne spoločenstvo prinášajú zmenu, akou bol aj rok 1989, potom rozprávanie s tematikou kolektivizácie a JRD možno označiť ako rozprávanie zo života a spomienkové rozprávanie s historickou tematikou.

spôsobom uchováva v pamäti. Cieľom je vypočúť rozprávača, nezasahovať do jeho výpovede, do jeho vlastnej interpretácie historických faktov a neobmedzovať jej formovanie. Preto by sa kladenie otázok malo obmedziť len na momenty, keď rozprávač nenachádza inšpiráciu ako pokračovať v rozhovore. Jednoducho povedané: klásť otázky je vhodné až vtedy, keď rozprávač ukončí svoj prvotný príbeh. Je nevyhnutné vyvarovať sa sugestívnym otázkam. Informátor by sa snažil prezentovať postoje, ktoré by plnili predstavy bádateľa, a tým by revidoval vlastné výpovede v súlade s predpokladanými závermi. Dialóg síce umožňuje korekciu dát a je informačne bohatý, no vzhľadom na spomínané ciele zberu materiálu je nevhodný. Vhodné je použiť ho až v záverečnej fáze rozhovoru, aby sme mohli prezentované javy a fakty časovo upresniť alebo zaradiť do kontextu.

Úvodná otázka, ktorou by sme mali nechať priestor informátorovi na svojské a jedinečné vyprofilovanie príbehu, by mala znieť: „Ako to bolo? Ako to vtedy bolo?“ Táto otázka sa javí najvhodnejšia z hľadiska kvality očakávanej odpovede. Môže ňou byť charakteristika dejinnej udalosti zhustená na malom priestore (prípadne len torzo príbehu), špecifický výsek historického vedomia čo najmenej ovplyvnený výskumníkom.

Položením úvodnej otázky „Ako to vtedy bolo?“ sledujeme cieľ vytvoriť mozaiku procesu kolektivizácie a fenoménu JRD na slovenskej dedine v 2. polovici 20. storočia z pohľadu ľudí, ktorí ho priamo prežili, alebo sa ich dotkli jeho dôsledky. Ide o pohľad zdola, nie z pozície elit formujúcich dejiny. Z tohto pohľadu je otázka „Ako to vtedy bolo?“ alebo „Ako to bolo?“ kľúčová.

Naopak otázka „Kto to tak robil?“, ktorá smeruje na aktérov udalostí, ďaleko zaostáva za možnosťami predchádzajúcej otázky. Nerozvíja príbeh a môže byť pociťovaná osobne, napríklad preto, lebo informátor bol v rámci procesu kolektivizácie postihnutý nejakou traumou, ktorá sa otázkou personifikuje. Tým sa informátor môže dostať do rôznych fáz vnútornej reflexie. Nemusí byť ochotný sa s ňou podeliť s výskumníkom, čo môže nepriaznivo ovplyvniť ďalšie rozprávanie. Navyše otázkou „Kto?“ vždy vstupujeme do sféry medziľudských vzťahov, a preto môže v rámci výskumu pôsobiť kontraproduktívne, najmä z hľadiska spoločenstva skúmanej lokality. Výskum kolektivizácie sa dotýka spoločenstva dediny so všetkými znakmi užšej sociálnej previazanosti a špecifickými mechanizmami jej fungovania.

Už samotný rozhovor predstavuje zásah do súkromia. Použitie technických prostriedkov s adresným prístupom vyvoláva u informátorov často nedôveru, čo môže neziaduco ovplyvniť ich rozprávanie. Preto je vhodné zachovať v rámci výskumu anonymitu informátora a tomu následne prispôsobiť pasportizáciu informátora (postačuje lokalita výskumu, pohlavie a vek informátora; o jeho zamestnaní väčšinou vypovedá zachytený príbeh). Poskytnutie anonymity je predpokladom otvorenosti informátora a zachytenia čo najmenej skresleného obrazu sledovanej problematiky.

Čo sa týka otázok „Kde sa to dialo?“, jej zaradenie na úvod interview nevedie k naplneniu cieľov metódy. Ako dodatočná otázka je často bezpredmetná,

pretože odpoveď na ňu je permanentne prítomná. Rozprávač väčšinou reflektuje udalosti v lokalite. Ak ide o udalosti z inej lokality, dozvieme sa to bez zasahovania do rozprávania. Rozprávač väčšinou zvolí komparatívny prístup, ktorý pramení z emočného náboja prežitej alebo počutej udalosti (napríklad „...tam [nasleduje označenie lokality], tam to bolo horšie, tam aj ruky lámali, keď nescel potpisat do družstva...“). Nemožno však povedať, že otázka „Kde?“ nie je dôležitá pre poznanie procesu kolektivizácie a fenoménu JRD. Odpoveď na ňu si dáva výberom lokality sám výskumník ešte pred začatím výskumu. Pritom musí mať na zreteli, že poloha obce alebo oblasti bola dôležitým faktorom nástupu a intenzity kolektivizácie⁹ a že tento geografický faktor sa objavuje aj v reflexii kolektivizácie a fenoménu JRD.

Otázku „Kedy to bolo?“ je vhodné použiť dodatočne na upresnenie časového rámca príbehu. Informátor uvádza časové koordináty aj v rozprávaní na úvodnú otázku „Ako to vtedy bolo?“ Hoci je potenciál otázky „Kedy to bolo?“ celkovo nižší, môžeme ju niekedy použiť aj ako úvodnú. Privedieme tým rozprávača k tomu, že príbeh začne primárne odvíjať z iného uhla. A to prezentáciou rôzne poprepájaných historických a sociálnych súvislostí, ktoré vychádzajú z časového ukotvenia príbehu.

Podobne je to s otázkou „Prečo to tak bolo?“. Nie je rozhodujúca, je však prínosná, pretože ak ju položíme, posúva príbeh do inej kvality. Umožní sledovať motívy konania, hodnotenie dejinných udalostí, hodnoty a hodnotiace postoje, zmenu systému hodnôt a morálky. A to tak, ako boli iniciované a utvárali sa priamym alebo sprostredkovaným prežívaním udalostí, čo môžeme sledovať na úrovni reflexie informátorom, a zároveň v rámci teritoriálnej alebo socioprofesijnej skupiny (roľníci, kovoľníci, miestna inteligencia, predstavitelia miestnych orgánov moci). Tieto prvky sa však často objavujú už v reakcii na úvodnú otázku „Ako to vtedy bolo?“, ktorá predstavuje optimálny nástroj na zachytenie historického vedomia, keďže výber a charakter jeho výseku ponecháva plne v kompetencii rozprávača (selektivita).

Hlavným cieľom výskumu – sledujúceho proces kolektivizácie – je determinovaný výber informátorov. Mal by sa urobiť tak, aby sme do výskumnej vzorky zahrnuli nielen najstaršiu generáciu, ktorá bola v dobe kolektivizácie v aktívnom veku, ale aj ich rodinných príslušníkov, napríklad deti, ktoré práve vstupovali do života, neskôr pracovali v JRD a vnímali procesy doliehajúce na ich rodičov. Z uvedeného vyplýva, že vek rozprávačov je v rozmedzí 70 až 90 rokov života. Ide o vekovú skupinu, ktorá na prežitie udalosti väčšinou ochotne spomína, keď sa naskytne príležitosť. Rozprávači pochádzajú zväčša z rovnakého sociálneho prostredia: bývalí roľníci, ktorí boli neskôr zamestnaní

⁹ Na rozdiel od nížinných oblastí boli horské a podhorské oblasti s horšími klimatickými podmienkami a s ornou pôdou v teréne ťažko dostupnom pre mechanizáciu kolektivizovanej až začiatkom 70. rokov. Postoj obyvateľstva týchto oblastí ku kolektivizácii bol determinovaný zmenami spôsobu života a odlivom najmä mladých ľudí do miest za vzdelaním a zamestnaním. To spôsobilo, že na neskolektivizovanej pôde hospodárili už iba ich starší rodičia.

v JRD. Treba poznamenať, že výskum by nemal smerovať iba na zber podaní od osôb, u ktorých sa kolektivizácia bezprostredne spája s negatívnou skúsenosťou. Priestor treba poskytnúť aj tým, ktorí tvorili prípravný výbor JRD, členom komunistickej strany, bývalým predstaviteľom miestnych orgánov moci a miestnej inteligencii. Tak je možné získať komplexnejší pohľad na skúmanú problematiku. Reflexie neskoršieho fungovania JRD budú obsahovať výpovede príslušníkov vekových skupín, ktoré začali v JRD pracovať v 70.–80. rokoch 20. storočia.

Na tomto mieste chcem ešte upozorniť na úskalie skúmania kolektivizácie a fungovania JRD, ktorým je východisková klasifikácia informátorov na kulkov, stredných a malých roľníkov a následná generalizácia charakteru týchto procesov. Rozdeľovanie, označovanie a identifikovanie sa informátorov s niektorou z týchto skupín, s ktorým sa stretneme aj v rámci štúdia spoločenstva lokality prístupom „emic“, má korene v dobovej politickej propagande. Výskumníka k nemu zväzda aj štúdium dobovej historickej literatúry, v ktorej sa odráža propaganda vychádzajúca z ideologickej diferenciacie spoločnosti na triedy a zdôrazňujúca triedny konflikt. Pri zovšeobecňovaní sa treba vyvarovať aj pohľadu dobovej historiografie (ako pohľadu „etic“), ktorý zdôrazňuje rozdielnosť prístupu roľníka k náboru do JRD v závislosti na výmere vlastnej pôdy a množstva poľnohospodárskeho inventára a schematizuje postoje k vstupu do JRD (napríklad tzv. kulaci sa stavali ku kolektivizácii odmietavo, strední a malí roľníci vstupovali do JRD bez problémov). Výskumník by mal proces kolektivizácie analyzovať predovšetkým na základe štúdia spoločenstva prístupom „emic“. Preto je vhodné, ak pri zovšeobecňovaní pracuje s kategóriou roľníctva ako celku, teda na úrovni vzťahu roľník – kolektivizácia. Motívácie a postoje roľníkov ku kolektivizácii boli oveľa rôznorodnejšie a neodvíjali sa od výmery vlastnenej pôdy a množstva poľnohospodárskeho inventára. Práve metóda orálnej histórie umožní na základe výpovedí informátorov osvetliť kvalitatívne iné, často oveľa bohatšie spektrum súvislostí procesu kolektivizácie a fungovania JRD.¹⁰

Na záver konštatujem slovami M. Leščáka, že v súčasnosti „pokiaľ pre historiografiu je orálna história komplementárnou zložkou výskumu, pre etnológiu je orálna história v jej širokom chápaní jedným z najpodstatnejších prameňov“ (Leščák 1996: 10). V príspevku som sa zameril na charakteristiku využitia metódy orálnej histórie a jej potenciálu na výskum kolektivizácie

¹⁰ Pojem orálna história zahŕňa v sebe aj označenie produktov ústnej ľudovej slovesnosti z pozície ich obsahovej stránky, teda výsledok metódy – v našom prípade orálnu históriu kolektivizácie a fenoménu JRD na slovenskej dedine v 2. polovici 20. storočia. Tu sa vytvára pre výskumníka priestor na obsahovú analýzu získaného materiálu najmä v nasledujúcich časovo-tematických okruhoch: povojnový život a práca roľníka do začiatku kolektivizácie, nábor do JRD, ich charakter a spätosť s osudom roľníka, práca v JRD v ťažkých začiatkoch a v neskoršom období prosperity, sviatkovanie v JRD, vzťah JRD a lokálneho spoločenstva obce, ako aj reflexia transformácie JRD po roku 1989.

poľnohospodárstva a fenoménu JRD na slovenskej dedine v 2. polovici 20. storočia. Aplikáciou tejto metódy v rámci výskumu uvedenej témy a pri sledovaní folkloristických aspektov komunikačnej situácie však získame materiál, ktorý nám umožní venovať sa aj jeho folkloristickej analýze (napríklad objasniť ako rozprávajú informátori). Z vlastnej výskumnej skúsenosti si dovoľím konštatovať, že kolektivizácia a následné fungovanie JRD boli takými udalosťami na slovenskej dedine, ktoré sa stali výrazným podnetom ľudovej slovesnej tvorby a stoja za pozornosť etnológov i nadšencov histórie vlastnej obce.

Literatúra

- BURLASOVÁ, S. 1980: *Ej prišli sme, prišli na pole družstevné. (Ľudová piesňová tvorba s tematikou jednotných roľníckych družstiev)*. Bratislava: Príroda. 234 s.
- DANGLOVÁ, O. 1995: Transformácia poľnohospodárstva ako otázka pre etnológa. In: *Slovenský národopis*, roč. 43, č. 4, s. 487–492.
- EEKS pozri *Encyklopédia...*
- Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1*. J. Botík, P. Slavkovský (vedúci red. kolektív). Bratislava: Veda 1995. 484 s.
- HLŔŠKOVÁ, H. 1996: Interpretácia minulosti – nástroj formovania sociálnej pamäti. In: *Etnologické rozpravy*, roč. 3, č. 1, s. 77–87.
- KADLEČÍK, D. 2003: *Kolektivizácia a jednotné roľnícke družstvo ako fenomén v spomienkovom rozprávaní na krajanských kopaničiach*. [Diplomová práca.] Bratislava: Katedra etnológie a kultúrnej antropológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. 105 rkp. s.
- LEŠČÁK, M. 1996: Etnologické aspekty štúdia orálnej histórie. In: *Etnologické rozpravy*, roč. 3, č. 1, s. 7–14.
- LEŠČÁK, M. 1995: Kolektivizácia poľnohospodárstva a súčasný etnologický výskum. In: *Slovenský národopis*, roč. 43, č. 3, s. 378–382.
- MICHÁLEK, J. 2002: Etnologické aspekty zániku rodinného modelu hospodárenia na pôde na Slovensku. In: *Tradicia a spoločensko-politické zmeny na Slovensku po 2. svetovej vojne*. Bratislava: Katedra etnológie a kultúrnej antropológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, s. 47–55.
- MICHÁLEK, J. 1987: *Keď je dobrá klobása. Spomienkové rozprávanie slovenského ľudu*. Bratislava: Tatran. 251 s.
- MJARTAN, J. 1952: Niektoré otázky národopisného výskumu družstevnej dediny. *Národopisný zborník SAVU*, roč. 11, s. 5–17.
- PODOBA, J. 1996: Niekoľko poznámok k diskontinuite vo vývoji slovenského poľnohospodárstva a etnologického myslenia. In: *Slovenský národopis*, roč. 44, č. 2, s. 212–224.
- PRANDA, A. 1984: Výskum spôsobu života a kultúry družstevnej dediny Sebechleby (Východiská a výsledky). In: *Slovenský národopis*, roč. 32, č. 3, s. 400–420.

Šmelinárske rodiny z Levíc ako hospodársko-ekonomický element obdobia prechodu od socializmu k demokracii

Ladislav Lenovský

Kľúčové slová: šmelinár, socialistické podsvetie, obchodný proces, generačná diferenciacia, interpersonálne vzťahy, hierarchia, morálka, rodina
Key words: spivs, socialistic underworld, traffic, generation differentiation, interpersonal relations, hierarchy, moral, family

Economical function of the family was one of the primary functions and conditions of the survival of an individual within the society in the past. This function was eliminated during the 40 years of socialism thanks to its ideology; it only existed in a hidden form (socialistic underworld). After the change in the regime in 1989 it has immediately been manifested as a primary determinant of some of the families. Behavior stereotypes; hierarchy; forming of the character; opinions and attitude; identity - these are the categories in which the given families specified as an original elements of social and professional stratification in Slovakia.

Špecifická socioprofesijná skupina – obchodníci a priekupníci nazývaní „šmelinári“¹ – bola typickým fragmentom socioprofesijnej stratifikácie niektorých miest na Slovensku, najmä po politicko-ekonomických zmenách v 90. rokoch 20. storočia. Zo zakázaného a socializmom eliminovaného nezákonného podnikania sa po roku 1989 priekupníctvo stalo pre mnohé rodiny doslova „za noc“ lukratívnym a dynamickým zamestnaním a zdrojom obživy. Sformovalo sa okrem veľkých miest Slovenska, ako Bratislava a Košice, aj vo viacerých menších mestách, napríklad v Leviciach. Práve Levice boli začiatkom 90. rokov lokalitou s relatívne vysokým počtom obchodníkov-šmelinárov. Výskumný materiál a zistenia, ktoré prináša nasledujúci text, sú výsledkom niekoľkoročnej aktívnej participácie na pracovnom procese „šmelinovania“ a pozorovaní čerpajúcich zo života v prostredí týchto levických rodín. Ich činnosť pozostávala z troch fáz – nákup, transport a predaj tovaru, ktorým bol podriadený rytmus

¹ Šmelinár je pejoratívne pomenovanie obchodníka-priekupníka, ktorý nakupuje lacný tovar (najčastejšie v zahraničí), prepašuje ho (v našom prípade na Slovensko) a predáva ho (pokiaľ možno s čo najväčším ziskom) na trhoch a jarmokoch. Pojem nie je determinovaný rodinou, lokalitou, etnicitou, konfesionalitou. Šmelinár môže byť jednotlivec a skupina jednotlivcov môže vytvoriť šmelinársku partiu. Jej členovia si môžu byť cudzí, ale môžu ju tvoriť príslušníci nukleárnej alebo rozšírenej rodiny. Môže byť etnicky alebo konfesionalne zmiešaná, ale aj homogénna. Pomenovanie sa viaže výhradne na typ zamestnania – zdroj obživy – obchodovanie.

a štýl života. Priekupníctvo vyžadovalo u členov skupiny špecifické vlastnosti, schopnosti a istú (a)morálnu výbavu, cez ktoré nazerali na ostatných a vnímali okolitý svet. V sledovaných šmelinárske rodinách je možné identifikovať niektoré originálne znaky, interdivergencie, zákonitosti a pravidlá, ktoré podmieňovali členstvo a determinovali spôsob existencie jednotlivca v obchodníckom prostredí, a pozorovať uplatňovanie matrilineárneho, endogamického a etnického princípu. Tieto skupinové črty sa pokúsím priblížiť vo svojom článku. Poznatky sú získané terénnym výskumom, ktorý prebehol v období rokov 1996–2001 v Leviciach, a na trhoch, jarmokoch a všetkých ostatných predajných príležitostiach na Slovensku. Zúčastnené a nezúčastnené pozorovanie spolu s interview boli základnými metódami výskumu.² Aktívna participácia na šmelinovaní bola realizovaná v rokoch 1992–1999 v Istanbule, Budapešti, Nowom Targu, Lodži a pri spomínaných predajných príležitostiach.

Problematika obchodu a obchodovania, prípadne trhov a jarmokov ako transparentnej formy obchodu do obdobia socializácie a kolektivizácie, nie je v etnológii či histórii ojedinelá. V rôznom rozsahu je spracovaná nielen v syntetických dielach a monografiách,³ odborných a vedeckých štúdiách,⁴ zborníkoch, diplomových či rigorózných prácach,⁵ ale aj v dobovej, najmä regionálnej dennej tlači vo forme článkov, oznamov a letákov. V súvislosti so skúmanou lokalitou nemožno nespomenúť materiál nachádzajúci sa v Tekovskom múzeu v Leviciach a v Okresnom archíve v Rybníku nad Hronom. Zamestnania súvisiace s obchodom a obchodovaním sú predmetom záujmu histórie a etnografie, niektoré tradičné sú charakteristickými kultúrnymi črtami niektorých regiónov či obcí,⁶ súčasťou kultúrneho dedičstva a ponuky cestovného ruchu. Problematika priekupníctva ako samostatného zamestnania je však spracovaná menej. A ak je, tak ako sekundárna, alebo ako jedna z fáz procesu výroby, predaja a spotreby tovaru. Podobný materiál zo súčasnosti, respektíve nedávnej minulosti absentuje a prítomný príspevok sa snaží doplniť tento priestor. Dôvodom

² Metodika terénneho výskumu v etnológii podľa Čukan 1997.

³ Napríklad ELKS I., II. 1995; *Etnografický atlas Slovenska* 1990, BOTÍK, J.: *Hont. Tradície ľudovej kultúry*. Martin : 1988; ŠANDOR, K.: *Levice v minulosti a dnes*. Martin : 1967; ZREBENÝ, A.: *Dejiny Brehov*. Martin : 1983.

⁴ Napríklad FALTANOVÁ, L.: Trhy a jarmoky na Slovensku v minulosti a ich miesto v ľudovej kultúre. In: *Slovenský národopis*, roč. 30, č. 2, s. 72–75; alebo KOWALSKA-LEWICKA, A.: Eudový obchod na Podhalí v 19.–20. storočí. In: *Slovenský národopis*, roč. 10, č. 1, s. 71–100; alebo MARKUŠ, M.: Odbyt a spôsoby predaja šivetickej hrnčiarskej výroby na prelome 19. a 20. storočia. In: *Gemer, Národopisné štúdie*, 1, 1973, s. 91–106.

⁵ Napríklad rigorózna práca ŠUSTEKOVÁ, I.: *Kysuckí podomoví obchodníci*. KMKaT FF UKF v Nitre, Nitra 2003; alebo diplomová práca LENOVSÝ, L.: *Trhy a jarmoky v Leviciach v minulosti a dnes*. KFaR FHV UKF v Nitre, Nitra 1998.

⁶ Napríklad spišskí drotári, oravskí plátenníci, handrári z Kamenca pod Vtáčnikom, hrnčiari z Brehov, santovskí povozníci, bulharskí zeleninári, turčianski olejkári a šafranici, jelšavskí zvonkári, vestenickí ovocinári.

je i fakt, že v súčasnosti šmelinárstvo v takej podobe, v akej existovalo v období posledných dvoch desaťročí 20. storočia, už neexistuje. Eliminovaním sa počet domácich šmelinárov a trh prevzali vietnamskí a čínski obchodníci.⁷ Ambíciou príspevku je i snaha zachytiť a prezentovať prechodné obdobie, s akcentom na niektoré vybrané oblasti ich spôsobu života a kultúry.

Až do znárodnenia a kolektivizácie v 50. rokoch 20. storočia fungovala rodina na našom území ako transparentná hospodársko-ekonomická jednotka. V ďalšom období bolo z ideologických dôvodov súkromné vlastníctvo eliminované a súkromné podnikanie oficiálne zaniklo. Vznik vrstvy drobných a stredných podnikateľov podnietili až politicko-ekonomické zmeny po roku 1989. Vtedy inštitút rodiny v mnohých prípadoch získal späť jednu z primárnych funkcií – ekonomickú a prezentuje sa opäť aj ako podnikateľský subjekt.

I napriek tomu, že v socialistickej režime vedenom Komunistickou stranou Československa bolo súkromné podnikanie oficiálne zakázané, existovalo akési „socialistické podsvetie“ fungujúce pod rúskom rôznych výnimiek, povolení činnosti a lokálnej korupcie. Reprerentovali ho „veksláči“, zmrzlinári (súkromní), taxikári a šmelinári. Mnohí z nich boli v kontexte doby vnímaní verejnosťou ako podvodníci, a mnohí nimi aj boli. Ich činnosť však bezpochyby možno nazvať súkromným podnikaním. Po zmene režimu v roku 1989 sa z nich „zo dňa na deň“ stali legitímni podnikatelia. Šmelinovanie sa iste časti obyvateľstva, nielen v Leviciach, ale v celom vtedajšom Československu, javilo ako vhodná forma ekonomickej orientácie celej rodiny. Ich počet a status sa po roku 1989 neustále zvyšoval, pričom spoločenský a ekonomický vrchol zaznamenali v rokoch 1993–1998.⁸

Obchodný proces⁹ v princípe pozostával z etapy nákupu lacného tovaru v zahraničí (Istanbul, Budapešť, Nowy Targ, Jablonka, Lodž, Waršava), z etapy

⁷ Imigračná politika a legislatíva SR, spolu s vnútorným trhom zaujímavým pre ázijských obchodníkov boli hlavnými predpokladmi ich príchodu. Ich vysokú konkurencieschopnosť s domácimi obchodníkmi informátori vysvetľujú omnoho vyšším, i keď mnohokrát nie vlastným kapitálom, vzájomnou pomocou, súdržnosťou a solidaritou, čo spôsobil najmä komunitný spôsob života v majoritnom inoetnickom a inokultúrnom prostredí. Ich efektívne účelové stereotypy správania sa („nerozumím“, „ja nič neviem“) spolu s korupciou eliminujú možnosť sankcií za pašovanie, daňové úniky či nekvalitu tovar („Ti majú na úplatky. A oni iné peniaze musia platiť, aby ich nechali na pokoji.“) Výhodou sú i kontakty v domacom prostredí, kde sa tovar vyrába a schopnosť jeho nákupu za nižšie ceny alebo na dlh.

⁸ Na vrchole svojej ekonomickej prosperity patrili šmelinárske rodiny k najbohatšej vrstve lokálneho urbánneho spoločenstva. Bývali vo vilách alebo luxusne prerobených bytoch a domoch. Vlastnili niekoľko áut, medzi nimi i drahé limuzíny. Pomerne veľké finančné čiastky investovali do šperkov, najmä zlatých, a do hazardu, najmä v kasinách v Istanbuli počas nákupu tovaru. Ich solventnosť bola predpokladom pomerne vysokého sociálneho statusu, ktorý v meste mali, hoci jeho rešpektovanie bolo často zo strany ostatných iba predstierané.

⁹ Do procesu obchodovania (výmena tovaru medzi výrobcou a spotrebiteľom) sa v niektorých prípadoch medzi tieto dva základné články dostáva medzičlánok – sprostredkovateľ, obchodník, priekupník, šmelinár, ktorý svoju činnosť realizuje za účelom zisku. (ELKS I. 1995: 417–418)

jeho transportu na Slovensko (typický bol fenomén pašovania)¹⁰ a z etapy jeho predaja pri predajných príležitostiach (trhy, jarmoky), vo vlastných obchodoch (butikoch) alebo vo forme priekupníctva do cudzích či partnerských predajní.¹¹

Existencia levických obchodníckych rodín bola v sledovanom období 90. rokov 20. storočia primárne podmienená spoločensko-ekonomickými podmienkami vyplývajúcimi z politickej zmeny po roku 1989: voľný cezhraničný pohyb obyvateľov ako možnosť obchodníkov ziskávať tovar, liberalizácia trhu ako spôsob tvorby cien, absencia tovaru a obchodných reťazcov ako nákupných príležitostí pre obyvateľstvo, legislatívne vákuum v kontexte kontroly a regulácie trhovníctva, konzum ako západná filozofia. Sekundárne bola podmienená historicko-geografickými predpokladmi: Levice na rozhraní Štiavnických vrchov s náleziskami drahých kovov a úrodnej nížiny s poľnohospodárskou produkciou boli aj v minulosti obchodným a trhovníckym centrom regiónu; zvyšujúci faktorom bola aj výhodná poloha vzhľadom k Budapešti¹² a prihraničnosť¹³ mesta. História niektorých obchodníckych rodín v Leviciach siaha do povojnového obdobia, keď ženy chodili predávať galantérny tovar a tovar „lacných Jožkov“ do kúpeľných miest.¹⁴ Táto činnosť mala charakter sezónneho doplnkového zamestnania a bola rozšírená na celom Slovensku.¹⁵

V našom prípade je obchodovanie založené výlučne na výmene tovaru za peniaze a jeho predaji za peniaze.

¹⁰ Podplácanie colníkov bolo typické a pre výhodnosť obchodovania nevyhnutné. Cena legálnou cestou dovezeného (precleneného) tovaru by sa zvýšila a znížila by sa jeho predajnosť. Znížili by sa aj zisky obchodníkov, čo bolo hlavným dôvodom pašovania. „Keď sme išli Ivekom (nákladné auto) s tovarom domov, museli sme dať na hraniciach (slovenských) 500 mariek vždy. A potom nepozerali na nič. Mohli sme doviest' hocičo.“

¹¹ Každá obchodnícka rodina mala svojich odberateľov, majiteľov predajní (butikov) aj v iných mestách, napríklad v Banskej Štiavnici, Banskej Bystrici, Bardejove, Košiciach, Piešťanoch.

¹² Levice ležia na bývalej župnej ceste stredovekej proveniencie vedúcej zo severu na juh z oblasti stredoslovenských banských miest do Budapešti (Kremnica – Žiar nad Hronom – Nová Baňa – Levice – Želiezovce – Štúrovo – Vác – Budapešť), dodnes používanej ako cesta I. triedy. Čínsky trh v Budapešti je významným zdrojom tovaru nielen pre obchodníkov, ale aj turistov.

¹³ Levice sú vzdialené od slovensko-maďarských štátnych hraníc približne 35 km, čo umožňuje pomerne intenzívne kontakty s maďarskou stranou, umocnené dlhodobou spoločnou históriou obyvateľov prihraničných oblastí. Mnohí colníci sú (boli) práve Leviceania alebo z okolitých obcí a vzájomná známosť bola pre obe strany výhodná.

¹⁴ „Mojá starká chodila predávať. Doma vyrábala také balíky, loptičky zo slamy, krepového papiera, kožušiny, také na gumičku, košíčky naplnené cukrikmi, šálky z celofánu, gumový cukor, sponky, prstienky. Takú bižutériu a mačkažáky (neúžitkové predmety). Mala taký skladací stolík a kufor. Chodila autobusom alebo vlakom do Sklených Teplic, Žiaru nad Hronom, Dudiniec. V Sklených Tepliciach mala kamarátku, u ktorej vždy bývala. Určite jej za to niečo dala. Každé leto cez sezónu zobrala aj deti a tam predávala na kúpalisku alebo na trhu. Aj na stanicu (železničnú) chodila predávať.“ Predávať chodila približne do roku 1960.

¹⁵ Príkladom sú podomoví obchodníci z dolných Kysúc, ktorí obchodovali aj v kúpeľných mestách, kde mali svoju klientelu (Šusteková 2004: 60).

Z hľadiska aktívnej účasti členov rodiny na ekonomickej činnosti je tieto možné generačne diferencovať. Najstaršia generácia vykonávala túto aktivitu už pred rokom 1989, keď sa na predaj vyrábali odevy aj doma a pri obchodovaní sa kombinovali s kupovaným tovarom. Predával sa na jarmokoch v celom Československu a formou súkromného predaja zákazníkom priamo doma u obchodníkov. Z ekonomických dôvodov sa postupne domáca výroba strácala a tovar sa výhradne nakupoval. Do procesu sa zapájali i dospelé deti. Po roku 1989 obchodovať začali deti ich detí, najmladšia generácia. Vrátil sa tak známy model rozšírenej rodiny ako elementárnej ekonomickej jednotky (firmy). V sledovanom období najväčší podiel v skupine obchodníkov mali jednoduché, nukleárne rodiny. Obchodovaním sa zaoberali od rokov 1989–1990 a takmer okamžite sa do činnosti zapojili aj ich dospievajúce alebo dospelé deti. Ostatnú časť tvorili manželské páry, ktoré obchodovali bez participácie detí buď kvôli ich nízkemu veku, alebo z iných dôvodov, čo bol však skôr výnimočný prípad.

Postavenie ženy v rodine ako firme bolo majoritné. Obchodnícke rodiny z hospodársko-ekonomickej stránky existovali ako matriarchát. Ženy ako prvé v rodine iniciovali obchodovanie, riadili celý jeho proces a spravovali finančné prostriedky. Pri nákupe tovaru dokázali negociovat' nižšiu cenu, pri transporte tovaru sa colníci správali k ženám tolerantnejšie, potenciálni zákazníci viac dôverovali ženám-predačkám. Manžel sa aktívne pripájal do procesu až v štádiu výrazného rozmachu obchodu, keď väčšinou zanechal svoje pôvodné zamestnanie. Vykonával potom zväčša fyzickú prácu (manipulácia s tovarom, riadenie a údržba auta a predajných stánkov). Vzťah muža a ženy bol podriadený obchodovaniu, ktoré vyžadovalo otvorenosť a pomerne vysokú mieru tolerancie. Pri určovaní obchodníckej identity a príslušnosti k rodine sa využíval matrilinéarny princíp tak pri socializácii v obchodníckom prostredí, ako aj pri autoidentifikácii členov samotných. „*Ty si ten od Violky?*“, „*Ja som od Mariky, Evin syn.*“

Deti v obchodníckych rodinách boli k obchodovaniu vedené od predškolského veku. V školskom veku sa aktívne zúčastňovali na nákupoch tovaru v zahraničí a jeho predaji, vykonávali rôzne doplnkové práce (stráženie a balenie tovaru, kupovanie stravy). V období dospievania predávali v predajných stánkoch, rozmieňali peniaze, asistovali pri výbere tovaru. Existujú prípady, keď deti (chlapci) už vo veku 13–14 rokov sami odchádzali predávať na jarmoky autom. V období dospievania deti dostávali od rodičov auto, finančné prostriedky na prvý nákup tovaru a „imaginárne“ sa osamostatňovali. Zvyčajne sa však deti úplne separovali od rodičov až po založení vlastnej rodiny. Obchodné väzby ďalej existovali vo forme spoločného nákupu tovaru, predajných príležitostí a vzájomnej pomoci. Rodičia v mnohých prípadoch naďalej deti

finančne podporovali.¹⁶ Vzťah rodičov a detí determinoval fakt, že sú, alebo neskôr budú rovnocennými obchodnými partnermi a čiastočne aj konkurentmi, čo na jednej strane eliminovalo a nivelizovalo isté generačné predsudky (primárna úcta k rodičom, k starším), na strane druhej vytváralo predpoklad vzájomnej profesionálnej úcty. Deti z obchodníckych rodín počas dospievania postupne disponovali rôznymi právomocami, povinnosťami a značnými finančnými prostriedkami. Očakávaná zodpovednosť sa prejavovala v samostatnosti, v pomerne silnom sebavedomí a pribojnosti. Tie niekedy prerastali do arrogantnosti a povýšenosti.

Pri výbere partnera bola z dôvodu spájania majetku a kapitálu postulovaná profesijná endogamia (aby bol partner z obchodníckej rodiny), aj keď v praxi nebola podmienkou. Bola skôr želaním. Prezentovaná bola aj snaha všetkých v levicovom obchodníckom prostredí relevantných etník¹⁷ o etnickú endogamiu. Podstatné pre rodinu však boli obchodnícke schopnosti potenciálneho partnera. Vyjadrenie o partnerovi v zmysle „*tá je dobrá predavačka, tá vie predávať*“ bolo veľkým komplimentom a súčasne podmienkou akceptácie v rodine. Veľmi zriedkavo sa stávalo, že potenciálny manželský partner sa nezúčastňoval predaja ani formálne. Otestovanie budúceho zaťa alebo nevesty „v stánku“ bolo zaužívané, súčasne bolo i možnosťou vzájomného zblíženia sa partnerov.

Príbuzenstvo v obchodníckych rodinách zahŕňalo širší okruh osôb. Súčasťou rodiny boli aj vzdialení príbuzní, ak sa podieľali na ekonomickej aktivite. Slová rodina a firma boli často používané ako obsahovo identické pojmy. Väzby boli veľmi pevné a člen rodiny sa musel plne podriaďiť jej potrebám. Lojalita k rodine zaručovala každému členovi zázemie a finančnú istotu. V období nadpriemernej (alebo podpriemernej) solventnosti neboli ojedinelé prípady, keď príslušník rodiny, zväčša muž, prepadol drogám, alkoholu alebo hazardným hram. Pomoc členovi bola v záujme rodiny, no ak ani napriek pomoci nebol schopný problém riešiť, nasledovali sankcie, ktorých vyvrcholením bola ostrakizácia.¹⁸

Interpersonálne mimorodinné kontakty sú zaujímavé z hľadiska vzájomných vzťahov obchodníckych rodín. Levice, ako relatívne malé mesto s približne 35 tisíc obyvateľmi¹⁹ boli prostredím, v ktorom sa sledované rodiny dlhodobo a pomerne dôverne poznali. Najčastejším motívom, prečo začali „s

¹⁶ Jedným z mnohých príkladov je prípad obchodníckej rodiny, v ktorej rodičia podporovali svojich dvoch dospelých, ženatých, samostatne podnikajúcich synov. Tí od nich na narodeniny, meniny alebo na Vianoce dostávali do daru pomerne vysoké finančné čiastky (niekedy až 100 000 korún).

¹⁷ Najpočetnejšie sú zastúpené slovenská a maďarská národnosť, slovami informátorov označení ako „bieli“, potom Rómovia, zriedkavo jednotlivci z krajín bývalého ZSSR (Rusko, Ukrajina) a Česi.

¹⁸ Ostracizmus – vyhodenie zo spoločenstva, zo sociálno-psychologického hľadiska jeden z najkrutejších trestov. (Človek... 1968: 352).

¹⁹ Podľa Sčítania ľudu, domov a bytov z 3.3. 1991 bolo v Leviciach 33 991 obyvateľov.

predávaním“, boli práve informácie od priateľov. V pracovnom procese sa vzájomné vzťahy ešte viac prehĺbili. Úspora nákladov, času, pocit ochrany a spolupatričnosti boli príčinou synchronizácie činnosti viacerých obchodníckych rodín v niektorých fázach obchodného procesu. Spoločné cesty na nákup tovaru autobusom, spoločný transport tovaru cez hranice a pašovanie, spoločná cesta na predajné príležitosti sa stabilizovali do združovania sa v obchodníckych partiách. Kritériami, ktoré regulovali selekciu prípadných záujemcov o vstup do partie boli: porovnateľný alebo vyšší profesionálny status a majetkové pomery, obchodnícky pôvod záujemcu, sympatie a istá miera dôvery. Etnický pôvod v tomto prípade nezohrával rozhodujúcu úlohu, čoho dôkazom boli zmiešané partie Rómov, Slovákov a Maďarov. V prostredí levických obchodníckych rodín však existovala silná averzia voči olašským Rómom, informátori zdôvodnená ako reakcia na ich morálne vlastnosti a obchodnícke praktiky.²⁰

Škála mimopracovných vzťahov obchodníckych rodín bola pomerne široká. Obsahovala všetky typy intenzity kontaktov od manifestnej demonštrácie antipatií (obchodnícke spory, nedorozumenia a konkurenčný boj, ktoré často vyvrcholili do otvorenej agresie alebo udavačstva na hraničných prechodoch) cez apatickú toleranciu (vzájomný monitoring) až po intenzívne priateľské vzťahy porovnateľné s rodinnými (spoločné dovolenky, oslavy, návštevy, požičiavanie peňazí a všestranná vzájomná pomoc). Niektoré prvky obchodného procesu boli však výhradne internou záležitosťou rodiny, neprístupnou aj najlepšiemu priateľovi (konkrétne zdroje tovaru – napríklad „butikári“ v Istanbule; „vybavený“ colník; konkrétny odberateľ tovaru v konkrétnom meste).²¹

Hierarchia jednotlivých rodín a ich status v obchodníckom prostredí boli determinované niekoľkými kritériami. Dĺžka obchodnej aktivity v rodine bola obrazom tradície, prosperity a predpokladu ekonomickej sily rodiny. Majetkové pomery boli azda najrelevantnejším kritériom, reflektujúcim podnikateľské schopnosti obchodníka. Využitelnosť predstavovala potenciál pomôcť ostatným v prípade problému (participácia na jeho riešení, kontakty, schopnosti „vybaviť veci“). Morálne predpoklady (aj keď v značne modifikovanej podobe) boli zárukou dôvery, spolupráce a nízkej rizikovosti spoločného podnikania. Naopak, rôzne závislosti (alkohol, hazard, stávky), nezodpovednosť, prílišné vyvolávanie pozornosti (vychvaľovanie „ako prepašoval“, koho má „vybave-

²⁰ „Je jedno či biely, alebo čierny, s olašskými nerobí nikto. Tí ťa oklamú, idú pod cenu aj keď sa dohodnete, za koľko čo budeš predávať na jarmoku. Oni majú svoje pravidlá. Iné ako my, alebo normálni Cigáni.“

²¹ „Aj keď ideme spolu na tovar, tam sa ubytujeme a potom sa už každý stará sám o seba. Večer sa stretneme na večeri, alebo na hoteli, v kasíne, a tam si hovoríme, kto čo za koľko kúpil... Ak ideme autobusom, hranice máme vybavené všetci, celý autobus. Ale inak každý sám si vybavuje... kolkokrát nás aj sledovali a vyzvedali, komu kde vozíme tovar. Aj sme ich oklamali, že do Košíc, a v Štiavnicí sme jedného, dvoch butikárov mali. Ani nám nikto nepovedal. A načo, aby nezarobil?“

ného na hraniciach“ ap.) mohli spôsobiť problémy aj ostatným, a preto boli nežiaducimi.

Charakteristickými a žiadanými morálnymi vlastnosťami boli aj kategórie v „nešmelinárskom“ prostredí neprijateľné a negatívne. Špekulatívnosť, vypočítavosť, klamanie, podvádzanie, podplácanie, daňové úniky, snaha predat' tovar akejkoľvek kvality za čo najvyššiu cenu, to sú vlastnosti, ktoré boli základným predpokladom úspešnosti obchodovania a ekonomickeho prežitia obchodníka. Boli nevyhnutným „know-how šmelinára“. Zodpovednosť, cieľavedomosť, pracovitnosť, pozitívne myslenie, komunikatívnosť, asertivita a dôveryhodnosť (i keď niekedy iba simulované), všeobecný rozhľad, predvídavosť, aj to sú vlastnosti, ktoré prispievali k úspešnej realizácii tohto zamestnania.

V sledovanom období konjunktúry šmelinárstva (1993–1998) tvorilo spoločenstvo levických obchodníkov približne sto rodín pozostávajúcich z asi tristo členov najbližšej rodiny (rodičia, deti, vnúčatá) a približne päťsto členov širšieho príbuzenstva (prvostupňoví a druhostupňoví bratrance a sesternice, strýkovia, tety, netere, synovci) alebo priateľov. Približne sedemsto ľudí aktívne participovalo na obchodnom procese.²²

Otvorením obchodných reťazcov, značkových predajní a „čínskych“ obchodov v každom meste Slovenska došlo postupne k naplneniu socializmom vyprázdneného trhu. Sprísnením legislatívy a kontroly dovozu tovaru, zvýšením poplatkov za miesta na predajných príležitostiach a úplatkov na hraničných priechodoch a v štátnej správe sa sťažili podmienky šmelinovania. Výsledkom nízkej kvality tovaru a problematickeho vybavovania reklamácií bolo zníženie dôvery verejnosti nákupom na trhoch a jarmokoch. Zníženie jej kúpnej sily a nie najlepšia povest' obchodníkov rezultovali na konci 20. storočia do výrazného poklesu zisku a následne i počtu obchodníkov (nielen) v Leviciach. V súčasnosti šmelinári, s výnimkou najbohatších a v obchodníckom prostredí najuznávanejších rodín, už nepatria k elite urbánneho spoločenstva. V mnohých rodinách obchodovanie zaniklo úplne. Ich členovia pracujú v iných zamestnaniach. Mnohí, vzhľadom na malé možnosti zamestnania v regióne odišli za prácou do zahraničia, najmä do Čiech. Rodina tak stratila charakter ekonomickej jednotky-firmy. Tým zanikli charakteristické vzťahy a väzby i špecifický spôsob života. V niektorých rodinách obchodovanie transformovalo do špecializácie alebo kombinácie s inými druhmi tovaru.²³ V porovnaní s obdobím vrcholu však už manipulujú s menším kapitálom, množstvom tovaru a produkujú menší zisk.

²² Podľa výpovedí informátorov, vlastného výskumu, Zoznamu predávajúcich na Levickom jarmoku v roku 1997 a Sčítania ľudu, domov a bytov 3.3. 1991.

²³ Zameranie na koženú galantériu (tašky, kabelky, aktovky, opasky), obuv, detský textil, zmiešaný tovar, pašované cigarety z Ukrajiny, alebo ich vybrané kombinácie.

V súvislosti s globalizáciou, najmä trhovou politikou Európskej únie, ekonomickým progresom v Ázii a následnou imigráciou ázijských obchodníkov do európskeho priestoru možno v najbližších rokoch očakávať zánik tohto zdroja obživy pre miestne obyvateľstvo, a tým i predmetnej society a jej subkultúry.

Pozornosť výskumu je možné presunúť práve na inoetnické prostredie, pretože čínske a vietnamské (takmer výhradne práve obchodnícke) komunity sú súčasťou sociálnej stratifikácie mnohých slovenských miest. Adaptácia a multikultúrne rodiny, ktoré v mnohých prípadoch vznikajú, sú jednými z aktuálnych tém, práve v súvislosti zo spoločensko-ekonomickými zmenami konca 20. storočia v strednej Európe. Poznatky získané etnologickým výskumom sú primárnym a nenahraditeľným východiskom k následným zovšeobecneniam a záverom antropológie i kulturológie. Niektoré elementárne informácie sa snaží priniesť a poskytnúť k ďalšiemu skúmaniu i prítomný príspevok.

Literatúra

- ČUKAN, J.: *Pramene k štúdiu a techniky výskumu v etnológii*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa 1997.
Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska I. Bratislava : Veda 1995, s. 417–418.
 KRECH, D. a kol.: *Človek v spoločnosti*. Bratislava : Veda 1968.
 ŠUSTEKOVÁ, I.: Podomoví obchodníci z Kysúc v medzivojnovom období – 1. časť – dejiny. In: *Zborník Kysuckého múzea v Čadci*, 9, 2004, s.41–70.
Sčítanie ľudu, domov a bytov 3.3. 1991. Levice : Okresné oddelenie Slovenského štatistického úradu 1991.
Zoznam predávajúcich na Levickom jarmoku v roku 1997. Levice : Mestský úrad Levice.

Informátori

- Mária Majetičová, rod. Roháčová, nar. 1958
 Eva Lenovská, rod. Roháčová, nar. 1952
 Jozef Roško, nar. 1962
 Ján Majetič, nar. 1975
 Ľudovít Fenyés, nar. 1956
 Viola Bukaiová, rod. Szarkóziová, nar. 1940
 Ľudovít Fenyés, nar. 1978
 Roman Ješko, nar. 1970
 Vladimír Kakara, nar. 1978
 Juraj Roháč, nar. 1953
 Viola Fenyéssová, rod. Bukaiová, nar. 1962

Stratený zvláštny svet alebo dokumentovanie socializmu v etnografických zbierkach Slovenského národného múzea – Historického múzea v Bratislave

Magdaléna Mrázová – Jasna Gaburová

Kľúčové slová: dokumentovanie obdobia socializmu, Slovenské národné múzeum – Historické múzeum, etnografická zbierka, sakrálne umenie, záujmová umelecká činnosť
Key words: documentation of socialism, Slovak National Museum – Historical Museum, ethnographical collection, sacral art, institutionalized hobbies

The contribution deals with conditions, approaches and results of documentation of socialism in the context of the development of the Slovak National Museum – Historical Museum and building the fund of ethnographical collections. The authors pay attention to the trends and results of work of scholars who contributed to the creation of this fund. They investigate the development of the structure and quantity of the collections and the approaches used during exhibitions after 1948. They describe practical experience and some ideas on the creation of the Museum's collections during socialism based on autopsy.

Fakt, že obdobie socializmu na Slovensku (1948 – 1989) nebolo v etnografických zbierkach Slovenského národného múzea – Historického múzea (ďalej SNM-HM) dokumentované cieľavedome a systematicky má príčiny, ktoré súvisia s vývojom budovania tejto vrcholnej muzeálnej inštitúcie Slovenska ako celku a s vývojom teoretického smerovania muzeológie na Slovensku v tomto období. Cieľom príspevku je stručne načrtnúť vývoj etnografických zbierkových fondov SNM-HM so zreteľom na obdobie po roku 1948 a priblížiť podnety a vplyvy určujúce ich obsah.

História SNM – Historického múzea a jeho zbierok

Etnografický materiál je v SNM-HM súčasťou zbierkového fondu Oddelenia dejín umenia a kultúry a tvoria ho tri hlavné celky: diela výtvarného umenia, diela úžitkovej tvorby (umelecké remeslá) a diela ľudového umenia. Toto rozdelenie vyplynulo z vývoja celého SNM, počas ktorého dochádzalo

k spájaniu a pričleňovaniu múzejných inštitúcií a k následnému pohybu ich zbierok.¹

Zberateľská a vedeckovýskumná činnosť v SNM-HM v oblasti ľudového umenia je spätá so vznikom Slovenského vlastivedného múzea (ďalej SVM). Už v dobe jeho vzniku a vo viacerých prípadoch i neskôr sa v jeho činnosti odrážali predovšetkým odborné záujmy jeho konkrétnych odborných a vedeckých pracovníkov. Boli to najmä poprední českí etnografi, ktorí veľkú časť vedeckého života prežili na Slovensku – Antonín Václavík a Vilém Pražák, i viacerí vynikajúci externí spolupracovníci múzea ako napríklad Pavel Socháň a Ján Húsek.

Prvé zápisy v prvej inventárnej knihe SVM sú z roku 1921 z pera kustóda Antonína Václavíka. Zaznamenávajú napríklad prírastky zbierkových predmetov z okolia Zvolena, ktoré dokumentujú pastierstvo, ďalej západoslovenské piesty, drevené plastiky zo západného a stredného Slovenska, podmaľby na skle zo západoslovenského tzv. salzmannovského okruhu, ale aj podmaľby zo stredného i východného Slovenska, západoslovenský odev a textil i veľkú zbierku fajáns vrátane výrobkov z holičskej manufaktúry. V. Pražák obohatil zbierky SVM o vzácnu kolekciu výšiviek zo 17.–18. storočia i textilu zo západného Slovenska z 19. storočia.

Už v škále prvých zozbieraných predmetov sa ukazuje hlavné zameranie zbierkotvornej činnosti vtedajšieho SVM, ktorá sa počas jeho existencie podstatne nemenila – terénny zber čo možno najstarších predmetov z oblasti ľudovej kultúry s dôrazom na ich výtvarnú stránku. Ostatné hmotné prejavy ľudovej kultúry vtedy sústreďovali Zemedelské a Lesnícke múzeum. Podľa stanov SVM sa zberateľská činnosť múzea mala dokonca rozvíjať s dôrazom na materiál zo západného Slovenska, predovšetkým z Bratislavskej župy.

V rokoch 1930–1936 deponoval do SVM etnografické zbierky i Krajinský úrad.² V ich rámci patrila medzi významné akvizície stupavská fajansa a v rámci nej cyklus džbankárskych prác od Ferdiša Kostku z roku 1932. Bol vyrobený na objednávku A. Václavíka.

Ďalšia časť zbierok ľudového umenia Historického múzea pochádza zo Zemedelského múzea, expozície ktorého slávnostne otvorili v roku 1930. Ich

¹ Súčasné SNM-HM v sebe kontinuuje činnosť viacerých muzeálnych ustanovizní: *Spoločnosti slovenského vlastivedného múzea, Slovenského vlastivedného múzea* v Bratislave a *Zemedelského múzea* v Bratislave (obidve založené r. 1924) i *Lesníckeho múzea* v Bratislave (založené r. 1927) a následne *Slovenského múzea* v Bratislave, ktoré vzniklo r. 1940 spojením predošlých troch inštitúcií. V roku 1961 bolo zlúčené so *Slovenským národným múzeom v Martine* do *Slovenského národného múzea* (SNM). V roku 1969 bol v rámci SNM konštituovaný *Historický ústav SNM*, ktorý sa koncom 80. rokov 20. storočia transformoval na *Historické múzeum SNM*, neskôr premenované na SNM-HM.

² V SVM existovali pod oficiálnym označením *Krajinský depozit*. Zbierky vznikli z financií poskytnutých vládou na záchranu kultúrnych pamiatok pred zničením a vyvezením. Pre Krajinský úrad ich v spomínaných rokoch kupovali Antonín Václavík, Vilém Pražák a Josef Vydra.

cieľom bolo podať obraz o histórii i súdobom stave poľnohospodárstva a v rámci neho prezentovať aj život slovenského roľníka. Zbierky agrárnej etnografie získaval vtedajší riaditeľ múzea Miloš Jurkovič vlastným výskumom a darmi. Išlo najmä o poľnohospodárske náradie, ktoré sa používalo na slovenskom vidieku ešte v období prvej Československej republiky. K týmto materiálom patrili aj lesnícke, poľovnícke a drevárske zbierky, ktoré sa budovali od roku 1927 v Lesníckom múzeu.

Zemedelské i Lesnícke múzeum začali od roku 1929 spolupracovať so SVM. Po zlúčení múzei v roku 1940 do Slovenského múzea sa národopisné zbierky stali súčasťou historicko-archeologického odboru Slovenského múzea. V múzeu začala pracovať ako kustódka vynikajúca odborníčka Alžbeta Güntherová-Mayerová, ktorá výrazne prispela k odborno-teoretickému spracovaniu zbierok. Udalosti 2. svetovej vojny však budovanie zbierkového fondu prerušili. Z celkového počtu približne 10 300 zbierkových predmetov z oblasti etnografie bolo 3183 predmetov zničených.

V roku 1948 dostalo Slovenské múzeum nový organizačný poriadok, v rámci ktorého bol etnografický materiál zahrnutý do odboru spoločenských vied a v jeho rámci do oddelenia ľudovej tvorby.

V roku 1952 nastúpila do Slovenského múzea Ester Plicková, ktorá pre toto pracovisko získavala staršie i súdobé hrnčiarske výrobky. Jednou z jej hlavných úloh bolo pripraviť vyše 1000 kusov keramiky zo zbierky Štefana C. Parráka na odkúpenie do Slovenského múzea.³ Okrem toho vyhotovila zoznamy rukopisov a ďalších materiálov z pozostalosti Pavla Socháňa.

V roku 1955 nastúpil do Slovenského múzea Ján Hanušin, ktorý zamerl pozornosť na dokumentovanie ľudovej výroby a umenia stredného a východného Slovenska.⁴ Počas svojho pomerne krátkeho pôsobenia v múzeu získal z Horehronia pomerne bohatý materiál dokumentujúci ľudové bývanie a zamestnania. Pri zbere nábytku sa zameriaval na jeho najstaršie vývojové formy.

V roku 1957 sa J. Hanušin stal riaditeľom Slovenského múzea a na miesto etnografky nastúpila Irena Murgašová-Pišútová. V tom istom roku dostalo Slovenské múzeum štatút celoslovenského vlastivedného ústavu, čím sa zmenili aj témy vedecko-výskumnej činnosti jeho pracovníkov. Objavila sa požiadavka zaoberať sa niektorou z interdisciplinárnych oblastí na rozhraní etnografie, histórie a histórie umenia. I. Murgašová-Pišútová si vybrala problematiku sklárstva na Slovensku. Pre múzeum získavala materiál, ktorý dokumentoval produkciu jednotlivých sklárskych hút. Od sklárstva prešla konti-

³ Parráková zbierka sa neskôr stala základom zbierkového fondu Západoslovenského múzea v Trnave.

⁴ Na rozdiel od SVM sa v Slovenskom múzeu mal zbierať materiál zo všetkých regiónov Slovenska.

nuálne k odbornému súpisu a analýze malieb na skle z územia Slovenska, ktoré neskôr tvorili obsah jej vedecko-výskumnej i publikačnej činnosti.

Vytvorenie SNM zlúčením Slovenského múzea v Bratislave a Slovenského národného múzea v Martine v roku 1961 zmenilo i zameranie etnografov v oboch inštitúciách. Etnografické zbierky SNM v Bratislave sa opäť začali preorientovávať na dokumentovanie ľudového výtvarného a úžitkového umenia. Náplňou činnosti Etnografického ústavu SNM v Martine bolo dokumentovať zamestnania, remeslá a život ľudu v širších aspektoch. V tejto súvislosti sa uskutočnili i viaceré delimitácie zbierok. Napríklad časť predmetov z oblasti poľnohospodárstva sa presunula z Bratislavy do Martina a časť do Poľnohospodárskeho múzea v Nitre. Viac ako polovica drotárskych zbierok sa z Bratislavy dostala do Považského múzea v Žiline.

Od roku 1963 sa zbierky ľudového umenia stali súčasťou Oddelenia dejín umenia a kultúry Historického ústavu SNM v Bratislave. Od polovice 60. rokov začala I. Pišútová dopĺňať zbierku ľudového umenia prejavmi súčasnej tvorby. Dokumentovala i neprofesionálne umenie v rôznych materiáloch na celom území Slovenska, predovšetkým ľudové rezbárstvo a maľbu na skle. Výsledkom tejto činnosti je dodnes najpočetnejšia zbierka súčasnej ľudovej a neprofesionálnej tvorby v rámci všetkých múzeí a galérií na Slovensku.

Po zmenách v roku 1989 sa pod kurátorstvom Magdalény Mrázovej začala zbierka ľudového umenia v SNM-HM dopĺňať o prejavy ľudového sakrálneho umenia. Predovšetkým išlo o drevené plastiky (vrátane rozsiahlych kolekcii ľudových betlehemov), o prejavy ľudového a neprofesionálneho maliarstva a o maľbu na skle z minulosti i od súčasných autorov.

Štruktúra a rozsah zbierok po roku 1948

Najrozsiahlejším etnografickým zbierkovým fondom SNM-HM je fond ľudového odevu a textilu, ktorý obsahuje vyše 10 000 predmetov. Väčšina z nich pochádza z obdobia po roku 1918, pričom sú v ňom však zastúpené aj posledné vývojové štádiá ľudového odevu. Odevné súčasti pochádzajú najmä zo západného a stredného Slovenska. Z iných druhov textílií je veľmi vzácna napríklad zbierka kútnic z nákupov V. Pražáka a zo Socháňovej pozostalosti.

Fajansu reprezentujú práce zo 17.–20. storočia počínajúc habánskou produkciou a končiac modranskou keramikou. Významná je zbierka vyše 500 kusov prác Ferdiša Kostku. Z novších akvizícií sú to najmä diela figuralistov Magdy a Arnošta Kostkovicov, Ignáca Bizmayera, Jozefa Franku a ďalších.

Základ pomerne bohatého zbierkového fondu malieb na skle dnešného SNM-HM vznikol v 20. rokoch 20. storočia; oživenie jeho budovania nastalo po roku 1960. V 70. a 80. rokoch sa venovala sústredená pozornosť súčasnej ľudovej a neprofesionálnej maľbe na skle. Evidovali sa jednotliví autori a priebežne sa získavali ich najvýraznejšie diela (napríklad práce Alžbety Korčovej, Dušana Benického, Valérie Benáčkovej, Michala Škrovinu, Márie

Štompachovej a Zuzany Vaňousovej). Pozoruhodná je i kolekcia obrazov súčasného rómskeho umelca Rudolfa Dzurku, ktorý svoje diela vytvára zo skleneného prášku.

Okrem malieb na skle sa do zbierok Historického múzea postupne získavali i diela z ďalších oblastí maliarskeho prejavu. K najvýraznejším dielam patria olejomaľby s baníckou tematikou Jozefa Lackoviča z Banskej Štiavnice a diela Júliusa Považana z Krupiny s baníckymi i fantazijnými motívmi, ale i olejomaľby na lepenke od Gabriela Ballaya s bratislavskými a rozprávkovými námetmi. Diela uvedených autorov sa kupovali do zbierky nielen pre ich výtvarnú hodnotu, ale aj zo zreteľom na tematiku spracúvaných námětov.

Najväčší počet zbierkových predmetov z dreva predstavujú ľudové plastiky (cca 1800 kusov). Okrem drevených sošiek z obdobia od konca 18. storočia do prvého desaťročia 20. storočia z celého územia Slovenska tvoria viac ako tretinu tohto fondu práce, ktoré vznikli od polovice 20. storočia. Ich autori boli súdobo označovaní ako nositelia ľudových tradícií. S dokumentáciou tejto tzv. súčasnej tvorby sa začalo na začiatku 70. rokov 20. storočia. V súčasnosti má SNM-HM rozsiahlu tematicky a ikonograficky výnimočnú zbierku drevených plastik, ktorá je často prezentovaná prostredníctvom výstav.

Ďalšími skupinami drevených zbierkových predmetov, ktoré boli budované už pred vznikom SNM-HM a priebežne boli dopĺňané i v druhej polovici 20. storočia, sú zbierka pastierskeho umenia,⁵ zbierka modrotlačových foriem⁶ a zbierka foriem na predtláčanie vzorov na vyšívanie.⁷

Umelecké spracovanie kovu reprezentuje v etnografickej zbierke SNM-HM súbor drôtených plastik súčasných autorov, ktorý súčasne dopĺňa zbierku dokumentujúcu drotárstvo. V zbierke ľudového umenia sa nachádza i niekoľko kováckych výrobkov z rokov 1975–1985. V tomto období sa do SNM-HM kupovali prostredníctvom ÚĽUV-u i kovové šperky ako ukážky súčasnej ľudovej tvorby inšpirovanej tradičnými technikami.

Cieľom zbierkotvornej činnosti SNM-HM v oblasti ľudového umenia a úžitkovej tvorby bolo vždy zameranie na geograficky a druho-vo zriedkavejšie zastúpené materiály a odvetvia. Vždy sa pri tom zohľadňovala nielen výtvarná, ale i historická a dokumentárna hodnota získavaných artefaktov. Snahou bolo postihnúť viaceré vývojové štádiá niektorých prejavov vo sfére ľudového umenia, ktoré v zmenených formách existujú aj v súčasnosti i nové prejavy, čerpujúce z tradičnej kultúry roľníckeho prostredia.

⁵ Napríklad v rokoch 1975–1976 sa fond črpákov rozšíril o desiatky kusov od výrobcov z Prieochodu pri Banskej Bystrici.

⁶ Z nich je pozoruhodná napríklad kolekcia celodrevených foriem s plasticky rezanými štylizovanými vzormi. Formy boli vyrobené po 2. svetovej vojne a používané v Ústredí ľudovej umeleckej výroby (ďalej ÚĽUV).

⁷ Formy používali a zrejme aj vyrábali Slováci žijúci v Sarvaši v Maďarsku, a to až do presídlenia na Slovensko v roku 1960.

Obed partizána. Ondrej Sklenka (Prievidza), 1973. Drevená plastika bola vytvorená pri príležitosti 30. výročia SNP. (Etnografické zbierky SNM-HM, evid. Č. E 16763.)

Vítanie Sovietskej armády. Jozef Gregás (Čaradice), 1965. Drevená plastika je na podstavci s nápisom : Sláva 20. výročiu oslobodenia ČSSR veľkou sovietskou armádou. (Etnografické zbierky SNM-HM, evid. Č. E 12201.)

Ranený. Viliam Meško (Bratislava), 1979. Drevená plastika vytvorená na Folklórny festival vo Východnej pri príležitosti 35. výročia SNP. (Etnografické zbierky SNM-HM, evid. č. E 20710.)

Vojak mieru. Alexander Scholz (Kremnica), 1979. Drevená plastika bola prezentovaná v Brne na výstave „Společně v boji, společně v budování“. (Etnografické zbierky SNM-HM, evid. č. E 19333.)

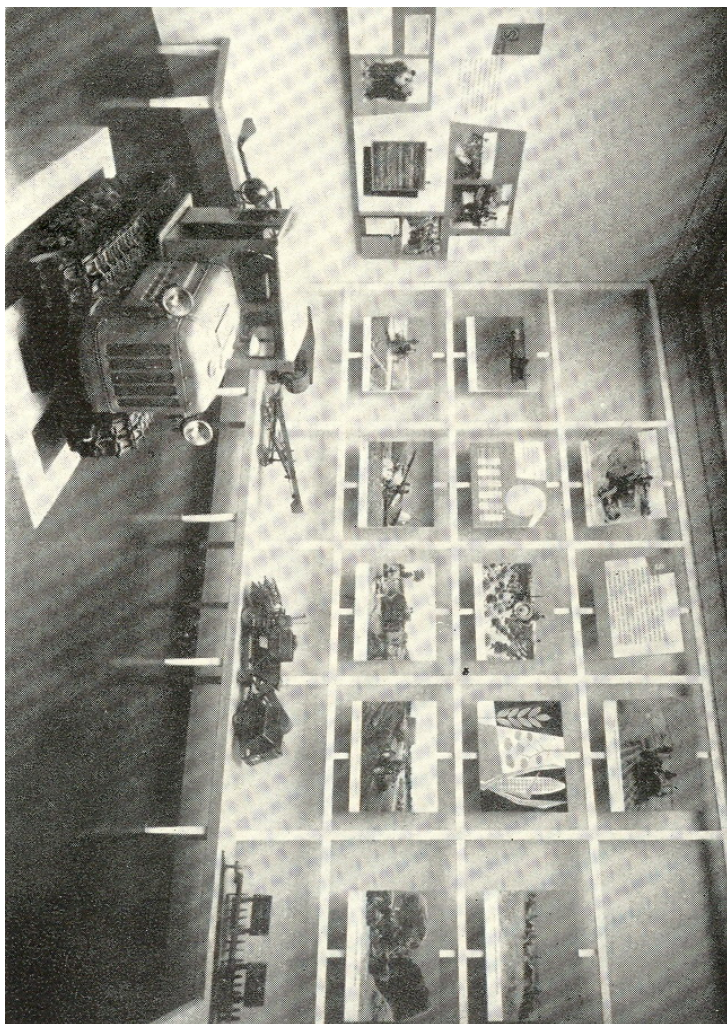
K výstavnej činnosti po roku 1948

Napriek ideologickým, tematickým a ďalším obmedzeniam vzniklo po roku 1948 mnoho faktograficky cenných výstavných podujatí. Svojím obsahom však nesmeli prekročiť limity dané vtedajším režimom a v závislosti od témy výstavy museli deklarovať nepostrádateľný význam Komunistickej strany Československa (ďalej KSČ) ako vedúcej sily v spoločnosti a správnosť jej ideí. Príkladom takejto muzeálnej prezentácie je výstava *Slovenská dedina kedysi a dnes*.⁸ Otvorená bola v SNM v Martine 8. marca 1960 „v predvečer okresnej konferencie KSČ ako záväzok pracovníkov SNM k 15. výročiu oslobodenia našej vlasti“. V prvej sieni sa nachádzali busty ideových vodcov svetového proletariátu Karla Marxa, Fridricha Engelsa a Vladimíra Il'jiča Lenina, ďalej téme výstavy zodpovedajúca literatúra a texty klasikov marxizmu-leninizmu zaoberajúce sa roľníckou otázkou. Druhá sieň znázorňovala život v pravekej zaoberajúcej sa roľníckou otázkou. Druhá sieň znázorňovala život v pravekej zaoberajúcej sa roľníckou otázkou. Druhá sieň znázorňovala život v pravekej zaoberajúcej sa roľníckou otázkou.

Nasledujúcich päť miestností bolo venovaných obdobiu budovania socializmu. V prvej z nich boli napríklad dokumenty o boji KSČ za pozemkovú reformu, fotografie z manifestácie na Staromestskom námestí v Prahe vo februári 1948, fotografie, grafy a texty dokumentujúce boj KSČ za socializáciu dediny, jej starostlivosť o zvyšovanie ideologickej a odbornej úrovne jej obyvateľov. Nasledujúce dve miestnosti boli venované socialistickej poľnohospodárskej veľkovýrobe. Mechanizácia rastlinnej výroby bola prezentovaná fotografiami poľnohospodárskych strojov, štatistikou o stúpaní ich počtu a modelmi najdôležitejších mechanizmov. Rozvoj živočíšnej výroby bol dokumentovaný modelmi, fotografiami, mapami a štatistikami. Posledné dve miestnosti boli venované životnej a kultúrnej úrovni súdobej socialistickej dediny. Jedna podávala obraz o zmenách v kultúre bývania, v zdravotnej a sociálnej starostlivosti na dedine. Okrem materiálov obsahujúcich štatistické údaje tu boli fotografie z výstavby nových dedín s hospodárskymi dvormi vysunutými mimo ich

⁸ Údaje o výstave vychádzajú z príspevku Apáthy – Hyčko 1960.

Výstava „Slovenská dedina kedysi a dnes“ (SNM Martin, 1960): pohľad do expozície rastlinnej výroby v súčasnosti (VII. sieň). Podľa Apáthy – Hyčko 1960: [obr.] 5.

obytnú zónu i zábery z vidieckych nemocníc, jaslí, škôlok, z rekreačných pobytov pracujúcich. Spôsob bývania bol dokumentovaný modelom nového domu družstevníka, interiérom obývacej izby, zábermi vnútorného zariadenia, do ktorého rýchlo prenikali moderné technické vymoženosti. V poslednej miestnosti bol prezentovaný „vzostup kultúrnej úrovne na našej dedine“, a to prostredníctvom panelov s grafmi a štatistikami o rozvoji všeobecno-vzdelávacieho i odborného školstva pre mládež i dospelých, o vzraste počtu osvetových besied a klubov, kín, divadiel, o zvyšovaní návštevnosti kultúrnych podujatí atď.

Uvedená výstava je príkladom ideologicky riadeného a selektívneho prístupu k dokumentovaniu socializmu. Prezentácia obdobia pred rokom 1948 súborom negatívnych javov a mapovanie súdobej socialistickej súčasnosti výlučne cez pozitívne, často však reálnemu životu nezodpovedajúce fakty mali politické ciele. Podriadený im bol aj odborný a vedecký prístup k obsahu, príprave i realizácii výstavy.

O praxi budovania zbierok

Na otázku, čo sa za socializmu chápalo pod budovaním múzejných zbierok tohto obdobia, je ťažké jednoznačne odpovedať. V rámci koncepcie budovania etnografických zbierkových fondov SNM-HM po roku 1948 sa táto otázka nikdy systematicky neriešila. Možno to sčasti objasniť v rámci celkového vývoja etnografie i etnomuzeológie na Slovensku. Aj v druhej polovici 20. storočia mala ešte stále v oboch disciplínach dôležité miesto retrospektívna orientácia na skúmanie a zbieranie prejavov tradičnej kultúry. Z prejavov súčasného spôsobu života sa obidve disciplíny zameriavali na tie, u ktorých bol zreteľný súvis, nadväznosť na prvky tradičnej kultúry alebo na prejavy, ktoré vznikali v dedinskom spoločenstve. Tie etnografia i etnomuzeológia dokázali uchopiť svojimi súdobými vedeckými metódami. Výrazné smerovanie ku skutočne komplexnej reflexii súčasnosti v odbore absentovalo. Záujem etnografov SNM-HM sa orientoval aj na prejavy umenia stojace medzi ľudovým a súdobým oficiálnym umením (amatérske, naivné umenie a pod.).

Limitujúcou okolnosťou bolo budovanie zbierkových fondov (a nielen etnografických a nielen v SNM-HM) na základe marxisticko-leninského chápania dejín. Zo súčasného pohľadu to bola ideologická deformácia. Základný rámec tohto chápania možno vymedziť obdobia „zlého“ feudalizmu a kapitalizmu, ktoré boli zmiatané triednymi bojmi ako základným hnacím motorom historického vývoja, a obdobím „šťastného“ socializmu. Ani v oddelení dejín SNM-HM sa však žiadna z „minulých“ etáp vývoja spoločnosti nedokumentovala komplexne. Dokumentácia sa zameriavala predovšetkým na oblasti, z ktorých bolo možné získať dvoj- a trojrozmerné zbierkové predmety (napríklad dokumentácia remesiel zbieraním cechových predmetov, dokumentácia

meštianskej odevnej a bytovej kultúry, budovanie fondu militárií, numizmatického fondu). Relatívne celistvú povahu mala dokumentácia národného hnutia do roku 1918.

Pri historickej dokumentácii socialistickej súčasnosti sa v SNM-HM postupovalo cieľovým nadväzovaním na už existujúce historické zbierkové fondy (numizmatika, militáriá, odev a bývanie atď.) a tvorbou nových fondov (napríklad fondy robotníckeho hnutia a KSČ, politických pomerov, záujmových organizácií, štátnych orgánov, do ktorých sa podľa potreby „priadzovali“ zbierkové predmety, tlač, fotografie, odznaky, plagáty a i.).

Spomenuté prístupy sa vzhľadom na chápanie etnografie ako historickej disciplíny, premietali i do budovania etnografických zbierkových fondov SNM-HM, avšak iba okrajovo. Predovšetkým preto, lebo hlavným princípom ich budovania bolo aj v období socializmu zameranie na ľudové umenie. Toto špecifické smerovanie si SNM-HM zachovalo aj vo vzťahu k vtedajšiemu Et-nografickému múzeu v Martine (napríklad rozčlenením ich zbierkovej činnosti, delimitáciou časti etnografického zbierkového fondu SNM-HM z oblasti poľnohospodárstva a remesiel do Et-nografického múzea v Martine).

Pri mapovaní prejavov ľudového výtvarného umenia v SNM-HM treba vyzdvihnúť fakt, že pri budovaní zbierkového fondu ľudového umenia sa kurátori vyhli chybe, ktorá sa často objavovala v mnohých súdobých národopisných zbierkach, a to dokumentovaniu obdobia približne od konca 18. po prvé desaťročia 20. storočia. Et-nografické zbierky SNM-HM boli budované akoby „priebežne“. Schopnosť zachytiť v zbierkových fondoch aktuálnu škálu tvorby bola vlastná I. Pišútovej, ktorá si v 60. rokoch 20. storočia uvedomila potrebu zdokumentovať vtedajší rozmach ľudovej tvorby, predovšetkým v oblasti drevo-rezby a maliarstva na skle. Vytvorila jedinečné zbierkové fondy,⁹ ktoré sú dnes vyhľadávaným študijným i prezentačným materiálom. Ich jedinečnosť spočíva o. i. v tom, že v námetoch sa odráža povaha doby vzniku, vrátane autocenzúry pri tabuizovaných témach alebo naopak prítomnosť ideologicky preferovaných tém (budovateľské námety, Slovenské národné povstanie, politické osobnosti a pod.).

Do činnosti SNM-HM v období socializmu patrilo v rámci budovania etnografických zbierok aj dokumentovanie záujmovej umeleckej činnosti (ZUČ). Tento špecifický prejav spoločensko-kultúrneho života, spätý so socialistickým životným štýlom, tvorila široká škála aktivít tanečných a divadelných súborov, spevokolov i výtvarných krúžkov. S jeho dokumentáciou sa v SNM-HM začalo v 80. rokoch 20. storočia. Zbierkotvorná činnosť sa zameriavala predovšetkým na dokumentovanie výtvarnej činnosti v rámci ZUČ. Predstavovala zvláštny fenomén, pohybujúci sa na hranici medzi tradičným ľudovým, naivným (insit-

⁹ Kolekcia drevených plastiek vznikla aj vďaka jej odbornej spolupráci v rámci súťažnej prehliadky ľudových rezbárov *Kresané do dreva* na medzinárodných folklórnych festivaloch vo Východnej.

ným) a neprofesionálnym (tzv. amatérskym) umením, pričom dochádzalo k spájaniu a neopakovateľnému prelinaniu týchto kategórií. Z oficiálneho hľadiska bol však pojem naivné či insitné umenia takmer tabu, pretože táto poloha tvorby bola považovaná za prejav západnej dekadencie. Do etnografických fondov SNM-MH sa takto pod hlavičkou štátom všestranne podporovanej ZUČ-ky dostali mnohé cenné zbierkové predmety, najmä diela súčasných rezbárov, maliarov, ale i práce z oblasti ľudových remesiel (napríklad šperky, drotárske a kováčske práce, textil, keramika a pod.). Fond obsahuje aj diela, ktoré boli svojimi námetmi či spracovaním na hranici socialisticky chápanej ľudovosti, a preto by sa nedostali do „klasických“ etnografických zbierkových fondov. Po roku 1989 tieto zbierky prirodzene splynuli s fondmi ľudového a naivného výtvarného umenia, prípadne bola ich časť zaradená do kategórie profesionálnej maľby a plastiky.

Do budovania zbierkových fondov SNM-MH zasahovala aj oficiálna tabuizácia sakrálneho umenia a náboženských tém. Zásahu na tom, že sa do zbierok múzea dostali takto tematizované diela, majú jednotlivé odborné pracovníčky – historička umenia Danuta Učnicková i etnografka Irena Pišútová, ktoré to „riskli“. Hlboké uznanie patrí aj Ladislavovi Šáškymu, ktorý ako riaditeľ SNM-HM a súčasne vynikajúci historik umenia, expert v oblasti ikonografie, držal nad akvizíciami tohto druhu ochrannú ruku. Oficiálna tendencia smerovala k dokumentovaniu náboženstva – predovšetkým kresťanstva – ako nebezpečného, škodlivého, ale už prekonaného fenoménu. V praxi to vyzeralo tak, že nákupná komisia múzea mohla kúpiť alebo získať artefakt spätý s náboženstvom v minulosti, ale v žiadnom prípade nie v prítomnosti, pretože náboženstvo už oficiálne nemalo existovať. Prejavilo sa to napríklad v tematickej škále etnografických zbierok súčasného ľudového umenia. Ľudoví umelci – maliari, rezbári – podliehali autocenzúre a diela s náboženskými námetmi ako oficiálne zakázané nezhotovali ani neponúkali. Ak sa takéto dielo objavilo, bolo v rámci stratégie jeho získania do zbierok múzea oficiálne prezentované ako reflexia spoločensky prekonaného a ideovo mŕtveho javu.

Na dokreslenie obrazu o dokumentovaní diania spätého s náboženstvom treba v období socializmu spomenúť *Múzeum vývoja spoločenského vedomia*. Vzniklo podľa sovietskeho vzoru v 80. rokoch 20. storočia v Bratislave ako súčasť SNM. Na nákup zbierkových predmetov malo k dispozícii pomerne veľký objem finančných prostriedkov. Predmety sa síce vyberali a vyhľadávali podľa spomenutého princípu, to však nevylučovalo fakt, že sa do zbierkového fondu múzea dostali aj hodnotné a vzácne artefakty z oblasti slohového i ľudového výtvarného umenia. Odborné princípy, z ktorých činnosť múzea vychádzala, dokumentuje epizóda spojená s budovaním jeho expozície. Jeden z jej tvorcov prišiel do depozitára umeleckej histórie SNM-HM s cieľom zapožičať „nejaké sochy a obrazy“. Nehodnotil ich však podľa umeleckej hodnoty či

zobrazovanej témy, ale podľa toho, ako nesympaticky a odpudzujúco daný svätec či náboženský výjav pôsobil!

Cenzúra vo vzťahu k prejavom sakrálneho umenia fungovala aj v masmédiách a tlači. Pri príprave obrazového materiálu v depozitári etnografických zbierok SNM-HM pracovníci televízneho štábu dbali na to, aby sa do záberu nedostali žiadne „sväté sochy“, ktoré boli uložené hneď pri vstupe do depozitára. V rámci národopisnej filmovej dokumentácie v exteriéri sa nsmela zachytiť veža kostola. Pri publikovaní diel ľudového umenia so sakrálnou tematikou nebolo dovolené použiť náboženské termíny, sakrálna pomenovania námetov, mená svätcov a pod. Tlak bol vyvíjaný aj s cieľom zmeniť označenia náboženských sviatkov: Vianoce mal nahradiť zimný slnovrat a Veľkú noc sviatky jari. Na výstavách ľudového umenia sa nemohlo prezentovať ľudové sakrálna umenie (postrachom boli napríklad ľudové betlehemy). Ich zaradenie do výstavnej kolekcie sprevádzal strach zo zákazu od ideologických cenzorov.

Záver

Etnografické zbierkové fondy SNM-HM, hoci boli v období socializmu budované v podmienkach ideologických usmernení a limitov, obsahujú pomerne reprezentatívne kolekcie dokladov umeleckej kultúry, ktoré nadväzovali na tradičný ľudový výtvarný prejav a vznikali v kultúrnom priestore medzi ním a súdobým profesionálnym umením. Sú dokladmi uchovávajúcimi špecifické svedectvo o zvláštnom svete tohto obdobia a ich vedecká, ale i kultúrno-historická hodnota je nepopierateľná. Za to, že sa často aj napriek svojej rozporuplnosti (napríklad ak reagovali na výzvy na angažovanú tvorbu, ktorá neraz rezignovala na princípy umeleckej tvorby) dostali do fondov múzea, treba pripísať zásluhu kurátorom etnografických fondov. Tí svojim úsilím vnímať a poznávať súdobú kultúru nie ideologickým, ale vedeckým pohľadom nedopustili, aby bol tento svet úplne stratený.

Literatúra

- ŠÁŠKY, L. a kol. 1985: Zbierky Historického ústavu SNM. In: *Zborník Slovenského národného múzea*, História 25, s. 249–341.
- APÁTHY, Š. – HYČKO, J. 1960: *Výstava „Slovenská dedina kedysi a dnes“ v Slovenskom národnom múzeu*. In: *Sborník Slovenského národného múzea*, roč. 46–54, 1952–1960, s. 199–204.

Slovensko v kontexte migrácií stredovýchodnej Európy po roku 1945 (na príklade výmeny obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom)

Magdaléna Paríková

Kľúčové slová: povojnová migrácia, adaptácia, integrácia, etnokultúrny a sociálny proces

Key words: after-war migrations, adaptation, integration, ethno-cultural and social processes

The contribution deals with a retrospective view on the research of mass migrations after the Second World War motivated by a new geopolitical organization in Europe. The author uses the example of population exchange between Hungary and Czechoslovakia in the period 1946-48 to analyze the processes of relocation and removal of population and their influence on the ethno-cultural and social development in this part of Europe. The analysis includes critical reflection of the interpretation of those processes in scholarly literature during socialism.

Po dlho očakávanom mieri, ktorý priniesol koniec 2. svetovej vojny, a v prvých povojnových rokoch sa priestor stredovýchodnej Európy stal dejiskom najväčšej a najmasovejšej migračnej vlny v modernej európskej histórii. Takmer dvadsať miliónov Poliakov, Čechov, Slovákov, Ukrajincov, Bielorusov, Litovcov, Maďarov a Nemcov muselo zanechať svoju dovtedajšiu vlasť (Németh, 1994: 84). Súčasťou tohto procesu sa stalo aj Československo, ako štát dotknutý nielen vojnovými udalosťami, ale najmä z nich vyplývajúcimi povojnovými mocensko-politickými zmenami. Jedným z dôsledkov, tak ako v ostatnej časti Európy, bolo uskutočnenie migračných pohybov smerujúcich tak do vnútra krajiny, ako aj smerom von.

V spoločenských vedách niekdajšej socialistickej časti Európy bola naliehavo aktuálna problematika migrácií prinášajúcich „prevratné“ etnokultúrne a sociálne zmeny tu žijúcich, ale i prichádzajúcich jednotlivcov a spoločností, reflektovaná vo vedeckej literatúre len sporým počtom príspevkov. Vo väčšine z nich boli udalosti spojené s presunom veľkého počtu obyvateľov po stránke faktografickej značne selektované. Preto možno súhrnne konštatovať, že začiatkom druhej polovice 20. storočia publikované práce – predovšetkým na poli histórie – sprostredkujú pohľad s akcentom na priebeh, územné

a časové vymedzenie migrácií a niektoré kvantitatívne údaje dokumentujúce najmä počty a socioprofesionálnu štruktúru migrantov z jednotlivých vln presídľovania či vysídľovania. Vyplyvalo to predovšetkým zo skutočnosti, že od 50. rokov 20. storočia patrili povojnovými udalosťami vyvolané migračné procesy (najmä ich analýza a dopad vo vzťahu k migrantom) ak nie k tabuizovaným, tak zaiste k „háklivým“ témam v štruktúre spoločenskovedného bádania. Prejavilo sa to aj nerovnomernou pozornosťou venovanou jednotlivým uskutočneným etapám migrácií, čo sa odráža aj v bibliografii prác z tohto obdobia.

V tomto ohľade nepredstavovala československá a v rámci nej slovenská historiografia v európskom kontexte žiadnu výnimku. A to napriek tomu, že územie bývalého Československa a tu odohrávajúc sa migračné procesy priam núkali vedeckej praxi za priehrdie nespracovaných, nepublikovaných a nediskutovaných otázok. Súviseli s realitou väčšinou nedobrovoľných presunov obyvateľstva a na území krajiny sa prejavili v zásadnej a viditeľnej „reštrukturalizácii“ povojnového, historicky etnicky heterogénneho spoločenstva. Podľa predvojnového sčítania obyvateľstva z roku 1930 patrili medzi najpočetnejšie minority Maďari (17,6 %) a Nemci (4,5 %). Spolu s Rusmi (vtedy sa neuvádzala ukrajinská, resp. rusínska národnosť) tvorili uvedené etnické menšiny jednu štvrtinu obyvateľstva Slovenska (*Štatistický lexikón obcí v Republike československej* 1936). Reflexia tejto očividnej zmeny v etnickej stratifikácii územia Československa, ako súdobo aktuálnej témy v spoločenskovednom bádani, by bola vyžadovala erudované analýzy a hodnotenia, čo sa však neuskutočnilo. Dotýkalo sa to nielen vyst'ahovania príslušníkov najpočetnejších, po stáročia tu žijúcich minorít (Nemcov, Maďarov, Židov), ale aj do Československa prichádzajúcich skupín obyvateľstva slovenského a českého pôvodu, podľa vtedajšej právnej praxe registrovaných ako reemigrantov, repatriantov (Kořalková 1986: 166–169). Išlo jednak o potomkov niekdajších vyst'ahovalcov zo slovenských žúp Uhorska do oblasti Dolnej zeme, jednak o migrantov odchádzajúcich v medzivojnovom období. Tí pôvodné sídla opúšťali kvôli pracovným príležitostiam ponúkajúcim sa predovšetkým v západných častiach Európy. Po pripojení Zakarpatskej Ukrajiny k Ukrajinskej sovietskej socialistickej republike išlo aj o optantov t. j. obyvateľov slovenského pôvodu uchádzajúcich sa o československé štátne občianstvo.

Azda rovnako aktuálne z hľadiska reflektovania migrácií zo strany vedy bolo aj sprostredkovanie výsledkov bádania smerom k verejnosti, ktorej sa informácie o dianí a každodennom živote v dôsledku migrácií novokonštituovaných regiónov nedostávali. Reflektovanie týchto zmien a ich dosahu na obyvateľstvo ostávalo stranou, a to najmä preto, že z pohľadu vtedajších vládnych či stranických štruktúr bol proces povojnových presunov obyvateľstva považovaný za krok realizovaný v súlade s vládnyimi a politickými rozhodnutiami. To znamenalo uzatvorený proces a realitu, ktorá nebola žiaducou témou na diskusiu. Verejnou legalizáciou týchto krokov bol predovšetkým súhlas vojnových

mocností (USA, Veľkej Británie, Sovietskeho zväzu), sformulovaný a odsúhlasený Postupimskou konferenciou v roku 1945. Súdobé historické dokumenty však poukazujú na rôznu intenzitu akceptácie navrhnutých riešení, pričom najbližšie k realizácii masového presídľovania v rámci Európy boli politické reprezentácie Ruska a Juhoslávie. Definitívne rozuzlenie ďalšieho osudu Nemcov a Maďarov avizovalo vyhlásenie Edvarda Beneša, ktorý po dohode so Slovenskou národnou radou vydal 2. augusta 1945 ústavný dekrét (Košický vládný program). Podľa neho boli občania nemeckej a maďarskej národnosti s výnimkou aktívnych antifašistov zbavení občianstva a občianskych práv, ako aj práva vzdelania v materinskom jazyku. Súčasťou represívnych opatrení bola aj konfiškácia pôdy a poľnohospodárskeho majetku. V zmysle týchto rozhodnutí bola verejnosti adresovaná informácia prostredníctvom masmédií – publikovaním materiálu Stanovisko Komunistickej strany Slovenska k otázke Nemcov a Maďarov v denníku Pravda dňa 23. júna 1945.¹ V týchto zverejnených postojoch sa premietali nové geopolitické pomery v širšom stredovýchodnom a sčasti aj južnom európskom regióne. Máme tu na mysli vytvorenie zóny vplyvu Sovietskeho zväzu na satelitné štáty (socialistický tábor), kde v rozhodujúcich otázkach smerovania politického, ekonomického a spoločenského života platili rovnaké pravidlá.

Či už z pohľadu obdobia ľudovej demokracie (po roku 1948), alebo neskoršej etapy približovania sa k ideám realizácie socialistického režimu (keď boli migrácie už ukončené) možno dnes vysloviť celkom transparentný záver, že dôsledky väčšiny povojnových masových presídlení sa už krátko po ich realizácii ukázali v porovnaní s pôvodne deklarovanými cieľmi ako kontraproduktívne. Pre účastníkov boli traumatizujúce, sprevádzané sklamaním a nespokojnosťou a ich dôsledky úplne zmenili životné perspektívy stoviek a tisícok obyvateľov. Pozitívne dôsledky bolo možné registrovať viac než skromne, a to najviac u tých obyvateľov a rodín, ktorým sa presídlenie z Maďarska, Bulharska, Rumunska a Juhoslávie ponúklo ako dobrovoľné rozhodnutie. Znamenalo nielen možnosť presídliť do krajiny predkov – na Slovensko, ale u určitej časti presídlencom aj perspektívu zlepšenia sociálnej situácie. Tá vyplynula z pridelenia pôdy (bezzemkom, alebo vlastníkom pôdy vo väčšej než ich pôvodnej výmere), ktorú zanechalo v oblasti južného Slovenska vysídlené agrárne obyvateľstvo maďarskej národnosti.

Konštatovaniam o zámeroch, priebehu a skutočnej podobe realizácie migrácií nebolo však v tomto období zo strany oficiálnych vládnych a politických

ustanovizní v Československu ani „prihodné“, ani žiadateľné vytvoriť priestor v médiách či v odborných publikáciách. Rovnako sa nezverejňovali ani opisy tvrdej reality, ktorá v jednotlivých konkrétnych regiónoch nastala po ukončení migrácií. Ako príklad konkrétneho obrazu o nedobrovoľných masových odsunoch obyvateľstva môže poslúžiť nielen veľká časť južného Slovenska, ale i severné Čechy, kde sa po 2. svetovej vojne, ale najmä po konečnom vysídlení Nemcov a následnom doosídlení vytvorili nové etnické, konfesijné, sociálne i profesijne heterogénne spoločenstvá. Dlhú tu pretrvávali problémy v procesoch adaptácie a integrácie v novom domove. K heterogenite „novosídlenecých“ lokalít Československa v 50. rokoch 20. storočia prispeli okrem prichádzajúcich Slovákov z Rumunska a Juhoslávie (prechodne i Maďarov z južného Slovenska) tiež vnútorné migrácie smerujúce predovšetkým z východnej časti Slovenska. V tomto období boli do týchto oblastí dosídlení i Rómovia.

Cieľom takéhoto politicky a administratívne usmerňovaného migračného procesu bolo dosídlenie, či vyplnenie „bielych miest“ a prisun produktívneho obyvateľstva a pracovných síl do produkčných centier, kde pred 2. svetovou vojnou žilo a pracovalo odsunuté nemecké obyvateľstvo. Čiastočnú kompenzáciu v nepriaznivej demografickej situácii niektorých vyludnených regiónov predstavovalo dosídlenie českého pohraničia maďarským obyvateľstvom z južných regiónov Slovenska. Tento politicky usmerený migračný pohyb bol však pre jeho účastníkov rovnako nedobrovoľný, ako vysídlenie Maďarov mimo republiky (Šutaj 1993). Pre istú časť osídlených Maďarov bol pobyt v českom pohraničí len dočasný. Malému počtu z nich sa podarilo ujsť, ostatným sa až približne po dvoch rokoch splnil sen o návrate do pôvodných lokalít južného Slovenska.

V realite každodennosti však zo strany oficiálnej politickej a štátnej reprezentácie prevládalo úsilie kontrolovať a usmerňovať mediálnu sféru (denná tlač, rozhlas a pod.), aby tieto udalosti neprenikli na verejnosť. To znamenalo buď o niektorých presunoch obyvateľstva vôbec „nehovoriť“ (čo v odbornej praxi znamenalo i nepublikovať), alebo informácie selektovať na minimum. Medzi prohibičné témy patrilo vysídlenie Nemcov a osudy Židov, ale aj iné vlny migrácií, napríklad vysídlenie Maďarov a príchod Slovákov z Maďarska v rámci medzištátnej Dohody o výmene obyvateľstva medzi Maďarskom a Československom. Rovnako intenzívne sa dbalo o zabránenie širšej publicity dôsledkov týchto migrácií na dotknuté autochtónne prichádzajúce či odchádzajúce obyvateľstvo. Tieto procesy sa po dlhé obdobie vo vedeckej literatúre oficiálne hodnotili a interpretovali najmä v súlade s vládnym vyhlásením o charaktere budúceho „slovanského“ Československa (Šutaj 1993: 58–59) ako nevyhnutný krok pre stabilizáciu etnickej skladby južných obcí Slovenska v prospech slovenskej národnosti na slovensko-maďarskom etnickom pome-

¹ V tomto stanovisku vydanom Komunistickej stranou Slovenska boli špecifikované ďalšie opatrenia týkajúce sa obyvateľov maďarskej národnosti. Ich súčasťou boli snahy „vyčistiť“ južnoslovenské mestá od maďarského obyvateľstva, usilovať o dôsledné vysídlenie Maďarov zo Slovenska, dbať o to, aby občania maďarskej národnosti nezastávali zodpovedné funkcie a pod. Detailnejšie pozri v práci Pariková 2001: 214.

dzi.² Súbežne s tým sa rozvíjala idea o ochrane slovenskej menšiny v Maďarsku pred asimiláciou (otázky národnostného školstva, kultivovania materinského jazyka, možnosti rozvíjania národnostnej kultúry), opretá o situáciu Slovákov v období ich existencie na území Uhorska a neskôr (po roku 1918) vzniknutého Maďarska.

V porovnaní s už spomenutými povojnovými vysídľovacími a presídľovacími procesmi v Československu bol podávaný možno relatívne „objektívnejší“ obraz situácie vo vzťahu k prichádzajúcim reemigrantom. Išlo o potomkov niekdajších vystaňovalcov „krajanov“ osídlených v diaspórach a enklávach Dolnej zeme (Rumunsko, Južoslávia), Bulharska, ako aj západnej Európy. O situácii týchto skupín, osídlených po 2. svetovej vojne v oblasti Čiech, svedčia publikačné výstupy z viacerých výskumov (Gyivicsán 1993; Heroldová 1985; Kroupková 1979; Moravcová 1991; Nosková 1994; Valášková 1982). Ako ďalej uvedieme, ani tento proces sa nevyhol negatívnym dôsledkom na presídlené obyvateľstvo a spoločenstvo „prijímajúcich“ lokalít.

Neskôr, začiatkom 70. rokov, predsa len začala problematika povojnových migrácií formou štúdií a knižných publikácií prenikať aj za hranice kabinetných diskusií, i keď s akcentom len na niektoré vybrané (rozumej menej problémové) otázky. V interpretáciách povojnových dejinných udalostí a rozhodnutí spravidla prevládal „poslušný“ štýl a ich „kompromisný“ tón výkladu sa prikláňal k oficiálnej línii vládných a straníckych grémií. Napriek mnohým hodnotným štatistickým údajom, ktorých hodnovernosť je nepopierateľná (vychádzali z evidencie Československej presídľovacej komisie (ďalej ČSPK), ktorá sústreďovala žiadosti konkrétnych záujemcov o presídlenie), prinášali tieto príspevky spravidla len jednostranné konštatovania alebo torzovité zdôvodnenia a vysvetlenia. Vyhýbali sa „horúcim“ otázkam, neponúkali priestor k serióznejšej analýze a ďalšej práci (Bobák 1971). Ako príklad uvádzame napríklad prílišný akcent iba na národnú príslušnosť tých, ktorí sa hlásili za Slovákov a ktorí sa presídlili do Československa (na Slovensko) napriek tomu, že mnohí už neovládali slovenský jazyk; nezohľadňovanie sociálnych a ekonomických kontextov pri interpretácii motívácií prihlásenia na presídlenie z Maďarska, a to napriek tomu, že boli k dispozícii údaje jednoznačne svedčiacie aj o celkom pragmatických podnetoch v očakávaní zlepšenia ich sociálnej situácie po presídlení do Československa (pozri tabuľku v prílohe). Napokon

² „Predsedníctvo konštatuje, že lúnia očisty Slovenska od Nemcov a Maďarov, lúnia budovania ČSR ako slovanského štátu bez národnostných menšín musí byť dôsledne energicky a bez kolísania vykonávaná. Uznesenia z dnešnej porady (konanej 16.6. 1945) nesmú byť východiskom k tomu, aby sme prekážky pri uskutočňovaní tejto našej národnostnej politiky s ozajstným boľševickým elánom odstránili a prekonalí“ (Bobák 1996: 50).

absentovala aj presvedčivejšia reflexia širších súvislostí vyplývajúcich zo zmenenej geopolitickej situácie v tejto časti Európy.

V 80. rokoch 20. storočia nastal určitý pokrok v sprístupňovaní údajov o povojnovom pohybe obyvateľstva z Československa a doň, ako aj v odbornom prístupe k niektorým témam sprostredkujúcim pohľad na viac ako dve desaťročia spolužitia obyvateľstva v novokonštituovaných – napospol etnicky, sociálne a konfesijnálne diferencovaných – spoločenstvách. Bolo publikovaných niekoľko odborných štúdií a k téme povojnových migrácií bola usporiadaná konferencia v Sobotíne (príspevky boli publikované v roku 1986 v zborníku *Etnické procesy v pohraničí*).

Povaha a spôsob realizácie povojnových migrácií, ktoré v prevažnej väčšine odôvodnene nesú prívlastok „nedobrovoľné“, sa od polovice 90. rokov stali nielen témou verejných celospoločenských diskusií. Dostali sa aj medzi prioritné výskumné problémy početných projektov riešených v Nemecku, Poľsku, Čechách, na Slovensku, v Maďarsku, Rakúsku a ďalších dotknutých krajinách Európy. Na konferencii venovanej tejto problematike usporiadanej pod názvom *Zwangsmigration und neue Gesellschaft nach 1945* v roku 2004 v Mníchove svedčilo zastúpenie referentov i obsah príspevkov jednoznačne o tom, že masové nedobrovoľné presídľovanie neobišlo ani jeden kút Európy (zborník sa pripravuje do tlače). Prednesené fakty a ich konkrétna analýza priniesli nielen nové poznatky, ale i tu už spomenuté konštatovanie o dlhodobej absencii vedeckej produkcie korektne analyzujúcej nielen jednotlivé migračné prúdy a ich dôsledky.

K aktualizácii spoločenského a vedeckého záujmu o tému migrácií v 90. rokoch prispela o. i. tiež skutočnosť, že dôsledky a dlhodobé vplyvy na postmigračné spoločenstvá neboli dovtedy v jednotlivých krajinách socialistickej časti Európy vyčerpávajúco vedecky tematizované a zo strany oficiálnych ustanovizní verbalizované. Osobitnú otázku „rehabilitácie“ tejto problematiky v spoločenskovednej oblasti predstavuje obohatenie metodologických prístupov k získavaniu údajov i analýze migračných procesov (a to tak v archívnom výskume dlho neprístupných materiálov, ako aj v získavaní recentného materiálu od priamych účastníkov migrácií). Významnú úlohu zohralo etnologické bádanie využívajúce kombináciu kvantitatívnych a kvalitatívnych metód výskumu, ako aj s vhodnou aplikáciou metód oral history, naratívnej (biografickej) metódy a case study. Viaceré publikované práce (napríklad o vysídlení Maďarov zo Slovenska) znamenali pre objektivizáciu poznatkov o týchto procesoch evidentný posun dopredu (Lukáčsová – Kusá 1995; Paríková 1992; 1994; 1996; 2001).

Výmenny obyvateľstva medzi Maďarskom a Československom sa uskutočnili v rokoch 1946–1948. Tak ako iným vlnám presunov, ani tejto sa zo strany spoločenskovedného bádania spočiatku nevenovala dostatočná pozornosť a najmä objektivizujúca analýza. Skôr než sa zmienime o publikačných peripe-

tiách sledovanej problematiky, považujeme za dôležité upozorniť na fakt, že v prístupoch vedcov z oboch štátov k hodnoteniu a analýzám jednej fázy povojnových migrácií, ktorá vyústila v obojstranný migračný prúd medzi Československom a Maďarskom, existujú rozdiely. Týkajú sa nielen pojmoslovía, ale i hodnotenia tohto procesu. V slovenskej literatúre sa v súvislosti s migráciou obyvateľov slovenského pôvodu z Maďarska do Československa stretávame s pojmom *presídlenie* a v súlade so súdobou právnou praxou i s pojmami *re-emigrácia*, *repatriácia* (Kofalková 1986: 166–169; Bobák 1996; Čierna-Lantayová 1992; Šutaj 1996). Naproti tomu v publikovaných prácach maďarskej vedy sa najviac používa termín *výmena obyvateľstva* („lakósságcsere“, „népcseres“) (Kurgler 1994). Zriedkavejšie sa využívajú pojmy *presídlenie* („áttelepítés“), *osídľovanie do vnútra* („betelepítés“), *vysídlenie* („kitelepítés“) a *repatriácia* („repatriáció“) (Mazán 1993). Obidve na migráciách zúčastnenej strany odlišne interpretujú tento proces i v rovine štátnej a politickej. Je to viditeľné nielen v odbornej literatúre, ale prenáša sa to aj do mienky a sociálneho (najmä rodinného a príbuzenského) zázemia migráciami dotknutých jedincov. Toto tvrdenie sa opiera o poznatky z terénneho výskumu tak v obciach južného Slovenska (Svätý Peter, Nesvady, Pribeta, Dvory nad Žitavou), ako i v Maďarsku (Kiskörös, Békešská Čaba, Oskü i ďalších v tomto mikroregióne). Zo strany maďarských autorov prevláda pri opisoch situácie „rezervovaný“ postoj, časté sú kritické hodnotenia a názory, postavené na jednostrannej analýze tohto obdobia: poukazujú na nespravodlivé a diskriminačné opatrenia súvisiace s vysídlením občanov maďarskej etnickej príslušnosti zo Slovenska (Janics 1994; Kugler 1994; Mazán 1993). Zjavný je aj akcent na oficiálne deklarovanú „filozofiu“ výmeny obyvateľstva sformulovanú ako princíp recipacity (snaha o rovnovážny počet migrantov na oboch stranách (Maďarov i Slovákov) i zhodu ich majetkovej situácie (pozri tabuľku v prílohe). Rešpektovanie tohto princípu, ktoré malo priniesť spravodlivosť na oboch stranách, však zlyhalo už v základnej premise procesu výmeny obyvateľstva medzi Maďarskom a Československom. Skrivodlivosť spočívala v tom, že kým na strane obyvateľov slovenskej národnosti prejavujúcich vôľu presťahovať sa na územie Československa to bol akt dobrovoľný, u obyvateľov maďarskej národnosti žijúcich v kompaktných Maďarmi osídlených obciach slovensko-maďarského etnického pomedzia išlo o odchod nedobrovoľný a výlučne politicky motivovaný. Vysídlenie príslušníkov maďarského etnika sa ako celkový problém dávalo do súvislosti s povojnovou pozíciou Maďarska (zosobňovaného v tomto období jeho fašistickým vodcom Hortym) na strane porazeného hitlerovského Nemecka. Prežíva v názoroch jedincov aj naďalej ako uplatnenie princípu kolektívnej viny, s čím sa prevažná časť Maďarov nevie zmieriť. Tento moment má analogické prejavy aj vo vzťahu k nemeckému etniku a vysídleniu jeho príslušníkov z viacerých štátov strednej a juhovýchodnej Európy v tom istom období. Kým akt verejného ospravedlnenia sa Nemcom zo strany najvyššej repre-

zentácie štátu bol realizovaný, táto forma vyjadrenia voči strane maďarskej sa neuskutočnila. Kritický názor na vysídlenie Maďarov z Československa sa dlhodobo ustálil i vo vedomí širšej a časti odbornej verejnosti.

Realita výmeny obyvateľstva kodifikovaná bilaterálnymi medzištátnymi dohodami sa na oboch stranách periodicky ocitá aj v kontextoch „živého“ politického diania, a to nezriedka i zo zorného uhla dávnejších historických udalostí. Spôsobila to zaiste i dlhá odmlka a nedostatok „guráže“ otvorene analyzovať toto zložité obdobie. Verejnosť je neraz svedkom mnohých diskusií, prebiehajúcich na odbornej úrovni, ale i dialógov predstaviteľov politických reprezentácií na rôznom stupni, kde sa popri často celkom odlišných témach v rozhovore objaví otázka revízie Trianonskej dohody či prehodnotenia kľúčových povojnových politických rozhodnutí (Benešove dekréty a ich tragické konsekvencie voči maďarskej/nemeckej menšine). Napriek serióznej vedeckej analýze (Šutaj 1991) diskutabilným bodom zostáva povojnový proces „reslovakizácie“ (úradná zmena etnickej príslušnosti), umožňujúci tým občanom maďarskej etnickej príslušnosti, ktorí ho „prijali“, vyhnúť sa presídleniu. „Neuralgickým“ je i obdobie okupácie južného Slovenska vojskom Hortyho režimu po Viedenskej arbitráži, ako aj postoj a národnostná politika voči slovenským krajanom žijúcim na území Maďarska. Objektívne sa ich snaží reflektovať nielen historická veda, ale i slovenská politická reprezentácia. Reflexia reality výmeny obyvateľstva má dodnes, napriek šiestim desaťročiam, ktoré uplynuli od jej uskutočnenia, nepriamy negatívny dopad na spoluzitie a vzájomné kontakty príslušníkov maďarského a slovenského etnika. Zasahuje nielen interpersonálnu či familiárnu úroveň, ale rôzne odkazy v tomto zmysle nezriedka „zaznievajú“ i na vyššej úrovni (napríklad pri kontaktoch politických, najmä národne orientovaných strán, alebo volebnom súperení na všetkých úrovniach). Ukončenie či vysvetlenie obvinení alebo vzájomných výhrad čaká na ochotu viesť diskusie na úrovni reprezentantov vlád oboch štátov. O tom, že reflexie minulosti nebyvajú vždy jednoznačné a nemusia prispieť k vzájomnému pochopeniu svedčia napríklad komentáre k výstave (usporiadanej v septembri 2006) pripomínajúcej 60. výročie deportácie Maďarov zo Slovenska na pôde Európskeho parlamentu v Bruseli. Ak predstaviteľ slovenskej vlády tlmočí názor, že „táto výstava dezinterpretuje slovensko-maďarské politické vzťahy“, tak europoslankyňa za Stranu maďarskej koalície sa vyjadruje, že „výstava je zostavená z dobových dokumentov a teda nemôže falšovať dejiny“ (Výstava k 60. výročiu... 2006 : www.sme.sk...). Zúčastnené strany sa v dennej tlači usilujú tlmočiť názory, ktoré sa opierajú o vnímanie a interpretáciu historickej skutočnosti – Dohody o výmene obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom. Jej nedôsledná realizácia a nedodržanie stanovených pravidiel zanechali v historickej pamäti dotknutej generácie a ich potomkov ako dedičstvo niekoľko desaťročí trvajúci pocit nespravodlivosti. Pre objektivizáciu treba podotknúť, že aj u reemigrantov (dobrovoľných presídlencov) a ich potomkov pretrváva pocit, že usídlenie

z Maďarska prichádzajúcich krajanov nebolo na Slovensku realizované dôsledne. O tom svedčí napokon i odchod mnohých z nich už krátko po presídlení do iných oblastí Slovenska.

Prehľadové práce i špeciálne historické štúdie venované pred rokom 1989 problematike povojnových výmen obyvateľstva (Bobák 1971) prinášajú síce súhrnné konštatovania, absentujú však analýzy ponúkajúce komplexnejší pohľad na ich širšie etnokultúrne, sociálne a politické kontexty. Sčasti to vyplýva z už spomínaného súdobého zorného uhla marxisticky determinovanej historiografie, ktorá sa napriek uvoľneniu napätej atmosféry po Stalinovej smrti (1953) nedokázala vymaniť z oficiálnej rétoriky. V prípade etnológie absencia spracovávaní týchto otázok súvisí predovšetkým s preferenciou iných bádateľských tém. Autorku príspevku upútalo riešenie problematiky procesu výmeny obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom s hlbším záberom na etnologické aspekty pri opakovaných návštevách južného slovensko-maďarského etnického pomedzia. Pri kontaktoch s obyvateľmi jednotlivých obcí tento výsek dejín veľmi často a živo rezonoval v rozhovoroch s tamojšími obyvateľmi slovenskej a maďarskej národnosti. Ešte v čase výskumu začiatkom 90. rokov 20. storočia charakterizoval tu žijúce spoločenstvá veľký podiel reemigrantov (s prevažujúcim počtom prichádzajúcich z Maďarska, ale i Rumunska), autochtónne osídlení Slováci a Maďari a napokon i značný počet rodín vysídlených príslušníkov maďarského etnika. Keďže ešte žila generácia priamych svedkov i účastníkov povojnových výmen obyvateľstva, interpretácia nimi prežitých rokov niesla znaky relatívnej aktuálnosti a nesprostredkovaných skúseností. Záujem o ďalšie prehĺbenie vedomostí a zber konkrétnych údajov podnietila nielen nespracovanosť tejto problematiky, ale i názorová pestrosť v spomienkových rozprávaniach priamych účastníkov a svedkov, ktoré ponúkali konkrétne doklady k analýze. V neposlednom rade zaujala pozornosť autorky i ponúkajúca sa príležitosť prispieť k objasneniu niektorých otázok súvisiacich s týmto úsekom spoločných dejín Maďarov a Slovákov. Koncepcia etnologického výskumu vykonaného začiatkom 90. rokov sa opierala o dôkladne preštudované publikované (slovenské i maďarské) práce. Možnosť prikrčiť k takto zameranému výskumu a realizovať ho v materinskom jazyku oboch na tomto procese zainteresovaných skupín obyvateľstva – Slovákov i Maďarov – stáli pri počiatkoch práce v teréne. Analýza poznatkov získaných prevažne od respondentov priamo zúčastnených na výmene obyvateľstva dovolila formulovať závery na príklade dvoch vybraných okresov južného Slovenska (Nové Zámky a Komárno). Zachytené protirečivé prejavy integračných a dezintegračných procesov spoločenstiev je často možné interpretovať ako priamy dôsledok vlny povojnovej migrácie.

Vlastnému presídľovaniu v prostredí Slovákov v Maďarsku predchádzalo informovanie obyvateľstva nielen o samotnej možnosti rozhodnúť sa pre presídlenie, ale tiež o ekonomických perspektívach v novom domove, o pred-

nostiach z hľadiska očakávania zlepšenia národnostnej realizácie a ukončenia asimilačných tlakov voči menšine v Maďarsku. Masívne agitácie trvajúce 6 týždňov boli vykonané v roku 1946 v 16 obvodoch Maďarska osídlených Slovákami. Vyústili do vlny spontánneho záujmu o presídlenie, hoci obsahovali množstvo nerealizovateľných príslubov. Najväčší záujem sa podľa výsledkov Československej presídľovacej komisie prejavil u sociálne menej solventných vrstiev agrárneho obyvateľstva a námedzných poľnohospodárskych robotníkov. V prostredí Budapešti, Ostrihomu a Békešskej Čaby oslovila agitácia osobitne neagrárne vrstvy obyvateľstva deklarujúceho slovenskú národnosť. Boli to remeselníci, baníci, zamestnanci v doprave, ale aj úradníci. Na agitácii sa priamo zúčastňovali významné slovenské osobnosti (Július Dérer, Samuel Osuský), vedúci predstavitelia Antifašistického zväzu Slovanov, zástupcovia kultúrnej sféry či hudobné súbory zo Slovenska. Príťažlivo vyznievali i ekonomicky „ladené“ formy agitácie o možnostiach práce v priemysle. V neposlednom rade to bola i ponuka pridelovania poľnohospodárskej pôdy, čo bolo zvlášť lákavé pre vrstvu nesolventných a menej majetných záujemcov o presídlenie.³ Heslá „Mať volá“ a „Vráťte sa do svojej vlasti, matka vás volá“ apelovali na rozhodnutie v Maďarsku žijúcich príslušníkov identifikujúcich sa so slovenskou etnickou príslušnosťou presídliť na Slovensko. Obsah agitačných podujatí vytváral predstavu o zlepšení podmienok pre deklarovanie a realizáciu prejavov národného povedomia, pre slobodný kultúrny a jazykový rozvoj.

Skutočný výsledok sa prejavil v realite celkovej postpresídľeneckej klímy lokalít po presídlení tak vo východiskových lokalitách reemigrantov v Maďarsku, ako aj v novej vlasti: 1) Pôvodné, ešte aj v čase po 2. svetovej vojny relatívne kompaktné Slováckymi osídlené enklávy (predovšetkým na Dolnej zemi, ale aj v severnom Maďarsku – napríklad Öskü – Eška) sa odchodom reemigrantov oslabili a vytvorili pôdu pre rýchlejšiu asimiláciu s okolitým maďarským obyvateľstvom (Gyivicsan 1993: 114). 2) Prejavom dezintegrácie na Slovensku sa stalo disperzné osídlenie reemigrantských rodín spolu s nekompetentne riadeným etapovitým presídlením z rôznych oblastí Maďarska do jednej, prevažne maďarským etnikom osídlenej obce. Tieto skutočnosti vyústili napokon do prispôsobovania sa majoritnému etniku najmä v jazykovej komunikácii. Výrazne k tomu prispela i bilingválnosť slovenských reemigrantov. V agitačnej rétorike obsiahnuté prísluby nechali na seba dlho čakať a mnohé presídlené rodiny riešili svoju budúcnosť odchodom z týchto obcí do oblastí, kde našli očakávané slovenské „zázemie“. Dialo sa tak najmä vďaka pracovným náborom v období nastupujúcej industrializácie Slovenska v 60. a 70. rokoch 20. storočia (Zlaté Moravce, Prievidza, Nováky).

³ Pozri príloha č. 3, 4 a 5 v práci M. Paríkovej (2001: 216–219). Súdobé dokumenty poukazujú na ekonomické motivácie odchodu obyvateľstva deklarujúceho slovenskú etnickú príslušnosť do Československa.

Liknavé tempo transportu migrantov na oboch stranách bolo spojené aj so psychickým utrpením. Často sa obe skupiny stretávali, presídlenci nachádzali odchádzajúcich ešte v pôvodných sídlach, vo dvore domu, ktorý opúšťali cestou do „nového domova“. Presídlenie sa nevyhlo ani konfrontáciám a vzájomným obvineniam, pri ktorých dominoval pocit bezprávia nad realitou nedobrovoľného presídlenia. K veľmi prínosným patria zistenia, vo výskumnom materiáli vyjadrené priamou rečou respondentov, že naznačené napätia boli menej prejavom skutočnej etnickej intolerancie alebo neporozumenia. Dôvody spočívali skôr v bolestivých zmenách dovtedy kompaktných, uzavretých spoločenstiev a prejavy napätia pramenili v opozite *my a tí cudzí* (iní). Jednoznačným dôvodom určitých napätí či intolerancie bolo i nedobrovoľné opustenie rodinných príslušníkov, dlhoročných susedov, „zanechanie“ rodiska a vedomie, že „uprázdnené“ miesto (dom, hospodárska usadlosť) bude prisúdené inému. Ako sa pri viacerých výpovediach respondentov potvrdilo, v tejto súvislosti prestala byť etnická príslušnosť dominantná, preto ju nemožno označiť ako konflikt vyvolávajúcu.

Na nie menej významnú úlohu kontinuity či diskontinuity spoločenstiev postihnutých masovými migráciami upozornili výskumy aj vo vzťahu k hlavnému zdroju obživy. Ten v tejto oblasti do rokov nastupujúcej socialistickej industrializácie (keď sa vybuďovali viaceré výrobné podniky, napríklad výroba chladničiek Calex v Nových Zámkoch či lodenica v Komárne) spočívalo v agrárnej produkcii. Reemigrantom z Maďarska bola pridelená poľnohospodárska pôda po vysídlených Maďaroch alebo konfiškovaná pôda veľkostkárov a majiteľov väčších poľnohospodárskych podnikov z radov židovského obyvateľstva. Motiváciou na presídlenie bolo pre veľkú časť Slovákov zlepšenie ekonomickej situácie po pridelení kvalitnej úrodnej pôdy. Mnohí z nich však boli po príchode vďaka nedostatku skúseností a poľnohospodárskeho náradia konfrontovaní s neúspechom. V súlade s hodnotovým systémom rurálneho spoločenstva, kde vlastníctvo pôdy zabezpečovalo vysoký sociálny status, sa reemigranti síce ocitli v pozícii príslušníkov vyššej sociálnej vrstvy, bolo to však iba na krátky čas. V dôsledku makroekonomických udalostí smerujúcich k vytvoreniu socialistickeho tábora v Európe sa začiatkom druhej polovice 20. storočia v prevažnej väčšine okolitých štátov „naštartoval“ proces kolektivizácie poľnohospodárstva, ktorý zastihol aj Československo. Napriek odlišným časovým reláciám a praktikám uplatňovaným pri zoštátnení súkromného vlastníctva vo sfére agrárnej produkcie v krajine ako celku, sa proces dotkol južných oblastí Slovenska už začiatkom 50. rokov 20. storočia. A to najmä preto, že išlo o regióny s vysokou bonitou pôdy a oddávna prosperujúcou agrárnou produkciou. Tento makroekonomický zásah do organizácie a vlastníckych vzťahov markantne zasiahol aj novovytvorené spoločenstvá pôvodných a presídlených obyvateľov. Napriek odmietavým postojom vlastníkov súkromných poľnohospodárskych podnikov nastal postupne zlom, ktorý prinie-

sol vonkajšiu nivelizáciu v sociálnej stratifikácii tu žijúceho obyvateľstva. Aj s odstupom niekoľkých desaťročí po týchto udalostiach (v čase terénnych výskumov v 90. rokoch 20. storočia) pretrvali názory o väčšej miere „dobrovoľnosti“ reemigrantov – presídlencov odovzdať pôdu do jednotných roľníckych družstiev. K nim sa pripojili sociálne nižšie vrstvy roľníkov-starousadlíkov. Pri výskume reemigranti argumentovali rýchlejšie odpútanie sa od pôdy tým, že im bola pridelená po príchode na Slovensko a „nebola to dedovizeň“ (Svätý Peter, okres Nové Zámky).

Na druhej strane strata pôdneho súkromného vlastníctva, ktorá postihla všetkých bez rozdielu pôvodu či etnickej príslušnosti, priniesla do týchto spoločenstiev viaceré integračné prvky. Novovytvorené pracovné kolektívy a produkčné jednotky (jednotné roľnícke družstvá a štátne majetky) postupne vytvárali priestor pre intenzívnejší kontakt pôvodného obyvateľstva a reemigrantov, čím sa otvorila cesta pôsobeniu integračných tendencií a sociálne kontakty získali novú kvalitu.

Negatívnejšie dôsledky v spoľuzití vyvolala strata štátneho občianstva u obyvateľstva maďarskej národnosti bezprostredne po vysídlení Maďarov. Toto cielené diskriminačné opatrenie zo strany štátu sledovalo stratu volebného práva pred v tomto čase (1946) aktuálne sa blížiacimi voľbami. Negatívne sa však odrazilo predovšetkým vo formovaní podoby budúceho spoľuzitia novovytvárajúcich sa spoločenstiev. Bezprostredne potom nasledovalo pozastavenie výučby v maďarskom jazyku (Gabzdilová, 2006) a proces reslovakizácie (úradnej zmeny či zrieknutia sa etnickej príslušnosti) obyvateľstva maďarskej národnosti. O reslovakizáciu sa mohli uchádzať: 1) osoby, ktoré sa pri sčítaní obyvateľstva v roku 1930 hlásili k slovenskej, českej alebo inej slovanskej národnosti; 2) osoby, ktoré sa k tejto národnosti hlásia a dnes sú slovenského, českého alebo iného slovanského pôvodu. Pre možnosť uchádzať sa o zmenu etnickej príslušnosti pribudli však i ďalšie podmienky: uchádzačom nesmelo byť dokázané previnenie proti Československu, členstvo vo fašistických maďarských politických stranách alebo organizácii a napomáhanie maďarizácii. Skutočnosť, že „ponuka“ možnosti zmeny národnosti nebola jednoznačná, potvrdzuje uplatňovanie tzv. vylučovacích dôvodov pri reslovakizácii, ako aj ďalších kritérií. Dokumentujú to kvantitatívne údaje: zo 135 317 žiadostí (predstavujúcich 410 820 osôb) bolo zamietnutých 84 141 a reslovakizovalo 362 679 osôb (Šutaj 1993: 142). Možnosť k návratu či deklarovaniu pôvodnej etnickej príslušnosti nastala po uvoľnení politickej klímy vyvolanom úmrtím Stalina, čo u obyvateľstva našlo pozitívny ohlas.

Proti týmto sprievodným znakom výmeny obyvateľstva možno azda pozitívnejšie nazerať na otázku konfesionalnej bázy, ktorá presídleným Slovákom z Maďarska ponúkla v skúmaných obciach relatívne „pohostinnú“ pôdu. Ich obyvateľstvo patrilo napospol k protestantským veriacim – evanjelikom a baptistom. Nebola to len identická konfesionalná báza, ale i existencia boho-

služobných stánkov a duchovných, ktorí prichádzajúcim poskytovali nielen náboženskú podporu, ale aj pomoc pri každodenných administratívnych úkonoch, nadväzovaní kontaktov a pod. Uvedené zázemie pomohla vytvoriť ešte v 20. rokoch 20. storočia prebiehajúca kolonizácia tejto časti Slovenska skupinami protestantského obyvateľstva z chudobných a klimaticky nežičlivých oblastí severného Slovenska. Náboženská príslušnosť tak dopomohla nadviazaniu vzťahov starousadlíkov a novopristáňovaných reemigrantov a integrácii spoločenských skupín. Slovenský jazyk si dlhšie uchovali príslušníci baptistického vierovyznania než evanjelici augsburského vyznania, ktorí rýchlejšie prijímali bohoslužby v maďarskom jazyku. V niektorých obciach (napríklad Nesvady, okres Komárno) sa v priebehu desaťročí vytvorila neobvykle heterogénna konfesijná štruktúra (napríklad v obci s počtom niečo cez 3 000 obyvateľov žili v 90. rokoch 20. storočia popri veriacich rímsko-katolíckeho vyznania, evanjelickej-augsburskej a evanjelickej-reformovanej cirkvi, baptistov, Svedkov Jehovových i počtom malé komunity zviazané so sektami).

Do akej miery dovoľujú výsledky výskumov realizované na malom území objasniť rozsah a dôsledky geopolitickými zmenami v Európe vyvolaných migračných pohybov na Slovensku, prenecháme reflexii čitateľa. Cieľom príspevku bolo poukázať na charakter etnokultúrnej a sociálnej transformácie a zmeny uskutočnené nie z vôle tu žijúceho obyvateľstva. Išlo o hranice prekračujúce procesy, pohyby realizované na rozsiahlom teritóriu Európy. Ich dôsledky sa, aj vďaka nevhodnosti riešiť ich alebo aspoň diskutovať v období niekoľko desaťročí trvajúceho socialistického režimu, hromadili. Poslúžia niektoré zo sprievodných negatív, ktorým sme venovali v príspevku pozornosť, ako príklad pri riešení dôsledkov migrácií, ktoré sú opäť aktuálnym problémom súčasných sociálnych procesov, a to nielen v reláciách európskych?

Literatúra

- BOBÁK, J. 1971: Výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom (1946–1948). In: *Slováci v zahraničí*, 1, s. 70–89.
- BOBÁK, J. 1996: *Maďarská otázka v Česko-Slovensku (1944–1948)*. Bratislava. 119 s.
- ČIERNA-LANTAYOVÁ, D. 1992: Political and Human Aspects of the Repatriation of Slovaks from Hungary. In: *Human Affairs*, s. 173–182.
- Etnické procesy v pohraničí (Spoločnosť a kultúra zv. 2)*. Etnické procesy 3. Praha : 1986.
- HEROLDOVÁ, I. 1985: Současné etnické procesy v pohraničí českých zemí. In: *Český lid*, 2, s. 58–64.
- GABZDILOVÁ, S. 2006: Diskriminácia nemeckého a maďarského obyvateľstva na Slovensku po druhej svetovej vojne v oblasti školstva a vzdelania. Človek a spoločnosť. Štúdie a články. www.saske.sk
- GYIVICSÁN, A. 1993: *Anyanyelv, kultúra, közösség*. Budapest : A magyarországi Szlovákok. 343 s.

- JANICS, K. 1994: *Roky bez domoviny. Maďarská menšina na Slovensku po druhej svetovej vojne 1945–1948*. Budapest.
- KOŘÁLKOVÁ, K. 1986: Reemigrace krajanu jako součást migračních změn v Československu po druhé světové válce. In: *Etnické procesy v pohraničí českých zemí po roce 1945 (Společnost a kultura zv. 2)*. Etnické procesy 3. Praha, s. 162–174. Košický vládní program. In: *Dokumenty moderní doby*. Praha 1978.
- KROUPKOVÁ, L. 1979: K etnografickému studiu malé etnické skupiny slovenských reemigrantů – skláru (Sňatečnost – rodinné vztahy). In: *Český lid*, 66, s. 21–29.
- KUGLER, J. 1992: *A magyar-csehszlovák lakósságcseré délkelet – Alföldi története és népességföldrajzi vaonatkozásai*. Rukopis dizertačnej práce. Békéscsaba. 250 s.
- LUKÁČSOVÁ, M. – KUSÁ, Z. 1995: Interpretácia súčasného slovensko-maďarského súžitia a rodinná pamäť. (Prípadová štúdia rodinných histórií obyvateľov národnostne zmiešaného sídla.) In: *Sociológia*, 5–6, s. 373–385.
- MAZÁN, M. 1993: Vízatelepítés vagy repatriáció. In: *Népszabadság*, 15.12.1993, s. 23.
- MORAVCOVÁ, D. 1991: Poroměny kritérií výběru manželského partnera u rudohorských Slováků v českém pohraničí. In: *Slovenský národopis*, s. 274–288.
- NÉMETH, I. 1994: A németh lakósság menekülése és áttelepítése Európában (1944–1949). In: *Migráció a Kárpát-Medencében*. Békéscsaba, s. 84–101.
- NOSKOVÁ, H. 1994: Sloveňští reemigranti z Maďarska v novoosídleném prostředí západních Čech. In: *Slováci v zahraničí*, 17, Martin, s. 43–54.
- PARÍKOVÁ, M. 1992: Procesy integrácie slovenských repatriantov v obciach južného Slovenska. In: *Etnokultúrny vývoj na južnom Slovensku*. Bratislava, s. 104–115.
- PARÍKOVÁ, M. 1994: Folgen der Nachkriegsmigration auf die ethnokulturelle Entwicklung der Südslowakei. In: *Ethnocultural Processes in central Europe in 20th Century*. Bratislava, s. 124–133.
- PARÍKOVÁ, M. 1996: Ethnolokulturelle Kontexte der Nachkriegsrepatriierung in der Südslowakei. In: *Das Leben und die Kultur ethnischen Minderheiten und kleiner Sozialgruppen*. Brno, s. 61–66.
- PARÍKOVÁ, M. 2001: Reemigrácia Slovákov z Maďarska v rokoch 1946–1948. In: *Etnokultúrny a sociálne kontexty*. Bratislava. 284 s.
- ŠUTAJ, Š. 1991: *Reslovakizácia, zmena národnosti časti obyvateľstva Slovenska po 2. sv. vojne*. Košice.
- ŠUTAJ, Š. 1993: *Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945–1945*. Bratislava. 258 s.
- Štatistický lexikon obcí v republike Československej III. Krajina Slovenská*. Praha : 1936, s. XVII–XVIII.
- ŠUTAJ, Š. 1993: „Akcia Juh“. *Odsun Maďarov zo Slovenska do Čiech v r. 1949*. Praha : ÚSD AVČR.
- VALÁŠKOVÁ, N. 1982: Rodina v procesu formování nového způsobu života v etnicky heterogénní lokalitě. In: *Český lid*, 69, s. 152–160.
- Výstava k 60. výročiu deportácií Maďarov z Československa v Bruseli podľa podpredsedu vlády dezinterpretuje dejiny*. Čaplovič a Bauer sa hádajú pre výstavu [online.] [cit. 4. 12. 2006]. Dostupné na internete: <http://www.sme.sk/c/2891416/Caplovic-a-Bauer-sa-hadaju-pre-vystavu.html>

Etnologický výskum hodnotových orientácií v období 70. a 80. rokov 20. storočia – výsledky a limitácie

Dušan Ratica

Kľúčové slová: výskum hodnotových orientácií, morálne normy, hierarchia hodnôt, politické obmedzenia výskumu

Key words: study of value orientations, moral norms, hierarchy of values, political limitations of research

The article deals with the ethnological research on value orientations during the 1970s and 1980s in Slovakia, which presented one of the first attempts to overstep the limitations of prevailing descriptive approach. The author discusses the contents of contemporary scientific essays in context of methodological inspirations, definitions of main concepts, traditional morality, value hierarchy etc. Despite the fact that the study of value orientations in the period of the communist totalitarian regime was limited by the methodological asymmetry and by censorship or auto-censorship, the empirical – and also partly general – aspect of contemporary scientific works remains. This fact enabled the continuation of some aspects of retrospective and recent research on values and value orientations in new democratic conditions during the 1990s.

Jedným zo smerov etnologického bádania v druhej polovici 70. a v priebehu 80. rokov 20. storočia, ktorého ambíciou bolo prekročiť obmedzenia deskriptívneho prístupu ku skúmaniu javov každodennej kultúry, bol špeciálny výskum tradičných i recentných hodnotových orientácií a systémov (hierarchií, štruktúr) v kontexte štúdia kultúry a spôsobu života prevažne vidieckeho obyvateľstva Slovenska. Okrem vedeckých prác zameraných výlučne na problematiku hodnôt sa viaceré čiastkové aspekty takto zameraného štúdia premietli aj do prác s odlišným tematickým zameraním. Tam sa postupne etablovali ako súčasť zovšeobecňujúcich a interpretačných východísk. Retrospektívne možno konštatovať, že hoci boli hodnotové momenty implicitne prítomné vo väčšom počte skúmaných javov aktuálnych z hľadiska vtedajšej orientácie etnologických výskumov, frekvencia špeciálne koncipovaných štúdií, zameraných na problematiku hodnôt nebola príliš vysoká. Napriek tomu priniesla aplikácia hodnotového prístupu ku skúmaniu javov každodennej (ľudovej) kultúry rozšírenie spektra analytických nástrojov vtedajšej etnológie a posilnenie jej teoretických možností vo vzťahu k predmetu bádania.

Príloha

Obvody	Počet uchádzačov	Slovensky hovoriaci	Zamestnanci v poľnoh.	1-5 katastrálnych jutár	5-20 katastrálnych jutár	20-100 katastrálnych jutár	Námezdní robotníci	Remeselníci, baníci, zamest. v doprave	Štátni zamest., úradníci, slob. povolania	Celkový počet prihlásených
I. BUDAPEST	9350	7660	73	50	22	1	653	2236	1215	5095
II. PILIS	2980	2228	528	498	30	-	228	207	52	1264
III. SZOD	5283	3899	809	699	110	-	312	639	166	2176
IV. KISKÖRÖS	2641	1304	222	144	103	5	649	165	42	1188
V. ESZTERGOM	7386	5321	128	112	16	-	1233	1086	200	3053
VI. BAHNIDA	6502	2628	311	198	104	9	962	901	228	2876
VII. FELSOBETENYI	2212	1615	392	252	133	7	320	76	45	902
VIII. BALASSAGYARMAT	1460	923	209	118	91	-	106	142	89	629
IX. SALGOTARJAN	2181	1736	1230	1192	84	4	190	306	67	1959
X. MISKOLC	6100	4620	304	241	56	7	969	725	379	2704
XI. FORRÓ	612	384	99	17	7	75	-	57	26	237
XII. SATORALJAÚHELY	2470	2186	147	93	50	4	468	132	152	1053
XIII. NYIREGYHÁZA	6065	3870	770	429	299	42	773	386	186	2691
XIV. SZARVAS	5691	5482	496	229	258	9	1120	278	150	2408
XV. BEKÉSCSABA	17266	15785	1465	957	492	16	1458	2519	580	6853
XVI. TÓTKOMLÓS	12956	12646	1731	1261	439	31	2236	595	120	6071
XVII. GYÖNGYÖS	3308	2108	31	30	1	-	789	207	146	1359
XVIII. PÉCS	958	540	21	16	4	1	64	172	64	363
Zusammen	95421	74933	9016	6506	2299	211	12630	10829	3907	42881

Počet prihlásených záujemcov na recemigráciu, znalosti slovenského jazyka, profesionálna štruktúra podľa údajov Československej presídľovacej komisie z roku 1946. Prevzaté z KUGLER, J.: *A magyar – csehszlovák lakosságcsere délkelet- Alföldi térségben és népszerűségétől függő viszonyokhoz.* (Výmena obyvateľstva medzi Maďarskom a Československom v juhovýchodnej časti Dolnej zeme a jej demografické kontexty). Rukopis dizertačnej práce. Bekéscsaba 1972. (1 katastrálne jutro = 57,54 árov)

Etnologické štúdium hodnotových orientácií bolo v uvedenom období inšpirované dobovými výsledkami a prístupmi príbuzných spoločenských vied, sociológie a najmä sociálnej (čiastočne aj individuálnej) psychológie, ktorá v tom čase disponovala primeranými metodickými východiskami empirických výskumov. „Metodika etnografického výskumu systému hodnotových orientácií je veľmi blízka, ak nie takmer totožná s metodikou sociálno-psychologického bádania. Pravda, rozdiely tu jestvujú. Spočívajú nielen vo výskumných vzorkách (sociálna psychológia poväčšine uprednostňuje určité vekové kategórie, najmä mládež, etnografia zas lokálne a regionálne spoločenstvá v ich vekovej a celkovej sociálno-profesionálnej stratifikácii), ale aj v prístupoch, a čo je prirodzené, aj v zámeroch výskumu a v interpretácii získaných poznatkov“ (Pranda 1982a).

Z definičného hľadiska sa v súlade s dobovou odbornou literatúrou v etnológii chápali hodnotové postoje ako „relatívne trvalé, stabilizované tendencie istým spôsobom posudzovať a prijímať príslušné javy v živote, výberevo sa k nim správať a podľa nich aj konať...“ a hodnotové orientácie potom ako „výsledky hodnotových postojov. Sú aktívnou zameranosťou subjektu, rovnako jednotlivca, ako aj spoločenstva, výsledkom uprednostňovania, ktoré z daných postojov vyplýva. Možno ich teda chápať ako prejav cieľavedomej zameranosti hodnotovej praxe človeka a ľudského spoločenstva, či už ide o tvorbu hodnôt alebo ich spotrebu“ (Pranda 1982b). Pri širšom chápaní hodnotových orientácií ako selektívnych vzťahov človeka k okolitému svetu sa do spektra vedeckého záujmu dostávali kontexty skúmania hodnôt v mnohých parciálnych témach. Ich rozsah siahal od formovania povedomia (lokálneho i etnického) a včleňovania tradícií do recentnej kultúry (vrátane prvkov materiálnej kultúry), cez spoločenské vzťahy, etiku a etiketu, až po skúmanie estetických noriem a hodnôt, zvykoslovia a folklóru.

Aj keď kontext štúdia hodnôt a hodnotových orientácií bol v sledovanom období relatívne široký, najčastejšie sa uvedená problematika skúmala v súvislosti so sociálnymi normami, platnými v danom spoločenstve a prenášanými v rámci tradície. „Konkrétny zmysel nadobudnú úvahy o tradíciách, ich spoločenskom a kultúrnom význame, o ich možnosti ovplyvňovať a regulovať spoločenské vedomie len vtedy, ak pochopíme tradíciu ako súhrn odovzdaných hodnôt a im zodpovedajúci systém noriem...“ (Leščák 1986). „A hoci spoločenské normy nemajú písomne kodifikovanú podobu, predsa sú všeobecne uznávané a v rodine ako základnej bunke a forme organizácie ľudskej spoločnosti platné. Dodržiavanie ich záväznosti spontánne i cieľavedome zabezpečuje lokálne alebo širšie spoločenstvo. Preto preberané tradície zodpovedajú základným etickým princípom jeho postojov, systému jeho hodnotových orientácií...“ (Pranda 1983). Ako je z uvedených citácií zrejme, trojica pojmov tradícia – hodnota – norma získala v uvedenom období

status jedného z centrálnych interpretačných východísk pri etnologickej analýze kultúry, čo súviselo tiež so zameraním vtedajších nosných vedeckých projektov.

Skutočnosť, že najintenzívnejšie bolo možné sledovať problematiku hodnôt a hodnotových orientácií práve v súvislosti s morálnymi (etickými) normami a hodnotami, sa odrazila tiež v usporiadaní seminára *Morálka v tradičnom ľudovom prostredí* v Senci, v novembri roku 1981. Z obsahu príspevkov jeho jednotlivých slovenských a českých účastníkov vyplynula dôležitosť skúmania hodnôt pre pochopenie etiky v ľudovom prostredí. „Otázka morálnej hodnoty a hodnotenia je pre históriu ľudovej etiky jednou z kľúčových otázok. Axiologické problémy vystupujú do popredia v celej šírke etnografického štúdia“ (Leščák 1983). Autori o. i. zdôrazňovali fakt prelínania až parciálnej identity medzi systémom morálnych pravidiel a hodnotovým systémom, tak na sociálnej (skupinovej), ako aj individuálnej úrovni. „Morálne normy je možné vymedziť i jiným spôsobom – a sice skutočnosť, že jsou majetkem všech členů skupiny, že jsou ve skupině obecně známé... Znamená to, že skupinová morálka je i částí hodnotového systému každého člena skupiny a ten podle ní řídí či neřídí svoje chování“ (Kandert 1983). V súvislosti s uplatnením morálky v ľudovom prostredí sa jedna zo základných foriem medzigeneračného prenosu etických hodnôt – rodinná výchova – definovala ako aktivita vedúca „v najširšom slova zmysle k čistej alebo modifikovanej reprodukcii špecifických (ideálnych aj reálnych) sociálnych a kultúrnych vzťahov a hodnôt...“ (Ratica 1983).

V sledovanom období boli v slovenskej etnologickej literatúre, vychádzajúcej v tomto ohľade predovšetkým z terénnych výskumov vo vidieckom prostredí, charakterizované tiež viaceré dominantné hodnoty a s nimi súvisiace normy. Vzhľadom na prevažne agrárny charakter slovenského vidieka je pochopiteľné, že pozíciu centrálnej tradičnej hodnoty predstavovala pôda a rozličné aspekty vzťahu k nej. „Analýza terénnych poznatkov o systéme hodnotových orientácií a postojov na slovenskej dedine po druhej svetovej vojne ukázala, že až do upevnenia socialistickej kolektívizácie poľnohospodárstva koncom 50. rokov prvoradou a najvýznamnejšou hodnotou v rámci dovedy existujúceho systému hodnôt bola pôda a rozsah jej vlastníctva... Vlastnícky vzťah k pôde a jej individuálne obrábanie vyzdvihovali pôdu nielen ako materiálnu hodnotu (ako základný zdroj obživy, trvalé existenčné zabezpečenie rodiny), ale aj spoločenskú, keďže rozsah jej vlastníctva bol jedným z ukazovateľov spoločenského postavenia v rámci dediny i celkového zaradenia človeka do príslušnej sociálnej skupiny“ (Pranda 1978).

Rovnako sa v súvislosti so vzťahom roľníkov k súkromnému vlastníctvu zdôrazňovala tradičná kontinuita noriem, zabezpečujúcich transmisiu pozitívnych osobnostných vlastností a hodnôt. „Majetok, najmä pôda sa stal základ-

ným kritériom schopnosti celých generácií. Prísne sa odsudzovala lenivosť a nezodpovedné zaobchádzanie s hodnotami nadobudnutými generáciami. Preto sa pracovitosť a čestné plnenie povinností stali základnými etickými normami, platnými dodnes“ (Leščák 1986 b).

Z tradičných hodnôt úzko spojených s individuálnym (súkromným) vlastníctvom pôdy, ale aj domu, hospodárskych zvierat a pod., ktoré boli základom organizácie rodinného hospodárstva a koexistencie na úrovni lokálneho spoločenstva vôbec, vychádzali normy podporujúce zdedený systém spoločenských vzťahov. Tak vo svojej pozitívnej forme – ako príkazy, alebo v negatívnej forme – ako zákazy a sankcie, reprezentovali normy ľudovej etiky hodnoty ako pracovitosť, poriadnosť, šetrnosť a naopak potierali protichodné negatívne vlastnosti ako lenivosť, neporiadnosť, rozhadzovačnosť a pod. Priamo s individuálnym vlastníctvom súviselo i odsudzovanie krádeže ako výraz rešpektu nielen voči vlastnému, ale tiež cudziemu majetku, i keď vo vidieckom prostredí jestvovali aj výnimky a určitá ambivalencia vo vzťahu k tejto norme. Do istej miery tolerované bolo niekedy odcudzenie majetku iných skupín, napríklad medzidedinské krádeže, krádeže na pánskom a pod. (Kandert 1983).

Iný druh hodnôt predstavovala čestnosť a pravdivosť ako opak nečestnosti a klamstva, ktoré boli na úrovni rodiny a lokálneho spoločenstva odsudzované a sankcionované. Najmä v rámci rodinnej výchovy sa dodržovanie uvedených noriem dosahovalo kombináciou trestov (nezriedka i fyzických) a odmien či povzbudení. Pritom rodinná výchova bola spojená s ďalšou špecifickou normou – poslušnosťou, ktorá vyjadrovala tradičnú subordináciu mladšej generácie voči generácii staršej a ktorej platnosť bola rozšírená na celé lokálne spoločenstvo. „Status vekovo starších ľudí v tradičnej rodine i lokálnom spoločenstve bol pomerne vysoký. Navonok ho vyjadrovali rôzne formálne prejavy úcty (pozdravy, vykanie, resp. onikanie, čestné miesto v kostole i pri rodinnom stole, autorita atď.)“ (Salner 1983).

Uvedená norma poslušnosti a úcty voči staršej generácii, rovnako ako presadzovanie znášanlivosti a nekonfliktného spolužitia predstavuje istý prechod medzi samotnými etickými zásadami a zásadami etikety. Etiketa sa chápala ako súhrn pravidiel a noriem správania sa človeka v spoločenskom styku a určovala podobu širokého spektra vzťahov a sociálneho pôsobenia jednotlivca – od rodinných, priateľských a susedských vzťahov až po pracovný styk, obyčajové príležitosti, odievanie a pod. (Leščák 1983). Etiketa teda rovnako predstavovala aktívnu regulatívnu súčasť hodnotového systému vidieckeho obyvateľstva a mala silný vplyv na formy a prejavy kultúry každodenného života, aj keď v porovnaní s etikou tlak na jej dodržovanie nebol rovnako intenzívny.

V prípade výskumu medzigeneračného prenosu etnokultúrnych informácií vo vidieckom prostredí, vrátane morálnych noriem, sa poukazyvalo o. i. na me-

nej verbalizovaný charakter výchovy, čo bolo kompenzované dôležitými mechanizmami imitácie a identifikácie detí so staršími vychovávajúcimi osobami v rámci každodenného spolužitia v rodine i lokálnom spoločenstve. Na prenose morálnych hodnôt sa okrem školskej výchovy významnou mierou podieľal tiež vplyv náboženskej etiky, ktorá najmä pre najstaršiu generáciu vidieckeho obyvateľstva predstavovala neodmysliteľnú súčasť výchovného pôsobenia (Ratica 1983 b).

V súvislosti s interpretáciou hodnôt a noriem v ľudovom prostredí sa aj v sledovanom období akceptoval dôležitý vplyv náboženstva: „Významným spôsobom pak ovplyvňuje skupinovú morálku existujúci ideový systém – u nás to platilo predovšetkým o náboženstve katolíckom či evanjelickom. Väčšina dnes zisťovaných morálnych noriem má pôvod v kresťanských príkazníkoch – je zde patrný vliv více jak tisíce let působení náboženství“ (Kandert 1983). „Zatiaľ čo ‘ľudová morálka’ vychádzala z praktického uplatňovania mravnosti, náboženstvo sa opieralo o abstraktnejšie kategórie: viera v boha, svedomie, hriech, trest boží a pod. Nábožnosť či viera v boha bola u najstaršej, a je i u niektorých príslušníkov strednej generácie, jedným z hlavných morálnych kritérií, ktorým sa merajú postoje k životu“ (Leščák 1986 b).

V rámci folkloristiky sa problematika hodnôt a hodnotových orientácií sústreďovala v uvedenom období predovšetkým v axiológii folklóru, pod ktorou sa chápala jeho spätosť so súborom noriem obsiahnutým v každej tradícii. V tomto kontexte sa za dôležité východiská folkloristiky považovalo skúmanie posunov v hodnotových orientáciách nositeľa folklóru v porovnaní so súhrnom charakteristických dobových etických a estetických noriem, sledovanie prieniku aktuálnych a stabilných hodnôt do obsahu folklóru atď. (Leščák 1976).

Pri sledovaní vývoja a vtedajších zmien v hodnotových orientáciách vidieckeho obyvateľstva sa v odbornej literatúre o. i. etablovala v pozícii centrálnych hodnôt triáda pôda – dom – vyššie vzdelanie mladej generácie. „Po pôde a rozsahu jej vlastnenia, ktorá sa po stáročia pokladala za prvoradú hodnotu najvyššej kategórie, už začiatkom 60. rokov sa do tejto pozície dostala výstavba rodinného domu a neskôr, po uspokojení potreby bývania, výrazne počínajúc 70. rokmi sa začala presadzovať škola, vyššie vzdelanie detí“ (Pranda 1978). Ďalej sa u mladej generácie konštatoval odklon od religiozity a zmeny pri výbere manželského partnera i v predmanželských vzťahoch, čo sa chápalo ako dôsledok jej nezávislého ekonomického a sociálneho postavenia (Leščák 1986b).

Metodika etnologických a folkloristických výskumov, podložená hlbším poznaním kultúrnych mechanizmov v skúmanom prostredí a postavená predovšetkým na špecifických formách priameho pozorovania a metóde osobného interview, umožňovala získať istú komparatívnu výhodu voči vedeckým prístu-

pom vychádzajúcim prevažne z dotazníkového zberu empirických dát. V prípade vzbudenia istej dôvery zo strany respondentov, čo v danom historickom období aj vzhľadom na všeobecnú (opodstatnenú) nedôverčivosť bola pri výskume relatívne náročná úloha, mohol etnológ preniknúť za primárnu „pózoovitost“ pri odpovediach na kladené otázky a zachytiť tak väčšie množstvo reálnych informácií. Najmä pri skúmaní takej intímnej sféry, akou individuálne akceptované hodnoty a hodnotové orientácie bezosporu sú, bol priamy kontakt s respondentom pri výskumoch nevyhnutnou podmienkou ich validity.

Čo teda tvorilo deficit, resp. „biele miesta“ v poznaní hodnôt a hodnotových orientácií vidieckeho obyvateľstva v odbornej etnologickej literatúre z obdobia reálneho socializmu? Pre lepšie pochopenie doby, v ktorej vedecké práce s uvedenou problematikou vznikali, uvediem niekoľko faktov, dokresľujúcich vtedajšiu celospoločenskú atmosféru. I keď sa označenie etnológie (národopisu) ako buržoáznej vedy a následné prechodné zrušenie Národopisného ústavu Slovenskej akadémie vied odohralo ešte v 50. rokoch 20. storočia, stigma potenciálne politicky neželanej vednej disciplíny bola „všadeprítomná“ i v jej nasledujúcom vývine počas trvania komunistického režimu. Konštantný ideologický tlak na spoločenské vedy, známy v dobovej terminológii ako „riadenie vedy“, znamenal často bezprostredné reakcie zo strany politických štruktúr na obsah publikovaných vedeckých prác a ich snahu o zosúladienie vedeckých zámerov a výstupov s vládnuou politickou doktrínou.

Oficiálna propaganda v období 70. a 80. rokov (teda v období tzv. normalizácie a neskôr) z dôvodu potreby aktivizácie ekonomiky štátu už čiastočne pripúšťala istý kriticizmus, zameraný na oblasť pracovnej morálky či rozkrádania na družstvách, v priemyselných podnikoch a pod., no odmietala spojenie týchto javov so samotnými princípmi jestvujúceho režimu, ktorý nezriedka preferoval kritériá politickej lojálnosti pred odbornosťou a kompetentnosťou. Táto tzv. konštruktívna kritika, ktorá slúžila o. i. ako „dôkaz“ socialistickej demokracie, mala často nejasné kontúry, a tak zostávalo zväčša aj v rámci vedeckej práce na posúdení jednotlivých autorov, do akej miery „negatívne“ spoločenské javy odrážali vo svojich publikáciách. Hranice autocenzúry v individuálnych prípadoch tak záviseli od viacerých faktorov – od miery stotožnenia sa s vládnuou ideológiou, individuálneho posúdenia „rozumnosti“ či „nerozumnosti“ uvádzania sporných skutočností, ale tiež od konkrétnej pozície v politických štruktúrach nižšej úrovne a pod.

Istou etickou dilemou výskumníka v sledovanom období bola potenciálna možnosť postihu respondentov za ich postoje a názory. Preto sa postupne zaužívala prax používania neutrálnych, anonymnejších údajov o pôvodcovi konkrétnych informácií v publikačných výstupoch (v interných výskumných sprá-

vach však požiadavka kompletných identifikačných údajov zotrvala naďalej). Spolu s uvedenými ideologickými tlakmi možno aj to bolo dôvodom, že sa príliš „silné“ informácie, týkajúce sa niektorých javov, názorov a postojov, nekonformných s dobovou propagandou v obsahu vedeckých prác neobjavovali, uvádzali len marginálne, alebo sa zvykli relativizovať, resp. korigovať v interpretačných pasážach. Charakterizovali sa napríklad ako sekundárne, prípadne negatívne zložky tradície, zdedenej z predchádzajúcich období a postupne prekonávanej vtedajším celospoločenským vývojom.

Medzi javy, s ktorými sa výskumníci v danom období pri svojej terénnej práci ťažko mohli nestretnúť, no ktorých adekvátne vedecké spracovanie evidentne absentovalo, patrilo politicky organizované násilie pri zakladaní poľnohospodárskych družstiev a prípady kriminalizácie roľníkov za väčší či menší odpor voči združstevňovaniu, ktorý však bol práve dôsledkom zotrvačnosti zdedených, dlhodobo tradovaných hodnotových orientácií vidiečanov. Tento pre každodennú kultúru vidieckeho obyvateľstva ťažiskový konflikt hodnôt, ktorý sa skončil deštrukciou dovtedy prirodzených právnych i obyčajových istôt, bol aj v odbornej literatúre často subsumovaný pod pojmy ako „problémy“, „ťažkosti“, či „omyly“ pri socializácii vidieka, no bez konkrétnejšej a hlbšej analýzy.

Podobne sa pri interpretácii motivačných zdrojov javu rozkrádania družstevného majetku autori zväčša odvolávali na už uvedenú tradíciu laxnejšieho postoja vidiečanov k majetku cudzích skupín. Pritom sa zvyčajne obchádzal demoralizačný vplyv násilného združstevňovania a faktického vyvlastnenia pôdy, ktoré spôsobilo, že „pôvodní vlastníci stratili postupom času k pôde nielen vlastnícky, ale i užívateľský, napokon i ekonomicko-realizačný vzťah“ (Danglová 2001). Ako ukázali niektoré výskumy tejto problematiky po roku 1989, zvýšená tolerancia voči výskytu krádeží vo vidieckom prostredí v období reálneho socializmu vychádzala tiež z argumentácie „veď sme si brali iba zo svojho“, ktorá narážala na reciprocitu akcie a reakcie v morálnom prežívaní a správaní a dokumentuje dobovo podmienený charakter hodnotových orientácií (Ratica 1993).

Rovnako intenzívnejšie nerozpracovaná zostala i problematika religiozity širokých vrstiev obyvateľov Slovenska, s ktorou komunistický režim viedol otvorený i skrytý zápas počas celej svojej existencie. Jedným z jej vypuklých aspektov bol tiež rozpor (určitá schizoidnosť) medzi záväznosťou tradičných noriem v náboženskej oblasti a potrebou prispôsobenia sa novej politickej realite, ktorý sa prejavoval aj vo vidieckom prostredí. Nakoľko bolo členstvo v komunistickej strane spojené s prijatím „vedeckého ateizmu“ ako súčasťou svetonázoru, niektorí členovia strany, ale aj zamestnanci v štátnych inštitúciách, v školstve, armáde a pod. nachádzali riešenie vnútorného hodnotového

konfliktu v tajnom krste detí alebo cirkevnom sobáši mimo vlastnej obce, v snahe vyhnúť sa potenciálnym sankciám zo strany štátu (Beňušková 1993). Pri terénnej práci sa bolo možné pomerne často stretnúť s odsudzovaním takéhoto počínania zo strany vidiečanov, pre ktorých otázka náboženstva predstavovala pevnú súčasť tradičného hodnotového systému. Uvedená problematika patrila počas trvania totalitného režimu k jednoznačne nežiaducim a nové možnosti nezávislého etnologického štúdia otázok religiozity sa pochopiteľne otvorili až po roku 1989.

Určitá tendenčnosť sa prejavovala v snahe predstavovať niektoré hodnotové premeny vidieckeho obyvateľstva ako výdobytky vývoja v socialistickom zriadení, pričom často išlo o prejavy globálnejších modernizačných tendencií v spoločnosti, ktoré neboli jednoznačne späté so špecifickou etnickou provenienciou a prebiehali v obidvoch vtedajších antagonistických blokoch súčasne (i keď odlišnými formami a tempom). Rovnako sa v niektorých štúdiách interpretovali premeny tradičných hodnotových orientácií ako presadzovanie sa socialistického životného štýlu, i keď išlo skôr o životný štýl v období socializmu, alebo výsledok hodnotovej adaptácie na existujúce pomery v štáte. Spolu s deklaratívnym prihlasovaním sa k zásadám marxistickej filozofie či citáciami z politických materiálov sa vytváral dojem ideologickej a politickej lojálnosti a angažovanosti. Vzhľadom na dobovú situáciu nie je vždy jasné, či takéto pasáže vo vedeckých štúdiách reprezentovali skutočný názor autora, alebo predstavovali určitú „daň cisárovi“, ktorá mala prekryť a vyvážiť prípadné ďalšie, kritickejšie interpretovateľné časti práce.

Napriek tomu, že takto často akoby vznikala celkový obraz jednosmerného vývoja, v ktorom uplatnenie pozitívnych tradičných hodnôt malo slúžiť cieľom budovania beztriednej spoločnosti „novej kvality“, empirická stránka prác s problematikou noriem, hodnôt a hodnotových orientácií, ktorá v niektorých prípadoch tiež protirečila požadovaným ideálnym predstavám o sociálnych procesoch, si dodnes uchováva svoj význam. Odráža totiž viac-menej reálne špecifické štádium vývoja predmetu etnologického bádania v tomto smere a prináša možnosti ďalšieho spracovania obsiahnutých informácií.

Po zmene celospoločenských podmienok etnologického štúdia v 90. rokoch 20. storočia bolo možné na uvedené empirické i niektoré teoretické východiská nadviazať a dotiahnuť, resp. korigovať tiež ich interpretačnú stránku. Zatiaľ sa tak dialo predovšetkým analytickým a parciálnym spôsobom, pričom vo vzťahu k retrospektívnemu skúmaniu hodnotových orientácií sa otvorili i celkom nové tematické okruhy. Možno by v blízkej budúcnosti stálo za úvahu uvedenú problematiku v období rokov 1948 až 1989 spracovať aj synteticky, formou monografie.

Literatúra

- BEŇUŠKOVÁ, Z. 1993: Prejavy religiozity v spoločenskom živote slovenskej dediny v 2. polovici 20. storočia. In: *Slovenský národopis*, roč. 41, s. 297–303.
- DANGLOVÁ, O. 2001: Rurálna komunita v transformácii. In: *Slovenský národopis*, roč. 49, s. 279–299.
- KANDERT, J. 1983: Morálka v tradičnom venkovskom prostredí. In: *Slovenský národopis*, roč. 31, s. 78–84.
- LEŠČÁK, M. 1976: Teoretické problémy súčasnej slovenskej folkloristiky. In: *Slovenský národopis*, roč. 24, s. 337–346.
- LEŠČÁK, M. 1983: Ľudová etika a etiketa z hľadiska systémového prístupu. In: *Slovenský národopis*, roč. 31, s. 85–90.
- LEŠČÁK, M. 1986a: Hodnotové a znakové aspekty skúmania etnokultúrnych tradícií. In: *Slovenský národopis*, roč. 34, s. 105–111.
- LEŠČÁK, M. 1986b: Kontinuita a premeny tradičných etických noriem. In: *Spôsob života družstevnej dediny. Z etnografických výskumov obce Sebechleby*. Bratislava : VEDA, s. 24–41.
- PRANDA, A. 1978: Formovanie nového systému hodnotových orientácií na súčasnej slovenskej dedine. In: *Slovenský národopis*, roč. 26, s. 235–268.
- PRANDA, A. 1982a: Problémy etnografického výskumu systému hodnotových orientácií vidieckeho obyvateľstva. In: *Aktuálne metodologické problémy sociálnopsychologického výskumu*. Košice, s. 191–196.
- PRANDA, A. 1982b: Hodnotové orientácie vidieckeho obyvateľstva na Slovensku v súčasnosti a faktory formovania progresívnych lokálnych a regionálnych tradícií. *Slovenský národopis*, roč. 30, s. 407–419.
- PRANDA, A. 1983: Základné činitele procesu prenášania etnokultúrnych tradícií. In: *Slovenský národopis*, roč. 31, s. 501–516.
- PRANDA, A. 1985: Tradičné a súčasné aspekty hodnotenia vzťahu človeka k práci na slovenskej dedine. In: *Slovenský národopis*, roč. 33, s. 337–349.
- RATICA, D. 1983a: K otázke vzťahov rodinnej výchovy a morálky v ľudovom prostredí. In: *Slovenský národopis*, roč. 31, s. 96–102.
- RATICA, D. 1983b: Rodinná výchova ako forma intergeneračného prenosu etnokultúrnych informácií. In: *Slovenský národopis*, roč. 31, s. 534–540.
- RATICA, D. 1993: Hodnoty v kontexte zmien každodennej kultúry. In: *Slovenský národopis*, roč. 41, s. 387–396.
- SALNER, P. 1983: K postaveniu osôb v dôchodkovom veku v súčasnej vidieckej rodine. (Na základe materiálu zo stredného Slovenska). In: *Slovenský národopis*, roč. 31, s. 524–533.

Pri stole pracujúcich alebo tekvica ako ananás

Juraj Zajonc

Kľúčové slová: kulinárny recept, potravina ako znak, socializmus, samozásobiteľstvo
Key words: culinary recipe, food as a sign, socialism, self-supplement with food

The contribution deals with limited or selected choice of certain kinds of food for various social groups during socialism. The author pays attention to the obtaining and preparation of food. The author analyzes the selected set of culinary recipes and makes conclusions concerning the relation between developmental conditions (economic system, socio-cultural processes) and manifestations of culinary culture during 1970s and 1980s in the former Czechoslovakia. He also considers the function of food as a sign of social status. The annex includes 24 food recipes of the investigated group with commentaries.

„Ľudí treba naučiť správne jesť,
správne pracovať a správne odpočívať.“
Ivan Petrovič Pavlov

Slová slávneho sovietskeho fyziológa výstižne vyjadrujú dôležitú úlohu výživy v životospráve človeka. Prijímaním potravy uskutočňuje sa spojenie medzi živým organizmom a najdôležitejším činiteľom vonkajšieho prostredia – látkami nevyhnutnými pre život...“ (Dullová-Horecká – Vozár 1983: 5).

Prijímanie potravy je základná biologická potreba, ktorej uspokojovanie dostáva v ľudskom spoločenstve ďalšie funkcie a významy. Zloženie stravy, spôsoby jej prípravy a konzumácie sa stávajú prvkami kultúry, ktoré nadobúdajú cez konanie a správanie sa jednotlivcov a spoločenstiev sociálny rozmer. Potrava ako biologický prvok vstupuje do korelácií so sférou názorov, predstáv a ideí. V konkrétnych kultúrnych a sociálnych situáciách a kontextoch sa prvky biologickej existencie človeka menia na prejavy kulinárnej kultúry, v ktorej potrava funguje nielen v predmetnej, ale aj v znakovej a symbolickej polohe. Strava v tomto zmysle vystupuje v zvykoch a obradoch, alebo sú s ňou spájané zákazy a príkazy. Ako dokumentuje úvodný citát z obdobia socializmu, ktoré časovo rámcuje tento príspevok, môže sa stať aj súčasťou presadzovania ideológie.

Predmetom príspevku je sledovanie vzťahu sociokultúrnych procesov a vývoja kulinárnej kultúry v období socializmu.¹ Cieľom je niektoré z procesov popísať a ich vplyv demonštrovať na prvkoch kulinárnej kultúry sledovaného obdobia. Základom je analýza vybranej vzorky receptov na prípravu stravy v dvoch mestských domácnostiach bývalého Československa v 70.–80. rokoch 20. storočia. Komentovaný receptár tvorí prílohu textu.²

Získavanie surovín a ich domáce spracúvanie

V 70.–80. rokoch 20. storočia sa v podmienkach socialistickej ekonomiky³ potraviny získavali dvoma spôsobmi: samozásobiteľstvom a nákupom. Najmenšiu časť potravín, ktoré si obyvatelia vidieka i miest zabezpečovali samozásobiteľstvom, tvorili produkty získané lovom a zberom. Poľovníctvo⁴ a rybárstvo⁵ boli podľa súdobého ekonomického a právneho vymedzenia súčasťou socialistického hospodárstva. Lovom i rybolovom sa v oficiálne určenom rozsahu mohli zaoberať členovia štátom povolených rybárskych a poľníckych organizácií,⁶ existovali však aj vo forme pytliactva.⁷ Zberom divorastúcich rastlín a plodov sa získavali suroviny pre vlastnú spotrebu, na predaj do družstevných a štátnych výkupní alebo ich v obmedzenom množstve bolo možné predávať na trhoviskách (napríklad huby, lesné plody, ale aj liečivé rastliny; recept 12, 18–20).

Hlavná časť samozásobiteľských aktivít bola zameraná na pestovanie rastlín a chov zvierat, ktoré boli predovšetkým súčasťou spôsobu života obyvate-

¹ V podmienkach Československa ho vymedzujem ako obdobie rokov 1948–1989. Text je rámcovaný obdobím 70. a 80. rokov 20. storočia.

² Objektom analýzy boli dva súbory receptov – jeden zo Slovenska (Nitra) a druhý z Česka (Jihlava) – z okruhu rodiny autora, ktoré boli vzájomne prepojené (výmena receptov). Do receptára sú zaradené aj tri recepty získané mimo uvedených súborov. Časť údajov o podmienkach vývoja kulinárnej kultúry uvádza autor z autopsie (nar. 1964).

³ Bola založená na dvoch formách vlastníctva výrobných prostriedkov (pôda, priemyselné zariadenia): štátne (národný majetok) a družstevné vlastníctvo (majetok ľudových družstiev). Výrobné prostriedky nemohli byť predmetom osobného vlastníctva ani vlastníctva spoločenských organizácií. V osobnom vlastníctve mohli byť predmety osobnej a domácej spotreby (rodinné domy, úspory nadobudnuté prácou). Súkromné vlastníctvo prestalo byť určujúcou formou vlastníctva výrobných prostriedkov, ale nezaniklo úplne: domy, polia, záhrady atď. v ňom mohli byť, ak neboli nadobúdané vykorisťovaním cudzej pracovnej sily (ES 1982: 331).

⁴ „...odvetvie poľnohospodárskej a lesnej výroby, v rámci ktorého sa podľa potrieb socialistickej spoločnosti v súlade so štátnym plánom rozvoja národného hospodárstva zabezpečuje najmä chov, zušľachtovanie, ochrana a lov zverí... Súčasne je zdrojom rekreácie a aktívneho odpočinku po práci s výraznými športovými črtami“ (ES 1980: 419).

⁵ „...poľnohospodárske odvetvie, ktoré sa zaoberá chovom, zošľachtovaním, ochranou a výlovom rýb“ (ES 1981: 183).

⁶ Na Slovensku to bol Slovenský poľnícky zväz a Slovenský rybársky zväz (ES 1981: 488, 490).

⁷ Pytlákmi neboli len osoby mimo organizácií, ale aj ich členovia, ktorí si nechali celý úlovok bez toho, aby určenú časť odovzdali do oficiálnej obchodnej siete.

ľov dedín. Podľa R. Stoličnej bolo samozásobiteľstvo skôr doplnkovým zdrojom potravín a podmieňovalo ho predovšetkým osobné vlastníctvo záhrad a domov s dvormi, ako aj užívanie záhumienkov, vinogradov a pod. Pre pracovníkov v kolektivizovanom poľnohospodárstve bolo samozásobiteľstvo uľahčené aj tým, že časť ich odmeny tvorili naturálie, ktoré slúžili na kŕmenie hospodárskych zvierat.⁸ Vidiecke obyvateľstvo bolo väčšinou sebestačné v produkcii zeleniny, ovocia a mäsa, ktorých sortiment podliehal lokálnym podmienkam. Všeobecným javom na dedinách bol chov ošipáných, hydiny a králikov, v oblastiach s ovčiarskou tradíciou aj chov oviec (Stoličná 1991: 160). Neoficiálnym zdrojom potravín a krmiva pre zvieratá bolo privlastňovanie si produktov, ktoré boli v družstevnom a v štátnom vlastníctve.⁹ Chov zvierat ako zdroja potraviny bol na dedinách aj súčasťou drobnochovateľstva.¹⁰

V meste boli zdrojom potravín v rámci samozásobiteľstva záhradkárstvo¹¹ a drobnochov. Priestor na pestovanie rastlín a chov zvierat v mestách mohol byť lokalizovaný v blízkosti obydlija alebo dislokovaný mimo neho.¹² Objem a sortiment produktov, ktoré poskytovali, bol rozličný.¹³

So samozásobiteľstvom súviselo aj spojenie mesta s vidiekom, cez ktoré do mesta smerovali produkty získané pestovaním rastlín a chovom zvierat na dedine. Tento pohyb produktov sa realizoval predovšetkým v rámci príbuzenských vzťahov.¹⁴ Do miest sa produkty získané samozásobiteľstvom (hydina,

⁸ Pracovníci jednotných roľníckych družstiev (ďalej JRD) a štátnych majetkov (ďalej ŠM) mali napríklad možnosť nákupu jatočných zvierat alebo mláďat na chov za nižšie ceny.

⁹ Napríklad krmoviny zo zásob JRD a ŠM sa nosili domov (mimo naturálnej odmeny) a používali sa na kŕmenie zvierat v domácich chovoch. Nielen členovia JRD a pracovníci ŠM, ale aj iní obyvatelia lokálneho spoločenstva, prípadne ďalšie osoby, zbierali na poliach JRD alebo ŠM plodiny, ktoré používali pre svoju spotrebu (krmoviny, kukurica, strukoviny atď.). Robili to buď oficiálne nepovoleným spôsobom, alebo paberkovaním (ELKS 2 1995: 9).

¹⁰ Bol to chov drobných zvierat, ktorý bol záujmovou činnosťou. Jej produkty sa používali buď pre vlastnú spotrebu, alebo ak mala organizovaná forma (na Slovensku v rámci Slovenského zväzu drobnochovateľov), boli zdrojom pre spracovateľský priemysel (kráľčie, holubie, kozľacie a hydínové mäso, vajcia a i.) (ES 1981: 494).

¹¹ Záhradkárstvo bolo definované ako využívanie pôdneho fondu drobnými pestovateľmi na pestovanie zeleniny, ovocia, liečivých rastlín... Uskutočňovalo sa v prídomyých a ostatných záhradkách v obciach, mestách a závodoch, ako aj v záhradkárskejších osadách budovaných na pôdach nevhodných na poľnohospodársku veľkovýrobu (ES 1982: 481).

¹² Mohlo ísť napríklad o záhradu alebo o zariadenie na chov drobných zvierat pri dome na okraji mesta alebo o pozemok v záhradkárskej kolónii rozlične vzdialenej od bydliska.

¹³ Súviselo to napríklad s rozlohou záhradky a spôsobom jej vyžívania: plocha na pestovanie zeleniny pri dome s nájomnými bytmi, záhrada s chatkou v záhradkárskej osade slúžiaca predovšetkým na oddych atď.

¹⁴ O obyvateľoch miest, ktorí mali možnosť využívať tento zdroj sa hovorilo, že majú „špajsku“ (Kandert 2004: 66) alebo „komoru na dedine“. Pohľad obyvateľov vidieka na obyvateľov miest bez takejto možnosti vyjadruje konštatovanie, že taký človek „zareže konzervu a má kuráciu polievku“. Vyjadrením pohľadu obyvateľa vidieka na človeka z mesta bez možnosti samozásobenia je i

mäso, domáce mäsové výrobky, domáce druhy destilátov) dostávali napríklad aj ako protihodnota pri získaní výhod (protekcii) na úradoch, v zdravotníctve a pod.

Zabezpečovanie potravinových článkov z vlastných zdrojov pretrvávalo a rozvíjalo sa, preto tradičné návyky a názory na stravu, jej kvalitu a chuť dávali prednosť domácim výrobkom, pričom neboli zanedbateľné ani ekonomické kritériá (Stoličná 1991: 161). Získanie potravín samozásobiteľstvom a ich domáce spracovanie sa posudzovalo ako schopnosť vedieť hospodárne konať (potraviny nebolo treba kúpiť) a považovalo sa za záruku ich kvality. Samozásobiteľstvo bolo jedným z prvkov, ktoré reprezentovali ekonomické postavenie rodiny v rámci širšej príbuzenskej alebo lokálnej skupiny.

Základným znakom samozásobiteľstva bola sezónnosť, ktorá vyžadovala od pestovateľov a chovateľov spracovať všetky dostupné suroviny tak, aby ich bolo možné konzumovať čo najväčšiu časť roka. Táto sezónnosť sčasti zasahovala aj do spôsobu života obyvateľov miest. A to aj vtedy, ak nemali samozásobiteľské surovinové možnosti a suroviny kupovali.¹⁵ Dôležitým faktorom, ktorý vytváral vhodné podmienky na domáce spracovanie širokej škály surovín v objemoch, ktoré stačili na zásobovanie rodiny počas roka, neboli len ich výhodné ceny, ale aj nízke ceny energií, konzervačných prostriedkov (napríklad cukor, ocot) a pomôcok (napríklad poháre na zaváranie). Sezónny dostatok, neraz aj prebytok surovín a snaha byť sebestačný, viedla k tomu, že sa doma vyrábali aj ľahko dostupné potravinové články (recept 9, 10).

Samozásobiteľstvo bolo na Slovensku v dedinskom prostredí pred obdobím socializmu hlavným spôsobom zabezpečenia čo najširšieho sortimentu potravín (Stoličná 1991: 160). V socializme sa ich sortiment zúžil a zmenila sa aj škála pokrmov pripravovaných doma na základe domácich surovín. Pri ich spracovaní sa používali tradičné a nové technologické postupy, prípadne bola nová kombinácia suroviny a použitého postupu jej spracovania (recept 21, 22). V domácom spracovaní surovín sa využívali aj súdobé odborné poznatky z oblastí, ktoré sa dotýkajú výroby potravín. Mnohé z týchto postupov v rámci možností domáceho prostredia kopírovali technológie používané v potravinárskom priemysle. Ako príklad možno uviesť postupy a produkty späť so zabiľkou. Okrem tradičných spôsobov konzervovania mäsa (napríklad údenie, solenie) sa používali aj prostriedky využívané v mäsiarstve (napríklad rýchlosol,¹⁶ konzervovanie mäsa sterilizovaním v sklenených pohároch, jeho uchovávanie v konzervách). Obľúbená klobás ako trvanlivých mäsových výrob-

označenie „paštekár“ (na Záhorí chalupár, ktorý príde víkend prežiť na dedinu, ale nič tam nepesuje a všetku stravu si priniesie z mesta).

¹⁵ V mestách išlo predovšetkým o zeleninu a ovocie, na dedinách aj o mäso.

¹⁶ Soliaca dusitanová zmes, ktorá zvyšuje stabilitu vyfarbenia a chuťové vlastnosti hotových výrobkov (Produkty... www).

kov spolu s možnosťou kúpiť črevá a mäso nad rámec množstva získaného pri domácej zabíjačke viedli k tomu, že výroba domácich klobás nebola vždy spojená so zabíjačkou. Do sortimentu mäsových výrobkov sa dostala tiež varená šunka, ktorá sa pripravovala spôsobom imitujúcim jej priemyselnú výrobu pri použití špeciálnych doma vyrobených zariadení alebo ich náhrad (recept 1). Výroba týchto dvoch mäsových produktov už nebola viazaná len na dedinské prostredie. Do vývoja domáceho spracovania surovín zasahovali aj ďalšie vplyvy: napríklad prvky iných kulinárnych kultúr (recept 2), informácie o racionálnej výžive (recept 4, 5).

Druhým spôsobom získania potravín bol nákup. V socializme sa obeh tovaru realizoval v sieti štátnych a družstevných obchodov (ES 1980: 138). Potravinové články ako produkty pestovania rastlín v rámci obhospodarovania záhrad, záhumienkov, viníc a domáceho chovu zvierat bolo možné kúpiť od pestovateľov a chovateľov, najčastejšie na verejných trhoviskách v mestách.

Štát oficiálne deklaroval, že prostredníctvom štátneho obchodu¹⁷ o. i. pomáha zlepšovať kvalitu a sortiment spotrebných priemyselných aj poľnohospodárskych tovarov, a tak zabezpečuje čo najúplnejšie uspokojovanie rastúcej potreby dopytu obyvateľstva (ES 1981: 744). Tvrdil, že „v socialistickom zriadení výroba a distribúcia potravín je podmienená a riadi sa potrebami širokých mas ľudu a úlohami danými socialistickou výstavbou“ (Bučko – Dvorský – Ambrová 1957: 3). Komunistická strana Československa (ďalej KSČ) ako vedúca sila štátu deklarovala potrebu zvyšovať podiel kvalitných druhov tovarov a obohacovať celkovú šírku sortimentu potravín (Hrubý 1983: 60), zabezpečiť vysokú úroveň výživy ľudu pri ďalšom zvyšovaní miery sebestačnosti (Správa 1987: 76–77). Centralizovaný plánovitý systém riadenia však nedokázal splniť tieto úlohy, čo spôsobovalo, že v obchodnej sieti nebol vždy pre všetky skupiny obyvateľov dostupný kvantitatívne alebo kvalitatívne vyhovujúci sortiment potravín. Existovali druhy potravinárskych produktov a výrobkov, ktorých výroba alebo distribúcia neuspokojovala dopyt a tento tovar bol v sieti štátnych obchodov nedostatkový.¹⁸ Bol to buď tovar tuzemského pôvodu (mäsové a lahôdkárske výrobky, alkoholické nápoje a i.), alebo tovar zahraničný, predovšetkým zo štátov mimo socialistického bloku (napríklad južné ovocie, sladkosti, alkoholické nápoje). Obmedzené objemy dovážaného tovaru spôsobovali, že sa jeho nedostatok výrazne prejavoval sezónne (napríklad dopyt po južnom ovocí a mäsových výrobkoch pred sviatkami).

¹⁷ Družstevný obchod bol zameraný na zásobovanie obyvateľstva spotrebným tovarom (ES 1985: 589).

¹⁸ Súdobo bol označovaný ako „úzký profil“ alebo „podpultový tovar“. Označenia sa vzťahovali nielen na potravinársky tovar. Podpultový preto, lebo ho zamestnanci obchodov mali odložený pod pultom pre známych, alebo ho používali ako protihodnotu pri získavaní výhod, protekcie atď.

Potravinársky (ale aj iný) tovar zo zahraničia alebo tuzemské výrobky určené na export boli dostupné v predajniach podniku zahraničného obchodu Tuzex, kde ich bolo možné kupovať za cudzie meny (ES 1982: 150) a za bony.¹⁹ Tovar bol takto oficiálne dostupný občanom, ktorí mali prístup k finančným prostriedkom zo zahraničia (napríklad prostredníctvom príbuzných, vo forme dôchodku za prácu v zahraničí). Osoby bez takýchto možností získavali bony nelegálnym nákupom od priekupníkov.

Pre niektoré skupiny osôb (napríklad vyššie postavení funkcionári KSČ) existovala aj možnosť nákupu potravinových článkov napríklad v predajniach pre členov zahraničných diplomatických misií (tzv. diplomatické predajne). Bol to napríklad lahôdkársky tovar, alkohol, mäsové výrobky a polotovary najmä od značkových výrobcov.

Potravinársky tovar, ktorý bol dostupný len určitej skupine obyvateľstva, bol vnímaný ako znak príslušnosti ku skupine s vyšším hmotným (finančným) kapitálom i kapitálom sociálnym (napríklad kontakty so zamestnancami v obchodnej sieti označované ako „mať známosti“). Nedostupnosť tohto tovaru v spojení so samozásobiteľským charakterom kulinárnej kultúry (ktorý poskytoval dostatok a sezónne aj nadbytok surovín a v ktorom sa oceňovala schopnosť vyrobiť doma čo najširšiu škálu potravín) viedla k vzniku skupiny domácich produktov, ktoré v rozličnej miere vedome napodobňovali originálne priemyselne vyrábané nedostatkové alebo luxusné produkty. V závislosti od dostupnosti surovín, ktoré obsahoval originálny výrobok, možností a schopností postupovať pri ich spracovaní originálnou technológiou, siahala škála týchto domácich produktov od takmer identických s nedostatkovými priemyselnými výrobkami až po ich rozličné napodobeniny. Okrem napodobenín zahraničných potravín (mäsové a cukrárske výrobky, nápoje atď.; recept 6, 7, 17, 23, 24) sa takto pripravovali aj produkty kopírujúce výrobky domáceho potravinárskeho priemyslu (recept 1, 3, 7, 11, 13–16, 18–19).

Záver

Škála prejavov kulinárnej kultúry v období socializmu siahala od prvkov, ktoré kontinuálne nadväzovali na túto zložku kultúry pred sledovaným obdobím, až po nové prvky, ktoré boli výsledkom pôsobenia jeho ekonomických podmienok a sociokultúrnych vplyvov. Za špecifický výsledok ich pôsobenia možno považovať skupinu receptov, ktoré vznikli ako reakcia na dostatok do-

¹⁹ Bony boli výmenné poukážky, v ktorých štát vyplácal osobám s príjmom zo zahraničia hodnotu cudzej meny prepočítanú na koruny (5 Kčs = 1 bon). Bony poskytovali ich držiteľovi výhodu nakupovať v predajniach Tuzexu, ktoré boli vo väčších mestách na Slovensku (v roku 1981 v Bratislave, Piešťanoch, Banskej Bystrici, Žiline, Poprade, Košiciach, Prešove, Vranove nad Topľou, Michalovciach a Ružomberku) (ES 1982: 150).

máciach surovín a absenciu určitých potravinových článkov v socialistickom obchodnom systéme. V receptoch sa spája vnímanie potravín zabezpečených v rámci samozásobiteľstva a vybraných druhov potravinárskeho priemyselne vyrábaného tovaru ako prvkov súdobého systému hodnôt. Prítomnosť tejto skupiny receptov možno zaznamenať v kulinárnej kultúre aj po roku 1989. Naznačuje to, že sa buď stali jej súčasťou aj po zmene podmienok, alebo ich používanie je naopak reakciou na novú ekonomickú a sociálnu situáciu (napríklad nedostupnosť určitých skupín potravín z dôvodu obmedzenej výšky finančných prostriedkov) (recept 6, 7).

Príspevok sa zaoberá podmienkami vývoja a prejavmi kulinárnej kultúry v období socializmu. Náčrt ich vzájomných vzťahov, rovnako ako súbor receptov v prílohe, nie je rozsiahly, komplexný ani vyčerpávajúci. Text vznikol ako pokus o etnologickú reflexiu osobných skúseností a vnímania obdobia, ktoré (nielen z hľadiska kulinárnej kultúry) ešte len čaká na skúmanie v nových a širších sociokultúrnych kontextoch.

Receptár²⁰

1 Šunka v octovej fľaši (Nitra)

1,2 kg bravčového stehna

3 dkg rýchl soli

0,5 dkg kryštálového cukru

0,5 l vody

Mäso pokrájame na tenké pásy tak, aby sa zmestili do fľaše. Každý pás trochu rozklepeme. Takto pripravené mäso zmiešame so soľou, cukrom, vodou a uložíme na 24 hodín do chladničky. Potom mäso vložíme do fľaše od octu, dobre ho natlačíme pomocou držadla varechy. Fľašu zatvoríme najskôr korkovou zátkou obalenou igelitom a potom plastovou zátkou so závitom, ktorá patrí k fľaši. Fľašu v ležatej polohe uložíme do hrnca, zalejeme vodou a varíme 1 hodinu a 45 minút pri teplote 80°C. Potom fľašu vyberieme, rozstrihneme a šunku vyberieme. Môžeme ju prípadne obaliť (pogúľať) v mletej paprike. Zabalíme ju do alobalu a necháme vychladnúť. Potom ju uložíme do chladničky.

²⁰ Súčasťou komentárov sú informácie z prostredia rodín, v ktorých sa recepty používali. Recepty z tlačených prameňov sú prepísané doslovne. Ostatné recepty sú po formálnej a jazykovej stránke zjednotené. Recepty z češtiny sú preložené do slovenčiny. Množstvá surovín sú uvedené v jednotkách podľa originálu vrátane chýbajúcich alebo neúplných údajov: napríklad nie je vždy uvedené, či ide o polievkovú lyžicu (pl) alebo o čajovú či kávovú lyžičku (čl, kl).

Údená šunka (bravčové predné stehno s kosťou) bola tradičným zabijačkovým produktom a konzumovala sa ako sviatočné a slávnostné jedlo. Šunka, nielen údená, bola v období socializmu považovaná za lahôdku a vysoko cenený potravinový článok. Zaradenie výroby varenej šunky do sortimentu domácich zabijačkových výrobkov malo za cieľ získať tento druh mäsového výrobku vo väčšom množstve a to spracovaním iných druhov bravčového mäsa. Predlohu pre doma vyrábanú šunku možno vidieť v jej v priemyselne vyrábaných druhoch, prípadne v tradičnej pražskej šunke (Pražská šunka... www). Domáci recept vychádza z priemyselného spôsobu výroby šunky (Výroba šunky... www).

2 Mortadella (Nitra; výstrižok z časopisu Život)²¹

1 kg bravčového bôčika

5 vajec

3 strúčiky cesnaku

1 lyžica vegety²²

štipka strúhaného muškátového orieška

1 lyžička mletého čierneho korenia

1 lyžica soli

mletá červená paprika

Bôčik na jemno pomelieme v mäsovom mlynčeku. Pridáme vajcia, rozotrený cesnak, vegetu, mleté čierne korenie, muškátový oriešok a soľ. Necháme odstáť 24 hodín. Mäsovú hmotu vložíme do pergamenového (mikroténového papierového) vrecka (ako tlačienku). Vrecko na oboch stranách dobre previažeme. Vložíme ho do hrnca s horúcou vodou a varíme 90 minút. Po vybratí z vody necháme mortadellu vychladnúť vo vrecku. Potom vrecko odstránime a mäso obalíme v mletej červenej paprike. Podávame so zeleninou.

Mortadella je údená talianska saláma z bravčového a hovädzieho mäsa s kockami bravčového tuku, dochutená vínom a korením. Jej výroba, ktorej počiatky siahajú do 16. storočia, má pôvod v meste Boloña (Mortadella... www). Výroba tohto mäsového výrobku v rámci domáceho spracovania mäsa, je príkladom vplyvu talianskej kulinárnej kultúry.

²¹ Publikované v rámci rubriky *Recepty našich čitateľov*; do ktorej „Recept poslala Marta Pallayová z Piešťan“; rok, ročník a číslo časopisu neuvedené. Recept som našiel v odpise aj v Jihlave.

²² Vegeta je univerzálny doplnok jedál, ktorý obsahuje niekoľko druhov sušených rastlín v originálnej kombinácii rastlín a korení. Vyrába ju firma Podravka (tento názov má od roku 1949), ktorú roku 1934 založili bratia Matej a Marian Wolf z chorvátskej Koprivnice (Podravka... www; Vegeta podravka... www). Vegeta bola v sledovanom období rozšíreným dochucovadlom dovážaným z bývalej Juhoslávie.

---

3 Treska (Nitra)

1 téglík kyslej smotany
10 dkg kyslých rýb
2–3 cibule
1–2 natvrdo uvarené vajcia
2–3 kyslé uhorky
1 najemno nastrúhaná mrkva
soľ
2 pl horčice
šťava z ½ citróna
Všetko nadrobno nakrájame a zmiešame. Necháme odstáť.

Treska v majonéze vo forme šalátu patrila k veľkovýrobne produkovaným pokrmom studenej kuchyne. Bola považovaná za lahôdku a tak bola vnímaná aj jej domáca výroba.

4 Tresková pomazánka (Nitra)

1 balenie tvarohu
majonéza z 1 vajca
1 jogurt
3 natvrdo uvarené vajcia nakrájané na kocky
2 čl vegety
cibuľa najemno nakrájaná
mrkva najemno nastrúhaná
zeler najemno nastrúhaný
petržlen najemno nastrúhaný
kyslá uhorka na kocky nakrájaná
horčica
mleté čierne korenie
Všetky suroviny dobre premiešame a dáme odležať do chladničky. Podávame ako nátierku na pečivo.

Recept sčasti odzrkadľuje vplyv informácií o zdravej výžive na skladbu domácej stravy (konzumácia zdravej zeleniny). Výsledný produkt je založený na podobnosti jeho chuti s obľúbenou lahôdkou, hoci neobsahuje rybie mäso ako jej základnú surovinu.

---

5 Tatársky biftek (akože) (Nitra)

3 stredne veľké uvarené zemiaky
1 kl sladkej papriky
½ kl štiplavej papriky
4 strúčiky cesnaku
1 dcl oleja
5–6 pl kečupu
1 cibuľa
soľ
Zemiaky najemno postrúhame, cesnak roztlačíme a cibuľu nadrobno nakrájame a zmiešame s ostatnými prísadami. Podávame natreté na opečenom (na sucho, na tuku) chlebe.

Nahradenie originálnej suroviny (hovädzia, prípadne bravčová sviečkovi-ca) surovinou rastlinného pôvodu nie je len prejavom vplyvu zásad zdravej výživy na domáce stravovanie, ale odzrkadľuje sa v ňom aj fakt, že originálna základná surovina bola finančne nákladná a dostupná obmedzene. V názve jedla zhotoveného podľa receptu sa odzrkadľuje vysoké hodnotenie pokrmu, ktorý bol jeho predlohou.

6 Raffaello gul'ky domáce (Motešice)

2 balíky tortových oplátok (výrobok Pečivárni Sered')
1 Hera (iný tuk nie je vhodný!)
20 dkg kokosovej múčky
kokosová múčka na obalovanie
20 dkg preosiateho práškového cukru
1 balíček sušeného polotučného mlieka (250 g)
papierové košíčky (podľa vkusu)
Na doske valčekom rozmrvíme oplátky. V mise ich zmiešame so zmäknutou Herou, práškovým cukrom, kokosom a sušeným mliekom. Kokosu môžeme dať „koľko sa zmestí“, ale tak, aby sa z hmoty dali tvarovať gul'ky. Masu vymiesime dohladka (najlepšie rukou). Lyžicou z nej vykrajujeme kúsky a ručne robíme gul'ky. Obalujeme ich kokosom a kladieme do košíčkov. Gul'ky vydržia 2–3 týždne.

Raffaello je chrumkavá krémová pochúťka s mandľou obalená v kokose, ktorej výrobcom je firma Ferrero (v roku 1946 ju založil Pietro Ferrero z talianskeho mesta Alba) (Ferrero...www). Lahôdku pripravenú na základe receptu napodobňuje originálny produkt predovšetkým vzhľadom, menej zložením (napríklad neobsahuje mandle). Sladkosť tvorí v súčasnosti vo vidiec-

---

kej rodine, v ktorej bol recept zapísaný, prvok škály zákuskov pripravovaných pri sviatočných a slávnostných príležitostiach.

7 Slivková nutela (Bratislava)

3 kg sliviek
1 kg kryštálového cukru
2 várové čokolády
20 dkg kakaa
vanilkový cukor

Slivky rozvaríme a rozmixujeme. Pridáme cukor, várovú čokoládu, kakao a vanilkový cukor. Všetko povaríme a necháme vychladnúť. Potom plníme do sklenených pohárov s uzáverom a sterilizujeme 10 minút.

Nutella je originálna krémová čokoládová lieskovcová nátierka (v roku 1940 ju vytvoril Pietro Ferrero) (Nutella...www). Recept je založený na ľahkej dostupnosti základnej suroviny, ktorá je doplnená prísadami obsiahnutými aj v originálnom výrobku (napríklad kakao, vanilkový cukor).

8 Zmrzlina (Nitra)

¼ l mlieka
½ vrecúška pudingového prášku
¼ l vody
12 kociek cukru
kúsok masla
šťava z 1 citróna

Z mlieka, pudingového prášku a 6 kociek cukru uvaríme puding, do ktorého po vychladnutí vmiešame maslo. Vo vode s citrónovou šťavou rozpustíme 6 kociek cukru a vmiešame ju do pudingu. Dáme do chladničky stuhnúť. Ochutíme džemom alebo sirupom.

Recept je prejavom snahy pripraviť v domácich podmienkach inak všeobecne dostupný cukrársky výrobok.

9 Kečup (Jihlava)

4 kg paradajok
40 dkg cukru
4 ks bobkového listu
1 kg cibule
10 klinčekov

---

2 čl sladkej papriky
2 čl štiplavej papriky
10 ks nového korenia
1 čl škoricice
0,3 l octu

Paradajky nakrájané na plátky a cibuľu na hrubo varíme so všetkými prísadami 2 hodiny. Po vychladnutí prepasírujeme a potom 15–30 minút povaríme. Horúce dávame do pohárov s uzáverom.

Výroba kečupu, rozličných druhov zeleninových pretlakov a zmesí bola podmienená dostupnosťou týchto surovín v rámci samozásobiteľstva i pri ich nákupe. Pri domácej výrobe kečupu sa prejavovala i snaha pripraviť ho tak, aby mal špecifickú chuť, prípadne v určitej chuťovej škále. Domáca príprava kečupov sa odôvodňovala aj vyššou kvalitou domácich surovín; pri priemyselnej výrobe sa predpokladalo, že východisková surovina sa dostatočne starostlivo netriedi a pod.

10 Horčica z cukety (Jihlava)

2 kg cukety
1 hlavička cesnaku
2 feferónky
1 dcl octu
2,5 dcl oleja
13 dkg kryštálového cukru
8 dkg soli
2 lyžičky mletého čierneho korenia
1 stredne veľká plnotučná horčica

Ošúpanú cuketu, cesnak a feferónky zbavené semien nakrájame a s ostatnými prísadami 1 hodinu za stáleho miešania varíme. Potom masu rozmixujeme a horúcu plníme do pohárov s uzáverom. Sterilizujeme 10 minút.

Horčica bola pochutinou dostupnou vo viacerých chuťových variantoch, vrátane druhov z dovozu. Recept zrejme vznikol na základe sezónnej dostupnosti, až nadbytku základnej suroviny.

11 Detská výživa (Jihlava)

2,5 kg ošúpaných jabĺk bez jadrovníkov
0,5 l vody
0,5 kg cukru
1 balíček vanilkového cukru

šťava z 1 citróna

trocha škorice

Jablká rozvaríme vo vode a pridáme cukor, vanilkový cukor a citrónovú šťavu.

Teplé plníme do pohárov s uzáverom a vysterilizujeme.

Priemyselne vyrábané ovocné pretlaky pre deti tvorili v porovnaní s tradičným zložením stravy nový prvok vo výžive detí. Ich domáca výroba, hoci boli na trhu dostupné, bola podmienená sezónnym dostatkom základnej suroviny a poskytovala možnosť vytvoriť si zásobu v rámci tejto špecifickej skupiny pokrmov.

12 Bazová šumináda (Nitra)

16 okvetí bazy čiernej

ošúpaný citrón nakrájaný na kolieska

20 dkg cukru

Okvetia bazy dáme do veľkého pohára s vodou a citrónom a postavíme ho na slnečné miesto. Po 7 dňoch vodu zlejeme a precedíme a môžeme konzumovať. Nápoj skladujeme v chladničke.

Nápoj patril do škály tradičných ľudových nealkoholických sezónnych nápojov (Stoličná 1991: 218 ho uvádza napríklad zo Záhoria pod názvom bazovica). Jeho domáca príprava a konzumácia bola vnímaná ako možnosť sezónneho rozšírenia škály nápojov.

13 Mrkvový džús I (Jihlava)

2 ošúpané nakrájané pomaranče

0,5 kg nastrúhanej mrkvy

8,5 l vody

3,5 dkg kyseliny citrónovej

1 kg cukru

Pomaranče a mrkvu varíme 30 minút v 0,5 l vody v tlakovom hrnci. Rozmixujeme a po doliatí 8 l vody povaríme. Po vychladnutí pridáme kyselinu citrónovú a cukor a 1–2 minúty mixujeme.

14 Mrkvový džús II (Jihlava)

3 pomaranče (z toho 1 s kôrou) nakrájané

1 väčšia mrkva

3,5 l vody

1 lyžička kyseliny citrónovej

---

1 kg cukru

Pomaranče a mrkvu varíme 30 minút v 0,5 l vody v tlakovom hrnci. Rozmixujeme a po doliatí 3 l vody a pridaní cukru povaríme. Pridáme kyselinu citrónovú a necháme vychladnúť. Pred konzumáciou riedime vodou v pomere 1:1.

15 Mrkvový džús III (výstrižok z tlače)²³

Potrebujeme: 1 kg mrkvového pretlaku, 1,5 l vody, 180–200 g cukru, 2 g kyseliny citrónovej.

1 kg očistenej mrkvy upravíme na menšie kúsky, zalejeme 1,5 l vody a dôkladne rozvaríme na kašu, ktorú potom rozmixujeme. Ak treba, pridáme ešte trocha vody. Hotovú dreň potom zmiešame s vodou, zohrejeme na 80 stupňov, v tekutine rozpustíme cukor a kyselinu citrónovú, džús rozlejeme do pohárov, zatvoríme viečkami a sterilizujeme 15 minút pri 80 stupňoch. Je výborný v kombinácii s jablčným muštom.

Výroba domácich džúsov z mrkvy bola podmienená dostatkom základnej suroviny a súčasne mala predlohu v priemyselne vyrábaných druhoch týchto nápojov (napríklad mrkvový džús Pirueta).

16 Pomarančový džús (Jihlava)

2 nakrájané pomaranče

pohár 1 zaváraných marhúl

9,5 l vody

5 dkg kyseliny citrónovej

1 kg cukru

Pomaranče a marhule uvaríme v 0,5 l vody a rozmixujeme. Pridáme 9 l vody, cukor a kyselinu citrónovú.

Výroba domácich pomarančových džúsov bola inšpirovaná domácimi, prípadne zahraničnými výrobkami tohto druhu. Základnou surovinou v tomto recepte tvorí tuzemské doma konzervované ovocie.

---

²³ Recept bol založený ako výstrižok z rubriky *Pre Vás, gazdinky*. Recepty mali spoločný názov *Konzervujeme na zimu*; názov periodika neuvedený.

---

17 Domáci Sanqik (Nitra)²⁴

Čerstvé šupky z pomarančov sa opláchlí vodou a na 24 hodín namočili do vlažnej vody, aby sa z nich vylúhovali chemické látky použité na ošetrovanie ovocia pri pestovaní a transporte. Potom sa zaliali čistou vodou a varili sa, až pokým úplne zmäkli. Uvarené šupky sa aj s vodou rozmixovali. Do tekutiny sa pridala kyselina citrónová a cukor, zahriala sa a plnila sa do fliaš. Pred konzumáciou sa sirup riedil vodou.

Sunquick je značka zahraničného priemyselne produkovanej pomarančového koncentráta (Sunquick... www), ktorý bol dostupný v Tuzexe, neskôr i v štátnej obchodnej sieti. Recept bol z hľadiska domáceho spracovania surovín výhodný aj preto, že jeho základnou surovinou bola pomarančová kôra, ktorá bola odpadom po konzumácii tohto citrusového ovocia.

18 Sirup z prhl'avy (Jihlava)

80 stoniek prhl'avy (dĺžka si 20 cm)

3,5 l vody

4 citróny

20 dkg kyseliny citrónovej

Stonky zalejeme vodou, pridáme nekrájané citróny (aj s kôrou) a kyselinu citrónovú. Všetko necháme povariť a 24 hodín odstáť. Potom precedíme a pridáme cukor. Sirup plníme do fliaš. Pri konzumácii riedime vodou. Z ½ množstva surovín je 2,75 l sirupu.

19 Sirup z bazového kvetu (Nitra)

32 súkvetí bazy čiernej

2 l vody

4 kg kryštalového cukru

6 dkg kyseliny citrónovej

Vodu prevaríme, necháme vychladnúť a na 24 hodín do nej namočíme súkvetia. Vodu zlejeme a precedíme, pridáme cukor a kyselinu citrónovú. Zohrievame až pokým sa cukor úplne nerozpustí a potom plníme do fliaš.

Sortiment nealkoholických nápojov ponúkaných v obchodnej sieti tvorili minerálne vody, z menšej časti sladené nápoje a ovocné šťavy. Do škály doma

---

²⁴ Recept nebol fixovaný v písomnej podobe, zápis urobený podľa ústnej informácie.

---

konzumovaných nealkoholických nápojov patrila voda (často upravená na sódobú vodu) dochucovaná sirupmi priemyselnej výroby. Ich škálu dopĺňala výroba domácich sirupov, ktorá získavala suroviny aj zberom divorastúcich rastlín.

20 Sirup zo skorocelu (Nitra)²⁵

kryštalový cukor

listy skorocelu kopijovitého

Do pohára s objemom 0,7 l striedavo navrstvíme cukor a nasekané skorocelové listy. Uzatvoríme viečkom, zabalíme do niekoľkých igelitových vrecúšok a na 2-3 týždne zakopeme do zeme na tienistom mieste. Potom pohár vyberieme, obsah precedíme a uložíme do chladničky. Konzumujeme po čajových lyžičkách pri kašli. Listy na sirup je vhodné zbierať v máji – júni.

Z divorastúcich rastlín sa vyrábali aj prostriedky používané v rámci domáceho liečenia.

21 Mrkvová marmeláda (výstrižok z tlačce)²⁶

Potrebuje: 1 kg mrkvy, 1,5 l vody, 350 g cukru, lyžičku kyseliny citrónovej. Očistenú mrkvu pokrájame na menšie kúsky, trocha podlejeme vodou, premiešame s kyselinou citrónovou a uvaríme do mäkka. Potom zeleninu rozmixujeme alebo prepasirujeme, doplníme cukrom a za stáleho miešania zvaríme dohusta. Marmeládu rozdelíme do pohárov, uzatvoríme viečkami a sterilizujeme 20 minút pri 80 stupňoch.

Konzervovanie varením s použitím cukru sa využívalo v domácnostiach predovšetkým pri spracúvaní ovocia.

22 Paradajkový lekvár (Nitra)

2,5 kg paradajok

4 čl kyseliny citrónovej

1 čl anízu

1,4 kg kryštalového cukru

4 vrecúška vanilkového cukru

---

²⁵ Recept získaný od príbuzných z Jihlavy.

²⁶ Recept bol založený ako výstrižok z rubriky *Pre Vás, gazdinky*. Recepty mali spoločný názov *Konzervujeme na zimu*; názov periodika neuvedený.

Paradajky s kyselinou citrónovou a anízom povaríme a prelisujeme. Pridáme cukor a vanilkový cukor a povaríme ako lekvár.

Pri tradičnom spôsobe konzervovania sa lekvár pripravoval varením ovocia bez pridania cukru (ELKS 1 1995: 303). Spôsobom používaným na konzervovanie ovocia použitím cukru sa podľa receptu spracúvala z tohto hľadiska netradičná surovina. Okrem toho, že je recept založený na jej sezónnej dostupnosti, nadväzuje na využívanie tradičných surovín získavaných zberom: paradajkový lekvár bol náhradou šípkového lekváru.

23 Tekvicový zázrak (Stoličný 1991: 174)

Je veľa druhov tekvic, ale všetky majú jednu zvláštnu vlastnosť: prijímajú chuť, ktorú im dodáme, a tým napodobňujú niečo, čím nie sú. Ak napríklad z drahého ananásového kompótu vyjeme ovocie, ale šťavu uchováme, môžeme potom variť tekvicu v sladkej vode, kocky tekvice zaliať tou vodou, riedenou 1:1 s ananásovou kompótovou šťavou a máme tekvicu ako ananás.

24 Tekvica ako ananás (Jihlava)

5 kg tekvice
2 kg kryštálového cukru
1,5 l vody
lyžica octu
ananásová aróma
klinčeky
celá škorica

Tekvicu nakrájame na kocky, zalejeme vodou, pridáme ocot a necháme 24 hodín stáť. Potom tekvicu varíme tak dlho, až je sklovitá. Potom pridáme polovicu fľaštičky ananásovej arómy a citrónovú šťavu. Dáme do pohárov s uzáverom a vysterilizujeme.

Obidva recepty sú príkladom spracovania domácej suroviny s cieľom napodobniť produkt, ktorý bol ako pochúťka vyhľadávaný z hľadiska druhu originálnej suroviny i spôsobu jej spracovania (ananásový kompót). Jeden z receptov je založený na použití časti originálneho produktu.

Použitá literatúra a pramene

- BUČKO, A. – DVORSKÝ, A. – AMBROVÁ, V. 1957: *Výživa a zdravie*. Bratislava : Slovenský ústav zdravotníckej osvety. 32 s.
- DULLOVÁ-HORECKÁ, Ľ. – VOZÁR, L. 1983: *Kuchárska kniha*. Tretie, prepracované a doplnené vydanie. Martin : Osveta. 632 s.
- EKS pozri *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska*.
- Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1,2*. J. Botík, P. Slavkovský (ved. red. kolektívu). Bratislava : Veda 1995. 448 + 484 s.
- Encyklopédia Slovenska I. zväzok A-D*. Bratislava : Veda 1985. 624 s.
- Encyklopédia Slovenska IV. zväzok N-O*. Bratislava : Veda 1980. 600 s.
- Encyklopédia Slovenska V. zväzok R-Š*. Bratislava : Veda 1981. 792 s.
- Encyklopédia Slovenska VI. zväzok T-Ž*. Bratislava : Veda 1982. 776 s.
- ES pozri *Encyklopédia Slovenska*
- Ferrero [online.] [cit. 4. 12. 2006]. Dostupné na internete: <http://www.ferrerousa.com/>.
- HRUBÝ, J. 1983: *Výživová a potravinová politika v rozvinutej socialistickéj spoločnosti*. Praha : Academia. 116 s.
- KANDERT, J. 2004: *Každodenný život vesničianů stredního Slovenska v 60. až 80. letech 20. stololetí*. Praha : Karolinum. 260 s.
- Mortadella [online.] [cit. 4. 12. 2006]. Dostupné na internete: <http://www.answers.com/topic/mortadella>
- Nutella [online.] [cit. 4. 12. 2006]. Dostupné na internete: <http://www.nutellausa.com/>
- Podravka [online.] [cit. 4. 12. 2006]. Dostupné na internete: http://www.podravka.pl/o_firmie.html
- Pražská šunka od kosti (historie a recept) [online.] [cit. 4. 12. 2006]. Dostupné na internete: <http://www.labuznik.com/recipe.php?ID=19905>
- Produkty [online.] [cit. 4. 12. 2006]. Dostupné na internete: <http://web.stonline.sk/solmobr/Produkty.htm/nadpis>
- Sunquick [online.] [cit. 4. 12. 2006]. Dostupné na internete: <http://www.barkath-coro.com/>
- Správa o hlavných smeroch hospodárskeho a sociálneho rozvoja ČSSR na roky 1986-1990 a výhľade do roku 2000. In: *XVII. zjazd Komunistickej strany Československa : Praha 24. marca – 28. marca 1986*. Bratislava : Pravda 1987. s. 70-96.
- STOLIČNÁ, R. 1991: *Jedlá a nápoje našich predkov*. Bratislava : Veda. 244 s.
- STOLIČNÝ, P. 1991: *Kuchárska kniha pre nemajetných*. Bratislava : Mladé letá. 186 s.
- Vegeta Podravka [online.] [cit. 4. 12. 2006]. Dostupné na internete: <http://malincho.com/vegeta.asp>
- Výroba šunky [online.] [cit. 4. 12. 2006]. Dostupné na internete: <http://www.ou.svitavy.cz/pro/renata/vareni/sunka/index.htm>

Didaktické povery a najnovšie dejiny

Marína Zavacká

Kľúčové slová: didaktika v histórii, totalita, komunizmus, mladá generácia
Key words: didactics in history, totalitarianism, communism, young generation

The author has been teaching the subject of history at the university; she considers the questions frequently asked by her colleagues - scientists coming from other disciplines. They mostly address topics of totalitarianism (classification of regimes of 1939-1945 and 1948-1989), the local debate on „coming to terms with this historical era“, un/ability of young generation to understand and imagine communism, and ways of reflection of the contemporary teenagers' life experience in teaching history.

Host'ovanie v Etnologických rozpravách by som chcela využiť na tézovité zhrnutie svojich súčasných úvah nad otázkami, ktoré od kolegov z iných odborov ako vyučujúci historik najnovších dejín dostávam najčastejšie. Týkajú sa pojmu „totality“ (a z tohto hľadiska zhodnotenia režimov 1939–1945, 1948–1989), stavu lokálnej debaty na tému vyrovnávania sa s touto fázou minulosti, ne/schopnosti dospievajúcich generácií pochopiť, predstaviť si komunizmus, a spôsobov, ako práve ich generačné skúsenosti reflektovať vo výučbe.

Definícia ako premenná

Pri pokuse dopátrať sa príčin spoločenskej neschopnosti reflektovať svoju nedávnu minulosť pomôže, ak si uvedomíme, že pádom režimu neskončil vplyv jeho ideológie na myslenie ľudí. Pričom nestačí len rozoznať vyslovene „politické“ propagandistické odkazy, ktoré pretrvávajú vo verejnej mienke (napríklad „správny štát sa má postarať“, „čosi bolo zadarmo“). Dokonca nestačí ani identifikácia režimovej propagandy v „nepolitických“ názoroch na fungovanie spoločnosti ako „odlišný je podozrivý“ alebo „radšej nepremýšľaj“. Totalitná ideológia okrem iného vyžadovala apriórne jednotné definície a zároveň sugerovala recipientom, že definície vždy prichádzajú „odniekiaľ“. Politik (alebo iný človek v roli verejnej autority) sa teda aj dnes nejakým fenoménom odmietne zaoberať s tým, že neexistuje jeho jednoznačná definícia („vidíte, aj vedci sa v tom líšia“ a treba „počkat“, kým sa zhodnú). Z „čakaní na jednotu“ sa stal silný demagogický nástroj, ktorý umožňuje vyhýbať sa nielen politickým (hodnotiacim), ale i vedeckým stanoviskám.

Ďalším pozostatkom starších ideologických vplyvov, ku ktorému sa ešte vrátim, je presvedčenie, že ak niečo nie je A, je to určite nielen ~A, ale priamo Z. O čierno-bielom videní sa toho už popísalo neúrekom, no stále stačí, ak demagóg predstaví verejnosti odborné znejúcu definíciu a ak popisovaná realita do nej úplne nepasuje, bez problémov z nej odvodí, že „popisovaná realita nemôže byť označená ako úplné A, teda jednoznačne „nie je A“, dokonca je priamo jeho opakom“. Momentálne najaktuálnejším príkladom je dôvodenie poslanca Tarnóczyho, prečo na svojom odhaľovaní pamätnej tabule J. Kirschbaumovi nevidí nič zlé.¹ Kanadské sudy totiž zamietli niekoľko žalôb židovskej náboženskej obce ohľadom jeho účasti na protizidovských akciách z dôvodu nedostatočných dôkazov. Je tu významný aktivista štátostrany, v období jej vlády dokonca ústredný tajomník, veliteľ Akademickej Hlinkovej gardy. Jeho dobová rétorika, šíriaca rasovú nenávisť, je overiteľná v dobovej tlači v ľubovoľnej knižnici. Svedkovia v Kanade však nedokázali preukázať jeho fyzickú účasť na konkrétnom pogrome, z ktorej bol obvinený, preto je správne, aby ho súd práve za tento čin neodsúdil. Potiaľ logika. Mentálny vzorec, ktorý som uviedla vyššie, však poslanca Tarnóczyho vedie k záveru, že ak nie je preukázateľne vinný z účasti na pogrome, je Kirschbaum nielen ne-zločinnec, ale priamo jeho pojmové antonymum, „hrdina“, „vzor“, a zaslúži si pamätnú tabuľu.²

Vplyv popísaných vzorcov uvažovania na študentoch pozorujem najmä pri sledovaní ich stratégií pri písaní seminárnych prác. Pri svojom písaní o dejinách (je povinné, takže sa mu nemôžu vyhnúť), najčastejšie začnú používať pojem bez toho, aby ho definovali, žijúc v pocite, že v „základných“ pojmoch panuje zhoda a ich chápanie pojmu sa automaticky zhoduje s všeobecne platným. Pokiaľ sa rozhodnú definíciu hľadať, uspokojia sa s prvou nájdenu ako s definitívnou. Ak narazia neskôr v literatúre na odlišnú definíciu, spôsobuje im problém korektne sa s ňou vyrovnáť. Vynechať ju (ved' nemôžu byť platné obe)? Napísať pod čiaru a zároveň odmietnuť? Zdôvodňovať svoje odmietnutie? Zmysel jedného z prvých pokynov pre písanie seminárnych prác, „definujte si pojmy pre túto prácu“, si zvykneme objasňovať v priebehu niekoľkých hodín. Fakt, že majú slobodu si definície sami pre seba tvoriť, ich stále prekvapuje. Povinnosť uviesť ich v čo najpresnejšej formulácii na začiatku svojej práce (prípadne v argumentácii voči iným autorom) prekvapuje tiež.

Historika jeho profesia odvádza od (inak nepochybne užitočných) úvah vo sfére ideálno-typických modelov a neustále ho konfrontuje s historickou dimenziou – s premenou v čase. Komplikuje mu aj vynášanie jednoznačných

¹ Sme 23.8. 2006:

<http://www.sme.sk/clanok.asp?cl=2862679>, <http://www.sme.sk/clanok.asp?cl=2862697>

² Kirschbaum je okrem toho „oficiálne“ vojnový zločinnec podľa stále platného rozsudku čs. retribučného súdu.

a krátkych etických súdov, ktoré sa od neho žiadajú najmä pri mediálnych vystúpeniach. Napríklad: je našou občianskou povinnosťou morálne odsudzovať autoritatívne režimy a ich nositeľov bez ohľadu na historický kontext? Ak áno, platí to i pre režim Jozefa II.? Máme vykresľovať negatívne faraónov, ktorí využívali otrockú prácu? A ako je to s totalitným režimom? Je vôbec možné k nemu pristupovať neutrálne?

Niekedy to vyzerá, ako by prišlo k nepochopeniu maximy o historikovej nestrannosti jej zúžením na neobviňovanie dobových aktérov (a z nej v horšom prípade aj demagogicky implikovaného neuvádzania faktov, indikujúcich zodpovednosť za dianie). Pritom rovnako neprofesionálne akty ‚ospravedlňovania‘ a ‚vyviňovania‘ tých istých aktérov v historiografii i žurnalistike často ostávajú nekritizované. Rankeovská požiadavka vyhnúť sa anachronickému vnášaniu súčasných morálnych štandardov do hodnotenia minulosti je stále platná. Avšak profesionálne prípustné je pomeniavať konanie dobových aktérov dobovými štandardmi, ku ktorým sa napríklad verbálne hlásili, alebo voči ktorým sa vymedzovali, prípadne ich vyžadovali od ostatných ľudí.³

Definície prinášajú i ďalšiu skupinu otázok. Možno označiť režim ako *X* konštantne pre celú dobu jeho trvania? (Hoci len pre školské účely?) Ako reflektovať rozličné fázy jeho sily, vrátane premenlivosti a selektívnosti brachiálnych prejavov jeho sily? Táto téma je silná nielen svojím faktickým obsahom, ale i tým, že spadá a ešte dlho bude do sféry ‚recent history‘, histórie nielen relatívne málo vzdialenej, ale histórie živej, prítomnej vo verejných debatách, v súdnych sieňach a majetkových sporoch. Navyše možno na nej ideálne priblížiť podstatný prvok historikovej práce – obhájenie svojho názoru v živej odbornej debatae.

Z rôznych dôvodov, ku ktorým sa radí i chronologická postupnosť preberaných tém, sa debata okolo pojmu totality na seminároch zvykne rozpútať skôr pri téme vojnového slovenského štátu, než pri komunizme. Na rozdiel od verejnej debaty, ktorá sa pohybuje v popísanej schéme ‚bol totalitný alebo nebol /a teda bol dobrý‘ alebo v jej soft verzii ‚vidíte, aj tu tvrdia, že nebol totalitný, len autoritatívny/a to už je OK‘, skúmame, nakoľko napĺňal politologické modely totalitného režimu⁴ a najmä nakoľko mal *potenciál* ich naplniť. Osobne považujem kritérium potenciálu v historickom uvažovaní o charaktere politic-

³ EVANS, Richard J.: *In Defence of History*. London : Granta books 2000, 51.

⁴ Myslím, že pre didaktické účely na začatie diskusie celkom postačuje definícia Carla Friedricha a Zbigniewa Brzezinského v knihe *Totalitná diktatúra a autokracia* (1956), ktorá uvádza šesť kľúčových črt totalitného režimu: prítomné sú v ňom oficiálna ideológia a požadovaný všeobecný príklon k nej, pričom táto ideológia má za cieľ dosiahnuť ‚dokonalý vrcholný stupeň ľudského vývoja‘; Jediná masová politická strana, hierarchicky organizovaná, tesne prepojená so štátnou byrokraciou, pre ktorú je typické vedenie jedným človekom; monopolná kontrola nad ozbrojenými silami, podobný monopol nad masovokomunikačnými prostriedkami; systém zastrešovacej policajnej kontroly; centrálna kontrola a riadenie celej ekonomiky.

kých režimov za nedoceňované a pritom kľúčové. (Len pre presnosť dodávam, že ani na hodinách sa k jednotnému názoru nedopracujeme a ani ho nepovažujeme za cieľ. Podstatou je priviesť účastníkov k jasnej formulácii svojich názorov a k ich vedecky podloženej obhajobe pred argumentmi kolegov.)

Súčasný mediálny obraz totalitného systému preferuje metafory fyzického týrania a smrti (Jáchymov, Mauthausen, šibenica, plynová komora). Nepochybne sú silnými symbolmi. Ich mediálna sila z týchto symbolov však robí akoby najpodstatnejšie znaky režimu, resp. znaky, bez prítomnosti ktorých režim vraj stráca svoju základnú kvalitu a teda nemôže byť považovaný za totalitný. Ako trochu predidaktizovaný príklad uvediem možnosť, že by v nejakom štáte nikto dva roky nekradol, a teda nešiel za krádež do väzenia. Neznamenalo by to, že tam krádež prestala byť trestná. Potenciál na trestanie krádeže je stále prítomný, len momentálne nevyužitý. Pre určovanie hranice medzi autoritatívnym a totalitným teda považujem za ďaleko vhodnejšie odpúťanie sa od symbolu smrti a sústrediť sa na pozorovanie iných javov, ktoré tak isto patria k charakteristickým črtám totalitného režimu, avšak umožňujú využitie jemnejšieho rastra. Pre príklad vyberám zachovanie možnosti ekonomickej sebestačnosti občana a možnosť riadneho súdu.⁵

Ekonomická sebestačnosť sa prejavuje možnosťou zachovania si takého spôsobu obživy, kde občan nie je závislý od svojvôli štátu voči jeho osobe. Richard Pipes cituje výstižnú Trockého charakteristiku sovietskeho režimu zo *Zradenej revolúcie*: ‚V krajine, kde je jediným zamestnávateľom štát, byť v opozícii znamená hladovať. Staré pravidlo ‚kto nepracuje, nech nej‘ nahradilo nové: ‚kto neposlúcha, nech nej‘.‘⁶ Autoritatívny režim (na rozdiel od demokratického) zvykne vyžadovať politickú až ideologickú lojalitu od všetkých ‚svojich‘ zamestnancov, teda od zamestnancov štátu. Čím väčšie poštátenie ekonomiky (železnice, školy), tým sa sféra možného zárobku zužuje, avšak stále zostávajú prístupné napríklad oblasti živností. Totalitný režim podriaďuje svojej kontrole všetky oblasti ekonomiky, teda možnosti obživy. Pri komunistickom režime v Československej republike (ďalej ČSR) po roku 1948 je kvalita ‚totálnej kontroly‘ zjavnejšia: jeho potenciál ovládania zárobku bol využitý takmer naplno – súkromné podnikanie bolo oficiálne zrušené, úspory znárodnené a nezamestnanosť trestaná ako príživníctvo. Slovenský štát (po roku 1939) rešpektoval existenciu súkromných podnikateľov, živnostníkov i roľníkov. Pokiaľ však posudzujeme režim podľa potenciálu, podľa možností, ktoré si štát vyhradil (hoci ich (ešte) masovo nevyužíval), nájdeme i tu dostatočne vysoký stupeň, charakteristický pre totalitný štát. Ideologická kontrola sa

⁵ Nezávislý súd protirečí totalnému policajnému zastrešovaniu a zachovanie sebestačnosti centrálnej kontrole ekonomiky.

⁶ PIPES, Richard: *Communism. A history of the intellectual and political movement*. London: Phoenix Press 2001, 153.

vzťahovala napríklad práve na udeľovanie živnostenských oprávnení. Darmo bolo súkromné krčmárstvo „povolené“, keď v konkrétnych prípadoch bolo obnovovanie licencií viazané na vstup do prorežimových organizácií, účasť na rituáloch, odovzdávanie finančných príspevkov na zbierky a podobne a neposlušným bolo prípadne rušené.⁷ Práve v tomto období sa zároveň presadila štátna konfiškácia majetku „politických“ previnilcov, napríklad za čin opustenia republiky. Zavádzajúcim je i zvláštne posudzovanie protižidovských opatrení, ktoré boli vynímané z komplexu opatrení proti „vlastným občanom“. Ak prijmeme tézu, že totalitný štát (na rozdiel od autoritatívneho) svojim občanom podľa svojho uváženia môže likvidovať všetky zdroje súkromného príjmu a siahat' na súkromný majetok, v tomto prípade sa tak stalo mase ľudí a je jedno, ako bola z množiny všetkých občanov vyselektovaná.

Autoritatívne systémy tiež (v porovnaní s demokratickým systémom) charakterizuje prítomnosť tvrdých zákonov na ochranu štátu a režimu, zameraných proti „protištátnym“ prejavom, útočiacim na štát, jeho predstaviteľov a zamestnancov (tzv. verejných činiteľov), vrátane verbálnych prejavov. Na rozdiel od totalitných štátov však v autoritatívnych nájdeme inštitúciu nezávislého súdu (a odvolacích orgánov), ktorého úlohou je garantovať rovnosť občana pred zákonom a nárok občana byť postavený pred takýto súd.⁸ Znakom stabilizácie totalitného režimu je nielen ovládnutie súdnictva a zrušenie jeho nezávislosti, čím sa premení na obviňujúcu inštitúciu, ale priamo obchádzanie inštitútu súdu (orgánov spravodlivosti) v prospech polície (orgánov vnútra). Mediálnym symbolom totality (komunistickej) sa stal tzv. nespravodlivý súd, teda súd, ktorý neprihliada k obhajobe a preberá rolu prokurátora. Pre predstavivosť súčasníka je strašnejšia predstava ôsmich rokov vo väzení po súdnom procese než pol roka nútených prác bez súdu. Z hľadiska potenciálu režimu obmedzovať ľudské a občianske práva sa mi však možnosť udeľovania trestu (alebo jednoducho obmedzenia občianskych práv) bez riadneho súdu vidí podstatnejšia. Slovenský štát túto možnosť využíval už od jari 1939, keď právomoc posilať politicky nespohľadlivé osoby na nútené práce zveril ministerstvu vnútra. Týmto osobám boli ľudské a občianske práva obmedzované bez súdneho procesu a bez možnosti riadneho odvolania sa na neurčitú dobu. Rovnako totalitný bol potenciál štátu svojvoľne zbavovať občana občianstva (vrátane súvisiacich nárokov, ako nárok na súdnu ochranu a pod.). Masovo bolo odob-

⁷ Živnosti udeľovali orgány miestnej samosprávy, ktoré boli menované z kandidátky navrhutej štátostranou – teda *nie* volené. (Roku 1943 uzákonil tento stav zákon č. 171/1943 z 22.12. 1943 o zmenách v samosprávach obcí.)

⁸ Ako príklad možno uviesť tzv. Lipský proces z druhej polovice roku 1933, na ktorom svoju nevinu dokázal G. Dimitrov, obvinený z podpálenia Ríšskeho snemu. Nacistický režim ešte nemal totálnu kontrolu nad súdnictvom.

ratie občianstva využité „len“ pri zbavení práv židov ...ale tí boli dovtedy občanmi ako každý iný.

Pokiaľ sa občan s režimom stotožňoval, alebo doň hoci nevedomky „zapadal“, nemusel sa voči nemu osobne režim prejavovať ako totalitný. Potvrďuje to i množstvo apologetickej spomienkovej literatúry. Avšak ak ako kritérium „totalitnosti“ režimu nedefinujeme občana ideologicky stotožneného alebo nevyhraného, ale ideologického oponenta (čo považujem za zmysluplnejšie), a zároveň neklasifikujeme len konkrétny prejav totalitnej moci, ale potenciál totalitne zasahovať do života (do ľudských a občianskych práv) na základe svojvoľe politika, režim v rokoch 1939–1945 pod toto označenie jednoznačne spadá.⁹

Ďalším kritériom, vhodným na diskusiu, je posudzovanie miery totalitnosti/autoritatívnosti/demokratickosti podľa vzťahu k právu na určovanie vlastného osudu, tzv. pursuit of happiness. Demokratický štát mu nebráni a autoritatívny zvykne vybrané skupiny diskriminovať len v určitých oblastiach (napríklad v štátnej a verejnej službe), stále rešpektujúc rôznosť predstáv o osobnom šťastí. Totalitný štát však vnucuje svoju predstavu o ideálne prežitom živote celej populácii. Ak sa s ňou niekto nezhoduje, je neutralizovaný/likvidovaný. Pokiaľ sa s ňou však jednotlivec zhoduje, nemusí tento tlak registrovať (!).¹⁰

Generačná ne/skúsenosť?

Druhým bodom týchto nesúvislých úvah je pozastavenie sa nad častými prejavmi pedagogického i verejného zdesenia nad skutočnosťou, že „mladí si nevedia totalitu predstaviť“. Ako jeden zo zdrojov vzájomného generačného nepochopenia vidím nie študentské, ale didaktické zlyhanie, ktoré sa prejavuje neprispôbením učebných textov odlišnej generačnej skúsenosti. Učebné texty, napísané „pamätníkmi“ po roku 1989, odvodzujú v zmysle komeňianskej

⁹ Rovnako pri posudzovaní prítomnosti tzv. šedej zóny, o ktorej direktívnu kontrolu autoritatívne režimy neprejavujú záujem, pokiaľ sa prejavuje lojálne (byrokracia, cirkev, sociálna sféra), možno ne-totalitnosť režimu 1939–1945 na základe hlbšej analýzy prenikania štátnej ideológie do týchto sfér spochybňovať. Je napríklad na zváženie, či pri nielen lojalite, ale priamo politickom aktivizme predstaviteľov RKC na Slovensku (od rehoľných sestier – v roli Vodkýň HMD, cez miestnych kňazov v pozícií „duchovných radcov“ HM a HG po poslancov parlamentu a členov Štátnej rady) vôbec možno kvalifikovať organizáciu ako príslušnú do „šedej“ zóny. (Prejavy nesúhlasu a odboja síce existovali, ale boli výnimočné a trestané. Výnimky a prejavy nedostatočnej režimovej kontroly nad myslením jednotlivcov sa nakoniec prejavovali vždy a všade – reprezentatívnym prípadom môže byť dlhodobý výskyt „odboja“ v Abwehri alebo „Generálsky puč“ z leta 1944. Spochybňujú tieto fakty školskú klasifikáciu Hitlerovho režimu ako totalitného?)

¹⁰ Táto skutočnosť je pomerne podstatná pre vysvetlenie rôznorodosti osobných spomienok na totalitný režim. Ak prastará mama tvrdí, že „sa mala dobre“, je možné jej veriť a pritom stále veriť aj učebnici... a pritom nemusela ani byť aktívna komunistka/ľudáčka.

---

poučky „od známeho k neznámemu“ vysvetľovanie demokratických inštitúcií od diktatúry (od komunizmu) ako známeho stavu. Namiesto prezentovania demokracie ako známeho javu, od ktorého je možné jeho limitáciou vysvetliť diktatúru, je prítomná tendencia brať práve komunizmus ako spoločnú skúsenosť, od ktorej sa vysvetľuje neznámo – demokracia. Už v prvých rokoch po zmene režimu však nastúpili do tried žiaci, ktorí s totalitou nemali osobnú skúsenosť, a teda odvodzovanie od nej bolo pre nich nepochopiteľné. V tomto zmysle je situácia porovnateľná s neúspechom výučby slovenčiny pre maďarské deti, ak sa k nej neprístupuje ako k cudziemu, ale ako k materinskému jazyku, vrátane markantného zlepšenia po zmene prístupu.¹¹ Navyše autori učebných textov podliehajú tendencii prezentovať diktatúru jej najväčšími zločinmi, ktoré sú síce dramatické, ale pre deti (a ani pre väčšinu dospelých nepamätníkov) nepredstaviteľné. Akokoľvek to znie neúctivo voči obetiam diktatúr, ktoré prišli o život, pri vysvetľovaní je z didaktického hľadiska nutné začať od malých obmedzení osobných slobôd, ktoré predstaviteľné sú. Teda od zákazu istých druhov oblečenia, hudby, účesov, návštevy školy, zmeny bydliska, cestovania ... každodenných „samozrejmostí“, ktoré sú v danom veku predstaviteľné. V puberte je dosť citlivým a zrozumiteľným prvkom pojem súkromia, ktoré je v totalite cielene likvidované. Tak isto je možné približovať napríklad život „manželky nepriateľa ľudu“, ktorej bolo znemožnené zamestnať sa a užiť si deti, nie cez nepredstaviteľný trvalý hlad, ale cez jej neustálu odkázanosť na veľkorysosť širšej rodiny a nutnosť ponížujúco sa doprosovať zákonom zaručených samozrejmostí. Pri takto poňatom vysvetlení sa pochopenie dostavuje relatívne rýchlo a v podivuhodne vysokom stupni.

Z presvedčenia o tom, že mládež má problémy s chápaním fungovania komunizmu (minulosti svojich rodičov), sa odvodzuje a mediálne často prezentuje ďalšia didaktická povera, celková neschopnosť mladých ľudí predstaviť si minulosť ako takú. Táto dedukcia je mylná. Súčasná školská generácia je v porovnaní s našou oveľa schopnejšia napríklad v chápaní politických a hospodárskych dejín spreď 2. svetovej vojny. Povzbudivé je, že mladí ľudia majú reálnejšiu predstavu o tom, čo môže (a mohol) ovplyvniť politik ako jednotlivec a sú zbavení napríklad prehnaných očakávaní od súčasného „prezidenta“ a prehnaných nárokov (vedúcich striedavo k heroizácii, resp. diabolizácii) na tých minulých.¹² Každodenná skúsenosť s demokraciou im umožňuje bez problémov chápať napríklad pojmy „demisia kabinetu“, „koaličná vláda“, „volby“, „nesplnený predvolebný sľub“, „hľadanie

---

¹¹ Program výučby jazykov autoriek Rózsa Skabela a Irén Bóna.

¹² Viera v to, že „prezident“ môže všetko sa prejavovala napríklad v sťažnostiach a návrhoch, zaplavujúcich prezidentskú kanceláriu po celé 90. roky, ale napríklad i v diskurze z toho istého obdobia ku roli prezidenta Beneša pri tvorbe povojnového usporiadania Európy (keď podľa niektorých verzii priam riadil Stalinovo konanie).

---

politických dohôd“, „korupcia“, „byrokracia“, „politická strana“, „súkromný podnik“, „majiteľ továrne“, „štrajk a vyjednávanie“; rozumie podstate ekonomických zásahov štátu do trhu (clá a dohody o nich) i zákonitostiam prežitia súkromných podnikov. Vďaka tomu fenomény ako Rakúsko-uhorské vyrovnanie, ochranné clá, vývoz továrne zo Slovenska v 30. rokoch či „dopustenie“ jej krachu, prestávajú byť pre nich javmi, za ktorým by automaticky hľadali výlučne triedne alebo nacionalistické vysvetlenie (naše učebnice iné neprezentovali). Keď sa hovorí napríklad o tom, že bol ktosi „slovenský politik“, nemajú tendenciu jeho osobu automaticky pozitívne oceňovať (k čomu učebnice do roku 1989 jednoznačne viedli), ale pýtajú sa, za akú stranu, s akým programom, s akým koaličným potenciálom (teda otázky, ktoré by nás v škole neboli napadli).

Schopnosť historickej imaginácie teda mladým ľuďom nechýba, resp. nechýba o nič viac, než predchádzajúcim generáciám. Žiaci a študenti „nechápu“ historické reálie komunizmu a ľudáckeho režimu presne tak, ako generácie pred nimi nemali pochop o reálnom fungovaní svojho „bývalého režimu“, teda medzivojnovovej demokracie. Významný rozdiel je však v tom, že v 50. ani 80. rokoch sa v škole ani pri televíznych anketách nikto študentov na reálne fungovanie demokracie nepýtal a porozumenie či nebudaj na faktoch postavená analýza „politického systému, v ktorom žili starí rodičia“, sa rozhodne nevyžadovali.

Ján Mjartan: Z minulosti Národopisného ústavu Slovenskej akadémie vied

(Úvod napísal a do tlače pripravil Peter Slavkovský)

Kľúčové slová: Národopisný ústav Slovenskej akadémie vied, Ján Mjartan, dejiny národopisu, národopis v období socializmu

Key words: Ethnographical Institute of the Slovak Academy of Sciences, Ján Mjartan, history of ethnography, ethnography during socialism

The text presents original document from the inheritance of Ján Mjartan who had been the director of the Ethnographical Institute of the Slovak Academy of Sciences (today Institute of Ethnology SAS) during the period 1949-1958. The material is mapping starting points, conditions and results of scientific work as well as popularization activities in the Institute until the beginning of 1970s. The aim of the publication is enlargement of the base of the authentic documents dealing with the history of the discipline.

Čitateľovi Etnologických rozpráv predkladám nepublikovaný príspevok J. Mjartana o prvom štvrtstoročí existencie Národopisného ústavu SAV s krátkym pohľadom do obdobia pred jeho vznikom. Daroval mi ho začiatkom 90. rokov 20. storočia, keď som ho navštívil v súvislosti s redakčnými prácami pri príprave Encyklopédie ľudovej kultúry Slovenska. Bolo to, žiaľ, moje posledné stretnutie s týmto vzácnym človekom.

Predmetom príspevku je Národopisný ústav SAV. Vedecké pracovisko, ktoré J. Mjartan spolu s časopisom Slovenský národopis zakladal a dlhé roky ako jedna z vedúcich osobností národopisnej vedy i profiloval.¹ Veľmi dobre si vtedy na prelome 40. a 50. rokov 20. storočia uvedomoval, že len vedecká disciplína, ktorá má spoločensky i vedecky uznávanú inštitúciu a vlastné vedecké periodikum nadobúda v určitom slova zmysle právnu formu svojej existencie a má i predpoklad ďalšieho rozvoja.

Príspevok J. Mjartana je o počiatkoch Národopisného ústavu SAV, o jeho profesionalizácii a gnozeologických ambíciách, ale i o dobe medzi IX. a XIV. zjazdom KSC, ktorých závery aj národopisu, vedeckej inštitúcii i ľudom v nej

¹ O Jánovi Mjartanovi pozri URBANCOVÁ, V.: O významne osobnosti pre disciplínu. In: *Národopisné informácie*, 1992, č. 1, s. 63–67; heslo *Mjartan Ján* (autor M. Benža) In: *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska I*. Bratislava : Veda 1995, s. 358–359; BENŽA, M.: *PhDr. Ján Mjartan, DrSc. (1902–1996). Personálna bibliografia*. Martin : Matica slovenská, 1998. 38 s.

určovali svoje limity. Je však aj o vedeckých výzvach, ich napĺňaní a dosiahnutých výsledkoch. Po rozhodnutí sprístupniť tento príspevok, myslím, že to bolo i želanie jeho autora, som si však uvedomil jedno nebezpečenstvo. Súčasný čitateľ, ktorý nepoznal osobne J. Mjartana, jeho zástoj pri formovaní národopisného bádania na Slovensku, ale predovšetkým dobu, v ktorej sa pracovisko i vedná disciplína začali profesionalizovať, nemusí obsah tohto textu pochopiť dostatočne komplexne. Chcem potenciálneho čitateľa, prv ako siahne po rukopise J. Mjartana upozorniť, že Národopisný ústav SAV, ako predmet záujmu, a čitateľ, ako vnímajúci subjekt, sú súčasťou spoločenskej reality, ktorá sa neustále mení a jej podoby sú oveľa rozmanitejšie ako jej obraz, ktorý rekonštruujeme podľa dostupných poznatkov. Špecifický význam pri poznávaní spoločenskej reality majú písomnosti osobnej povahy, pretože často ako jediné odkrývajú príčiny, zámery a vzťahy, ktoré sa do oficiálnych protokolov nedostali. Je ich však potrebné konfrontovať s poznatkami z iných zdrojov, lebo majú často príliš subjektívny charakter. Neraz sú do veľkej miery poznačené vonkajšími tlakmi zo strany dobových politických a ekonomických elít. Navyše, tak ako konštatuje taliansky spisovateľ a znalec semiotiky Umberto Eco, musíme okrem zámeru autora a zámeru čitateľa rátať aj so zámerom textu, ktorý je v istom zmysle od autora i čitateľa nezávislý. Ak ešte text oddelíme od dobových okolností, môže vzniknúť veľký počet jeho interpretácií.

Bol by som rád, aby sme tieto okolnosti mali na zreteli pri čítaní reflexie prvých desaťročí Národopisného ústavu SAV z pera J. Mjartana. Vtedy bude pre pozorného čitateľa jedným z možných zdrojov informácií, ktorý mu ako výsledok či odraz historických procesov pomôže lepšie poznať minulosť nášho pracoviska i vednej disciplíny.

[1]

Z minulosti Národopisného ústavu Slovenskej akadémie vied²

Ján Mjartan
Národopisný ústav SAV

Roku 1970 celé Československo vrelo a okázale oslávilo významné jubileum: 25. výročie oslobodenia našich národov Sovietskou armádou a obnovenie Československej republiky. Víťazný rok 1945 znamená počiatok novej slobody, nového štátneho života, budovanie nového, socialistického Československa. Uplynulých dvadsaťpäť rokov je preto významným medzníkom v tomto budovateľskom procese a právom si zasluhoval náležitý rozbor, zhodnotenia a aj oslavy, čoho sme boli svedkami v jubilejnom roku 1970. Do týchto jubilejných udalostí zapájajú sa aj naše vedecké ustanovizne, pretože oslobodenie roku 1945 znamená aj nový život slovenskej vedy a kultúry, rozvoj Slovenskej akadémie vied, zakladanie početných nových vedeckých a kultúrnych ustanovizní. V tomto rámci rozvoja slovenskej vedeckej práce skromným jubilantom je aj Národopisný ústav Slovenskej akadémie vied. Predsedníctvo SAVU totižto už v decembri roku 1945 rozhodlo utvoriť národopisný ústav pre výskum a štúdium ľudovej kultúry na Slovensku a tak jubilejných dvadsaťpäť rokov je aj preň vhodnou, ba povinnou príležitosťou objasniť jeho osudy a činnosť za uplynulé štvrtstoročie. Uvedené rozhodnutie Predsedníctva SAVU treba hodnotiť veľmi kladne, pretože vedome naväzovalo na dávne tradície tejto vednej disciplíny v rámci Matice slovenskej.

I. Národopisný odbor Matice slovenskej.

Prvý návrh na zriadenie vedeckých odborov pri Matici slovenskej podáva Viliam Paulíny-Tóth už roku 1868. Navrhuje okrem iného zriadiť aj národopisný odbor a za jeho členov navrhuje Michala Chrásteka, Pavla Dobšínskeho, Andreja Hodžu a Gustáva

[2]

Lajku. Výbor Matice slovenskej tento návrh pozmeňuje v tom zmysle, že národopis začleňuje do historického odboru, ako pododbor národopisno-zemepisný a za jeho členov navrhuje Jána Gottčára, Andreja Červenáka, Andreja Hodžu, Bedricha Baltíka, Štefana Hýroša, Pavla Mudroňa a J. Galbavého. I keď do

² Text je úplným prepisom originálu dokumentu MJARTAN, Ján: Z minulosti Národopisného ústavu Slovenskej akadémie vied, začiatok 70. rokov 20. storočia. Archív textov ÚEt SAV, sign. 1445, 60 s. strojopisu. V texte sú zachované časti označené (pravdepodobne autorom) v prípade publikovania na vyradenie. Rešpektované boli gramatické opravy a zmeny názvov zahraničných lokalít do slovenčiny. Čísla v [ ] označujú stránkovanie originálneho dokumentu.

zrušenia Matice slovenskej nedošlo k schváleniu a uskutočneniu jej vedeckých odborov, neznamenalo to stagnáciu vedeckej činnosti. V národopise z poverenia Matice slovenskej Pavol Dobšínský organizuje zber ústnej ľudovej slovesnosti a už roku 1870 vydáva prvý zväzok Sborníka slovenských národných piesní, povestí, prísloví, porekadiel, hádok, hier, obyčajov a povier a v nasledujúcich rokoch sa v tomto zbere pokračuje. Národopisné štúdie uverejňovali časopisy: Letopis Matice slovenskej a neskôr Slovenské Pohľady. Po zrušení Matice slovenskej (roku 1875) úlohy národopisného výskumu prechádzajú na Muzeálnu slovenskú spoločnosť založenú roku 1893. Tento stav trvá až do konca prvej svetovej vojny roku 1918. Národopisný materiál publikuje Sborník MSS (od roku 1896) a Časopis MSS (od roku 1898), no aj "Český Lid" a i.

Obnovená Matica slovenská na valnom zhromaždení roku 1920 obnovuje aj svoje odbory, medzi nimi aj národopisný, ktorého členmi sú: Jur Polívka, Jur Slávik, Jozef Škultéty, Ján Emler, Pavol Sochán, Jozef L. Holuby, Ján Slávik, Elena Ivánková, A. D. Svoboda, Dušan Jurkovič, Jozef Vydra, Ježek Hofman, Karol Hušek a Miloš Janoška. Do programu činnosti si dáva katalogizovanie Halašovej zbierky ľudových piesní, zakúpenie a prípravu na vydanie zbierky slovenských ľudových piesní Belu Bartóka a prípravu na vydanie Polívkovho Súpisu slovenských rozprávok. Roku 1921 odbor naväzuje spoluprácu s Radou Národopisného múzea československého v Prahe, ktorá zahŕňa do svojej edičnej série

[3]

"Národopis lidu československého" aj Slovensko. V roku 1921 predsedom Národopisného odboru Matice slovenskej sa stáva K. A. Medvecký, podpredsedom Pavol Sochán a tajomníkom Ján Húsek. Členovia: Jaroslav Vlček, Fedor Houdek, Václav Chaloupecký, Ján Slávik, Július Bodnár, Hugo Hanes, Jozef Polák, Miloš Ruppeltdt a Emanuel Rosol. Ťažiskom činnosti má byť národopisný súpis Slovenska, čo má na starosti profesor národopisu na Univerzite Komenského Karol Chotek. V súvislosti s týmto programom Matica slovenská roku 1923 publikuje jeho "Program slovenského národopisného súpisu". Treba ešte podotknúť, že prvý návrh na národopisný výskum Slovenska podal hneď po svetovej vojne Pavel Sochán a ďalšie roku 1926 Jozef Vydra a roku 1936 Ján Mjartan. No pre nedostatok pracovníkov a financií neuskutočnil sa z týchto návrhov ani jeden.

Oživenie činnosti v Národopisnom odbore Matice slovenskej a rozšírenie výskumného záujmu nastáva nastúpením Karola Plicku do služieb Matice. Plicka rozvinie intenzívnu činnosť najmä pri zbieraní ľudových piesní a to rovnako textov ako aj nápevov. Hneď prvé výskumy vykazujú 3300 nápevov

a 5000 textov z Oravy. Ďalší rozmach Plickovej dokumentácie slovenskej ľudovej kultúry nastáva roku 1927, keď prezident ČSR T. G. Masaryk poskytuje Matici dvestotisíc korunovú dotáciu na národopisnú činnosť. Peniaze sa investovali väčšinou do Plickových národopisných filmov. Už roku 1928 vzniká 800 m film o Čičmanoch a v tomže roku Plicka filmuje v okolí Trenčína, v Rajeckej doline, v Spiši, Zemplíne, atď., z čoho roku 1929 vzniká 2000 m dlhý národopisný film "Po horách, po dolách". Završením filmovej činnosti Plickovej v Maticе slovenskej je zvukový film dokončený roku 1933 "Zem spieva", ktorý mal aj v zahraničí veľký úspech a na benátskom biennale odmenený bol prvou cenou. Súčasne s filmovaním robil K. Plicka aj národopisnú fotografickú dokumentáciu

[4]

(včítane diapozitívov) a vyhotovil viactisíc hodnotných záberov z rozličných oblastí a prejavov ľudovej kultúry na Slovensku. Časť takto vybudovaného fotoarchívu si Plicka roku 1939 vzal so sebou do Čiech a časť Matica po roku 1945 deponovala v Slovenskom národnom múzeu v Martine.

Pravda, sústredenie činnosti na filmovanie a fotografovanie iná časť Národopisného odboru Maticе slovenskej viac-menej stagnovala. A keďže syntetický "súpis" nebolo možné uskutočniť, upúšťa sa od neho a prikróči sa na výskumy čiastkových otázok pomocou dotazníkov rozosielených pracovníkom na dedinách, prevážne učiteľom. Vydané boli dotazníky: rodinné zvykoslovie, výročné zvykoslovie, poľovníctvo, ľudový kroj, ľudové náhrobníky, čarodejníctvo atď. Dotazníky zostavoval a zväčša aj spracoval dr. Rudolf Bednárík, ktorý bol od roku 1941 prvým referentom Národopisného odboru Maticе slovenskej. Takto organizovanú akciu podporila aj Bednárikom napísaná "Príručka pre národopisný výskum slovenského ľudu", ktorá vyšla roku 1942.

K oživeniu národopisného ruchu kladne prispel aj nový národopisný časopis "Národopisný sborník", prvý odborný národopisný časopis na Slovensku. Založil a redigoval ho dr. Ján Mjartan. Prvý zväzok vyšiel roku 1939 (pripravený bol roku 1937) a do zániku Národopisného odboru Maticе slovenskej vyšlo 8 zväzkov. Deviaty, desiaty a jedenásty vyšiel už v Slovenskej akadémii vied a umení v rokoch 1950–1952 a jedenástym zväzkom prestal vychádzať. Nahradil ho nový akademický časopis "Slovenský národopis", ktorého prvý ročník vyšiel roku 1953, o čom bude ešte reč ďalej.

Na zintenzívnenie výskumu regionálnymi pracovníkmi Národopisný odbor Maticе slovenskej vypísal roku 1942 súťaž na národopisné monografie obcí. Na súbeh došlo viac prác, z ktorých

[5]

boli odmenené: 1) G. Horák, Pohorelá, 2) E. Otiepková, Priechod, 3) J. Stanko, Pravenec, 4) A. Šteller, Beňuš. Na vydanie monografií tlačou nedošlo, ba ani v rukopise nezachovala sa z nich ani jedna. V tomže roku ľudová kultúra sa mala propagovať aj vydávaním populárneho časopisu "Náš ľud", lenže vydanie sa neuskutočnilo.

Po oslobodení roku 1945 sa Národopisný odbor Maticе slovenskej zreorganizoval a jeho referentom sa stal dr. Andrej Melicherčík. Činnosť odboru sa sústreďuje na budovanie zvykoslovného katalógu, na organizovanie kolektívnych sociograficko-etnografických výskumov (v dedine Senča, okres Levice). Ku dňu 1. januára 1950 Matica slovenská sa reorganizuje na ústav osvetový a bibliografický, v dôsledku čoho rušia sa aj jej odbory a ich úloha prechádza na vedecké ústavy Slovenskej akadémie vied.

II. Národopisný ústav SAV.

1) Organizácia a školenie.

Novozaložený Národopisný ústav SAVU započal svoju činnosť začiatkom roku 1946 nastúpením prvých dvoch pracovníkov, Rudolfa Žatku ako vedúceho a dr. Márie Kolecsányi. V tomto zložení ústav účinkoval až do roku 1949 a najvýznamnejším úsekom jeho činnosti je výskum Kysuckých drotárov v oblasti Kolárovcí a Veľkého Rovného (býv. okres Bytča) a práce na bibliografii slovenského národopisu za obdobie po Ríznerovi, čiže od roku 1901 do súčasnosti. Reorganizácia a rozšírenie personálneho stavu Ústavu nastalo roku 1949, keď Predsedníctvo SAVU vymenovalo za jeho predsedu doc. dr. Andreja Melicherčíka a za administratívneho riaditeľa dr. Jána Mjartana a zakrátko ústav prijal aj ďalšie odborné sily dr. Andreja Polonca, dr. Soňu Kovačevičovú, dr. Boženu Barabášovú a tri praktikanty, poslucháčky národopisu Emíliu

[6]

Čajánkovú, Vieru Brychtovú a Jarmilu Pátkovú. V roku 1950 utvorená bola Pobočka Národopisného ústavu v Košiciach, ktorej externým vedúcim bol dr. Michal Markuš, odchovanec maďarskej národopisej školy a interným pracovníkom Karol Andel, zamerania viac historicko-archeologického. Tento kolektív reprezentoval nielen všetky vekové kategórie slovenských národopisných pracovníkov, ale zároveň aj rozličné národopisné školy od pozitivistckej prof. Chotka, cez kultúrno-historickú školu prof. Schiera a funkčno-štruktúrnú prof. P. Bogatyreva až po najnovšiu historickú školu, ktorá vychádzala z historického materializmu a opierala sa o marxisticko-leninskú metodológiu, presadzovanú doc. Melicherčíkom.

Prvou úlohou vedenia Ústavu bola jeho kolektív ideologicky vyškoliť a stmeliť na báze historického a dialektického materializmu a dať mu jasné

---

a jednoznačné metodologické smernice pre výskum ľudovej kultúry na Slovensku. Ako generálnu líniu svojho pracovného programu si ústav stanovil sústavný boj proti zvyškom buržoáznej ideológie vo vedeckej práci a vybudovanie slovenskej etnografie na základoch marxisticko-leninskej ideológie. Tento zámer sa uskutočňoval od roku 1949 sústavným školením, ktoré pozostávalo z troch úsekov: 1) rozbor a kritika buržoáznych národopisných škôl, 2) štúdium marxisticko-leninskej literatúry a 3) rozbor sovietskej národopisnej školy a štúdium sovietskej národopisnej literatúry. V rámci prvej časti ústav na prvé miesto postavil sústavný boj proti buržoáznej ideológii vo vedeckej práci. Školenie obsahovalo vždy hlavný referát, primerané diskusné príspevky, diskusia a záver. Týmto postupom prehodnotené boli národopisné školy: 1) Štrukturalizmus v národopise, 2) Problém migrácie a formalizmu, 3) Idealistický evolucionizmus v národopise, 4) Kultúrno-historická škola,

[7]

5) Pozitivistická škola v národopise.

Druhá časť školenia prebiehala súčasne a jej základnou náplňou bolo štúdium diel klasikov marxizmu leninizmu, štúdium prác sovietskych etnografov a folkloristov a v treťom štádiu aplikácia výsledkov tohto školenia, diskusia o aktuálnych úlohách a výskumoch pracovníkov Ústavu.

Už od roku 1950 každý pracovník Ústavu mal vo svojom ročnom pracovnom pláne štúdium marxisticko-leninskej literatúry, štúdium sovietskej odbornej literatúry, štúdium ostatnej (najmä ľudovodemokratickej) odbornej literatúry a povinnú účasť na ideologickom a metodologickom školení.

V rámci prvého úseku študovali a prediskutovali sa klasické diela. Nemožno, pravda, všetko vyratúvať, no na ukážku uvádzame niektoré, napr. Engels, Pôvod rodiny... Anti-Dühring, Dialektika prírody, Marx-Engels, O historickom materializme, O umení, Lenin, Tri zdroje... Dejinné osudy učenia Karla Marxa, Stalin, O dialektickom a historickom materializme, Marx-Engels, Manifest Komunistickej strany, Stalin, Otázky leninizmu, Stalin, Marxizmus a národnostná otázka, Lenin, Kto sú priatelia ľudu, Lenin, Štát a revolúcia, atď., atď.

V druhej časti školenia pracovníci Ústavu osobitne študovali sovietsku národopisnú literatúru, sledovali v nej skúmané problémy a porovnávali ich s aktuálnymi otázkami ľudovej kultúry na Slovensku zároveň s pokusmi o aplikácie sovietskych metodologických postupov pre vlastnú výskumnú prácu. Aj v tomto úseku školenia odznelo viac prednášok s diskusiami, ako napr. "Úkoly našej folkloristiky vo vzťahu k sovietskej folkloristike", "Súčasná sovietska etnografická veda a naše úlohy" a pod. Okrem toho štvrtročne sa podávali referáty o najnovšej literatúre v ZSSR a v ľudovo-demokratických štátoch. Prediskutovala sa

---

[8]

aktuálnosť skúmaných problematik a metodologických postupov pri ich riešení, ako aj možnosti ich využitia, t. j. ako ich aplikovať na našu prácu. Vedúcim postulátom týchto školení bolo dôsledne likvidovať v slovenskom národopise zvyšky buržoáznej vedy a postaviť jeho úlohy na základy učenia marxizmu-leninizmu, z čoho potom vyplývala, samozrejme, aj potreba čerpať z postupov a výsledkov sovietskej etnografie a folkloristiky.

Štúdium odbornej sovietskej národopisnej literatúry dokumentovali okrem iného aj početné príspevky sovietskych odborníkov, uverejňované v publikačných orgánoch Ústavu, alebo ako samostatné knižné vydania. Už v Národopisnom zborníku IX. (1950) odtlačame štúdiu prof. P. I. Kušnera, "Stalinove učenie o národe a národnej kultúre a jeho význam pre etnografiu" a jubilejný X. zväzok Národopisného zborníka (1952) je takmer celý venovaný etnografickým a folkloristickým štúdiám sovietskych autorov. Pritom výber príspevkov sa riadil tým, aby zahrnuli problémy všeobecnej etnografie, etnogenézy, otázky sovietskej etnografie obdobia socializmu, otázky etnografických múzeí atď., čiže aby podľa možnosti podali syntézu dovtedajších výsledkov sovietskeho národopisu. Nie je bez významu ani okolnosť, že väčšinu príspevkov preložili interní pracovníci Ústavu. Výsledky takto usmerneného školenia dokazujú ostatne aj štúdie domácich autorov. Už v IX. ročníku Národopisného zborníka Andrej Melicherčík uverejňuje závažnú a programovú štúdiu "Česko-slovenská etnografia a niektoré jej úlohy pri výstavbe socializmu" a tenže autor v X. zväzku Národopisného zborníka má štúdiu "Sovietska etnografia – náš vzor". Ján Mjartan v príspevku "Práca sovietskych etnografických múzeí" usiluje sa zaktualizovať výskumné a inštalačné úlohy národopisných oddelení našich múzeí podľa činnosti sovietskych muzeológov. V XI. zväzku (1952) uverejňujeme

[9]

rozsiahlu štúdiu sovietskeho učenca N. J. Vorobjova, "Program pre zbieranie materiálu na skúmanie súčasného spôsobu života kolchoznej dediny a dejín jej formovania u národností stredného Povolžia", na ktorú naväzuje metodologický príspevok Jána Mjartana, "Niektoré otázky národopisného výskumu družstevnej dediny" a napokon s tým súvisia aj početné recenzie a referáty sovietskych národopisných prác a aj ich knižné vydania.

K celkovému hodnoteniu školení a ich výsledku možno právom podotknúť, že slovenskí národopisci sa jednomyselne postavili proti kozmpolitizmu, objektivismu a buržoáznemu nacionalizmu v slovenskom národopise a postavili si za cieľ vybudovať ho ako marxisticko-leninskú historickú vedu vychádzajúcu vo svojich metodologických postupoch z historického a dialektického materializmu. Ostatne túto skutočnosť konštatovala aj druhá

---

celoštátna konferencia národopiscov v Prahe 6. a 7. apríla 1952, v rezolúcii, v ktorej sa mimo iného hovorí: "První celoštátní národopisná konference, která sa konala roku 1949, byla kritickým zlomem, mezníkem v současných dějinách naši národopisné vědy, označujícím počáteční etapu v budování nové a pokrokové československé ethnografie, zbavené již škodlivého antihistorického zaměření a jiných přežitků idealizmu. V době posledních tří let, jak bylo zaznamenáno, se nemalá skupina národopisných pracovníků v Čechách a na Slovensku obrátila k štúdiu spisů klasiků marxizmu-leninizmu..."

Je iste charakteristické pre pomery vo vedení SAVU v päťdesiatych rokoch, že tu bola očividná snaha likvidovať najmä vlastivedné ústavy akadémie, hoci práve tieto prichádzali takrečeno do denného styku s masami pracujúcich tak v poľnohospodárstve, teda na dedinách ako aj v priemysle. A hoci je z hore

[10]

uvedených faktov zjavné, že Národopisný ústav úspešne likvidoval prežitky a nedostatky buržoáznej vedy a vyškolil svojich pracovníkov pomocou pokrokovej sovietskej národopisnej školy a títo si osvojili jej výskumné metódy. Predsedníctvo SAVU v júli 1951, pod č. 3984/1951, rozhodlo Národopisný ústav zrušiť a pričleniť jeho pracovníkov k historickému ústavu ako „Národopisnú sekciu“. V dôsledku toho ústav stratil organizačnú samostatnosť, zrušená bola funkcia predsedu a riaditeľa a čo bolo ešte tragickejšie, päť interných pracovníkov bolo prepustených, čo bola v tom čase polovica ich počtu. Súčasne bola zrušená aj Pobočka Národopisného ústavu v Košiciach. Zakrátko odišiel aj doc. dr. Andrej Melicherčík a vedúcim Národopisnej sekcie Historického ústavu bol dr. Ján Mjartan. S vďakou treba konštatovať a kvitovať, že vedenie Historického ústavu ponechalo Národopisnej sekcii dosť širokú samostatnosť vo všetkých zložkách činnosti.

Treba ďalej zdôrazniť, že ideologické, metodologické a odborné školenie národopisných pracovníkov vyššie uvedenou metódou pokračovalo aj v Národopisnej sekcii, ba rozšírené bolo o všeobecné marxisticko-leninské témy, ktoré mal v programe školenie Historický ústav, ako napríklad "Marxizmus-leninizmus ako veda", "Otázka základne a nadstavby", "Marxizmus-leninizmus a náboženstvo", "Dejiny robotníckeho hnutia na Slovensku", "Robotnícka trieda a inteligencia", atď. Pritom jednotlivé témy sa rozviedli úvodnou prednáškou, ktorú dopĺňovali diskusné príspevky a rozsiahle diskusie.

Koncom roku 1952, v súvislosti s uzákonením Slovenskej akadémie vied bola Národopisná sekcia pri Historickom ústave SAV zrušená a od januára 1953 bolo obnovené samostatné národopisné pracovisko a to so zreteľom na stenčený osobný stav ako

---

[11]

Národopisný kabinet, ktorého vedúcim zostal dr. Ján Mjartan. Medzi prvými úlohami Kabinetu bolo tento postupne personálne a organizačne dobudovať, pokračovať v sústavnom školení pracovníkov a pripraviť presný pracovný plán jednak na najbližšie roky a jednak perspektívne. Pretože do začiatku roku 1955 sa podarilo personálny stav rozšíriť na 13 pracovníkov (4 vedeckí, 8 odborných a 1 administratívny tajomník) a so zreteľom na dosiahnuté pracovné výsledky, Kabinet bol rozhodnutím Predsedníctva SAV od 1. apríla 1955 povýšený na Národopisný ústav, jeho riaditeľom bol dr. Ján Mjartan a od 1. februára 1958 dodnes je dr. Božena Filová, CSc.

Po obnovení bolo treba ústav postupne organizačne dobudovať a doplniť personálne. Vo vnútornej organizácii Ústavu po niekoľkých prechodných riešeniach utvorili sa tri základné oddelenia: oddelenie pre etnografiu, ktorého vedúcou je teraz Dr. Emília Horváthová, CSc., oddelenie pre folkloristiku, vedúci prom. hist. Milan Leščák a oddelenie pre vedeckú dokumentáciu, vedúca Dr. Soňa Kovačevičová, CSc. Predsedníctvo SAV roku 1956 zorganizovalo v Košiciach vysunuté pracoviská pre ústavy spoločenských vied. V tomto rámci bolo schválené aj zriadenie Odbočky Národopisného ústavu s pôsobnosťou pre oblasť východného Slovenska. Vedúcim odbočky od roku 1957 je Dr. Michal Markuš, CSc. Na konci jubilejného roku 1970 má Ústav tento personálny stav:

Riaditeľstvo: riaditeľka PhDr. Božena Filová, CSc. Sekretariát riaditeľstva: Augustín Míka, samostatný pracovník, Mária Kršková, asistentka, Stanislav Boleček, vodič.

Oddelenie etnografie: PhDr. Emília Horváthová, CSc., vedúca. Pracovníci: prom. etnograf Ján Botík, vedecký tajomník riaditeľstva, PhDr. Ema Kahounová, CSc., PhDr. Ján Mjartan, DrSc., PhDr. Viera Nosáľová, CSc., PhDr. Jarmila Paličková-Pátková, CSc.,

[12]

PhDr. Ester Plicková, CSc., PhDr. Adam Pranca, CSc., Marta Rajkovičová, asistentka, prom. etnograf Katarína Rusnáková, PhDr. Viera Urbancová, CSc., prom. hist. Viera Valentová, CSc.

Oddelenie folkloristiky: vedúci prom. etnograf Milan Leščák. Pracovníci: PhDr. Soňa Burlasová, CSc., PhDr. Viera Gašpariková, CSc., PhDr. Mária Kosová, Rudolf Žatko, stredoškolský profesor.

Dokumentácia: vedúca PhDr. Soňa Kovačevičová, CSc. Pracovníci: prom. etnograf Oľga Danglová, Milada Kubová, aprob. knihovníčka, Zora Mitál'ová (na študijnom pobyte), prom. filológ Elena Prandová, Mária Pattermanová, asistentka, Pavol Stano, samostatný pracovník, špecialista, Andrej Sulitka,

---

ašpirant, Terézia Ševčíková, fotografka, Tatjana Šmidkeová, asistentka, Nadežda Zemanová, asistentka.

Odbočka v Košiciach: PhDr. Michal Markuš, CSc.

Okrem vyššie uvedených v Národopisnom ústave ešte pracovali: prof. Dr. Andrej Melicherčík, CSc., profesor národopisu na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského, zomrel roku 1966, doc. Dr. Ján Podolák, CSc., docent národopisu tamže, PhDr. Ondrej Polonec, CSc., vedecký pracovník Slovenského národného múzea v Martine, Karol Andel, t. č. vo výslužbe, PhDr. Štefan Apáthy, CSc., zomrel roku 1965, PhDr. Miroslav A. Húska, t. č. vo výslužbe a PhDr. Anna Kostková, t. č. v invalidite.

V roku 1956 bola pri Ústave založená Vedecká rada, ktorej členmi boli: Božena Filová, Jaroslav Kramářik za Ústav etnografie a folkloristiky ČSAV, Michal Markuš za múzeá, Andrej Melicherčík za FFUK, Ján Mjartan, Ján Podolák a František Poloczek, za Ústav hudobnej vedy. Vedecká rada mala na starosti pracovné plány, výskumy, školenia, vedecké a metodologické otázky Ústavu. Pred VR konali sa aj prvé obhajoby kandidátov vied. Jej predsedom bol vždy riaditeľ Ústavu.

[13]

Od roku 1965 pre obhajoby bola schválená osobitná Komisia pre obhajoby kandidátskych dizertačných prác pri Národopisnom ústave SAV. Hodnosť kandidátov vied od roku 1960 do konca roku 1970 obhájilo 22 kandidátov, z toho 8 externých. Jeden pracovník obhájil hodnosť doktora historických vied pred osobitnou komisiou.

Funkciu VR prevzala roku .... Odborná komisia, v ktorej boli zastúpené všetky národopisné inštitúcie na Slovensku v takomto zložení:

Predsedičkou Odbornej komisie bola Božena Filová, riaditeľka Národopisného ústavu.

Pre riešenie interných otázok Ústavu riaditeľstvo má k dispozícii Ústavnú radu, ktorú tvoria vedúci oddelení, vedecký tajomník, predseda Slovenskej národopisnej spoločnosti a vedúci pracovných komisií. Funkcia tohto orgánu je poradná.

V roku 1959 bol pri Ústave založený vedecko-ateistický úsek, ktorého predsedkyňou je riaditeľka Božena Filová. Úsek vyvíja činnosť jednak v smere vedeckom, že totižto skúma a analyzuje ideologické prežitky a usporadúva o nich semináre a jednak pripravuje populárno-osvetové prednášky do rozhlasu a príspevky pre populárne vedecké a osvetové časopisy.

Roku 1959 vyšiel od poľských národopiscov podnet organizovať výskum ľudovej kultúry v oblasti Karpát v širšej medzinárodnej spolupráci. Ústav

---

akceptoval tento návrh a zúčastnil sa v Krakove na zakladajúcej porade "Medzinárodnej komisie pre štúdium ľudovej kultúry v oblasti Karpát" (v skratke MKK). Po zakladajúcej porade konalo sa viac porad a sympózií a metodických

[14]

seminárov, kde sa Komisia organizačne dobudovala a spresnila svoj pracovný program. Organizačná forma sa ustálila tak, že v každom štáte ležiacom v oblasti Karpát budú pracovať národné sekcie, v ktorých sa výskumná práca bude organizovať. Pre jednotlivé odbory utvoria sa subkomisie. Národná sekcia československá má subkomisie: pre ľudové staviteľstvo (predseda doc. Dr. Václav Frolec), pre pastierstvo a poľnohospodárstvo (predseda doc. Dr. Ján Podolák, pre výtvarné umenie a remeslá (predseda prof. Dr. Richard Jeřábek), pre slovenský folklór (predsedkyňa Dr. Viera Gašparíková) a pre hudobnotanečný folklór (predseda Dr. Oskár Elschek). Roku 1917³ bola utvorená subkomisia pre ľudovú stravu, jej predsedom je dr. Michal Markuš. Predsedom Národnej sekcie československej MKK je Dr. Ján Mjartan, DrSc, tajomníkom Svetozár Švehlák.

Strešnou medzinárodnou organizáciou je vlastná Medzinárodná karpatská komisia, ktorej členmi sú: za ČSSR prof. Dr. Richard Jeřábek, CSc., PhDr. Ján Mjartan, DrSc., doc. Dr. Ján Podolák, CSc. Za ZSSR prof. Julián Bromlej, člen korešpondent AN-ZSSR, Dr. Natália Gracjanskaja, CSc., za USSR Vladimír Zinyč, Jakiv Filipko z Kyjeva a Juraj Hoško z Lvova. Za Poľsko: prof. Dr. Mieczysław Gładysz, prof. Dr. Kazimierz Dobrowolski, Krakov, prof. Dr. Anna Kutrzeba-Pojnarowa, Varšava a ako stály spolupracovník prof. Dr. Roman Reinfuss. Za Rumunsko: prof. Dr. Mihai Pop a Dr. Ion Vladuțiu z Bukurešti a Dr. Nikolae Dunăre z Kluže. Za Maďarsko: prof. Dr. Béla Gunda, Dr. János Manga a Dr. László Földes. Za Juhosláviu: prof. Dr. Milovan Gavazzi a Dr. Persida Tomič. Za Bulharsko: prof. Dr. Christo Gandev a ako stály spolupracovník Christo Vakarelski. Tajomníkom MKK je doc. Dr. Ján Podolák, sídlo Komisie je pri Národopisnom ústave SAV v Bratislave. Sekretariát začal vydávať bulletin *Carpatica* (viď publikačnú činnosť).

[15]

Aktuálnosť tohto podujatia dokazuje aj okolnosť, že na VII. medzinárodnom kongrese antropologických a etnografických vied v Moskve v auguste 1964 otázkam karpatskej kultúry venovali osobitné sympóziium: "Histricko-etnografické vzťahy v oblasti Karpát", kde tiež odznelo viac referátov a okrem toho o tejto problematike boli prednášky aj v sekcii "Európa".

---

³ Správne má byť 1971 (pozn. redakcie)

V prvom pracovnom období sa v MKK dôraz položil na výskum pastierskej problematiky, ktorý sa vo všetkých zúčastnených krajinách úspešne rozvíjal, ba niekde sa už zväčša aj skončil, zozbieralo sa mnoho výskumného materiálu, ktorý sa postupne spracúva a publikuje. (Publikačná činnosť č. 15). Toto sa ukázalo aj na šiestej medzinárodnej konferencii MKK, ktorá bola v septembri 1967 v Smoleniciach, na ktorej sa zúčastnilo 25 zahraničných pracovníkov a kde v pléne odznelo 8 referátov s obsažnými diskusiami a viac referátov a diskusných príspevkov v jednotlivých subkomisiách. Prednášky z pléna a závažnejšie referáty budú uverejnené v zborníku "Etnographia carpatica I", ktorý je v tlači. Vedeckým redaktorom je Ján Mjartan, výkonným Svezozár Švehlák. (Publikačná činnosť č. 32). Pre ďalšie obdobie sa predpokladá doraz na výskum ľudového staviteľstva, bývania a sídelných foriem. Medzinárodná komisia o tejto problematike bude v jeseni 1971 v Smoleniciach. Vo všetkých subkomisiách sa ďalej zdôrazňovala potreba bibliografie a možnosť recipročných výskumov. Prirôdzené, aj ostatné subkomisie mali pozitívnu činnosť, konali spoločné porady a robili výskumy. Z nich subkomisia pre hudobno-tanečný folklór sa aktívne zúčastnila na organizovaní sympózia "Stratigrafia ľudovej hudby v Karpatoch a na Balkáne", ktoré bolo v máji 1965 v Bratislave.

Rozmach národopisných pracovísk na Slovensku, konkrétne vybudovanie vedeckých výskumných ústavov pri národopisnom oddelení

[16]

Slovenského národného múzea v Martine, pri Národopisnej katedre FFUK, ďalej v Kabinete ukrajistiky pri Filozofickej fakulte Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Prešove, zaktivizovanie národopisných oddelení pri vlastivedných múzeách vyžiadalo si potrebu usmerňovať a koordinovať rozsiahlu činnosť výskumnú týchto inštitúcií, aby sa predišlo zbytočným kolíziám a duplicitám. Na celoslovenskej konferencii národopisných pracovníkov v decembri 1968 sa prijalo uznesenie vytvoriť Slovenskú národopisnú koordinačnú radu (SNKR), ako medzinárodný orgán slovenských etnografov a folkloristov, ktorého hlavnou úlohou bude koordinovať práce v slovenskom národopise a okrem toho aj pozitívne vplývať na rozvoj a koncepciu tejto vednej disciplíny. Ustanovujúce valné zhromaždenie SNKR, na ktorom boli zastúpené všetky zainteresované ustanovizne, bolo v januári 1969 v Bratislave. Za predsedu bol zvolený Ján Mjartan a za tajomníka Milan Leščák. SNKR sa ďalej uzniesla vydávať z času na čas neperiodický bulletin "Národopisné informácie", kde budú správy o činnosti a príležitostne aj vedecké štúdie a bibliografia. O vydávanie sa stará Národopisný ústav SAV a Slovenské národné múzeum v Martine. Členmi redakčnej rady sú: Mojmir Benža, Oľga Danglová, Milan Leščák a Jozef Ušák.

Doteraz vyšli rotaprintom tri zošity a programovaný zámer splňajú veľmi dobre.

Okrem organizačnej činnosti po obnovení Ústavu pokračovalo aj ideologicko-politické a metodologické školenie pracovníkov. Pribúdanie nových aktuálnych výskumných a študijných úloh vyžiadalo si zakaždým teoreticko-metodologickú a ideologickú prípravu na skúmanú problematiku. Alebo potreba školenia vyplývala z aktuálnych vedeckých potrieb. Preto Národopisný ústav organizoval podľa potreby metodologické semináre, sympózia, konferencie, resp. jeho pracovníci zúčastňovali sa na takýchto podnikoch

[17]

s referátmi a diskusnými príspevkami. Cieľom týchto podujatí bolo rozviesť skúmanú problematiku do hĺbky, objasniť jej podstatu a hľadať cesty na jej správne metodické zvládnutie a vedecké riešenie. Uvádžame ich v rámci príslušných výskumov. Okrem nich spomeniem aspoň tie významnejšie:

V októbri 1957 šesť pracovníkov ústavu sa zúčastnilo na Medzinárodnom seminári o národopisných filmoch.

V októbri 1968 bola konferencia o banickej kultúre v Drážďanoch (NDR), na ktorej boli štyria pracovníci nášho ústavu a prispeli do programu samostatnými referátmi.

Metodické otázky, sylaby a otázky jednotného postupu pri príprave príspevkov pre Československú vlastivedu prerokovali sa na porade v Smoleniciach v októbri 1959. (Publikačná činnosť č. 38).

Základné otázky historického dialektického materializmu so zreteľom na úlohy národopisnej vedy a špeciálne na riešenie národopisnej otázky prediskutovali sa na celoštátnom metodologickom seminári, na ktorom sa zúčastnili aj pracovníci folkloristického oddelenia Ústavu hudobnej vedy SAV. Na tieto témy odzneli štyri prednášky a doplnia ich príspevok Boženy Filovej "K niektorým aktuálnym metodologickým otázkam národopisnej vedy" (Slovenský národopis VIII, 1960, 177n), ktorý rozvádza zásadné postuláty o poslaní národopisnej vedy v procese budovania socializmu.

O základnej problematike dejín ľudovej kultúry na Slovensku bolo metodologické školenie Ústavu vo februári 1964 za účasti pracovníkov Národopisnej katedry FFUK a pracovníkov Slovenského národného múzea, oddelenie etnografie v Martine. Odznelo tu 16 referátov, po ktorých bola rozsiahla diskusia. Celoštátna konferencia o dejinách ľudových kultúr v Československu bola potom v októbri 1965 v Libliciach, na ktorej výsledky slovenskej konferencie predniesla Emília Horváthová.

[18]

”Perspektívy národopisnej vedy na Slovensku” bolo ústrednou témou celoslovenskej konferencie, ktorá bola v decembri 1968 v Smoleniciach a ktorú usporiadal Národopisný ústav SAV a Slovenská národopisná spoločnosť. Konferenciu predchádzala rozsiahla diskusia o súčasnej situácii v slovenskom národopise, ktorou sa mali zistiť náhľady slovenských národopisných pracovníkov na aktuálne metodologické, koncepčné a organizačné otázky. Na diskusiu došlo viac príspevkov a z nich vyplývajúce podnetné návrhy tvorili náplň konferencie. Odznelo na nej 15 prednášok s obsažnými diskusiami. Rozdiskutovali sa otázky historického vývinu a súčasného stavu ľudovej kultúry na Slovensku, metodické úlohy pri ich riešení a tým načrtnuté aj perspektívy národopisnej vedy. Stanovila sa požiadavka zvýšiť teoretickú a metodologickú úroveň, prikróčiť k realizácii národopisného atlasu, intenzívnejšie pokračovať vo výskume zahraničných Slovákov a až po rozpracovaní jednotlivých otázok analytickými štúdiami prikróčiť na vypracovanie syntézy. Vyslovila sa napokon požiadavka pripraviť dokonalú koordináciu národopisnej práce na Slovensku. Celkovo možno konštatovať, že konferencia mala vysokú vedeckú úroveň a je kladným prínosom pre ďalší rozvoj národopisnej vedy u nás.

V júni 1970 bola na Oravskej priehrade medzinárodná konferencia na tému ”Spoločné a diferencované črty v ľudových kultúrach Slovanov”. Konferenciu zorganizovala Národopisná katedra FFUK a oboslali ju početnými pracovníkmi všetky slovanské štáty. Okrem toho jedným pracovníkom zastúpené bolo Dánsko, Fínsko, Maďarsko, NDR a USA. Z československých pracovísk tu bolo 29 účastníkov, z toho z Národopisného ústavu SAV deväť a všetci s referátmi. Globálne určený program umožňoval prednášky a referáty zo všetkých disciplín národopisu, takže celkový priebeh konferencie bol pestrý, no pritom hodnotný. Hlavným cieľom konferencie

[19]

bolo obnoviť spoluprácu slovenských národopiscov, ktorá bola prerušená zaniknutím zjazdov slovenských geografov a etnografov.

2) Pracovné plány a výskumy.

Výslednicou sústavných školení boli napokon aj ideologicky a metodicky jednoznačne postavené pracovné úlohy ústavu. Pretože sa vychádzalo zo základného postulátu, že národopis je historická veda, pri výskumoch sa vyslovila zásada, že sa musia robiť historicky, že musia skúmať ľudovú kultúru v jej historickom vývine, objasňovať jej genézu a vývinový proces s hlavným zreteľom na hospodársku štruktúru jej nositeľov. To znamená skúmať život a kultúru dedinského ľudu a vznikajúcu robotnícku triedu od čias raného feudalizmu, cez obdobie kapitalizmu až po oslobodenie roku 1945, resp. po víťazstvo robotníckej triedy roku 1949. To si, prirodzene, vyžiadalo potrebu

skúmať aj archívne pramene a príslušnú historickú literatúru, čo sa neobišlo bez úzkej spolupráce s pracovníkmi histórie. Táto spolupráca naväzuje na tradície založené ešte v matičnom národopisnom odbore, na historické správy národopisné, uverejňované viac ráz na stránkach Národopisného zborníka (napr. sv. 4, 1943, str. 52–54 a 101–124, roč. VI.–VII., 1945–1946, str. 172–180 a i.) a pokračuje v ročníkoch ”Slovenského národopisu”.

Najusilovnejším prispievateľom s početnými príspevkami je Dr. Pavol Horváth, CSc., pracovník Historického ústavu SAV. Mnoho príspevkov napísal aj prof. Dr. Jozef Markov, ďalej prof. Dr. Alexander Húščava, DrSc., bývalý profesor FFUK, Dr. Anton Spiesz, CSc. z Historického ústavu SAV, ďalej archívni pracovníci Dr. Mária Jeršová, Dr. František Sedlák, Dr. Vincent Sedlák a z archeológie Dr. Josef Kudláček, Dr. František Kropilák, CSc., dr. Belo Polla, CSc. a z jazykovedcov prof. Dr. Jozef Štolc, DrSc., Dr. Anton Habovštiak, CSc. a mnohí ďalší z archívov, z múzeí,

[20]

z Filozofickej fakulty Univerzity Komenského atď., čo treba aj pri tejto príležitosti kvitovať.

Dejinám Horehronia je venované dvojčíslo 2-3 XIII. (1965) ročníka ”Slovenského národopisu”, kde je aj zemepisný prehľad, štúdia o horehronskom nárečí a príspevok k antropológii Horehronia. Okrem toho aj pracovníci Národopisného ústavu sústavne konali archívne štúdia, každý pre svoju problematiku a výdatne pomáha na tomto poli aj Slovenská národopisná spoločnosť, ktorá tiež podporuje archívny výskum. Zo získaného materiálu pracovníkov archívov a Spoločnosti zostavili a zredigovali aj samostatný zväzok ”Národopisný archív” I., ktorý pripravili na publikovanie s tým, že v edícii sa bude pokračovať ďalšími zväzkami. Žiaľ, edíciu sa nepodarilo uskutočniť. No i tak sa podarilo už aj doteraz odkryť bohatý archívny materiál k dejinám ľudovej kultúry na Slovensku a v ďalších výskumoch sa pokračuje.

Zo skúmania historických údajov ľudovej kultúry nijako však nevyplývalo, že národopisný výskum ustrnie na archaických formách a zložkách ľudovej kultúry. Naopak. Od začiatku nám bolo jasné, že v dejinách ľudovej kultúry, v procese jej historického vývinu musíme si všimáť aj súčasné procesy a zmeny v živote nášho ľudu, ktoré súvisia s budovaním socializmu. A pretože tu šlo o revolučné zmeny, výskum súčasnosti bolo treba postaviť na rovnocenné miesto našich úloh, zisťovať, ktoré zložky tradičnej ľudovej kultúry sú progresívne a schopné života a vývinu aj v socialistickej spoločnosti a ktoré ako retardované, úpadkové sú prežitkami, odsúdeným na postupný zánik. Preto za prvú úlohu sme si do pracovných plánov postavili výskum ľudovej kultúry na družstevnej dedine a výskum kultúry a života robotníckej triedy.

[21]

a) Výskum kultúry na družstevnej dedine.

Prvý výskum sme robili už v roku 1952 v Závadke nad/Hronom, kde bolo v tom čase dobre prosperujúce JRD III. stupňa a kde okrem toho bola aj tradičná ľudová kultúra veľmi bohatá, takže tu bolo možné sledovať vznikanie novej socialistickej kultúry národnej formou a socialistickej obsahom na širokej palete. V ďalších rokoch sme výskum rozšírili na všetky horehronské obce (Polomka, Závadka nad/Hronom, Heľpa, Pohorelá, Šumiac a Švermovo), aby sme docielili kompletnejší obraz z územia etnicky jednotného a mohli v ňom sledovať rozmanité procesy a stupne vznikania nových foriem kultúry a spôsobu života, ktoré prinášali najmä kolektívne formy poľnohospodárskeho podnikania. Okrem toho tu na Horehroní bola aktuálna aj otázka industrializácie. Vedľa dedín prevážne s roľnícko-pastierskym obyvateľstvom boli tu aj staré priemyselné osady, huty a maše z 18. a 19. storočia s robotníckymi kolóniami so starou robotníckou kultúrou. Okrem nich aj v procese súčasnej industrializácie Slovenska zakladali sa tu aj nové priemyselné podniky, boli tu ďalšie podniky štátnej lesnej správy, ktoré všetky odčerpávali pracovné rezervy dedín, umožňovali vznikanie novej robotníckej triedy, no súčasne aj vznik akútneho problému kovorolníctva. V súvislosti s týmito otázkami vynára sa pre výskumy viac problémov. Z metodologickej stránky sa rozhodovalo, či výskumy sa majú organizovať individuálne alebo kolektívne. Na celoštátnej národopisej konferencii v Prahe v apríli 1952 sa síce vyslovila zásada uprednostniť výskumy organizované kolektívne – v zhode s náhľadom slovanských členov konferencie – no výskumná prax ukázala, že mnohé otázky treba riešiť aj pomocou hĺbkových a individuálnych tematických výskumov. Dospelo sa ďalej k poznatku, že na dedine nemožno skúmať len členstvo JRD, ale celý dedinský kolektív

[22]

pracujúcich. Proces budovania socializmu, nové, kolektívne formy práce a vôbec celá socialistická kultúra, umenie a napokon aj zábava, prenikajú do všetkých vrstiev pracujúcich mäs a teda aj medzi vrstvy, ktoré stoja mimo JRD. Aj medzi individuálne pracujúcich roľníkov, i keď títo najdlhšie zotrávajú pri starých formách práce a zostávajú nositeľmi starých tradícií, často aj nepokrokových. Vo výskume Horehronia sa pokračovalo aj v ďalších rokoch a spracovaný materiál je práve v štádiu publikovania. Prvý zväzok vyšiel roku 1970, ďalšie sú v edičnom pokračovaní. (Publikačná činnosť č. 28).

V nasledujúcich rokoch sa konali informačné prieskumy aj v ďalších oblastiach, aby sa získali údaje z viacerých lokalít Slovenska. Skúmala sa záhorska dedina Láb, zemplínska dedina Veľké Zalužice (a zase aj okolie), dediny v Novohrade Lešť a Turie Pole (a Dolný Novohrad), Bijacovce na Spiši, robili sa kolektívne výskumy v okrese Bardejov, v Zamagurí, záchranný vý-

skum v zátopovej oblasti Liptovská Mara atď. Výsledkom týchto výskumov je bohatý fond textov a ilustrácií v dokumentačnom oddelení Ústavu, ďalej viac čiastkových štúdií v časopisoch a veľa materiálu čaká ešte na spracovanie a uverejnenie.

b) Regionálne výskumy.

V súvislosti s rozšírením výskumov na väčšie oblasti, ako je napríklad Horehronie, Zemplín, Záhorie, atď. nájstojčivo sa vynorila otázka výskumu oblastí s jednotnou tradičnou ľudovou kultúrou a tým aj otázka regionálnych národopisných monografií. Bolo ju treba aj teoreticky vyriešiť, určiť znaky a charakter národopisných regiónov a vyriešiť aj metodologické otázky ich výskumu. Na riešenie týchto otázok podstatne prispela celoštátna konferencia o národopisných monografiách, ktorá bola v júni 1968 v Strážnici. Konferencia v dvadsiatich referátoch

[23]

a diskusných príspevkoch porokovala o pracovných metódach a o perspektívach regionálnych monografií v Čechách, na Morave, v Sliezsku a na Slovensku. Konferencia stanovila aj nové metodické zásady pri vypracovávaní týchto monografií. Nemajú byť len zbierkou materiálov, lež majú reprezentovať aj určitý stupeň zovšeobecnenia a majú objasniť podstatu a príčiny špecifických znakov ľudovej kultúry v danom regióne, vystihnúť a interpretovať miestne (resp. oblastné) zvláštnosti a stanoviť koreláciu medzi ľudovou kultúrou regionálnou a kultúrou etnického spoločenstva ako celku. (Podľa J. Botíka, Projekt Hont..., Národopisné informácie II/2, 1970, 54n). Pri výskume Hontu, ktorý sa začal roku 1968, treba však okrem otázok regionálnych špecifik ľudovej kultúry objasniť aj otázku interetnických vzťahov, pretože na území Hontu sa stýkajú dve etnické skupiny, slovenská a maďarská, čo nezostalo bez vzájomného ovplyvňovania ich kultúr. Na objasnenie týchto otázok bol v apríli 1970 v Horných Semerovciach (okres Levice) metodologický seminár, na ktorom sa prednáškami a diskusiou riešili jednak otázky pojmov národ a etnikum, o čom boli diskusie aj v Sovietskom zväze a jednak o interetnických vzťahoch v dunajskej kotline, na slovensko-moravskom pohraničí a aj otázky etnickej príslušnosti Polovcov. Konferenciu usporiadali: Národopisný ústav SAV, Slovenská národopisná spoločnosť a Tekovské múzeum v Leviciach. Po výskumoch, ktoré sa tu budú systematicky robiť do roku 1975 a ktorých výsledky sa budú publikovať v čiastkových materiálových štúdiách, má sa vypracovať národopisná monografia podľa zásad dohodnutých na tejto konferencii.

c) Výskum kultúry robotníckej triedy.

Už etnografická konferencia v Moskve začiatkom roku 1951 zdôraznila, že vedľa štúdiá kultúry a spôsobu života kolchozných

[24]

roľníkov je prvoradou úlohou výskum kultúry a života robotníckej triedy, ako vedúcej triedy pri výstavbe socializmu a komunizmu a uznáša sa vypracovať programy a metodické návody aj pre výskum tejto zložitej problematiky a zahrnúť ju do metodologických porád a diskusií. Je preto pochopiteľné, že aj druhá celoštátna konferencia etnografov v Prahe v apríli 1952 osvojila si uvedené postuláty sovietskej etnografickej školy a zhrnula ho do týchto hlavných bodov: Hlavnú pozornosť obrátiť na súčasný spôsob života a to tak na dedine, ako aj v meste, čiže v prostredí priemyselného robotníctva, baníkov, atď. Treba pritom konkrétne konštatovať, že aj slovenskí účastníci tejto porady výslovne postavili požiadavku: neobmedzovať sa iba na štúdium kultúry roľníkov, ale rozšíriť výskumy aj na kultúru robotníckej triedy, ktorá vždy bola a je nositeľom kultúrnych hodnôt, ktoré nemožno vylučovať z národnej kultúry. Prvé výsledky takto postavenej výskumnej úlohy ukázali sa už aj na tretej celoštátnej národopisnej konferencii v Libliciach v októbri 1953. Už tu odzneli referáty o výskumoch robotníckej kultúry v Čechách, na Morave a na Slovensku. Podstatným prínosom do diskusie boli pripomienky prof. P. J. Kušnera z Moskvy, ktorý mimo iného poukázal na závažnosť problému pri výskumoch kultúry robotníckej triedy správne vystihnúť, čo je špecifikáciou úlohou etnografie a čo patrí do histórie a ostatných spoločenských vied.

Ako sa aj z prednesených referátov a diskusných príspevkov ukázalo, pri plnení tejto úlohy bolo treba napred vyriešiť viac metodologických otázok, pretože išlo o novú výskumnú problematiku, ktorá nebola doteraz prepracovaná. Do popredia sme si postavili cieľ objasniť celý historický vývin kultúry slovenskej robotníckej triedy. To znamenalo sledovať najstaršie formy vznika-

[25]

priemyselného proletariátu u nás od čias, keď roľnícko-pastierske obyvateľstvo dedín začína pracovať v menších podnikoch banických (v rudných baniach), hutách a mašiach, sklárňach a pod. Práca týchto podnikov bola poväčšine sezónna, nedovolila teda opustiť pôvodné roľnícke zamestnanie, čiže už tu možno sledovať počiatočné formy kovorolníctva. Až v ďalšej fáze sa mohlo prejsť na výskum a život kultúry robotníkov väčších priemyselných centier v mestách, v ktorých sa vytvára stála robotnícka trieda, ktorá postupne prerušuje styky s roľníckou dedinou a vytvára si vlastný proletársky spôsob života. Pravda, medzi prvým, počiatočným štádiom a medzi vyvinutou formou robotníckej triedy je práve na Slovensku mnoho prechodných foriem, ktoré v niektorých lokalitách pretrvávali až do súčasnosti.

So zreteľom na tieto hľadiská na výskum bola vybratá dedina Ž a k a - r o v c e v Spišskej železorzudnej oblasti, kde sa začalo kutaním a dolovaním už

v XIII. storočí a kde toto banícke zamestnanie pretrvalo až do súčasnosti, pravda, v pestrej škále stáleho striedania konjunktúr a úpadku. Ani tu však nebol zárobok z baníckej práce dostatočný pre výživu a preto ani tu nezaničá tradičné roľnícke podnikanie, ktorému sa baníci venujú vo voľnom čase alebo ho väčšinou vykonávajú ženy. Nachádzame tu teda v ľudovej kultúre zaujímavú symbiózu tradičnej roľnícko-pastierskej kultúry a vznikajúcich a rozvíjajúcich sa prvkov kultúry robotníckej. Výskum bol organizovaný kolektívne a komplexne. A aj za spolupráce externých výskumníkov. Robil sa v lete 1953 a po doplnkových výskumoch roku 1954 bol materiál spracovaný a odovzdaný na publikovanie. Monografia "Banícka dedina Žakarovce" vyšla vo vydavateľstve Slovenskej akadémie vied roku 1956 na 660 stranách veľkého formátu a bohato ilustrovaná. Ohlasy na ňu tak v obecnosti, ako aj vo vedec-kých kruhoch a to aj v zahraničí

[26]

boli vcelku priaznivé. Slovenská akadémia vied ju odmenila druhou cenou. V roku 1954 sa konal okrem toho aj výskum folklóru gemerských baníkov. Robil ho z poverenia Národopisného ústavu SAV Vedec-ký krúžok folkloristov pri Katedre národopisu FFUK pod vedením prof. Dr. Andreja Melicherčika.

Prirodzene vydaním prvej národopisnej práce o kultúre robotníckej triedy na Slovensku nebola táto časť ústavných plánov skončená. Naopak! Práve pri jej príprave sa vynoril rad metodologických problémov, ako v tomto výskume ďalej pokračovať. Okrem toho záujem o túto problematiku – práve zo spomenutého podnetu sovietskej etnografickej školy – rozvinul sa u nás celoštátne a aj v ostatných ľudovo-demokratických štátoch. Na vyriešenie týchto otázok Národopisný ústav SAV zvolal v októbri 1956 konferenciu v Smoleniciach. Okrem národopisných pracovníkov ČSAV a SAV, katedier univerzít a pracovníkov múzeí, archívov a ľudovej umeleckej výroby, zúčastnili sa na nej aj zahraniční odborníci zo ZSSR, Poľska a Maďarska. Na konferencii odznelo viac veľmi hodnotných a podnetných referátov o výskume kultúry robotníckej triedy v Čechách, na Morave a na Slovensku a viac diskusných príspevkov o domácich a zahraničných účastníkoch. Záverom konferencia konštatovala, že vo výskume kultúry robotníckej triedy dosiahli sa u nás pozoruhodné výsledky, vyjasnil sa celý rad metodologických a metodických otázok, čo umožňuje budúce výskumy zdokonaľiť. Konferencia vyslovila ďalej požiadavku, že vo výskume tejto problematiky sa má pokračovať, pravda, nielen na úseku baníctva, ale aj v lokalitách iných priemyselných komplexov. Tento plán sa postupne plní, čo dokazujú ďalšie výskumy a publikované štúdie a nie menej aj ďalšie porady o tejto otázke.

Pokračovalo sa, pravda, aj vo výskume baníkov. Na konferencii

[27]

o výskume baníkov, ktorú usporiadal Institut für deutsche Volkskunde, pobočka v Drážďanoch a ktorá sa konala za účasti východonemeckých a československých pracovníkov v októbri 1958, prednášali aj pracovníčky nášho ústavu. Hlavné témy konferencie sa sústredili na otázky baníckeho odevu, bývania a techniky baníckej práce.

V novembri 1959 založená bola pri Spoločnosti československých národopiscov (teraz zase Národopisná spoločnosť československá) Komisia pre výskum priemyselných oblastí, ktorá si dala do programu výskum Ostravska, kde vedľa starých podnikov a robotníckych sídlisk budujú sa v rámci industrializácie aj nové podniky a vznikajú aj nové sídelné centrá robotníkov. Je tu aj viac kolónií Slovákov (napr. Poruba, Havířov a iné) a sú tu aj brigádnici zo Slovenska, ktorí sem dochádzajú do práce z Kysúc, denne alebo týždenne. Plán výskumu Ostravska schválila aj spoločná porada vedeckých rád Ústavu etnografie a folkloristiky ČSAV a Národopisného ústavu SAV v júni 1960 s tým, že slovenskí pracovníci budú v Ostrave skúmať život slovenských robotníkov. Otázkou výskumu priemyselných oblastí zaoberala sa znovu porada v novembri 1966 v Opave. Náš pracovník predniesol tu referát o problematike výskumu robotníckej kultúry z oblasti Kysúc. A napokon o vplyvu industrializácie na súčasnú ľudovú kultúru rokoval aj filozoficko-metodologický seminár, konaný v marci 1966 v Smoleniciach, kde na túto tému odznelo 10 referátov. V marci 1969 bolo špeciálne sympóziu o výskume robotníckej piesne, ktoré usporiadala spomenutá Spoločnosť československých národopiscov.

Doterajšie výsledky výskumov súčasného života na dedine a života robotníctva v priemyselných centrách ukázali, že otázku roľníckej a robotníckej kultúry nemožno oddeľovať, pretože tu ide o jednotný proces narastania novej socialistickej ľudovej kultúry, o vznikanie novej beztriednej spoločnosti, kde sa

[28]

už teraz zjavne stierajú rozdiely medzi mestom a dedinou. Táto skutočnosť si vyžadovala i nové metodické prístupy. I keď v rámci celkovej problematiky bude sa, prirodzene, skúmať aj tradičná ľudová kultúra, jej genéza a historický vývin, do popredia vstupuje výskum ľudovej kultúry v súčasnom procese budovania socializmu a to tak novej socialistickej kultúry v poľnohospodárstve ako aj v priemyselných oblastiach. V tomto zmysle bola pre celý československý národopis postavená spoločná úloha, nazvaná pracovným titulom „výskum súčasnosti“. Metodické otázky výskumu boli rozpracované a objasnené na viacerých poradách a viacerými čiastkovými štúdiami. V Národopisnom ústave je vedúcim tejto úlohy Adam Pranda, ktorý v niekoľkých štúdiách rieši tento problém a špeciálne si všima túto problematiku v oblasti Kysúc. Parciálne štúdie vznikli ďalej z oblasti Gemera, Spiša, Košíc, Hornej Nitry atď.

d) Výskum etnických skupín na Slovensku.

Nakoľko Slovensko nie je zo stránky etnickej skladby obyvateľstva jednoliate, Národopisný ústav zaplánoval aj výskum neslovenských etník a to v prvom rade výskum ukrajinského etnika na východnom Slovensku. Folkloristický výskum v tejto oblasti, najmä zber ľudových piesní, začal sa už roku 1948 zásluhou Ukrajinskej národnej rady Prešovštiny (UNRP) a pokračoval v rokoch 1952 a ďalších pod vedením Pedagogickej fakulty Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Prešove v spolupráci s Kultúrnym zväzok ukrajinských pracujúcich. Ďalšie výskumy organizovala Československá akadémia vied pod vedením Evy Vrabcovej, asistentky Vysokej školy ruského jazyka v Prahe. Výskum robili poslucháči tejto školy, spolu s miestnymi kultúrnymi pracovníkmi. Celostátna konferencia československých národopiscov v jeseni 1953 v Libliciach odporúčala, aby ďalší výskum ukrajinského etnika prevzal Národopisný

[29]

ústav SAV, čo sa aj fakticky stalo a ďalší výskum v roku 1954 konal sa už v organizácii tohto ústavu. Folklor sa skúmal ďalej pod vedením Evy Vrabcovej a za etnografický výskum zodpovedal Dr. Otakar Nahodil z Ústavu etnografie a etnografiky ČSAV v Prahe. Hlavnými témami etnografických výskumov boli otázky patriarchálnych rodinných spoločností a ľudového bývania. V nasledujúcich rokoch sa potom uskutočnilo do 30 výskumov a to už aj v spolupráci s Ukrajinským múzeom v Prešove, pracovníkmi z Čiech a Národopisného ústavu SAV. Ďalej sa skúmal ukrajinský folklor a z etnografie ľudový odev, tkaniny a výšivky, remeslá, zamestnanie, ľudová strava. Výsledky výskumov sa sčasti publikovali vo viacerých parciálnych štúdiách a materiál je uložený v archíve nášho ústavu.

V súčasnosti pracovníci Národopisného ústavu SAV konajú tu ďalšie individuálne tematické výskumy, aj etnografické aj folkloristické. Intenzívny výskum tohto etnika robí ďalej aj Ukrajinské múzeum vo Svidníku a takisto aj ostatné východoslovenské múzeá (Prešov, Bardejov, Michalovce atď.), ďalej Kabinet ukrajistiky na FF UPJŠ v Prešove. Podľa uznesenia Slovenskej národopisnej koordinačnej rady gestorom týchto výskumov je nateraz Národopisná katedra FFUK.

Výskum maďarského etnika na Slovensku začal Národopisný ústav SAV roku 1954 za spolupráce pracovníkov CSEMADOK-u v okrese Štúrovo. Okrem toho podporoval individuálny folkloristický výskum Michala Görösösa na východnom Slovensku. Na prehĺbenie týchto výskumov a rovnako aj na umožnenie skúmať slovenské etnikum

[30]

v Maďarsku Národopisný ústav v rámci kultúrnej dohody medzi Maďarskou republikou a ČSSR naviazal spolupráci s maďarskými národopisnými inštitúciami a dohodol sa na recipročnom výskume. Podľa neho slovenskí národopisci budú skúmať slovenské etnikum v Maďarsku a maďarskí pracovníci maďarské etnikum na Slovensku. Pretože výsledkom týchto výskumov majú byť národopisné monografie skúmaných obcí (alebo dedín), na oboch stranách príberú sa na výskum aj domáci odborníci. Prvé výskumy podľa tejto dohody sa konali v roku 1955 v dedine Rudná v rožňavskom okrese, ktorá má triedne uvedomelé banícke obyvateľstvo z 90 % maďarskej národnosti. V nasledujúcich rokoch sa vo výskumoch pokračovalo, maďarskí národopisci vykonali tu komplexný výskum hlavných problematik a okrem toho robili prieskumy aj na širšom okolí, aby si objasnili celkovú situáciu maďarskej ľudovej kultúry v tejto oblasti a pritom si povšimli aj maďarsko-slovenské interetnické vzťahy. V súčasnosti výskumy maďarských pracovníkov v Rudnej sú už skončené, monografia je v prípravnom pokračovaní (preklady rukopisov, redakčné práce a pod.).

Ďalšie výskumy robili maďarskí odborníci na okolí Nitry, kde skúmali vinohradníctvo, ľudový odev a stravu, zvykoslovie a najmä slovesný folklór. Okrem toho v minulých rokoch viac pracovníkov z Maďarska navštívilo naše maďarské etnikum a robili tu výskumy pre potreby maďarského národopisného atlasu.

Ďalšou úlohou slovenského národopisu bol výskum Cigánov, ktorí žijú ako etnická diaspora na území Slovenska a svojou nízkou kultúrnou úrovňou, niektoré skupiny ešte v štádiu kočovného a polokočovného života, boli u nás krajne asociálnym živlom, ktorého akulturácia je naliehavo aktuálna a potrebná. Výskum ich života a kultúry má teda prispieť na vyriešenie cigánskej otázky a pomôcť začleniť príslušníkov tohto etnika do hospodársko-kultúrneho procesu našej spoločnosti. Výskumu tejto problematiky sa ujala pracovníčka Ústavu Dr. Emília Horváthová-Čajánková. Od roku 1951 vykonala viac terénnych výskumov v cigánskych osadách a sledovala túto otázku aj výskumami na Balkáne a v Maďarsku.

[31]

Okrem individuálnych výskumov zorganizovala v roku 1954 aj kolektívny výskum v cigánskych táboroch v gemerských obciach Revúca, Muráň, Muránska Dlhá Lúka, Jelšava, Brzotín, Hucín, Krásna Hôrka a Klenovec. Tu sa skúmali otázky obživy a zamestnania, obydlie, odev, strava, liečenie, spoločenské a rodinné pomery, zvykoslovie, folklór a spravil sa pokus aj na antropologické merania. Výsledkom jej štúdií je viac čiastkových príspevkov o tejto otázke a súborné dielo „Cigáni na Slovensku“. (Publikačná činnosť č. 14).

Etnickú skupinu Chorvátov na západnom Slovensku skúmali u nás pracovníci Institutu za narodnu umietnost v Zagrebe a asistentky Národopisnej katedry univerzity v Zagrebe, ktoré zároveň porobili aj záznamy pre Národopisný atlas Juhoslávie. Z našich pracovníkov sa s otázkou hudobného folklóru v Chorvátskom Grobe a súčasne s problematikou etnických diaspór vôbec zaoberala Soňa Burlasová a okrem štúdie referovala o tom na Medzinárodnej folkloristickej konferencii vo Varaždíne (Juhoslávia) v roku 1957.

e) Výskumy Slovákov v zahraničí.

Pre dejiny našej ľudovej kultúry je dôležité preskúmať život, prácu, spoločenské a kultúrne pomery našich krajanov, žijúcich ako enklávy alebo diaspóry v cudzom etnickom prostredí, konkrétne v Maďarsku, Juhoslávii, Rumunsku a donedávna aj v Bulharsku. Tým, že tieto skupiny už viac stáročí žijú v obkľúčení iných etník, ich ľudová kultúra nemohla byť kultúrou týchto susedov neovplyvnená. Na druhej strane však aj slovenská kultúra vplývala na kultúru susedov. Je tu teda zaujímavá a aktuálna vedecká otázka, ako prebiehal tento proces medzi etnických vzťahov a stykov a ako vplýval na pôvodnú slovenskú ľudovú kultúru, aké zmeny v nej spôsobil, ako sa prejavovala rezistencia

[32]

slovenského etnika v cudzom etnickom prostredí, potažne prečo tu nastala a ako prebiehala etnická asimilácia. Nie je napokon bez významu ani okolnosť, že skupiny Slovákov doniesli si do cudzieho prostredia kultúru a spôsob života, aké tieto boli v čase ich odchodu z materského etnika. Kým na Slovensku sa ľudová kultúra vyvíjala a menila zodpovedne domácim hospodárskym a sociálnym pomerom, vývin v zahraničných etnikách bol odlišný. Slováci v cudzom etnickom prostredí a pri nedostatku stykov s domácim spoločenstvom zachovali si v mnohých zložkách staršie formy kultúry, ktoré sú teraz dôležitým dokladom historického vývinu našej ľudovej kultúry a ktoré tu doma už vymizli. Ukázalo sa to jednak pri prieskume slovenských repatriantov a ešte výraznejšie na výskumoch slovenských etník v zahraničí, pokiaľ sa nám ich podarilo uskutočniť.

V Maďarsku sa tieto výskumy začali hneď po skončení druhej svetovej vojny, keď v rámci presídľovacej akcie vyslaní boli do Maďarska aj národopisní odborníci (Rudolf Žatko). Vykonali tu viac prieskumov a doniesli hodnotný materiál. Sústavnejší výskum sa začal roku 1955 po uzavretí dohody o recipročných výskumoch slovensko-maďarských (pozri v stati o výskume maďarského etnika na Slovensku). Na výskum sa vybrala slovenská obec Tótkomlós, kde sa konal prvý spoločný maďarsko-slovenský výskum roku 1955 a na ktorom sa z našej strany zúčastnili tri pracovníčky, ktoré skúmali odev, stravu, výtvarný prejav, spoločenskú kultúru a celý folklór. V ďalších rokoch

výskumy pokračovali a na tento čas sú dokončené, spoločná monografia Tótkomlósu je v prípravnom pokračovaní.

Viac pracovníkov nášho ústavu konalo v Maďarsku individuálne výskumy vo viacerých oblastiach slovenského etnika. Skúmali poľnohospodárstvo, odev, dokumentáciu, keramiku a folklór.

[33]

Výskum Slovákov v Juhoslávii začal sa sporadicky už od roku 1946 a systematicky od roku 1958 a to vo Vojvodine, Báčke, Banáte a v Srieme. Pracovníci nášho ústavu skúmali tu ľudový dom a bývanie, poľnohospodárstvo, odev, rodinný a spoločenský život, zvykoslovie, rozprávkový a obradový folklór, piesňovú tradíciu a ľudovú pieseň vôbec. Vo výskumoch sa pokračuje. Ich doterajším výsledkom je viac čiastkových štúdií a knižná publikácia Rudolfa Bednárika, "Slováci v Juhoslávii". (Publikačná činnosť č. 26).

Výskum Slovákov v Rumunsku je zatiaľ neuspokojivý, pretože doteraz sme nemali možnosť príslušné oblasti obývané Slováckmi navštíviť a konať tam sústavnejšie výskumy. Vykonalo sa len niekoľko návštev, či stručných informatívnych prieskumov, o čom sa publikovali správy a jedna štúdia o hudobnom folklóre. Predpokladáme však, že buďto v rámci Medzinárodnej karpatskej komisie alebo na základe medzištátnej kultúrnej dohody patrí sa aj túto otázku vyriešiť.

V Bulharsku je diaspóra Slovákov v dôsledku povojnovej repatriácie málo početná. Jednako aj tu sa robili porovnávacie výskumy, čiže aj v bulharskom etniku skúmalo sa ľudové staviteľstvo, poľnohospodárstvo, zvykoslovie a prozaický folklór.

Výskum slovenských menšín v Poľsku pripravuje v zmysle medzištátnej kultúrnej dohody Národopisná katedra FFUK.

f) Tématické výskumy.

V súvislosti s oblastnými výskumami ľudovej kultúry sa ukázalo, že na doriešenie súborných otázok a pre potreby syntézy treba osobitne skúmať a riešiť viaceré čiastkové tématické úlohy v celoslovenskom meradle. Pretože jednotlivých zložiek je v komplexnom súbore ľudovej kultúry mnoho, tématické úlohy sa postupne rozrástli na značný počet. Ich výskumy sa podľa rozsahu

[34]

témy organizovali buďto s menšími kolektívami alebo ako individuálne výskumy. Na zvládnutie výskumov pri väčšom počte jednotlivých tématických skupín okrem interných pracovníkov Ústavu prispel aj kolektív externých spolupracovníkov. Výsledky týchto výskumov boli uverejnené ako knižné publikácie alebo ako parciálne štúdie, či materiállové príspevky v ústavnom časopise

a v početných časopisoch a zborníkoch domácich a zahraničných, ako o tom podávame správu v kapitole o publikačnej činnosti Ústavu. No väčšia časť takto získaného výskumného materiálu tvorí materiállový, rozumej textový, ilustračný a notový fond v dokumentácii Ústavu. Mnoho bolo uverejnených – v príslušnej úprave – aj v dennej tlači, v osvetových časopisoch, ako prednášky v rozhlase alebo televízii, o čom je zasa stručná správa v kapitole o publikačnej činnosti. Ich bibliografiu na tomto mieste neuvádzame. Každoročne ju uverejňujeme v bibliografickej prílohe "Slovenského národopisu". Treba ešte podotknúť, že väčšina týchto tématických úloh nie je ešte ukončená a uzavretá. Novšími výskumami získavajú sa ďalšie údaje, vznikajú ďalšie štúdie, alebo sa obohacuje ústavná dokumentácia.

Tématické výskumy sa začali roku 1953 výskumom ľudového odevu, ktorú akciu viedla dr. Soňa Kovačevičová, CSc. Po špeciálnych metodických seminároch, kde sa vypracovali presné smernice a dotazník, rozbehlo sa viac výskumov. Takto sa získal bohatý fond dokladov o vývine ľudového odevu v typických lokalitách, na základe ktorých sa pripravovali oblastné krojové monografie. Knižne vyšli štyri monografie, uvedené sú v stati o publikačnej činnosti pod poradovými číslami 2, 3, 5, 6. Okrem toho viac hotových monografií zostalo v rukopise pre nedostatok edičných možností a viac čiastkových štúdií bolo uverejnených v časopisoch. Akcia výskumu ľudového odevu sa rozšírila aj na výskum ľudového výtvarného

[35]

umenia. A z tejto tematiky, zasa okrem menších štúdií uverejnených v časopisoch, náš Ústav pripravil na knižné vydanie dva zväzky. (Publikačná činnosť č. 4, 8). V tomto odbore sa skúma nateraz aj ďalšia textilná tvorba, hlavne výšivky, čipky, tkaniny a kožušníctvo. (Publikačná činnosť č. 17). Preskúmaná je už zväčša modrotlač, ľudová obuv a oravské plátenkárstvo.

Ďalšou súbornejšou tématickou úlohou je ľudové staviteľstvo. Prvý kolektívny výskum s pracovníkmi Národopisnej katedry FFUK a katedry architektúry SVŠT pod vedením prof. Ing. J. Koulu bol už roku 1950 v oblasti Kysúc. Po ňom a po početných predbežných štúdiách celoštátna pracovná porada v Bratislave roku 1956 určila jednotlivé oblasti výskumov, zorganizovala kolektív spolupracovníkov a stanovila aj metodický postup. K výskumu sa postupne pridružili aj otázky ľudového nábytku, bytového interiéru, života v dome a sčiasťky aj otázky sídelných foriem. Výskumy viedol Ján Mjartan. Ich výsledkom sú jednak početné štúdie, monotématické číslo "Slovenského národopisu" (roč. 8, 1960, č. 3), venované otázkam ľudového staviteľstva, osobitný zborník a knižná monografia. (Publikačná činnosť č. 12, 27). Okrem toho pracovníci Ústavu spolupracovali aj v komisiách pre budovanie múzeí ľudového staviteľstva v prírode (skanzeny) a to v Rožnove, Martine, Bardejove a na

---

Orave. A práve v súvislosti s budovaním celoslovenského múzea ľudového staviteľstva v Martine výskum ľudového staviteľstva sa teraz sústreďuje v národopisnom oddelení Slovenského národného múzea v Martine. Tu sa pre potreby tohto múzea organizujú komplexné výskumy a buduje sa bohatá dokumentácia ľudového staviteľstva z celého Slovenska. V Národopisnom ústave SAV zostáva výskum ľudového staviteľstva v širších interetnických reláciách.

Obširna problematika poľnohospodárstva, do ktorej sme zahrnuli aj pastierstvo, chov dobytky, vinohradníctvo, ovocinárstvo

[36]

a zeleninárstvo, začala sa skúmať už v roku 1952. V ďalších rokoch sa výskumy poľnohospodárstva vyčlenili od otázok, súvisiacich s pastierstvom, salašníctvom, chovom dobytky atď. a skúmajú sa osobitne viacerými pracovníkmi internými a externými. Výskum pastierstva a salašníctva má na starosti Doc. dr. Ján Podolák, CSc. a organizuje ho za medzinárodnej súčinnosti v celej karpatskej oblasti ako špecificky karpatskú (a čiastočne aj balkánsku) problematiku a práve preto v rámci Medzinárodnej karpatskej komisie (v. t.)⁴ a za výdatnej spolupráce Slovenskej národopisnej spoločnosti. Vlastná poľnohospodárska problematika sa ďalej skúma pod vedením Viery Urbanovej a špeciálne otázky zeleninárstva, vinohradníctva a ovocinárstva samostatne skúma Ema Kahounová. Celkove možno konštatovať, že tento úsek ľudovej kultúry je nateraz najkompletnejšie preskúmaný a okrem bohatého materiálu v ústavnej dokumentácii a v archíve Slovenskej národopisnej spoločnosti reprezentujú ho početné štúdie a knižné publikácie. (Publikačná činnosť č. 15, 18, 19 a edícia SNS). V tomto rámci sa skúmajú aj otázky poľnohospodárskych sezónnych robotníkov. Užšie otázky sa skúmajú v odbore drevárstva (varechárstvo, výroba šindľov, košíkárstvo, korytárstvo, uhliarstvo, pltníctvo, ľudový transport atď.). Sem možno napokon pričleniť aj výskumy problematik koristného a zberného hospodárstva (rybárstvo, poľovníctvo, včelárstvo), ktoré podobne ako predošlé skúmali sa tiež iba čiastkovo. (Publikačná činnosť č. 46). S uvedenými druhmi ľudového zamestnania súvisí napokon aj otázka ľudovej výživy. Ľudová strava začala sa skúmať už v roku 1950 a vo výskume sa sústavne pokračuje, čo dokazuje aj viac publikovaných parciálnych štúdií. Vedúcim tejto výskumnej úlohy je Michal Markuš, ktorý spolupracuje aj s Ústavom pre výživu ľudu, a má viac externých spolupracovníkov.

[37]

Z bohatej škály ostatných ľudových remesiel a domáckej výroby skúmali sa niektoré profesie. Naďalej pokračujú výskumy na úseku ľudovej keramiky,

---

⁴ v. t. = v tlači (pozn. redakcie)

čo má na starosti Ester Plicková, ktorá z tohto odboru publikovala viac štúdií. (Publikačná činnosť č. 8, 49). Ďalej boli skúmaní: turčianski olejkári, sklári, sitári, nožíari, zvonkári, brdári a voškinári, kováči, kamenári, pytlíkari, riečičári, výroba vápna, kolomaže atď. Ich presný výpočet je v príspevku Eleny Prandovej o národopisnej dokumentácii. Takzvané doplnkové zamestnania na Kysuciach skúmal Adam Pranda. Zvýšenú pozornosť sme venovali najmä drotárstvu, o ktorom je aj pomerne hojná literatúra. Výskumy sa začali hneď po založení Ústavu roku 1946 na Kysuciach, v 60-tych rokoch sa v nich pokračovalo aj tu a aj v oblasti Spiša a vzniklo aj viac parciálnych štúdií, no synteticky nie je táto otázka spracovaná.

Isteže je správne konštatovanie, že predmety ľudovej výroby sú inšpiračným zdrojom pre umeleckú tvorbu ľudu. Výtvarný prejav sa uplatňuje na odevu, úžitkových predmetoch, pracovných nástrojoch, na zvykoslovných objektoch, no aj na devocionáliách. Z tohto hľadiska skúmali sa u nás výšivky, čipky, tkaniny, rezbárstvo, ľudové šperky, maľované vajíčka, magické a ochranné predmety atď. Skúmali sa jednak ich výtvarné formy a rovnako aj technológia. Metodické otázky sa riešili na odborných školeniach, posledne na konferencii o otázkach ľudového výtvarného umenia v septembri 1969, ktorú organizovala Slovenská národopisná spoločnosť a kde odznelo viac závažných referátov. Výsledkom výskumov je viac knižných a časopiseckých publikácií. (Publikačná činnosť č. 4, 17, 21, 42, 44). Posledný metodologický seminár na tému "Marxizmus-leninizmus a výtvarné ľudové umenie" bol v decembri 1970 pod vedením E. Plickovej.

V oblasti spoločenskej kultúry ľudu začali sa výskumy roku

[38]

1950 v Novohrade a roku 1951 sa konal kolektívny výskum veľkorodiny na Kysuciach. V nasledujúcich rokoch sa skúmalo právne zvykoslovie (prof. J. Markov), rodinné a kalendárne zvykoslovie, pranostiky, ľudová viera a ľudové liečenie, čo súborne má na starosti Emília Horváthová. Ďalej život v spoločnosti a v rodine a špeciálne problém jednodetného systému pod vedením Boženy Filovej. Bohatý materiál týchto výskumov je v početných vypublikovaných knižných príspevkoch, v príspevkoch časopisov, zborníkov a vo všetkých syntézach. (v. t. a Publikačná činnosť č. 18, 38, 40).

g) Folklórny výskum.

Pokiaľ ide o pracovný a výskumný program slovenskej folkloristiky, treba predovšetkým konštatovať, že na všetkých kolektívnych výskumoch, oblastných tematických, ďalej v syntézach bola všade plne zastúpená aj folkloristika a skúmala všetky prejavy ľudovej slovesnosti prozaickej, ľudovú pieseň, hudbu a tanečný prejav. Takisto metodologické otázky folkloristického výskumu boli riešené na celoštátnych národopisných, no aj na špeciálnych folklo-

---

ristických konferenciách. Už vyššie spomenutá celoštátna konferencia československých národopiscov v Prahe roku 1952 do rezolúcie zahrnila požiadavku, že pozornosť československej folkloristiky sa musí obrátiť na robotnícku triedu a poukázať na pevný zväzok, ktorý sa vytvoril medzi proletariátom a roľníctvom v boji proti vykorisťovaniu v minulosti. Metodologicky spresnený program pre folkloristickú činnosť prináša potom Prvá folkloristická konferencia v Libliciach roku 1953. Na nej sa uzákonilo, že československá folkloristika si musí osvojiť metódu marxizmu-leninizmu a skúsenosti sovietskej vedy a že v tradičnej ľudovej slovesnosti má vyhľadávať, odkrývať a objasňovať pokrokové zložky, ktoré dokumentujú boj poddaného ľudu proti vykorisťovaniu a utlačovaniu, odboj ľudu

[39] proti obmedzovaniu osobnej slobody a hospodárskej samostatnosti. V týchto prejavoch sa totižto zrači stará revolučná tradícia a pokrokové zmýšľanie ľudu. Treba však skúmať aj súčasnú československú folklornú tvorbu a najmä tie jej zložky, v ktorých sa odzrkadľuje proces budovania socialistickej spoločnosti a vytváranie socialistických národov Čechov a Slovákov.

V duchu týchto zásad v oblasti tradičného folklóru pod vedením Andreja Melicherčika zorganizovaný bol výskum Jánošíkovej tradície na Slovensku. Cieľom tohto výskumu bolo odkryť a zachytiť všetky prejavy, vzťahujúce sa na tohto ľudového hrdinu, ktorý v ľudovej tradícii bol symbolom odboja proti vrchnosti a hrdinom boja za práva chudoby. Výskumy konali hlavne poslucháči národopisu Univerzity Komenského a nimi bohato zozbieraný materiál spracoval Andrej Melicherčík. (Publikačná činnosť č. 28). Výskum sa potom rozšíril aj na takzvané "zbojnícke" motívy v Karpatoch a dostal sa na širšiu porovnávaciu medzinárodnú platformu, spoločnú v Karpatoch s problematikou zbojníckych motívov poľských, maďarských, ukrajinských, ktorých funkcia bola tožná. (Publikačná činnosť č. 13).

Do okruhu tradičného folklóru patrí aj bohatý fond rozprávok, ktorý pod vedením prof. Franka Wollmana v rokoch prvej republiky zozbierali jeho poslucháči a ktorý obnáša okolo dvetisíc zápisov ľudových rozprávok a iných druhov prozaického folklóru z celého územia Slovenska. Tento fond bol teraz spracovaný a pripravený na uverejnenie. Výber typických ukážok v počte šesťsto rozprávkových textov pripravila Božena Filová, komentáre a štúdiu spracovala Viera Gašparíková. Materiál rozprávok obnáša tri zväzky a štvrtý zväzok kompletizuje štúdiá a vedecko-porovnávací aparát, v ktorom sa jednotlivé rozprávky zaraďujú podľa medzinárodného katalógu Arneho-Thompsona.

---

[40]

Dovršením odbojového, či revolučného folklóru slovenského ľudu bola jeho folklorná tvorba v súvislosti s jeho bojom proti fašizmu za druhej svetovej vojny a najmä počas Slovenského národného povstania. Celoslovenský výskum aj tu priniesol bohatý materiál rozličného charakteru (piesne, veršovačky, atď.), no hlavne spomienkového žánru. Väčšinu zozbieraného materiálu publikoval Andrej Melicherčík v štúdiu "Boj proti fašizmu za Slovenského národného povstania v ústnom podaní slovenského ľudu" (Slovenský národopis IX, 1961, 358n.). Okrem toho publikovalo sa viac parciálnych štúdií z rôznych lokalít Slovenska a ďalšie možno predpokladať po spracovaní už zozbieraného materiálu.

Z tradičného folklóru obširnejšie sa ešte skúmala roku 1950 tradícia tzv. cholerového povstania na východnom Slovensku, táto však s negatívnym výsledkom. Ďalej dramatická tvorba a z nej najmä tzv. "betlehemske hry" (Rudolf Žatko). Z ľudovej poézie dôkladnejšie boli študované balady (Publikačná činnosť č. 16) a sporadicky sa skúmali ľudové piesne (Publikačná činnosť č. 18), detské hry, kalendárny folklór a rozprávková tradícia. Od externých spolupracovníkov sme uverejnili viac príspevkov a štúdií o tradícii a kráľovi Matejovi. (Publikačná činnosť č. 7).

Problematiku súčasnej folklórnej tvorby v podmienkach ľudovej demokracie, čiže tzv. nového folklóru dal si Ústav do programu už na rok 1951 a tento plán postupne realizuje jednak v rámci oblastných monografií a jednak vo všetkých syntézach, no aj individuálnymi výskumami a štúdiami. Prvý výskum začala roku 1952 Božena Barabášová-Filová v oblasti Východoslovenských železiarní. Získala uhojný materiál, pričom musela vyriešiť aj viac metodických otázok, súvisiacich s výskumom tejto novej problematiky, čo potom uplatnila pri spracovaní a publikovaní materiálu. V tomto rámci sa osobitne skúmala aj folklorná tvorba na JRD a robotnícka

[41] pieseň.

h) Historiografia národopisnej vedy.

Do študijného plánu Ústavu bola zaradená aj historiografia národopisnej vedy, pretože terajšia generácia pracovníkov musí naväzovať na pokrokové tradície nášho národopisu a na nich budovať. Preto sa postavil dlhodobý program: študovať diela klasikov slovenského národopisu, prehodnotiť ich a pokiaľ bude treba, pripraviť ich na reedíciu. Z tohto programu sa doteraz uskutočnilo zhodnotenie činnosti Muzeálnej slovenskej spoločnosti, osobnosti Ľudovíta Štúra, Pavla Jozefa Šafárika, Jozefa Ľudovíta Holubyho (Publikačná činnosť č. 9), Andreja Kmeťa, Krištofa Horvátha, Pavla Dobšinského, Štefana Mišika a národopisná činnosť Matice slovenskej. Osobitne sú spracované staršie dejiny

slovenského národopisu (Publikačná činnosť č. 29). Mnoho údajov k dejinám našej vedy obsahujú napokon aj početné jubilejné spomienky, nekrológy a iné.

i) Národopisný atlas

Novšou úlohou československých národopiscov je príprava československého národopisného atlasu, ktorého slovenskú časť má na starosti náš Ústav, pravda, za spolupráce všetkých národopisných inštitúcií a všetkých národopisných pracovníkov na Slovensku. Otázka atlasu sa pretriasala už od čias prvej republiky, no až teraz sa pristupuje na jej uskutočnenie. Posledná celoštátna konferencia o tejto otázke, ktorú usporiadala Slovenská národopisná spoločnosť, sa konala v januári 1965 a na nej sa objasnili všetky metodické, organizačné a technické otázky atlasu. V posledných dvoch rokoch sa vypracovala kartografická sieť, atlasový dotazník, takže v roku 1971 sa už začnú terénne výskumy špeciálne pre potreby národopisného atlasu. Atlasové práce vedie Soňa Kovačevičová.

[42]

3) Spolupráca:

Rozsiahle pracovné plány a z nich vyplývajúce početné individuálne a kolektívne výskumy vyžadovali si širokú založenú spoluprácu tak medzi príslušnými ustanovizňami, ako aj medzi jednotlivými pracovníkmi. Národopisný ústav sa preto hneď od založenia usiloval takúto spoluprácu vybudovať. Najuššia a najintenzívnejšia vyvinula sa – prirodzene – so Slovenskou národopisnou spoločnosťou od jej založenia v máji 1958. Spoločnosť (v skratke SNS) po skončení organizačných prác venovala sa najmä tým úsekom národopisnej práce, kde bola potreba najnaliehavejšia, vo výskumoch, prednáškovej a publikačnej činnosti.

Na konci roku 1970 SNS má 114 riadnych, 173 dopisujúcich, 16 kolektívnych a 7 čestných členov. Má stredoslovenskú odbočku so sídlom v Martine a východoslovenskú v Košiciach. Je členom Sociéte Internationale de l'Ethnologie et du folklore a členom folkloristickej sekcie UNESCO. Roku 1966 usporiadala sympóziom na tému "Regionálny národopisný výskum na Slovensku", roku 1967 konferenciu "Etnografia a jej súčasné problémy" a roku 1969 konferenciu na tému "Ľudové výtvarné umenie". Od roku 1958 do roku 1970 organizovala spolu 292 výskumov na rozmanité témy. Na lepšie zvládnutie výskumov vydala cyklostylom dotazníky: 1) J. Mjartan, Jarné zvykoslovie, 2) B. Filová, Jednotný systém, 3) E. Kahounová, Vinohradníctvo, 4) A. Pranda, Ľudové kamenárstvo, 5) V. Valentová, Ľudový nábytok, 6) E. Prandová, Pltníctvo, 7) J. Krištek, Kováčstvo, 8) Št. Apáthy-Markuš, Industrializácia, 9) I. Pišútová, Sklárstvo, 10) E. Horváthová, Ľudové liečenie, 11) E. Kahounová, Ovocinárstvo.

V rámci prednáškovej činnosti za uvedené roky zorganizovala 125 prednášok zo všetkých odborov etnografie a folkloristiky, ďalej z histórie, archeológie, archívniectva, muzeológie, antropológie,

[43]

vždy však so vzťahom na národopis, ďalej z národopisu ukrajinského, bulharského, poľského, nemeckého, rumunského, juhoslovanského, švajčiarskeho, anglického, holandského a egyptského. Okrem prednášok a referátov z jednotlivých sympózií a konferencií, publikovaných v rôznych periodikách a okrem publikovaných správ o činnosti SNS vydala deväť samostatných titulov:

- 1) Slovenská národopisná spoločnosť (Stanovy, členstvo), rotaprint, Bratislava 1950.
- 2) Triedenia národopisného materiálu a jeho dokumentácia v múzeách, rotaprint, Bratislava 1960.
- 3) Jozef Štolc, Zapisovanie nárečových prejavov. Príručka pre terénny výskum národopisných pracovníkov. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1961.
- 4) Ján Podolák, Spôsoby chovu hospodárskych zvierat. Návod na etnografický výskum. Bratislava, Vydavateľstvo SAV, 1962.
- 5) Czech and Slovak Folk Song, Music and Dance. Brožúra, Bratislava 1962.
- 6) Rudolf Žatko, príspevok k slovenskej národopisnej bibliografii so zreteľom na ľudovú kultúru karpatskej oblasti. Bibliografická príloha Správ SČN a SNS IV, 1962.
- 7) Viera Urbancová, Návod na etnografický výskum poľnohospodárstva. Okresné vlastivedné múzeum Zvolen, 1965.
- 8) Jarmila Paličková-Pátková, Návod na etnografický výskum výroby a spracovanie textilných vlákien na Slovensku. Okresné vlastivedné múzeum, Zvolen, 1965.
- 9) Emília Horváthová, Dotazník na výskum ľudového liečenia. Okresné vlastivedné múzeum Zvolen, 1969.

Koncom roku 1970 má Slovenská národopisná spoločnosť..... inventárnych čísiel materiálov z výskumov a výkupov a 13 filmov a diafilmov.

[44]

Z vedeckých ústavov SAV okrem už spomenutej spolupráce s Historickým ústavom stále spolupracujeme s oddelením hudobného folklóru Ústavu pre hudobnú vedu a s dialektologickým oddelením Ústavu slovenského jazyka Ľudovíta Štúra. Na výskumoch v Žakarovciach zúčastnil sa aj pracovník Ústavu dejín KSS a na Horehroní pracovníci Antropologického ústavu. Spoluprácu s pracovníkmi Štátneho archívu sme už uviedli v stati o výskumoch. V úzkom pracovnom styku sme ďalej s Národopisnou katedrou FFUK, ktorej

pracovníci zúčastňujú sa na našich výskumoch, aj u nás uverejňujú svoje štúdie a sú členmi rôznych našich organizačných jednotiek (redakčné rady, Vedecká rada, Medzinárodná karpatská komisia atď.) a naši pracovníci zase vypomáhajú Katedre prednáškami. Poslucháči národopisu zúčastňujú sa občas na našich výskumoch a podľa potreby im poskytujeme poradenskú a knižničnú službu.

Osobitne prichodí zdôrazniť spoluprácu s múzeami, v prvom rade s Národopisným oddelením Slovenského národného múzea v Martine. Pracovníci tohto, no aj ostatných múzeí na Slovensku, zúčastňovali sa na našich terénnych výskumoch a naši pracovníci vypomáhali múzeám pri zbere muzeálneho materiálu a aj pri výstavách a inštaláčnych prácach (Bratislava, Martin, Bojnica, Košice, Bardejov, Levice, Prešov, Rimavská Sobota, Trenčín). Pracovníci ústavu sa aktívne, s referátmi a diskusnými príspevkami zúčastňovali na konferenciách a národopisnej muzeológii a na školení múzejných pracovníkov. Naše publikačné orgány sústavne uverejňujú štúdie múzejných pracovníkov a zasa pracovníci ústavu boli pri založení a v redakčnej rade časopisu "Pamiatky a múzeá", stále do neho prispievali a prispievajú aj do Vlastivedného časopisu a takisto aj do Zborníka Slovenského národného múzea – etnografia a do periodík a zborníkov ostatných múzeí. Národopisný ústav SAV je ďalej pre slovenských múzejných pracovníkov školiteľským

[45]

miestom a pred jeho komisiou obhajujú svoje kandidátske disertácie. Podobný dobrý pracovný styk máme aj s Národopisným múzeom v Prahe, ktorého pracovníčky robili pre nás viac výskumov ľudového odevu, staviteľstva, výtvarného umenia a takisto v našich orgánoch uverejňujú niektoré svoje štúdie. Zbierky a knižnicu tohto múzea máme stále k dispozícii. Mimo pražských múzeí spolupracovali sme ešte s Národopisným múzeom v Brne a Vlastivedným múzeom v Uherskom Hradišti.

Spolupráca s Ústavom etnografie a folkloristiky Československej akadémie vied a s pobočkou v Brne je od samého začiatku stála a veľmi intenzívna a plodná. Spolu pripravujeme a koordinujeme v celoštátnom meradle pracovné plány, spolu poriadame všetky medzinárodné a celoštátne konferencie, sympóziá, školenia a pod. Navzájom sme členmi takrečeno všetkých organizačných jednotiek a redakčných rád pri oboch ústavoch, vzájomne publikujeme svoje štúdie v našich časopisoch a zborníkoch a spolu sme pripravili národopisnú stať do Československej vlastivedy (zväzok III.) a do Narodov mira. (Publikačná činnosť č. 37, 38). Takáto spolupráca je ďalej aj s národopisnými katedrami Karlovej univerzity v Prahe, Univerzity J. E. Purkyně v Brne a počas folkloristických výskumov na východnom Slovensku bola aj s Vysokou školou ruského jazyka v Prahe. Pracovníci týchto inštitúcií sa tiež zúčastňovali na našich výskumoch a iných podujatiach (napr. v MKK) a aj u nás publikujú svoje štúdie.

Okrem ústavných pracovníkov spolupracujú s nami aj viacerí členovia Národopisnej spoločnosti československej, v prvom rade Doc. dr. Viliam Pražák, ktorý svoje celoživotné dielo venoval hlavne výskumu ľudovej kultúry na Slovensku a vo všetkom a vždy nám ochotne pomáhal.

V posledných rokoch sa rozvinula pekná spolupráca s Ústavom pre ľudové umenie v Strážnici.

[46]

Národopisný ústav spolupracoval podľa potreby aj s Ústredím ľudovej umeleckej výroby (ÚĽUV), s Ústavom ľudovej tvorivosti, so SEUK-om, Lúčnicou a aj s menšími súbormi a jeho pracovníci boli členmi porôt na rozličných súťažiach ľudových umelcov, súborov ľudovej umeleckej tvorby atď., pracovali v Komissii Osvetového poradného zboru pri PIO.⁵

Hneď v prvých rokoch Ústavu sa sľubne rozvíjali aj styky so zahraničím. O stykoch so sovietskou národopisnou školou píšeme už v stati o školení. V ďalších rokoch táto spolupráca trvala ďalej. Sovietski odborníci prichádzali k nám, tlmočili nám svoje náhľady a skúsenosti, konzultovali s našimi pracovníkmi, ba viacerí sa zúčastnili na našom školení, na našich konferenciách a aj na terénnych prieskumoch. Úzka spolupráca sa vyvinula najmä pri príprave sovietskej encyklopédie "Národy mira", stať "Slovaki" vo zväzku Narody zarubežnej Evropy" I. pripravil kolektív pracovníkov nášho ústavu. Pri organizovaní spoluprácou v rámci MKK navštívil nás aj riaditeľ Institutu etnografie Akadémie nauk v Moskve, člen korešpondent Julian Vladimirovič Bromlej a nadviazali sme styky aj s pracovníkmi v Kijeve. Jeden náš pracovník bol v moskovskom ústave na študijnom pobyte.

Spoluprácu s podobným programom a obsahom mali sme aj s ľudovodemokratickými štátmi. S Poľskom už od päťdesiatych rokov a to prostredníctvom Poľského Towarzystwa Ludoznawczego. Štyria naši pracovníci zúčastnili sa aj na poľských prázdninových národopisných seminároch v teréne (tzv. obóz). Styky s Maďarskom začínajú sa už roku 1953, keď náš Ústav navštívil prof. dr. Béla Gunda z debrecínskej univerzity, vykonal prieskum domu v teréne, prieskum ľudového transportu, ktorý skúmal aj v Žakarovciach. Roku 1955 navštívil náš Ústav akademik prof. dr. Gyula Ortutay, ktorý

[47]

potom v nasledujúcich rokoch skúmal u nás folklór v oblasti maďarského etnika. V ďalších rokoch viac maďarských pracovníkov konalo u nás individuálne výskumy, posledne aj pre pripravovaný maďarský národopisný atlas. V posledných rokoch sa dobre rozvíjala spolupráca s Juhosláviou. Okrem už

⁵ Povereníctvo informácií a osvetu (pozn. redakcie)

spomínaných výskumov chorvátskeho etnika u nás, juhoslovanskí pracovníci zúčastnili sa na našich konferenciách a v rámci MKK okrem kádra mladších pracovníkov spolupracuje s nami prof. dr. Milovan Gavazzi a prof. dr. Mirko Barjaktarović. Pri atlasových prácach nám výdatne pomohol prof. dr. Branimir Bratanić, pri výskume pracovníčka múzea v Novom Sade Mila Bosić. Takisto naši pracovníci okrem výskumov slovenského etnika zúčastňujú sa referátmi a diskusnými príspevkami na konferenciách v Juhoslávii. Spolupráca s bulharskými súdruhmi sa datuje od päťdesiatych rokov, keď naša pracovníčka E. Čajanková robila tam výskum Cigánov a keď nás navštívila vtedajšia riaditeľka Národopisného múzea v Sofii Mária Veleva a uverejnila v našom časopise obširnú správu o tomto múzeu. V rámci MKK spolupracuje s nami prof. dr. Christov Gandeč a prof. dr. Christo Vakarelski. Z rumunských národopiscov najintenzívnejšie s nami spolupracuje dr. Nicolae Dunăre z klužskej odbočky Národopisného ústavu v Bukurešti, ktorý sa s referátmi zúčastňuje na našich konferenciách a prispel aj do nášho časopisu. Z našej strany už niekoľko pracovníkov navštívilo Rumunsko a prednieslo tam referáty na konferencii. S Nemeckou demokratickou republikou máme úzku spoluprácu, najmä od roku 1957, keď aj za našej účasti založený bol v Berlíne Národopisný bibliografický časopis "Demos", volkskundliche Informationen. Jeho výkonnou redaktorkou je Ester Plicková, členom redakčnej rady Ján Mjartan. Časopis vychádza od roku 1958. V roku 1958 navštívil náš Ústav viceprezident Nemeckej akadémie vied akademik prof. dr. Wolfgang Steinitz, poskytol nám on odborné

[48]

konzultácie, najmä pri výskume robotníckej kultúry a vykonal aj 12-dňovú exkurziu do terénu. Okrem toho naši pracovníci sa viac ráz zúčastnili v NDR na konferenciách a sympóziách s referátmi.

Sporadické vedecké návštevy sme mali aj z Belgie, Dánska, Nemeckej spolkovkej republiky, Rakúska, Švédska, Japonska, USA a Veľkej Británie. V týchto prípadoch však o sústavnejšej spolupráci nemožno hovoriť. Čulejšie styky sme mali jedine s Nemeckou spolkovou republikou, kde viac našich pracovníkov sa zúčastnilo na konferenciách a jednu pracovníčku sme tu mali na dlhšom študijnom pobyte.

Našou úlohou do budúcnosti bude spoluprácu so Sovietskym zväzom a ľudovo-demokratickými štátmi ešte prehĺbiť a nadväzovať kontakty aj s inštitúciami a pracovníkmi ostatných štátov.

4) Publikačná činnosť.

Výsledky terénnych a archívnych výskumov tvoria bohatý fond v dokumentácii Ústavu, o čom uverejňujeme osobitný príspevok od Eleny Prandovej. Je to dokladový materiál textový a ilustračný, ktorý bude trvalým

prameňom pre štúdium rozmanitých otázok ľudovej kultúry. Časť výskumného materiálu bola však spracovaná a uverejnená v knižných publikáciách a v štúdiách, uverejnených v rôznych príležitostných zborníkoch, v časopisoch, no aj v populárnych periodikách a novinách. Knižné práce Ústavu vychádzali jednak samostatne a jednak v edičných sériách. Prvá edičná séria Ústavu "Práce Národopisného ústavu Slovenskej akadémie vied v Bratislave" začala vychádzať roku 1956 a vyšli v nej tieto diela:

1) Kolektív, Banická dedina Žakarovce. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1956. Kniha bola odmenená roku 1957 druhou cenou Slovenskej akadémie vied.

2) Markov Jozef, Slovenský ľudový odev v minulosti. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry (SVKL) 1956.

[49]

S prílohou: Soňa Kovačevičová, Vývin slovenského odevu. Knihu vydala aj Artia v Prahe nemecky a anglicky: The Slovak National Dress through the Centuries. Prague, Artia 1956. Introdukcion by Soňa Kovačevičová. Slowakische Volkskleidung der Vergangenheit, Prag, Artia 1956. Vorwort von Soňa Kovačevičová.

3) Kovačevičová Soňa, Ľudový odev v Hornom Liptove. Bratislava, SVKL 1955.

4) Bednárík Rudolf, Pastierske rezbárske umenie. Bratislava, SVKL 1956.

5) Nosáľová Viera, Ľudový odev v Helpe a Pohorelej. Bratislava, SVKL 1956.

6) Pátková Jarmila, Ľudový odev v okolí Trnavy. Bratislava, SVKL 1957.

7) Komorovský Ján, Kráľ Matej Korvín v ľudovej prozaickej slovesnosti. Bratislava, SAV 1957.

8) Plicková Ester, Hrnčiarstvo v Pozdišovciach. Bratislava, SVKL 1959. Odmenené III. cenou SAV za rok 1959.

9) Holuby Jozef Ľudovít, Národopisné práce. Zostavil a úvod napísal Ján Mjartan. Bratislava, SAV 1958.

10) Neobsadené.

11) Melicherčík Andrej, Slovenský folklór, chrestomatia. Bratislava, SAV 1959.

12) Kolektív, Ľudové staviteľstvo a bývanie na Slovensku. Zborník štúdií, vedecký redaktor Ján Mjartan, Bratislava, SAV 1963.

13) Gašpariková Viera, Michal Vdovec v histórii a folklóre gemerského ľudu. Bratislava, SAV 1964. Dielo vyšlo aj v edícii pre mládež: Zbojník Mišo Vdovčík. Bratislava, Mladé letá 1966.

14) Horváthová Emília, Cigáni na Slovensku. Bratislava, SAV 1964.

Druhá edičná séria pod názvom "Klenotnica slovenskej ľudovej

[50]
kultúry” začala vychádzať roku 1967. Jej hlavným redaktorom je Adam Pranda. Cieľom edície je sprístupniť domácej i zahraničnej verejnosti najtypickejšie prejavy slovenskej ľudovej kultúry. Na knižnej žatve roku 1970 bola udelená cena 2. zväzku edície. Doteraz v nej vyšli diela:

15) Podolák Ján, Pastierstvo v oblasti Vysokých Tatier. Bratislava, SAV 1967.

16) Burlasová Soňa, Ľudové balady na Horehroní. Bratislava, SAV 1969. Odmenené 2. cenou na Knižnej žatve 1970.

17) Holéczyová Elena, Výšivka v oblasti Trnavy. Bratislava, SAV 1968.

18) Demo Ondrej – Hrabalová Oľga, Žatevné a dožinkové piesne. Bratislava, SAV 1969.

19) Kahounová Ema, Ľudové vinohradnícke stavby a lisy. Bratislava, SAV 1969.

20) Bednárík Rudolf, Ľudové náhrobníky na Slovensku. (v tlači.)

21) Johnová Helena, Ľudové šperky na Slovensku. (v tlači.)

Mimo uvedených edičných sérií v starostlivosti Národopisného ústavu SAV a vo Vydavateľstve SAV vyšli:

22) Gippius – Čičerov, Tridsať rokov sovietskej folkloristiky. Bratislava 1952.

23) Nikolajskij, Dejiny prvotnopospolnej spoločnosti. Bratislava

24) Rodová spoločnosť. Z ruského originálu preložil dr. Ján Pagáč. Bratislava 1954.

25) Melicherčík Andrej, Jánošíkovská tradícia na Slovensku. Bratislava 1952. Kniha vyšla potom aj v ďalších, doplnených alebo prepracovaných vydaniach pod titulmi: Juraj Jánošík, Hrdina protifeudálneho odboja slovenského ľudu, Prvé vydanie,

[51]
Praha, Naše Vojsko 1956. To isté po česky: Juraj Jánošík. Hrdina protifeudálneho odboja slovenského ľudu. Praha, Naše Vojsko 1956. Ďalej: Juraj Jánošík. Hrdina protifeudálneho odboja slovenského ľudu. 2. prepracované a doplnené vydanie. Martin, Osveta 1963. Jánošík – Junošík. Juraj Jánošík v ľudových piesniach a povestiach. Bratislava, SVKL 1963. Protifeudálny odboj a Jánošíkovská tradícia na Slovensku. Bratislava, SVČs, spoločnosť pre šírenie politických a vedeckých poznatkov a Osvetový ústav 1963.

26) Bednárík Rudolf, Slováci v Juhoslávii. Bratislava, SAV 1964. Druhé vydanie tamtiež 1966.

27) Bednárík Rudolf, Ľudové staviteľstvo na Kysuciach. Bratislava, SAV 1968.

28) Horehronie. Kultúra a spôsob života ľudu, zväzok I. Redaktor Ján Podolák. Bratislava, SAV 1969.

29) Urbancová Viera, Počiatky slovenskej etnografie. Bratislava, SAV 1970.

30) Slavistika – etnografia - folkloristika. Zborník štúdií. Vedecký redaktor Ján Mjartan, výkonný Viera Gašparíková. Bratislava, SAV 1970.

31) Acta ethnologica slovacae I. Zborník štúdií. Vedecký redaktor Božena Filová. (V tlači.)

32) Ethnografia Carpatica I. Zborník štúdií a referátov z prvej konferencie Medzinárodnej karpatskej komisie. Vedecký redaktor Ján Mjartan, výkonný Svetozár Švehlák. (V tlači.)

33) – 36) Slovenské ľudové rozprávky. Zväzok I.–IV. Vedecký redaktor Rudolf Žatko, výber pripravila Božena Filová. Autorka komentárovej časti (IV. zv.) Viera Gašparíková. (V tlači.)

37) Národy mira. Etnografické očerki. Narody zarubežnoj Evropy I. Moskva, Izdat. "Nauka" 1964. Do statí "+Slovaki" (str. 224 - 263) z pracovníkov Ústavu prispeli: Ján Podolák, Soňa Kovačevičová,

[52]
Ester Plicková, Jarmila Pátková, Viera Burlasová a Emília Horváthová. N. N. Gracianskaja použila do svojej statí materiál Jána Mjartana (úvod str. 8). Príspevky pracovníkov Národopisného ústavu SAV boli odmenené cenou Slovenskej akadémie vied za rok .....

38) Československá vlastivěda, díl III. lidová kultura. Praha, Orbis 1968. Autori statí "Slovenská ľudová kultúra", kapitoly VII.–XI., z Národopisného ústavu SAV: Štefan Apáthy, Soňa Burlasová, Ľuba Droppová, Božena Filová, Viera Gašparíková, Emília Horváthová, Ema Kahounová, Soňa Kovačevičová, Michal Markuš, Ján Mjartan, Viera Nosáľová, Jarmila Pátková, Ester Plicková, Ján Podolák, Adam Pranda a Rudolf Žatko. Členom Redakčnej rady bola Božena Filová. Dielo bolo roku 1969 vyznamenané I. medzinárodnou cenou "Giuseppe Pitre", ktorá sa udeľuje za najlepšie národopisné dielo v období posledných troch rokov.

Nateraz sú v tlači ďalšie syntézy:

39) Slowakische Volkskultur. Autori z Národopisného ústavu SAV: Božena Filová, Emília Horváthová, Michal Markuš, Ján Mjartan, Viera Nosáľová, Jarmila Paličková a Viera Urbancová. Vedecká redakcia Emília Horváthová a Viera Urbancová. Do nemčiny preložil .....

40) Slovensko. Do zväzku "Ľud", statí "Ľudová kultúra" prispeli pracovníci Národopisného ústavu SAV: Michal Markuš, Viera Urbancová, Jarmila Paličková, Viera Nosáľová, Ján Mjartan, Božena Filová, Emília Horváthová, Ester Plicková. Autori z iných ústavov: Ján Michálek, Oskar Elschek a Kliment

---

Ondrejka. Redaktori state Božena Filová a Ján Mjartan, výtvarná redaktorka Soňa Kovačevičová. Vydavateľstvo OBZOR v Bratislave.

V iných vydavateľstvách, okrem uvedených, vyšli ešte tieto knižné publikácie pracovníkov Národopisného ústavu SAV:

[53]

41) Brtáň Rudo – Gašpariková Viera, Perečko belavé, červený dolomán. Praha, Naše Vojsko, 1955.

42) Slovenské ľudové umenie, zväzok I-II. Spoluautori Mária Kosová a Soňa Kovačevičová. Bratislava, Tatran 1954.

43) Kosová Mária, Děvče z pštrosího vejce. Černošské pohádky z Afriky. Preložil V. Stanovský, Praha 1969. Výber urobila a prerozprávala Mária Kosová. Vyšlo aj anglicky, nemecky a francúzsky.

44) Kovačevičová Soňa, Ľudová plastika na Slovensku. Výstavy Slovenského národného múzea, Bratislava 1967.

45) Mjartan Ján, Jozef Ľudovít Holuby. Osveta Martin 1963.

46) Mjartan Ján, Ľudové rybnárstvo na československom Pomoraví. Uherské Hradiště 1967.

47) Plicková Ester, Banská Štiavnica. Osveta Martin 1957.

48) Plicková Ester, Dunaj v Československu. Bratislava, OBZOR 1965.

49) Plicková Ester – Scheufler Vladimír, Ľudová hrnčina v Československu. Uherské Hradiště 1966.

50) Stano Pavol, Bibliografia Liptova. Matica slovenská 1968, rotaprint.

51) Stano Pavol, Výberová bibliografia národopisnej literatúry. Rotaprint, Bratislava 1968.

52) Žatko Rudolf, Výberová bibliografia ľudovej kultúry karpatskej na Slovensku. Vyšla ako bibliografická príloha Zpráv Spoločenosti československých národopiscov pri ČSAV a Slovenskej národopisnej spoločnosti pri SAV, 1962.

Kratšie štúdie, správy, recenzie a referáty uverejňovali pracovníci v časopisoch. Po oslobodení Národopisný ústav SAV prevzal matičný orgán Národopisný sborník počínajúc ročníkom IX. (1950) a vydal aj ročník X. a XI. (1952). Po uzákonení Slovenskej akadémie

[54]

vied ďalšie vydávanie Národopisného sborníka sa zastavilo a začal sa vydávať nový časopis "Slovenský národopis". Prvý ročník vyšiel roku 1953 v jednom zväzku. Hlavným redaktorom bol Ján Mjartan, výkonným Ján Podolák. Druhý ročník (1954) vyšiel ako kvartálnik vo dvoch dvojčísloch a tretí (1955) v štyroch číslach. Od ročníka štvrtého (1956) až do ročníka šiesteho (1958) vychádzalo ročne šesť čísiel, no od ročníka siedmeho (1959) je časopis znovu

---

kvartálnikom. Od ročníka piateho (1957) do ročníka ôsmeho (1960) redigoval ho Ján Podolák sám, počínajúc ročníkom VIII. (1960), prevzala hlavnú redakciu Božena Filová a výkonnou redaktorkou sa stala Viera Nosáľová, ktorá túto funkciu vykonávala až do ročníka XVII. (1969), 1. čísla. Od 2. čísla tohto ročníka je výkonným redaktorom Pavol Stano.

Časopis má pravidelné rubriky: štúdie, materiály – archív, rozhľady, recenzie a každoročne uverejňuje bibliografiu národopisnej literatúry. Štúdie majú vždy resumé v niektorom svetovom jazyku a pri príspevkoch zahraničných autorov uverejní sa resumé na žiadosť autora v jeho národnom jazyku. V ročníkoch I.–XVIII. (1953–1970) bolo uverejnených vedno 41 príspevkov od zahraničných autorov. Časopis má nateraz 813 predplatiteľov a do zahraničia sa posielala na výmenu 369 výtlačkov, za ktoré prichádzajú odborné časopisy národopisné, no občas aj pre iné vedné odbory SAV. Jeden ročník Slovenského národopisu obnáša okružlo 670 tlačených strán, čiže v 18. ročníkoch je to vyše 12.000 strán príspevkov v horeuvedených rubrikách a včítane ilustrácií. Niektoré významné jubileá oslávil časopis osobitne venovanými číslami. Tak k 40. výročiu založenia KSC venované bolo 3. číslo IX. ročníka (1961) a 20. výročiu Slovenského národného povstania 3. číslo XII. ročníka (1964), ktoré malo pozoruhodný úspech a vyše 400 exemplárov sa ho tlačilo na osobitné objednávky. Podobne z podnetu aktuálnych potrieb

[55]

vydané boli monotematické čísla. 3. číslo ročníka VIII. (1960) je venované problematike ľudového staviteľstva a bývania na Slovensku (pripravil ho Ján Mjartan), 3. číslo ročníka IX. (1961) je venované problematike kultúry robotníckej triedy, 4. číslo ročníka XI. (1963), v súvislosti s konferenciou MKK v Starom Smokovci roku 1962 uverejňuje príspevky zahraničných autorov tejto problematike. Dvojčíslo 2–3 ročníka XIII. (1965) obsahuje historické zemepisné, dialektologické a antropologické štúdie ako doplnky k národopisnému výskumu Horehronia. 4. číslo ročníka XIV. (1966) sa zaoberá problematikou výskumu súčasnosti, 4. číslo XIV. (1968) ročníka prináša súborný materiál z konferencie o otázke regionálnych národopisných monografií a dvojčíslo 2–3. XVII. (1969) ročníka je venované metodologickým otázkam a perspektívam rozvoja národopisnej vedy na Slovensku z príslušnej konferencie v Smoleniciach roku 1968. Referáty z konferencie o ľudovom výtvarnom umení obsahuje 2. číslo ročníka XVIII. (1970).

Okrem interných prispievateľov z Národopisného ústavu SAV v Slovenskom národopise uverejňujú mnohé príspevky aj mnohí externí pracovníci, odborníci z iných pracovísk SAV, z univerzity, z múzeí, atď., domáci a zahraniční. Podobne aj pracovníci Národopisného ústavu uverejnili viac príspevkov v domácich a zahraničných časopisoch, ako sa ďalej vykazuje. Medzi-

národná komisia pre výskum ľudovej kultúry Karpát začala roku 1960 vydávať v svetových jazykoch bulletin "Carpatica", ktorého vyšli tri zväzky v rokoch 1960, 1961, 1963. Redigoval ho Ján Podolák. Podľa uznesenia MKK z roku 1970 má sa vo vydávaní tohto bulletinu pokračovať. V edičnom programe Ústavu je aj vydávanie zborníkov, najmä monotematických, v ktorých by sa publikovali dlhšie štúdie, ktoré svojim rozsahom nie sú súčasťou časopisu. Doteraz vyšiel jeden monotematický zborník, „Ľudové stavitelstvo a bývanie na Slovensku“, Bratislava,

[56]

SAV 1963, vedecký redaktor Ján Mjartan.

Okrem uvedených pracovníci Ústavu publikovali svoje príspevky a správy (recenzie a referáty sa neuvádzajú) vo viacerých časopisoch, novinách, zborníkoch alebo v knihách iných autorov domácich a zahraničných. Sú to príspevky jednak vedecké, no aj populárno-osvetové a propagačné, ktoré majú výsledkom vedeckých bádání zabezpečiť uplatnenie širších kruhov obecnstva. Sú to nasledovné orgány (abecedne):

1. Agrikultúra: Ema Kahounová, Michal Markuš, Ján Podolák.
2. Ars: Soňa Kovačevičová.
3. Art populaire slovaque: Soňa Kovačevičová.
4. Banská Bystrica. Zborník, Martin 1955: Soňa Kovačevičová.
5. Carpatica: Jarmila Pátková, Ján Podolák, Rudolf Žatko.
6. Czechoslovak Life: Soňa Kovačevičová.
7. Československá etnografie: Soňa Kovačevičová.
8. Český Lid: Ján Mjartan.
9. Čítanie o správnej výžive na rok 1967: Michal Markuš.
10. Dějepis a zeměpis ve škole (1960–1961): Viera Urbancová.
11. Dnešné Slovensko. Bratislava, 1948: Mária Kosová.
12. Dobšinský Pavol, Prostonárodné povesti slovenské. Bratislava, SVKL 1954: úvod ku dielu Božena Filová.
13. Ethnographica (Brno): Soňa Kovačevičová.
14. Historica. Sborník FFUK 15, 1964: Ján Podolák.
15. Holuby Jozef Ľudovít, Rozpomienky. Bratislava, SVKL 1965. Štúdiu napísal a poznámky vypracoval Ján Mjartan.
16. Im Herzen Europas (Praha): Ester Plicková.
17. Krásy Slovenska: Viera Gašparíková, Emília Horváthová, Miroslav Húska, Ján Kantár, Soňa Kovačevičová, Viera Nosáľová, Jarmila Pátková, Ester Plicková, Adam Pranda, Rudolf Žatko.
18. Martin Kukučín v kritike a spomienkach. Zborník, Bratislava 1957: Viera Gašparíková.
19. Kultúrny život: Božena Filová, Soňa Kovačevičová, Ester

[57]

Plicková:

20. Ľud (noviny) 24. 12. 1955: Emília Čajánková, Ester Plicková.
21. Ľudová tvorivosť: Miroslav Húska, Jarmila Pátková, Ester Plicková.
22. Magazín (Bratislava) 1967: Ester Plicková.
23. Maticné čítanie: Milan Leščák.
24. Mladá tvorba 7/1962: Ester Plicková.
25. Musaica VII, 1967: Viera Gašparíková.
26. Národopisná práca v múzeách na Slovensku. Zborník, Martin 1966: Štefan Apáthy.
27. Národopisné aktuality: Ľuba Droppová, Oľga Danglová, Adam Pranda, Svetozár Švehlák.
28. Národopisné informácie: Ján Botík, Oľga Danglová, Soňa Kovačevičová, Milan Leščák, Michal Markuš, Ester Plicková.
29. Národopisný vestník československý: Ján Mjartan, Ján Podolák.
30. Naša veda: Emília Čajánková, Božena Filová, Soňa Kovačevičová, Jarmila Pátková, Ester Plicková, Ján Podolák.
31. Népművelés: Emília Horváthová.
32. Nové Slovo: Oľga Danglová, Anna Kostková, Soňa Kovačevičová, Ján Mjartan, Ondrej Polonec.
33. Orava: Soňa Kovačevičová.
34. Pamiatky a múzeá: Ján Mjartan, Jarmila Pátková, Ester Plicková, Ján Podolák.
35. Paul Alexander-Vopat František, SEUK vo fotografii. Bratislava, 1955, úvodná časť: Soňa Kovačevičová.
36. Pravda (Noviny): Ján Botík, Božena Filová, Milan Leščák, Svetozár Švehlák.

[58]

37. Príroda a spoločnosť: Soňa Burlasová, Emília Čajánková, Milan Leščák, Viera Nosáľová, Jarmila Pátková.
38. Realita (Košice): Michal Markuš.
39. Roľnícke noviny: Oľga Danglová, Milan Leščák, Svetozár Švehlák.
40. Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského „MUSAIKKA“: Viera Gašparíková.
41. Zborník Slovenského národného múzea: Štefan Apáthy, Michal Markuš, Ján Mjartan, Ján Podolák, Adam Pranda.
42. Skalica v minulosti a dnes: Pavol Stano.
43. Slanica. Slovenská tradičná ľudová plastika a maľba, úvod: Soňa Kovačevičová.

44. Slovácko (Uherské Hradiště): Ema Kahounová, Ján Mjartan, Ján Podolák.
45. Slovanské štúdie VI, 1963: Viera Gašparíková.
46. Slovenská hudba: Viera Nosáľová.
47. Slovenské Pohľady: Ester Plicková.
48. Smena (noviny): Milan Leščák, Svetozár Švehlák.
49. Studia historica Slovaca: Ema Kahounová, Jarmila Pátková, Ester Plicková, Viera Urbancová.
50. Svet socializmu: Michal Markuš.
51. Svet vedy: Soňa Burlasová, Božena Filová, Viera Gašparíková, Emília Horváthová, Milan Leščák, Viera Urbancová.
52. Televízia: Milan Leščák.
53. Večerník (noviny): Božena Filová, Michal Markuš.
54. Umění a řemesla: Soňa Kovačevičová, Jarmila Pátková, Ester Plicková, Adam Pranda.
55. Vědecké práce Československého zemědělského musea: Ema Kahounová.
56. Věstník Národopisné společnosti československé při ČSAV

[59]

- a Slovenskej národopisnej spoločnosti pri SAV: Soňa Burlasová, Božena Filová, Viera Gašparíková, Ema Kahounová, Michal Markuš, Adam Pranda.
57. Vlastivedný časopis: Michal Markuš, Ester Plicková, Jarmila Pátková, Ján Podolák, Elena Prandová.
  58. Vlastivedný zborník I. (Košice): Michal Markuš.
  59. Vlastivedný zborník Žilinského kraja: Soňa Kovačevičová.
  60. Vlastivedný spravodaj Levického okresu: Viera Valentová.
  61. Východoslovenské noviny: Michal Markuš.
  62. Výtvarníctvo, fotografia, film: Soňa Kovačevičová, Pavol Stano.
  63. Výživa a zdravie: Michal Markuš.
  64. Výtvarný život: Soňa Kovačevičová, Ester Plicková.
  65. Výživová a technická racionalizácia spoločného stravovania 1960: Michal Markuš.
  66. Zborník prednášok z konferencie za rozvoj tradícií ľudovej keramiky na Slovensku: Ester Plicková.
  67. Životné prostredie: Soňa Kovačevičová.

Publikačné orgány zahraničné:

1. Agrarethnographia (Zborník Berlín): Ján Mjartan.

2. Demos (Berlín): Stála prispievateľka a redaktorka Ester Plicková. Ešte prispeli: Ema Kahounová, Ján Mjartan, Ján Podolák, Adam Pranda, Viera Urbancová.
3. Der Anachnitt (Bochum): Ester Plicková.
4. Deutsches Jahrbuch für Volkskunde (Berlín): Ján Mjartan, Ester Plicková.
5. Die Weihnachtskrippe (Köln): Ester Plicková.
6. Etnografia Polska: Ján Mjartan.
7. Festschrift für G. Heilfurt zum 60. Geburtstag: Ester Plicková.

[60]

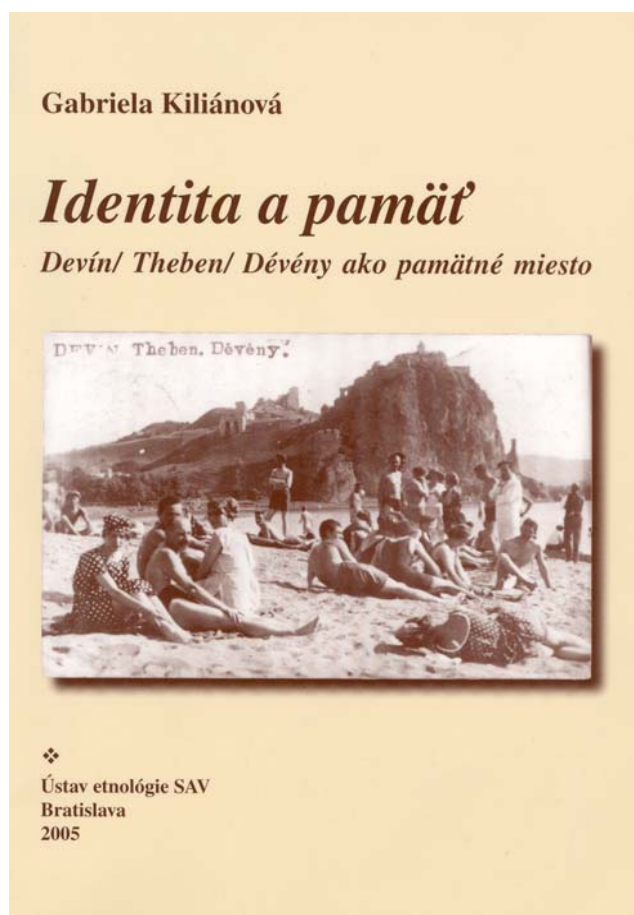
8. Fabula (Berlín): Viera Gašparíková.
  9. Festschrift zum 65. Geburtstag bruno Schiers: Rudolf Žatko.
  10. Literatura ludowa: Viera Gašparíková.
  11. Midwest Folklore. Blomington (USA) 1958: Ján Podolák.
  12. Narodna tvorčist ta etnografija (Kiiv): Ján Mjartan.
  13. Narodne stvaralstvo, Folklor (Beograd): Soňa Burlasová.
  14. Rad XI-og Kongresa Saveza folklorista Jugoslavije v Novom Vinodolskom 1964: Soňa Burlasová, Viera Gašparíková.
  15. Zborník materiálov z XII. kongresu folkl. Juhslavie, Ljubljana 1967: Viera Gašparíková.
  16. Schweizerisches Archiw für Volkskunde (Bázel): Emília Horváthová, Adam Pranda.
  17. Sovietskaja etnografija: Adam Pranda.
- V rozhlase a televízii prednášali: Ján Botík, Soňa Burlasová, Soňa Kovačevičová, Milan Leščák, Ján Mjartan, Viera Nosáľová, Jarmila Paličková, Svetozár Švehlák, Viera Urbancová, Rudolf Žatko.

Poznámka: V tomto výpočte nie sú uvedené publikácie Slovenskej národopisnej spoločnosti. Uvedené sú v stati o jej činnosti.

5) Použitá literatúra.

Diskusia o knihe

KILIÁNOVÁ, Gabriela: *Identita a pamäť. Devín/ Theben/ Dévény ako pamätné miesto*. Bratislava : Ústav etnológie, 2005, 148 s. ISBN 80-88880-68-8.

Devín je náš a len náš!

Katarína Popelková

Ako jeden z publikačných výstupov projektu *Civilizačno-kultúrne procesy v transformujúcej sa spoločnosti* (v rokoch 2003–2005 ho riešili odborníci viacerých disciplín v rámci štátneho programu) a Centra excelentnosti SAV *Kolektívne identity v moderných spoločnostiach. Región strednej Európy* (2002–2006), vyšla v roku 2005 práca etnologičky Gabriely Kiliánovej *Identita a pamäť*. V historickom zábere od konca 18. storočia dodnes sústredila písomné pramene, zmienky, odkazy a správy o dianií spojenom či dotýkajúcom sa hradu Devín. Ich analýzou sa pokúsila odhaliť spôsob, ako sa pomocou rozličných, viac či menej pravdepodobných „príbehov“ konštruovali a konštruujú dejiny a identity príslušníkov okolitých stredoeurópskych štátov.

Koncept práce postavila G. Kiliánová na teoretickom vymedzení pamätného miesta (francúzsky bádateľ Pierre Nora a jeho termín *lieu de mémoire*) ako miesta, na ktorom sa vo zvýšenej miere kondenzuje pamäť národa. Autorka pre slovenský text odmietla otrocky prekladaný termín *miesto pamäti* a rozhodla sa používať *pamätné miesto*. Prispelo to nielen k ľahšiemu vnímaniu obsahu a komunikatívosti v širšom okruhu čitateľov, ale v praktickom vedeckom jazyku sociálnej histórie a etnológie aj k potrebnému odstraňovaniu akéhosi archaického tajomna a „výnimočnosti“ historických textov. Koncept pamätného miesta rozšírila o sledovanie, ako sa vďaka procesu spomínania (či zabúdania) miesto dostáva (či ustupuje) do (z) kolektívnej pamäti príslušníkov rôznych etnických skupín a spoluvytvára ich identitu. Jednotlivé segmenty konceptu preverila na príklade jednej zo stredoeurópskych historicky významných lokalít. Ide o zrúcaninu (od roku 1809, kedy objekt hradu vyhodili do vzduchu napoleonskí vojaci) stredovekého hradu Devín, stojacej na mieste s doloženým osídlením od prehistorickej doby. Nachádza sa na vyvýšenej skalnej plošine nad sútokom riek Morava a Dunaj neďaleko dnešnej metropoly Slovenska Bratislavy.

Národnú kultúrnu pamiatku Devín – slovanské hradisko vymedzila ako pamätné miesto zrkadliace konštruovanie kolektívnych identít Slovákov, Nemcov a Maďarov. Keďže sa nachádza práve na mieste dotyku územi troch národných štátov spomenutých skupín, názov miesta sa tu objavuje v troch jazykoch (aj ako Theben a Dévény). Vzhľadom na polohu miesta bolo možné v práci využiť aj koncept hranice moderného národného štátu od Stuarta Woolfa

v spojení s pojmom *sacrum* podľa vymedzenia Eliadeho. Pamätné miesto stojace na takejto hranici je potom koncentrovaným bodom, symbolom hranice ako celku. Boj o jeho faktické či symbolické získanie, resp. privlastnenie si neprestáva byť aktuálnym. G. Kiliánová okrem tohto aspektu zohľadnila aj Barthovu teóriu hranice ako sociálneho ohraničenia: Devín skúma tiež ako miesto, pomocou ktorého sa tvoria nielen hranice etník, ale tiež rozhrania politických a náboženských príslušností.

Hoci autorka rekonštruje takmer dvesto rokov dozadu dianie spojené s hradom na základe písomných historických prameňov, nevyznieva jej opis špekulatívne alebo monumentálne. Zoznamuje nás s obrysami obrazu, netvrdí nič o jeho výhradnej podobe či „správnom“ výklade dejín. Čitateľ má možnosť, vďaka tomu, že sa v publikácii citujú často celé pasáže a opisy z literatúry, sám uvažovať o súvislostiach častí mozaiky.

Poloha zrúcaniny hradu Devín na prirodzenej geografickej hranici jej od stredoveku predurčovala aj štátnohraničnú pozíciu najprv medzi Uhorskom a Rakúskom, neskôr medzi Rakúskom a Československom, resp. po roku 1993 Slovenskom. Príznačné pre dejiny a kultúrne pomery strednej Európy je, že obyvateľstvo v prostredí okolo Devína bolo etnicky pestré a hlásilo sa k slovenskej, chorvátskej, maďarskej i nemeckej národnosti. Pozornosť je venovaná obdobiu, v ktorom sa v priestore centrálnej Európy začína proces tvorby moderných národov a formovania národných štátov – na konci 18. storočia – až do našej aktuálnej prítomnosti. Aby bolo možné naplniť stanovený teoretický koncept o procese vedomého vytvorenia a prisvojovania si pamätného miesta rozličnými skupinami ľudí používa G. Kiliánová perspektívu uhorskú, resp. maďarskú, slovenskú, resp. československú a nemeckú, resp. rakúsku. Sleduje pohľady všetkých etnicky zadaných skupín, ktoré obývali v uplynulých troch storočiach miesto, kde ruina stojí, či štátne útvary, na územie ktorých bola príslušná v jednotlivých obdobiach. Empirický materiál etnologickej interpretácie tvoria výsledky štúdia odbornej vlastivednej a historickej literatúry, za posledné obdobie aj niekoľko ankiet medzi návštevníkmi hradu a vlastných pozorovaní.

Effektom podrobnej analýzy štúdia dobovej literatúry v prvej kapitole je prehľad o tom, ako sa koncom 18. a začiatkom 19. storočia z Devína „iba“ ako pamätihodnosti ležiacej na hraniciach postupne stáva miesto sústredenej pozornosti. Výklady a komentáre učencov a vlastivedných záujemcov (Bel, Mednyánszky) jednak ukazujú na úroveň vtedajších poznatkov umeleckej histórie a archeológie, jednak svedčia o povahe uhorskej kolektívnej pamäti, siahajúcej po starobyľých pozoruhodnostiach (Devín ako vlastivedná starožitnosť, západný bod hranice Uhorska, kultúrna pamiatka) a malebných pútavostiach (etymologické „hry“ o dievčati ako staviteľke Devína etc.).

Obdobím nástupu slovenského nacionalizmu je, ako ukazuje analýza dobových dokumentov, prvá tretina 19. storočia. Devín sa Slovákom „vynára z hmly“ ako národná veličina: dôležité miesto zviazané s veľkomoravskou tradíciou, pozostatok jej slávy a pádu, doklad spoločnej slovanskej histórie. Do diskurzu generácie mladých národných buditeľov vstupuje ako sídelné miesto veľkomoravských panovníkov, miesto porážky Moravanov Maďarmi, miesto príchodu Cyrila a Metoda... Odkazy na prastaré dejiny miesta boli dôvodom, ale aj vhodnou príležitosťou využívať ako konštrukčné prvky obrazu Devína celkom nepodložené či rozlične „zahmlené“ výpovede. Pre slovenský nacionalizmus v období, v ktorom sa orientoval na dokázanie nie prirodzeného, ale historického práva na sebaurčenie národa, je tento postup charakteristický. Snaha postaviť celistvý obraz slávnej národnej minulosti sa stala momentom, keď sa známymi faktami a domnienkami začalo voľne narábať vkladáním vymyslených súvislostí s takou samozrejmosťou, akoby to boli hmatateľné skutočnosti. Jasne je tu prezentovaná schopnosť nacionalistickej ideológie podnieť tvorbu „my“ - pocitu cez spoločné uvedomovanie si prináležitosti. V procese vzniku národa ako komunity existujúcej vo vedomí ľudí sa do výkladu dejín ľahko čokoľvek doloží, vloží sa potrebný vzťah a povedané sa stáva faktom.

Historická tradícia Devína ako pamätného miesta sa ďalej rozvíjala v tom istom duchu. V dynamických udalostiach postupne sa modernizujúcej spoločnosti 19. i nasledujúceho 20. storočia sa na stranách všetkých troch zainteresovaných národných skupín pridali k vzdelancom a záujemcom o vlastivedu aj spisovatelia a básnici, publicisti a politici. Obraz sa zahusťoval či preriedoval, miesto na hranici sa symbolicky či fakticky priťahovalo raz na jednu, raz na druhú stranu. Podľa potreby, podľa stratégie a zvolenej taktiky. Nové médiá pomohli aktuálne výklady propagovať medzi širšími vrstvami obyvateľstva a jeho rozličnými skupinami. Boj o Devín tak získaval rôzne podoby a ústil do konkrétnych akcií Nemcov, Maďarov i Slovákov.

Po pasážach, v ktorých sa rozoberá spomínanie na minulosť, výber a kombinácia prvkov použitých na budovanie obrazu podopierajúceho kolektívnu príslušnosť, sa v druhej kapitole autorka podrobne venuje aj procesu „zabúdania“ na Devín. Dáva ho od konca 19. storočia smerom k dnešku do súvislosti s civilizáčnym vývojom na Slovensku, s rozvojom jeho spoločnosti a politickou diferenciáciou, so štátoprávnymi zmenami. Ambivalentnosť procesov zabúdania na Devín a jeho prisvojovania si ako materializovanej minulosti dokumentuje aj podrobným rozborom pozície toho pamätného miesta v kontexte slovenských, maďarských a nemeckých (rakúskych) pamätných miest, v ich vlastivednej a historickej spisbe.

Dynamika udalostí okolo Devína po rozpade habsburskej monarchie a vzniku Československej republiky v roku 1918 neoslaba. Boj o Devín získal aj konkrétne dramatické podoby (napríklad policajne nevyšetrené tajné vyho-

denie uhorského arpádovského stĺpa na Devíne do vzduchu) a jeho výklady slúžili ideológom či odporcom nového štátu. Posilňovali česko-slovenskú spolupatričnosť alebo spochybňovali jednotu československého národa. S tým sa spájalo vydávanie vedeckých i populárnych publikácií, rozličné slávnosti, cirkevné a spoločenské akcie, archeologické a historické výskumy politické interpretácie.

Mapovanie témy v období od roku 1938 do dneška prináša autorka v kapitolách IV.–VI. Pre túto etapu je v súvislosti s témou práce príznačné, že sa výrazne zhršťujú podnety na neustále zmeny v definovaní a symbolickom využívaní Devína ako pamätného miesta nielen v časovom horizonte, ale aj v sociálnom priestore. Diverzifikácia kolektívnych identít v oblasti nacionálnej i politickej sa jasne premieta do „písania“ o Devíne a využívania tohto miesta viacerými skupinami. Analýzu ukončuje autorka rozborom pozície, ktorú zaujíma Devín ako pamätné miesto a národný symbol v Slovenskej republike po roku 1993.

Etnológom, ale aj slovenským historikom dáva záverečné sumarizovanie poznatkov jasný signál, že takéto monografické spracovanie si priam žiada opakovanie v prípade ďalších pamätných miest Slovenska. G. Kiliánovou zostavený pracovný koncept, otvorene prezentovaný teoretický prístup a funkčný analytický model totiž k ďalším komparáciám priam vyzývajú.

Aj keď nevypovedaným, ale predsa zjavným posolstvom Kiliánovej etnologickej analýzy je fakt, že efektívnou cestou spoznávania komplikovanej modernej histórie strednej Európy nie je presné radenie medzníkov a faktov do následností, vykresľovanie jasných a ostrých obrazov, či písanie nových, konečne „pravdivých“ dejinných „príbehov“. Cesta k pochopeniu tejto histórie vedie skôr cez hľadanie človeka v dejinách, ľudskej výpovede o dejinách, cez porozumenie rôznym výkladom udalostí, tvorbe symbolov, interpretáciám minulosti. Sú to stavebné prvky identít autentické tým, že sú výtvormi tých, ktorí dejiny žili a žijú, ktorí im vlastným spôsobom veciam rozumejú, alebo ich týmto spôsobom čítajú a tmočia svojmu okoliu, svojej či cudzej skupine, súčasníkom či potomkom.

V časti o význame skúmaného pamätného miesta v procese spoločenskej transformácie po roku 1989 sa súčasťou analyzovaného materiálu stávajú aj empirické terénne zistenia – anketa s návštevníkmi hradu, autentické osobné popisy prežitých udalostí a slávností, záznamy z pozorovaní. Sledujeme, ako nielen inštitúcie či politické skupiny cez svoje rituály, ale i jednotlivci individuálne a každý „po svojom“ znovu zaujmajú Devín. Symbolicky i fyzicky svojou prítomnosťou si prisvojujú toto miesto, ktoré bolo počas studenej vojny ako hranica dvoch mocenských blokov rozdelené ostnatým drôtom, strážené vojakmi.

Čitateľ dostáva dobrú príležitosť porozumieť aj individuálnym výkladom diania na mieste, ktoré je bezpochyby hlboko vryté do kolektívnej pamäti Slovákov. V knihe ide síce o záverečnú časť analýzy, z etnologického hľadiska ju však možno vnímať aj ako výborný štart pre širší, viac antropologizujúci pohľad a interpretáciu tohto miesta. Ako perspektívny sa ukazuje predovšetkým aspekt aktuálneho skúmania pamätného miesta Devín vzhľadom na jeho pozíciu v zázemí slovenskej metropoly. Je to pre ňu významná prírodná dominantna, popri rieke Morava tu vedie náučný chodník, cyklistická trasa. Ako žije toto miesto každý deň, ako „pôsobí“ jeho prítomnosť na ľudí? Pozornosť si zaslúži využitie rekreačné, prírodno-náučné, nezáväzne výletné: chodí sa sem celý rok korčuľovať, bicyklovať, len tak sa prechádzať a randiť popri dvoch riekach, v kulise lodí plaviacich sa okolo; pod hradom je veľké parkovisko a nové hotely (investori zaujali lákavé miesto?). Obyvatelia Bratislavy chodia „na Devín“ aj ako na celkom profánne miesto, za prírodou, na sútok riek. Sústreďenie sa na takéto, menej vopred „zaideované“ využitie pamätného miesta nebolo síce nateraz zámerom autorky, do jej konceptu by však iste vnieslo každodennosť a odhalilo aj iné, než iba výnimočné či posvätné definované obsahy pamätného miesta ako predmetu etnologického štúdia.

Devín – miesto zabúdania a spomínania nie iba pre Slovákov

Juraj Zajonc

V roku 2006 vydal Slovak Academic Press Ltd. v spolupráci s Ústavom etnológie SAV publikáciu etnologičky Gabriely Kiliánovej s názvom *Identita a pamäť. Devín/Theben/Devény ako pamätané miesto*. Autorka na ploche 148 strán prináša pohľad na hrad Devín ako na pamätané miesto, na ktorom sa pamäť národa „v zvláštnej podobe kondenzovala, predstavovala alebo kryštalizovala“ (s. 10). Vychádza z ponímania termínu pamätané miesto, ktoré zaviedol francúzsky bádateľ Pierre Nora.

Na základe štúdia súdobých písomných a obrazových prameňov, ale aj cez údaje získané terénnym výskumom (interview, anketový prieskum) hľadá odpovede na otázky dotýkajúce sa viacerých tém: Devín v konštrukcii kolektívnych identít Slovákov, Maďarov a Nemcov v procese konštituovania národov, Devín ako pamätané miesto spomínania a zabúdania týchto etnických skupín, Devín ako ich národný symbol a premeny obrazu ich identity, Devín ako miesto na hranici (v súvislosti so zmenami hraníc národných štátov v 19. a 20. storočí).

Najskôr však v samostatnej stati podáva stručné historické údaje o hrade a obci Devín, po ktorých nasleduje šesť ťažiskových kapitol práce. V nich v chronologickej následnosti sleduje najskôr vznik Devína ako pamätaného miesta na konci 18. storočia a potom jeho vnímanie a prezentovanie v obdobiach, ktoré sú vymedzené závažnými spoločensko-politickými zlomami: spomínanie a zabúdanie na Devín od polovice 19. storočia po prvú svetovú vojnu, Devín v ČSR (1918–1939), Devín v Nemeckej ríši (1938–1945), slovanský a (česko-)slovenský Devín (1945–1989) a Devín ako pamätané miesto po roku 1989 v procese spoločenskej transformácie.

Pri sledovaní konštruktov Devína ako pamätaného miesta jednotlivých skupín vychádza autorka predovšetkým z dobových písomných dokumentov, ktoré buď vznikli v týchto skupinách a prezentujú ich myšlienky, alebo z dokumentov, ktoré obsahujú pohľady na konanie príslušníkov týchto skupín ako na vonkajší prejav ich názorov. Tieto dve skupiny prameňov sú v texte pomerne dobre identifikovateľné. V tejto súvislosti mohla autorka bližšie vysvetliť postavenie publikácie *Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild / Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen* (1886–1902). Vznikla síce na

podnet korunného princa Rudolfa Habsburského, no tvorila sa v dvoch redakciách (vo Viedni a v Budapešti) a texty v oboch vydaniach neboli úplne rovnaké.¹ Vo vzťahu k téme recenzovanej publikácie je dôležitý fakt, že autormi textov obsahujúcich údaje o ňom sú maďarskí autori (J. Hunfalvy a T. Ortvy), ktorých vnímanie Devína (napríklad jeho označenie ako „brány do Uhorska“) sa cez nemeckú verziu diela dostávali aj mimo Uhorska. Väčší dôraz mohla položiť aj na vysvetlenie niektorých pre ňu známych reálií, ktoré sa však s odstupom času môžu stať nejasnými. V texte napríklad iba informuje, že „pod hradnou skalou vystúpila Lúčnica a Elán“ (s. 113) bez ich bližšej charakteristiky. Nepresný je údaj, že v roku 1991 sa konali oslavy sviatku Cyrila a Metoda o. i. aj v Ducove (s. 110). Názov lokality, v ktorej sa nachádza areál so zvyškami veľkomoravského dvorca je Ducové (nie Ducovo).

Dôležitú zložku pramennej bázy autorky tvorili obrazové doklady späté s Devínom. Fakt, že ich „čítala“ rovnako dôsledne ako textové dokumenty dokazuje výber grafík, kresieb a fotografií zaradených do textu. Ich počet nie je vzhľadom k množstvu existujúcich zobrazení Devína veľký, no sú použité účelne a rozširujú údaje v texte. Šťastný bol aj výber obrázka na obal knihy, ktorý svojou atmosférou pozýva k prechádzke, oddychu na Devín a súčasne textom *Devín. Theben. Devény* naznačuje kultúrno-historické či politické kontexty tohto miesta.

Publikácia nevznikla len z osobnej vedeckej ambície autorky. Vyšla v rámci projektu „Civilizačno-kultúrne procesy v transformujúcej sa spoločnosti“ a Centra excelentnosti SAV „Kolektívne identity v moderných spoločnostiach. Región strednej Európy“ a jej východiská i výsledky tvoria súčasť aktuálneho vedeckého diskurzu etnológie na Slovensku.

Za hlavný prínos publikácie smerom k spoločnosti považujem fakt, že sumarizuje a prináša nové pohľady na Devín v kontexte historických udalostí, ktorých dejiskom bol nielen samotný Devín, ale aj územie Slovenska, prípadne strednej Európy a ktorých aktérmi boli nielen Slováci. Na jednej strane údaje sústredené v publikácii poskytujú súčasnej slovenskej spoločnosti možnosť uvedomiť si peripetie vlastného vývoja práve cez zmeny vnímania a prezentovania tohto miesta (od miesta formovania národno-emancipačného hnutia a povýšenia na národný symbol cez jeho zaradenie medzi symboly Uhorska v 19. storočí, následne medzi symboly českej a slovenskej spolupatričnosti; neskôr bol spájaný s ideou slovenského národa atď.). Na strane druhej práve príklad

¹ Bližšie pozri KILIÁNOVÁ, G. – POPELKOVÁ, K. – VRZGULOVÁ, M. – ZAJONC, J.: Slovensko a Slováci v diele Rakúsko-uhorská monarchia slovom a obrazom (K formálnej a obsahovej analýze textov a vyobrazení z pohľadu slovenskej etnológie na konci 20. storočia; percepcia diela súdobou slovenskou spoločnosťou a národopisom). In: *Slovenský národopis*, 49, 2001, č. 1, s. 5–31.

Devína ukazuje, do akej miery a akým spôsobom bola ich minulosť spätá predovšetkým s minulosťou Čechov, Maďarov Nemcov.

V závere publikácie autorka konštatuje, že Devín, ako konkrétny príklad premien kolektívnych identít a kolektívnej pamäti, v malom odráža dejiny strednej Európy za posledných 200 rokov, v ktorých mali vzťahy jednotlivých skupín povahu tolerancie, ambivalencie, konfrontácie až konfliktu. Vracia sa aj k téme hranice, ktorá tvorí permanentnú súčasť histórie tohto pamätného miesta, v ktorej ju definuje ako hranicu zatvorenú, otváranú, búranú i bránenú. Uvažuje tu o. i. aj o súčasnom vnímaní Devína. Publikácia G. Kiliánovej je nielen zaujímavým čítaním, ale aj dobrou vedeckou inšpiráciou ako skúmať a interpretovať premeny spoločnosti.

Poznámky k recenzenským posudkom

Gabriela Kiliánová

Redaktori Etnologických rozpráv sa rozhodli zaradiť do rubriky *Diskusia o knihe* moju publikáciu *Identita a pamäť. Devín/Theben/Dévény ako pamätné miesto* a vyjadrili sa k nej v dvoch recenziách. Vážim si veľmi, že si vybrali práve moju knižku a som im vďačná za recenzie, pretože autorovi v ďalšom výskume najviac pomáha, ak mu niekto nastaví zrkadlo, teda zhodnotí doterajšiu prácu.

Recenzenti správne uviedli, že kniha je výsledkom z dvoch projektov, jednak štátneho plánu výskumu a vývoja *Civilizačno-kultúrne procesy v transformujúcej sa spoločnosti* (2003–2005) a tiež projektu Centra excelentnosti SAV *Kolektívne identity v moderných spoločnostiach. Región strednej Európy* (2002–2006). Avšak zámer a aj výskum k téme „Devín“ má dlhšiu históriu, ktorá sa odvíjala od podnetov z dobrej spolupráce medzi sociálnymi historikmi a etnológmi na Slovensku i v zahraničí. Preto je kniha nielen výsledok spomínaných projektov, ale rovnako produktom dlhšieho dialógu s historikmi a ich dielami. Za všetky podnety by som chcela vyzdvihnúť spoluprácu v rakúsko-slovenskom projekte koordinátorov Hannesa Stekla a Eleny Mannovej „Miesta pamäti na Slovensku a v Rakúsku – porovnanie“ (1999–2000), výsledkom ktorého sa stala kolektívna publikácia (Stekl – Mannová 2003). V rámci tohto projektu som prvý raz publikovala príspevky o devínskej ruine ako významnom symbolickom mieste (Kiliánová slovensky 2002, nemecky 2003).

V štúdiu a neskôr v samostatnej knižke, vybrala som si ten najevidentnejší príbeh o Devíne, teda jeho úlohu ako pamätného (národného) miesta a kolektívneho symbolu. Tým som sa prirodzene sústredila na procesy nacionalizmu, to znamená na procesy postupného vytvárania (konštruovania) národov a národných štátov v priestore strednej Európy, videných však zo špeciálnej perspektívy: cez otázku symbolickej reprezentácie etnických skupín, resp. národov. A ešte užšie, zaujímal ma príbeh jedného pamätného miesta, ktorý sa spolupodieľal na konštruovaní etnickej a národnej identity. Takýto výskumný zámer predom mnou realizovali už viacerí autori, prevažne i historici, ak spomeniem len francúzskeho bádateľa Pierra Noru alebo autorov nemeckých miest pamäti Etienne Francois a Hagena Schulzeho. Pravda, aj vo francúzskych aj v nemeckých dielach autori publikovali *lieux de mémoire* vlastného národa a

rozoberali ich význam pre svoj francúzsky či nemecký národ. Ďalší krok priniesol spomínaný výskumný projekt Hannesa Stekla a Eleny Mannovej, kde už išlo o porovnania slovenských a rakúskych miest pamäti. Môj úmysel išiel ešte ďalej. Stala sa ním snaha „čítať“ príbeh Devína očami viacerých sociálnych (etnických, politických, konfesijných) skupín, ktoré ruinu poznali, vyjadrovali sa k nej a privlastňovali si ju. Som rada, že sa recenzenti sústredili práve na tento cieľ mojej knihy. Bol to zámer, aký postupoval v dvoch zdanlivo protichodných krokoch: na jednej strane som skúmala postupné vytváranie historickej tradície Devína, ukazovala som, ako nemeckí, maďarskí a slovenskí obyvatelia začali vnímať Devín „nacionálne“, teda ako svoj „slovenský“, „nemecký“ alebo „maďarský“ Devín. Ale na druhej strane, všetci títo obyvatelia žili vedľa seba, v jednom kultúrnom, historickom a geografickom priestore, reagovali na seba a konštruovanie symbolických reprezentácií „svojho“ národa prebiehalo v mnohom práve preto tak, že o sebe vedeli. Inak povedané, pokúsila som sa na jednom príklade o multietnický prístup ku kultúrnym a sociálnym dejinám strednej Európy, o štúdium pamätného miesta ako „stredoeurópskeho“. Ponúkala som odborníkom i obyvateľom stredoeurópskeho priestoru príbeh, ktorý národné dejiny a národná výchova pomerne úspešne vymazali z kolektívnej pamäti Slovákov, Maďarov alebo Nemcov, že „môj“ Devín mohol a môže byť aj „iného“ Devín.

Vzhľadom na súčasný vedecký diskurz, podporuje práca prístup, aký predkladá Moritz Csáky (napríklad Csáky 2006) a ktorý sa usiluje odpútať od etnocentrického štúdia histórie (a kultúry) jedného národa. Ako alternatívu ponúka multikultúrny výskum heterogénneho teritória. Snaha Csákyho a jeho nasledovníkov spočíva v tom, aby sa historické a kultúrne procesy v stredoeurópskom priestore skúmali ako zdieľané, viacznačné, ambivaletné. Rovnako obsahy pamäti ako objekty kolektívneho identifikovania etnických skupín (Csáky 2006:12), by sa mali ukázať ako komplexnejšie obrazy, ak sa rozhodneme skúmať ich v multietnickom kontexte, teda vo vzájomných vzťahoch ba i vzájomných závislostiach. A v tomto bode vidím ešte rezervy svojej práce, ak by som chcela deklarovaný prístup aplikovať konzekventne. V budúcom výskume takéhoto druhu by som sa rada sústredila ešte viac na vzájomné reakcie aktérov diania na seba. Čo vedeli o sebe? Ako reagovali na seba, a prečo tak konali? Niečo sa mi podarilo zistiť a publikovať už v knihe. Avšak chcela by som nielen klásť jednotlivé „národné“ príbehy vedľa seba, ale ešte viac – pokiaľ to pramene dovoľia – hľadať cez aktérov diania tie momenty, kde sa príbehy navzájom prelínali, odkazovali na seba, alebo na seba reagovali. Je to svojím spôsobom ešte viac približovanie sa k „stredoeurópskej“ perspektíve štúdia histórie a kultúry skúmaného priestoru a zároveň iná alternatíva než dodnes prevažujúci etnocentrický pohľad. Pre výskum súčasného vnímania Devína ako pamätného miesta je to jeden z možných prístupov, ako pokračovať

vo výskume. Iné cesty výskumu súčasného diania na Devíne popísala Katarína Popelková v závere svojej recenzie. Jej úvaha sa logicky uberala k otázke, ako žije toto miesto každý deň v súčasnosti, čo všetko sa deje na tomto mieste, aké športové, rekreačné, každodenné aktivity obyvateľov sa spájajú s Devínom. Áno, aj tak si možno klásť ďalšie a ďalšie výskumné otázky o Devíne. Je to ale čiastočne už iný príbeh, než aký som mala na mysli v mojej knihe, ako to vybadala i recenzentka.

Na záver sa chcem ešte poďakovať Jurajovi Zajoncovi za niekoľko upozornení na chyby, resp. na možnosti, ako doplniť text na konkrétnych miestach. Keďže sa práve končí nemecký preklad mojej publikácie, je každá dobrá rada pre mňa nad zlato.

Literatúra

- CSÁKY, Moritz: Viacznačnosť pamäti a spomínanie. In: *OS, Fórum občianskej spoločnosti*, roč. 10, č. 1–2, 2005, s. 8–24.
- KILIÁNOVÁ, Gabriela: Mýtus hranice: Devín v kolektívnej pamäti Slovákov, Maďarov a Nemcov. In: *Historický časopis*, roč. 50, č. 4, 2002, s. 633–649.
- KILIÁNOVÁ, Gabriela: Ein Grenzmythos: die Burg Devín. In: Hannes Stekl – Elena Mannová (eds.): *Heroen, Mythen, Identitäten. Die Slowakei und Österreich im Vergleich*. Wiener Vorlesungen, Konversatorien und Studien. Band 14. Wien, WUV 2003, s. 49–80.
- STEKL, Hannes – MANNOVÁ, Elena (eds.): *Heroen, Mythen, Identitäten. Die Slowakei und Österreich im Vergleich*. Wiener Vorlesungen, Konversatorien und Studien. Band 14. Wien, WUV 2003.

Seminár „Neroľnícka rodina na Slovensku“

Jarmila Barátová

V dňoch 25. a 26. mája 2006 sa v priestoroch Slovenského národného múzea na Vajanského nábřeží v Bratislave uskutočnil pracovný seminár o neroľníckej rodine na Slovensku. Úvodného slova sa ujala hlavná organizátorka – vedúca bratislavskej Katedry etnológie a kultúrnej antropológie FF UK doc. PhDr. Marta Botíková, CSc. Privítala účastníkov v „rodinnom“ kruhu.

Na seminári prezentovali výsledky svojich výskumných úloh nielen „domáci“ etnológovia, ale pozvanie prijal aj hosť zo zahraničia prof. PhDr. Josef Kandert, CSc. (Karlova univerzita v Prahe). Príspevky vychádzali prevažne z terénnych výskumov. V menšej miere boli zastúpené čisto teoretické referáty. Stretnutie bolo koncipované ako seminár, pretože sa od jeho účastníkov očakávali nápady a hľadanie riešení pri výskume neroľníckej rodiny, na ktorú sa etnológia doteraz precíznejšie nesústredila. Záujem o neroľnícke formy rodiny bol viac výnimočný ako systematický. Tých bádateľov, ktorí sa medzi prvými púšťali do metodologicky aj metodicky nového priestoru, spomenula vo svojom úvodnom príspevku M. Botíková (*Prehľad výskumov o neroľníckej rodine v slovenskej etnológii*).

Doktorandka Katedry etnológie a etnomuzikológie FF UKF v Nitre I. Šusteková v rámci svojho vystúpenia (*Rodina podomových obchodníkov z Kysúc*) prezentovala drotárstvo a podomový obchod z Kysúc v 1. polovici 20. storočia. Poukázala na odraz neprítomnosti mužov v organizácii rodinného života, sociálny status žien, vzťahy medzi manželmi, otcami a deťmi. V materiáli sledovala aj problematiku zvýšenej rozvodovosti a manželskej nevery ako jednu z charakteristík rodinného života tejto skupiny.

Historička H. Chorvátová predniesla príspevok o štúdiu problematiky rodiny vo včasnom stredoveku na našom území (*Možnosti štúdia rodiny v rannom stredoveku na Slovensku*). Poukázala na fakt, že spomínané obdobie zatiaľ nie je v popredí bádateľského záujmu historikov. Tento nezáujem spôsobuje nedostatok písomného pramenného materiálu. Autori preto využívajú okrem dostupných písomných prameňov (svetské zákonníky, cirkevné nariadenia, legendy) aj archeologický materiál predovšetkým z pohrebísk.

Tretím referujúcim bol sociológ I. Chorvát z Inštitútu sociálnych a kultúrnych štúdií na Fakulte humanitných vied UMB v Banskej Bystrici (*Analýza štruktúry rodiny so zameraním na drevorubačské a hutnícke obce vo*

východnej časti Zvolenskej župy v 1. polovici 19. storočia). Sekundárne analyzoval historicko-demografickú publikáciu J. Albertyho: *Formovanie robotníckej triedy v obvode Brezna* vydané v roku 1981. Na základe rozboru materiálu sa pokúsil o rekonštrukciu obrazu rodiny 1. polovice 19. storočia so zameraním hlavne na drevorubačské obce v skúmanom priestore.

Doktorandka T. Habáňová (Ústav etnológie Filozofickej fakulty Karlovej univerzity v Prahe) vyšla vo svojom príspevku *Židovská rodina na Záhorí v 18. storočí* z výskumu k svojej diplomovej práci a aktuálne prebiehajúceho výskumu k dizertačnej práci. Upriamila pohľad na štruktúru židovskej rodiny i domácnosti, úlohu štátu a panstiev pri ich formovaní.

Etnológ P. Salner (Ústav etnológie SAV) vystúpil s referátom *Transformácia židovskej rodiny v 2. polovici 20. storočia*. Vymedzil štyri modely židovskej rodiny: rodina v Tóre, rodina rozšírená do obdobia holokaustu, moderná rodina a súčasná rodina. Postihol ich znaky a rozviedol otázky: čo je židovská rodina, ako rodičia rozširujú židovstvo ďalej a problém výberu manželských partnerov. Napokon sa pokúsil o odbornú hypotézu ďalších trendov vývoja židovskej rodiny v budúcnosti.

L. Mlynka (KEKA FF UK) nazval svoj príspevok *Diferenciačné znaky remeselníckej rodiny na slovenskom vidieku v 1. polovici 20. storočia*. Charakterizoval štruktúru i znaky remeselníckej rodiny, deľbu práce v domácnosti, status remeselníckeho majstra a členov jeho rodiny v lokálnom spoločenstve. Zamerl sa aj na metodologické problémy výskumu remeselníckej rodiny.

Popoludňajší blok začal referátom doktoranda Katedry etnológie a etnomuzikológie FF UKF v Nitre V. Taligu pod titulom *Detstvo, mladosť a práca v rodine stáleho poľnohospodárskeho robotníka v 1. polovici 20. storočia na príklade obce Beladice*. Predmetom jeho záujmu bola súvislosť medzi majetkovými pomermi, štruktúrou rodiny, deľbou práce a zapájaním detí do pracovného procesu. Sledoval vplyv pracovnej migrácie a pracovných možností v lokalite na zloženie rodiny, výchovu v rodine a vzťah ku vzdelávaniu.

J. Kandert predniesol príspevok *Zamestnanecťi roľníci v Sihle*, v ktorom si všimol dospelú mužskú populáciu zamestnanú v priemysle na konci 60. rokov 20. storočia. Pojednával o vplyve dennej dochádzky mužov do tovární v okolitých mestách na rozpad rozšírených rodín a následný vznik individuálnych rodín.

Interná doktorandka Ústavu etnológie SAV J. Barátová rozoberala súčasný spôsob rodinného života v obci Pitelová (*Rodina v súčasnosti na príklade obce Pitelová*). Charakterizovala model rodinného správania, ktorý sa vyznačuje prelínaním konzervatívnych i moderných prvkov v danej obci. Sústredila sa pri tom na štruktúru rodín, frekvenciu pôrodnosti, rodičovstvo, neformálne partnerské zväzky, rodovú diferenciaciu, generačnú demokratizáciu, postavenie dieťaťa v rodine a hodnotové postoje respondentov k rodine.

I. Jenčová (interná doktorandka Ústavu etnológie SAV) vo svojom vystúpení *Teórie súvisiace s rodou a ich aplikácie na slovenský materiál* sumarizovala teoretické poznatky z odbornej literatúry súvisiacej s problematikou rodových konštrukcií, ktoré aplikovala na vlastný výskum – hľadanie diferencujúcich mechanizmov na základe rodu a zisťovanie, ako sa komunikuje rod medzi partnermi i v spoločnosti.

Prvý deň vedeckého podujatia uzavrela Z. Búriková (Ústav etnológie SAV) referátom *Stret s iným konceptom výchovy dieťaťa, alebo prečo slovenské au pair kritizujú britské matky*. Po načrtnutí dôvodov, ktoré vedú britské rodiny k zamestnávaniu opatrovateliek (protirečenie inštitucionálnej výchovy predstavám o súkromí, ekonomické príčiny, predstava matky ako rozvinutej aktívnej osobnosti), predstavila kritický postoj slovenských au pair k uvedenému spôsobu starostlivosti o dieťa. Ukázala, že tieto Slovenky interpretujú dané riešenie ako nedostatok rodičovskej lásky, čo im umožňuje vytvoriť si pocit morálneho nadradenosti v situácii, v ktorej majú podradné postavenie a obmedzenú moc.

Druhý deň seminára otvorila K. Popelková (Ústav etnológie SAV) s príspevkom *Rodina vo vinohradníckom prostredí v regióne Malých Karpát: K premenám v podmienkach 1. polovice 20. storočia*. Prezentovala mestských vinohradníkov v malokarpatských mestách na juhozápadnom Slovensku zo začiatku 20. storočia ako diferencovanú a v sociálnom zmysle dynamickú skupinu, prechádzajúcu vnútornými zmenami, podliehajúcu množstvu zásahov z vyššej úrovne spoločnosti. Zhrnula doterajšie empirické zistenia o prejavoch funkcií rodiny vinohradníkov orientovaných na pestovanie viniča, dorábanie a predaj vína.

Remeselnícku rodinu z Holíča a Skalice rozoberala M. Rychlíková (*Rodina malého mesta na slovensko-moravskom pomedzí*). Čerpala zo získaného výskumného materiálu z konca 70. rokov 20. storočia a z roku 2005.

M. Botíková sa vo svojom príspevku *Remeselnícka rodina v malom meste* sústredila na jednu početnú rodinu šamorínskeho čižmárskeho majstra. Všimla si uplatňovanie, resp. porušovanie princípu homogamie pri výbere životného partnera. K prezentácii pripojila ešte zaujímavú fotografickú prílohu.

L. Herzánová (Ústav etnológie SAV) sa venovala otázke, či je možné nájsť spoločné črty a aké je prepojenie rodiny v socialistickej krajine s modelom buržoáznej/meštianskej rodiny v ostatných krajinách Európy (*Svet práce – svet života – svet rodiny. Medzigeneračné vzťahy v rodine v 2. polovici 20. storočia. Case study*). Druhým problémom boli stratégie a správanie sa jednotlivých členov rodiny pri vytváraní každodenného rodinného života v súvislosti s dennodennou dynamikou, konflikty medzi zamestnaním a životom, resp. fungovaním rodiny. Vyzdvihla aktívnu rolu rodiny v procese zmien v spoločnosti.

M. Vrzgulová (Ústav etnológie SAV) oboznámila prítomné plénum s problematikou žien zo stredných vrstiev – živnostníckych a „neživnostníckych“ rodín – ich životnými stratégiami, pozíciami a rolami v rodinách (*Ženy zo stredných vrstiev a rodové stereotypy v rodinách*). Odkryla odlišné realizovanie každodenných rodových rolí žien v ich rodinnom prostredí, v rámci pracovných aj voľnočasových aktivít.

Interná doktorandka Katedry etnológie a kultúrnej antropológie FF UK M. Bobáková vystúpila s prezentáciou časti výsledkov svojho výskumu jednej zemianskej rodiny (*Zemianska rodina*). Zaoberala sa dynamikou a charakterom osobnej a rodinnej identity, osobného a rodinného statusu. Na vlastnom empirickom materiáli získanom pozorovaniami ukázala, akým spôsobom sa prostredníctvom naratív i predmetov materiálnej kultúry formuluje a artikuluje osobná aj skupinová identita.

M. Paríková (KEKA FF UK) sa vo svojom referáte *Starí rodičia a výchova v rodine v mestskom prostredí* dotkla problému starorodičovstva v kontexte mestskej rodiny, obojstrannej socializácie, participácie starých rodičov s trvalou rezidenciou na vidieku pri výchove detí v mestskej rodine.

Posledný príspevok *Iní medzi svojimi* predniesla dodatočne prihlásená referujúca Z. Škovierová (KEKA FF UK). Pojednávala o živote rodiny učiteľa v dedinskom spoločenstve v období od 60.–70. rokov 20. storočia do roku 1989. Všimla si spoločné i odlišné prejavy spôsobu života učiteľskej rodiny a rodín ostatných členov komunity.

Po odznení referátov M. Botíková zhmula priebeh seminára počas oboch dní a poďakovala účastníkom za obohacujúce príspevky.

Pracovný seminár „Neroľnícka rodina na Slovensku“ bol užitočnou a príjemnou udalosťou. Ponúkol priestor na stretnutie, vzájomné spoznávanie a tvorivú konfrontáciu dosiahnutých výsledkov. Splnil svoju úlohu, pretože sa ukázalo, koľko otázok sa otvára, koľko odpovedí chýba a čo treba overiť. Príspevky zo seminára budú blokovo publikované v Slovenskom národopise, možno i v sľúbenom zborníku.

Seminár bol organizačne vynikajúco pripravený. Dostatok času bol venovaný aj na diskusie. Za príjemnú atmosféru patrí organizátorom vďaka.

Študentská vedecká konferencia na Katedre etnológie a mimoeurópskych štúdií FF UCM v Trnave

Radoslav Hlúšek

Školské kolo študentskej vedeckej konferencie (ŠVK) sa na našej katedre uskutočnilo dňa 26. apríla 2006. Zúčastnilo sa 6 študentov s nasledovnými témami:

- Jarmila Korfantová (2. roč.): Spomienkové rozprávanie o období po Viedenskej arbitráži vo vybranej lokalite južného Slovenska;
- Daniela Kušnierová (2. roč.): Spomienkové rozprávanie mnišky;
- Barbora Jombíková (3. roč.): Priebeh svadby v komunite pakistanských emigrantov v Dánsku;
- Katarína Tatárová (3. roč.): Postava starejšieho;
- Jozef Janošovič (3. roč.): Liečiteľstvo v Bratislave;
- Jana Kamenická (5. roč.): Žena v predkolumbovskej Mezoamerike;

Jednotlivé príspevky a na ne nadväzujúce prezentácie sa vyznačovali rôznou úrovňou, ktorá viac-menej odrážala počet rokov, ktoré už majú študenti na našej škole za sebou. Je potešiteľné, že aj obe študentky druhého ročníka dokázali napísať kvalitné práce podoprené terénnym výskumom, ktoré sa vyrovnali prácam študentov z vyšších ročníkov. Odborná komisia v zložení Silvia Letavajová, Dušan Deák, Martin Priečko a Radoslav Hlúšek ako najlepšiu ohodnotila prácu Jany Kamenickej. Na druhom mieste sa umiestnila Barbora Jombíková, na treťom Katarína Tatárová. Keďže Jana Kamenická už štúdium na našej škole úspešne ukončila, do ďalšieho kola ŠVK postupujú Katarína Tatárová, Barbora Jombíková a Jozef Janošovič, ktorý skončil štvrtý.

Súčasťou ŠVK bola aj anglická sekcia pod vedením Lubice Varečkovej, ktorá pozostávala z anglickej prezentácie určitej etnologickej témy. Zúčastnili sa jej nasledovní študenti: Jana Slončíková (2. roč.), Jozef Janošovič (3. roč.), Peter Jandura (3. roč.), Ivana Tinesová (3. roč.), Paulína Obušeková (4. roč.), Tomáš Jurišič (4. roč.), Martina Jakabovičová (4. roč.) a Denisa Mišíková (4. roč.). Na prvom mieste sa umiestnil Tomáš Jurišič, na druhom Martina Jakabovičová, na treťom Paula Obušeková. Keďže v prípade tejto sekcie sa dôraz kládol predovšetkým na schopnosť prezentácie v anglickom jazyku, jej výsledky neboli zaradené do hodnotenia etnologickej časti ŠVK.

Niekoľko informácií o činnosti banskobystrickej pobočky NSS

Dita Nociarová

Jedným z výsledkov stretnutia členov hlavného výboru Národopisnej spoločnosti Slovenska (NSS), ktoré sa konalo v Bratislave 4. mája 2006, bolo rozhodnutie postupne pripraviť do Etnologických rozpráv informácie o činnosti v jednotlivých regionálnych pobočkách. Ako prvú teda predstavujeme banskobystrickú pobočku.

Aj keď bilancovanie býva obvykle koncom funkčného obdobia, domnievame sa, že nezaškodí zrekapitulovať naše aktivity aj priebežne a informovať ostatných kolegov. Práve regionálna pobočka profesijnej vedeckej spoločnosti vytvára platformu na užšiu komunikáciu a osobné stretnutia etnológov, ktorí sú rozptýlení na rôznych regionálnych pracoviskách, prípadne momentálne nepracujú v odbore, ale cítia potrebu udržiavať kontakt s materskou vednou disciplínou a kolegami.

V súčasnosti má pobočka 27 členov a dve mladé adeptky, ktorých prijatie bolo prerokované na poslednom hlavnom výbore NSS. Aktívne sa činnosti zúčastňuje okolo 15 ľudí. Reálny počet členov sa trochu zneprehľadnil zavedením platby členských príspevkov bankovým prevodom, ale keďže ide v prvom rade o dobré profesijné vzťahy, sme v tomto smere značne liberálni. Medzi členmi sú v prevahe etnológovia pracujúci v múzeách, ale i zástupcovia vysokoškolských pracovísk (Katedra humanitných vied UMB, Banská Bystrica) a „na ukážku“ aj jedna podnikateľka. Možnosti priamej informovanosti a konfrontácie skúseností sú čoraz zriedkavejšie. Súvisí to s časovo náročnými aktivitami v rámci projektov financovaných z grantových systémov, so zmenami zriaďovateľov inštitúcií a s finančnými obmedzeniami. O to vzácnejšia je príležitosť na neformálne zmysluplné stretnutie pod patronátom NSS.

Pri štúdiu agendy, ktorú máme v pobočke k dispozícii od roku 1985, je zrejmé, že plány aktivít na jednotlivé roky boli iba rámcové a činnosť vykazovaná v pobočke sa prirodzene prekrývala s úlohami na pracoviskách. Týkala sa vedecko-výskumnej práce, odbornoporadenskej činnosti (členstvo jednotlivcov v poradných zboroch a komisiách, nie však nominácia za vedeckú spoločnosť), spolupráce s médiami, prednáškových cyklov, participácie na folklórnych festivaloch, výstav... Zápisnice, plány a vyhodnotenia veľmi

zodpovedne a precízne vypracovávala do roku 1993 predsedníčka pobočky Viera Sásiková. Po nej prevzala úlohu koordinátorky a vedúcej pobočky Alexandra Bitušiková. Jej zásluhou nadobudli aktivity a stretnutia skutočne regionálny charakter. Na spoločné stretnutia konané minimálne raz ročne boli pozývaní všetci členovia. Prvé stretnutia sa uskutočnili v Banskej Bystrici na pôde Stredoslovenského múzea, neskôr v príjemnej atmosfére v pracovniach Fakulty humanitných vied. Ľudia z jednotlivých pracovísk mali takto príležitosť zoznámiť sa a porovnať pracovné podmienky, pričom sa stierali generačné rozdiely a hierarchia funkčného zaradenia, nadviazali sa trvalé priateľstvá. Každý zo zúčastnených podal súhrnnú správu o svojich aktivitách, informoval o podujatiach v regióne, o regionálnych publikáciách, nadväzovali sa pracovné kontakty a dohovory o spolupráci na spoločných výstavných projektoch. Druhou príležitosťou na stretnutie bolo vybrané periodické podujatie – napríklad dvor remesiel v Brezne, Podpolianske slávnosti v Detve či dielňa ľudových remesiel v Banskej Bystrici. Postupne sa zaužíval systém stretnutí pod záštitou jednotlivých pracovísk aj mimo Banskej Bystrice. Súčasťou programu bola prehliadka pracoviska, resp. depozitárov a expozícií s odborným výkladom. Veľmi vydarené bolo dvojdnové stretnutie na pôde Múzea mincí a medailí v Kremnici, ktoré organizačne zabezpečovala Marianna Novotná. V Podpolianskom múzeu v Detve sa o nás starala domáca Tatiana Figurová.

V roku 2000 absolvovala Alexandra Bitušiková študijný pobyt v zahraničí a úloha predsedníčky pripadla Dite Nociarovej. Vďaka pochopeniu vedenia inštitúcií sa pokračovalo v započatom cykle stretnutí na jednotlivých pracoviskách. V roku 2000 to bolo Novohradské múzeum v Lučenci, v roku 2001 sa stretnutie konalo v Gemersko-malohontskom múzeu v Rimavskej Sobote. V roku 2002 bolo hostiacou inštitúciou Stredoslovenské múzeum v Banskej Bystrici. Súčasťou programu bola prehliadka expozície ľudových hudobných nástrojov v Literárnom a hudobnom múzeu v Banskej Bystrici. Sprievodcom bol autor koncepcie výstavy Miloš Šípka. Stretnutie v roku 2003 sa konalo priamo v Literárnom a hudobnom múzeu v budove Štátnej vedeckej knižnice v Banskej Bystrici, v roku 2005 znova v Stredoslovenskom múzeu. V posledných rokoch, vzhľadom na zvyšujúce sa cestovné náklady a obmedzený počet spojov sa ukazuje centrálna položená Banská Bystrica na stretnutia najvhodnejšia.

Členovia pobočky dostávajú informácie prostredníctvom Etnologických rozpráv, ale aktuálne pozvánky a informácie sa distribuujú aj elektronickou poštou. Naposledy bola možnosť stretnutia 17. mája na námestí SNP v Banskej Bystrici počas spoločného prezentačného podujatia – druhého ročníka projektu múzeí „banskobystrického“ regiónu pod názvom „Múzeá sú tu pre Vás“. Stretnutia vytvárajú možnosť konfrontácie, rozvíjania spolupráce i možnosť ob-

jektívnejšieho posúdenia a ocenenia práce členov. Dôkazom sú dve ocenenia za výstavnú činnosť, ktoré NSS udelila členkám banskobystrickej pobočky na valnom zhromaždení v máji 2005.

Na najbližšie obdobie plánujeme spoločnú exkurziu do Maďarska, konkrétne prehliadku rozsiahlej stálej národopisnej expozície v múzeu v Balašských Ďarmotách. Na zabezpečenie exkurzie sa podujali etnológovia Novohradského múzea a galérie v Lučenci, ktorí majú so spomínaným pracoviskom niekoľkoročné pracovné kontakty.

Obec Kanianka v monografickom spracovaní z roku 2006

Katarína Nováková

LETAVAJOVÁ, Silvia a kol.: *Kanianka*. Vlastivedná monografia obce. Kanianka : obec Kanianka, 2006. 222 s., angl. a nem. súhrn. ISBN 80-85413-59-0.

Do dlhého radu viac či menej vydarených monografií slovenských obcí, ktorý sa rozrastá takpovediac každým dňom, pribudla ďalšia nová kniha. Vlastivedná monografia obce Kanianka patrí k tým, ktoré si kladú za cieľ zaujať široké spektrum čitateľov. Mladý zaniatený autorský kolektív i skúsený garant a recenzent prof. Ján Podolák sú zárukou, že kniha bude prijateľná a akceptovateľná i pre odbornú verejnosť.

Obec Kanianka sa v dôsledku rozširovania podpovrchovej ťažby uhlia v regióne Hornej Nitry v druhej polovici 20. storočia stala domovskou obcou aj pre presídlených obyvateľov neďalekej zaniknutej dediny Koš. V súčasnosti patrí medzi najväčšie obce trenčianskeho samosprávneho kraja a zároveň sa v posledných rokoch zaradila medzi najrýchlejšie sa rozvíjajúce sídla regiónu.

Etnologické výskumy v tejto lokalite prebiehali už v predchádzajúcich obdobiach. Realizoval ich najmä Ján Mjartan. Ich výsledky publikoval v príspevkoch o staviteľstve a bývaní, remeslách a zvykosloví Kanianky. Autorský kolektív z Filozofickej fakulty Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave (z katedry etnológie a mimoeurópskych štúdií, katedry histórie a katedry slovenského jazyka a literatúry) na čele so Silviou Letavajovou teda nevstupoval na úplne neznámu pôdu. Autori vychádzali z celého radu archívnych prameňov, publikovaných odborných príspevkov a vlastných terénnych výskumov.

Na knihe pracoval kolektív necelý rok a napriek tomuto pomerne krátkemu času prípravy a realizácie sa im podarilo získať informácie, ktoré sú v knihe logicky zoradené do 19 kapitol, a zachytiť historický, geografický, demografický, administratívny i kultúrny vývoj obce od skorého stredoveku až po súčasnosť.

Prvá kapitola, nazvaná *Fyzicko-geografická charakteristika*, je zameraná na objasnenie polohy a administratívneho začlenenia obce. Približuje aj jej geologické, pôdne a klimatické pomery. Zdatne sa s ňou popasovala zostavovateľka knihy S. Letavajová.

Nasledujúcu kapitolu *Historický vývoj obce* spracoval historik I. Mrva. Je tu zaznamenaný vývoj obce od praveku (doložený archeologickými nálezmi), cez stredovek, turecké vojny a protihabsburské povstania až po zlomové udalosti 20. storočia. Kapitola je spracovaná dôsledne, miestami však až príliš podrobne. Čitateľ je zbytočne zaťažovaný všeobecnými historickými faktami, ktorými je kapitola priam zahltená a hodia sa skôr do učebníc histórie než do vlastivednej monografie obce. Ide napríklad o údaje o dobývaní a spracovávaní kovov (s. 15), o kultúrnom, hospodárskom vplyve rímskej ríše, o chorobách Jozefa II. (s. 24), o striedaní Habsburgovcov na tróne (s. 24–26). Naopak veľmi cenné sú lokálne dôležité informácie o daniach a vyberaní mimoriadnych daní a výnimkách ich platenia, o počtoch zdanených port (usadlostí). Autentický obraz obce v minulosti vytvárajú aj údaje zo súpisu z roku 1828, kde sú zaznamenané nielen počty domov, obyvateľov, rozloha pôdy, ale napríklad aj údaje o dojivosti kráv a presné výpočty výnosov z ich úžitkovosti.

Autorkou kapitol 3–8 je zostavovateľka S. Letavajová. Tretia kapitola *Správa obce* zachytáva vývoj správy od stredoveku po súčasnosť. Sú tu prehľadne vysvetlené všetky funkcie v obecnej samospráve. Pre rodákov budú iste zaujímavé údaje sústredené v kompletnom zozname predstaviteľov samosprávy obce od roku 1924. Samostatná podkapitola sa venuje obecným symbolom.

Dejiny školy a školstva od konca 19. storočia sú spracované vo štvrtjej kapitole. Obsahuje aj informácie o vybavenosti miestnej školy a jej tried. Podarilo sa získať napríklad opis interiéru triedy zo začiatku 20. storočia, výpoveď informátora o telesných trestoch, výchovných metódach či žiackej vynaliezavosti vo vyhýbaní sa povinnosti a trestom. Kapitola obsahuje aj kompletný zoznam pedagógov pôsobiacich na škole, informácie o počtoch žiakov v jednotlivých ročníkoch a školských rokoch a o ich úspechoch na rozličných súťažiach.

Podľa nasledujúcej kapitoly *Šport a telovýchova* sa v Kanianke začalo aktívne športovať až v 60. rokoch 20. storočia. Preto, nazdávam sa, mohla byť úvodná podkapitola o počiatkoch športu (s. 49), v ktorej sú opísané tradičné detské hry (skrývačka, hry pri pasení a pod.), zaradená na iné miesto knihy, napríklad do časti o *Využívaní voľného času* (s. 165 a n.), prípadne do kapitoly *Folklór* (s. 191 a n.). Podľa informácií v ďalšom texte sa obyvatelia obce od 60. rokov venovali okrem futbalu aj biliardu, tenisu, šachu, cyklistike, lyžovaniu, turistike a viacerým druhom rekreačných športov.

Samostatná kapitola je venovaná *Kultúre a kultúrno-spoločenským organizáciám* pôsobiacim v obci. Obyvatelia sa združujú v mnohých záujmových organizáciách a pôsobia tu i viaceré umelecké telesá napríklad folklórne skupiny, detský folklórny súbor, hudobné zoskupenia produkujúce rôzne žánre, divadelný súbor, detský spevácky zbor, chrámový zbor i farský spevokol.

V kapitole *Obyvatelia obce Koš a Kanianka* približuje jej autorka príčiny, spôsob a dôsledky relokácie obyvateľov neďalekej obce Koš do Kanianky a jej okolia v druhej polovici 20. storočia. Príčinou presídlenia bola podpovrchová ťažba hnedého uhlia v obci Koš a v jej okolí. Usadenie sa nových obyvateľov v Kanianke ovplyvnilo ďalší vývoj tejto obce i všetkých jej obyvateľov. Text kapitoly obsahuje aj cenné výpovede informátorov o väzbách na pôvodnú obec, o prežívaní vyst'ahovania a o ich vzťahu k novému domovu.

Autor M. Priečko ponúka v kapitole *Tradičné zamestnania* prehľad foriem získavania a spracovania surovín a potraviny zaznamenaných v obci. Sleduje zamestnania v troch líniah: poľnohospodárstvo ako hlavné zamestnanie, neroľnícke zamestnania a doplnkové zamestnania. Poľnohospodárstvo tu bolo do druhej polovice 20. storočia najdôležitejším zdrojom obživy, preto autor podrobne sleduje a opisuje technologické postupy (spolu s pracovným náradím) od prípravy pôdy až po uskladnenie úrody. Venuje sa i družstevnému hospodáreniu v období počas obdobia socializmu. Za nadsadené považujem používanie termínov a spojení ako napríklad *kanianska kosa* (s. 97) či *typická kanianska technika mlátenia obilia* (s. 98), pretože autor opisuje pracovné nástroje a postupy, ktoré sú známe aj v iných obciach, kde bolo poľnohospodárstvo hlavným zamestnaním.

Podkapitola *Zberačské a ovocinárske hospodárenie* nám podáva obraz o spôsoboch zberu a o využívaní, či skôr o konzumácii získaných plodov. Preto by bolo vhodnejšie, keby bola súčasťou kapitoly o strave a stravovaní (s. 110). Zaradenie údajov o zbernom a koristnom hospodárstve, teda o zbere divorastúcich plodov a love či zbere živočíchov, ktoré sú súčasťou tradičných zamestnaní, by zasa bolo logickejšie na začiatku kapitoly o tradičných zamestnaniach. Okrem toho by mala byť podkapitola nazvaná zberné, a nie zberačské hospodárenie, čo je podľa môjho názoru nevhodný výraz (s.101).

Z neroľníckych zamestnaní bolo podľa zistení autora najrozšírenejšie drevorubačstvo a viaceré spôsoby spracovania dreva. K týmto zamestnaniam je, nie veľmi šťastne, priradené i spracovanie konopných vlákien (s. 104). Z kontextu totiž vyplýva, že konope sa pestovalo doma, teda v rámci obrábania pôdy, a nemalo by sa z tohto dôvodu zaraďovať k neroľníckym zamestnaniam.

Doplnkovými zamestnaniami obyvateľov Kanianky boli námezdné a sezónne práce, ktorých potreba vyplynula z celkovej socio-ekonomickej situácie v regióne koncom 19. a začiatkom 20. storočia. Obyvatelia odchádzali za prácou do nížinatých regiónov Slovenska i do zahraničia. Muži sa okrem poľnohospodárstva zamestnávali v priemysle a stavebníctve, ženy najmä ako pomocné sily v domácnostiach.

Časť *Tradičné staviteľstvo, interiér a chotárne názvy* autorov M. Priečka a S. Letavajovej poskytuje informácie o zástavbe, architektúre objektov a stavebných technikách. Okrem pôdorysného členenia je tu zaujímavé i vertikálne

členenie, kde sa vyskytovali komory na poschodí buď nad celým obytným traktom, alebo len nad kuchyňou a komorou. Pri objasňovaní jednotlivých javov mohol autor použiť jednoduchší, menej „architektonický“ odborný slovník. Text kapitoly je náročný a ťažšie pochopiteľný pre čitateľa- nešpecialistu.

Nasledujúce dve kapitoly sa venujú tradičnej strave a odevu a spracovala ich S. Letavajová. Kapitola *Tradičná strava* poskytuje prehľad o zložení stravy i niektorých kulinárnych špecialít. Pre mňa bola najzaujímavejšia vtípná výpoveď informátora o domácom pálení (s. 137). Kapitola *Tradičný odev* je prehľadom základných odevných súčiastok mužského a ženského odevu, vhodne doplneným údajmi o údržbe odevu. Pomerne slabo je tu však zastúpená vizuálna stránka, ilustračný fotografický materiál je nejasný, nepresný, zobrazuje len odevné súčiastky spodného odevu (spodnica, oplecko, s.142). Mužský odev je zastúpený fotografiou mužských plátených gatí a krpcov. Obraz o sviatočnom odevu mala čitateľovi priblížiť fotografia „ženy v kroji pri nacvičovaní divadla“ (s.143). Jej publikovanie vyvoláva otázku na autorov, či v celej obci nebolo možné nájsť na dokumentovanie podoby tradičného odevu jedinú autentickú fotografiu (rodinné foto, foto zo svadby a pod.)?

Nasledujúce kapitoly *Rodina a rodinný život* a *Rodinné zvyky* spracovala S. Letavajová. Tu ma zaujala jasne spracovaná príbuzenská terminológia, najčastejšie sa vyskytujúce, ako aj naopak netypické, výnimočné mená a priezviská obyvateľov obce, údaje o vyst'ahovalcoch a opisy ich často strastiplných ciest za vidinou lepšieho života (s. 152).

Kapitola *Spoločenský život* sa venuje formám vzájomnej výpomoci obyvateľov, voľnému času a vzťahom v skupine mladej generácie. Jej súčasťou je podkapitola *Organizácie a spolky a náboženský život* (s.167, 171). Pri čítaní sa kapitola javí trochu nekompaktná, je skôr príkladom metódy „z každého rožku trošku“. Roztratené sú tu informácie o cirkevných dejinách v obci, ktoré by si zaslúžili podrobné spracovanie v samostatnej kapitole.

Pre čitateľa zaujímavou môže byť kapitola *Výročné a pracovné zvyky*, kde sú podrobne opísané zvyky jarneho, letného i zimného cyklu, a kapitola *Ludové liečenie*, obe od K. Nádaskej. Informácie o liečení sú obohatené podrobným zoznamom liečivých rastlín a spôsobmi ich aplikácie v konkrétnych prípadoch a ochoreniach.

Poslednými kapitolami sú *Folklór* od K. Nádaskej a S. Letavajovej, a *Nárečie* od J. Patinkovej. Texty sú vhodne doplnené notovými záznamami, ukázkami ústnej ľudovej slovesnosti, povest'ami a krátkymi ukázkami textov v miestnom dialekte.

Recenzovaná publikácia prináša množstvo zaujímavých informácií a pohľadov na vývoj každodennej kultúry obce Kanianka a pokúša sa aj o zaradenie skúmaných javov do širších historických, sociálnych a kultúrnych kontextov. Jej ambíciou je nielen splniť požiadavky odbornej verejnosti a vydava-

teľa – obecnej samosprávy, ale získať i pozornosť a pozitívnu odozvu u obyvateľov a rodákov Kanianky. Zaiste i preto je kniha, ako sa na „správnu“ obecnú monografiu patrí, plná konkrétnych údajov, mien významných obyvateľov, zoznamov žiakov, pedagógov, richtárov a predstaviteľov obce, ochotníkov, obchodníkov a mnohých iných, ktorí zasiahli do vývoja obce. A to je podľa môjho názoru dobre. Mená treba zaznamenať, pretože len tak bude kniha mať význam ako prameň poznania minulosti a kontinuity identity hlavne pre rodákov, obyvateľov, lokálpatriotov, ktorí sa podľa mojich skúseností riadia heslom: *Ak je v knihe aj moja babka, je to dobrá kniha, nie je tam moja babka, nie je to dobrá kniha!*

Otázniky nad regiónmi

Katarína Popelková

Poznámky k vedeckému semináru Trendy regionálneho a miestneho rozvoja na Slovensku (Bariéry, perspektívy); Organizátori: Ústav etnológie SAV v Bratislave, Centrum pre európsku politiku v Bratislave, Katedra etnológie a etnomuzikológie Univerzity Konštantína filozofa v Nitre; 9.10.–11.10. 2006 Častá-Papiernička.

Seminár o aktuálnych problémoch regionálneho rozvoja v Slovenskej republike sa uskutočnil v priestoroch účelového zariadenia Národnej rady Slovenskej republiky v Častej-Papierničke. Trval od pondelňajšieho do stredajšieho poludnia v dňoch 9.–11. októbra 2006. V štyroch blokoch referátov odznelo 14 príspevkov na tému bariér a perspektív rozvoja regiónov. Niečo vyše dvadsiaticich účastníkov (jeden z nich z Českej republiky) malo možnosť v dobrej pracovnej atmosfére, vytvorenej vďaka kvalitnej organizácii, technickej vybavenosti rokovacích priestorov a príjemnému prostrediu, spoločne uvažovať nad aktuálnymi trendmi vývoja prírodne, ekonomicky, infraštruktúrne i sociálne diferencovaného územia Slovenska.

Sociologické prístupy k otázkam regionálneho rozvoja predstavili vo svojich príspevkoch traja vedci zo Sociologického ústavu Slovenskej akadémie vied (SAV) v Bratislave. Peter Gajdoš, ktorý sa venuje sociológii priestorov, hovoril o založených trendoch sídelno-regionálneho rozvoja územia Slovenska, ktoré dnes pôsobia ako bariéry rozvoja. Už dané regionálne rozdiely sa v aktuálnom procese transformácie ďalej prehĺbujú a priestorová disparita regiónov Slovenska na silné a slabé získava jasné kontúry. Ako jednotlivé rozvojové bariéry rozoberal znaky vidieckych sídel a mentalitu vidieka. Jednoznačne sa postavil proti vedecky neefektívnemu ekonomickému indikovaniu príčin a riešení regionálnych disparít. Podľa najnovších trendov v sociológii sa do popredia dostáva otázka docenenia sociálneho kapitálu (ktorý tvoria ľudské, znalostné a kultúrne kapitály). Okrem infraštruktúry potrebuje vidiek Slovenska dobudovať predovšetkým túto sféru. Znalostnú ekonomiku, ktorej požiadavka k nám prichádza z Európskej únie v podobe úlohy rozvíjať poznatkovo orientovanú spoločnosť, však nemožno mechanicky prenášať do heterogénnych spoločenstiev. Na efektívnu regionálnu politiku sa musia pripraviť predovšetkým

štátne inštitúcie, ktorých doterajší prístup je možné charakterizovať ako technokratické šírenie modernizácie.

Mária Strussová predstavila vo svojom teoreticko-analytickom príspevku časť výsledkov kvantitatívneho sociologického výskumu sociálno-priestorovej identity z roku 2001. Po vyhodnotení vybraných indikátorov príslušnosti sa regionálna a sídelná identita obyvateľov Slovenska ukázala ako mobilizačný zdroj aktivizácie sociálneho potenciálu a súčasne ako fenomén podmienený sídelno-historickým kontextom.

Zdenek Šťastný sa venoval komunikácii podnikateľov a verejnej správy na lokálnej úrovni. Vychádzal z výsledkov výskumu malých a stredných podnikateľov v trnavskom regióne. Po analytickej časti referátu predstavil počítačový program – trenažér určený stredným podnikateľom, ktorý obsahuje legislatívne a praktické rámce, ako aj riešenia konkrétnych otázok spojených s podnikaním. Tento výstup spolu s publikovanou príručkou ako príklady privedenia výsledkov základného výskumu do fázy aplikácie, sú výsledkom projektu sociológov z európskych krajín Visegradskej štvorky.

Ekonom Milan Šikula (Ekonomický ústav SAV) predniesol príspevok Regióny a lokality v procese globalizácie. Medzi globálnou dimenziou regiónov a lokalít a lokálnou a regionálnou dimenziou globalizácie existuje symbióza, ktorú možno dokumentovať na celom rade celoplanetárne rozvíjaných ekonomických aktivít. Príspevok analyzoval stratégiu transnacionálnych koncernov pri identifikácii ich cieľových území. Zaoberal sa možnosťami regiónov a lokalít na Slovensku nečakať na globálnych hráčov, ale sami tvoriť aktívnu stratégiu rozvíjania svojej ekonomickej atraktívnosti.

Sídelný geograf Jaroslav Vencálek z Prírodovedeckej fakulty Ostravskej univerzity (Česká republika) sa v referáte zaoberal fenoménom *genia loci* krajiny ako základom rozvíjania regionálnej identity. Ducha krajiny vymedzuje ako dlhodobé základné generačne prestupné fenomény ľudskej činnosti, ktoré majú vzťah ku krajine, kde človek žije. Na základe svojich výskumov hovoril o interpretácii problémov medzi prirodzenými regiónmi a administratívno-správnymi hranicami. Jednou z možností ako porozumieť potenciálom územia je sledovať jeho historický obsah vo vzťahu k regionálnym aspektom.

Sociálni psychológovia Barbara Lášticová a Gabriel Bianchi (Kabinet výskumu sociálnej a biologickej komunikácie SAV) vo svojom príspevku predstavili výsledky skúmania dimenzií regionálnych identít mládeže na slovensko-rakúskom pohraničí. Identifikácia s priestorom presahujúcim štátnu hranicu je viazaná na predchádzajúcu skúsenosť s krajinou na druhej strane a na každodenný akčný rádius obyvateľov spojený s integráciou do spoločnosti druhej krajiny. Najviac konkrétnych skúseností s Rakúšanmi majú slovenskí študenti kyvadlovo migrujúci do Viedne. Ich obraz Rakúšanov z dôvodu neintegrability do tamojšej spoločnosti je však negatívny. Na úrovni prežívania mladých

ľudí je preto slovensko-rakúsky cezhraničný región stále skôr ilúziou než realitou.

Etnológov vystúpilo na konferencii sedem. Juraj Janto reprezentoval na seminári občianske združenie Centrum komunitného rozvoja. Hovoril o mechanizmoch vzniku i doterajších praktických skúsenostiach komunitných nadácií a združení aktívnych na rôznych miestach Slovenska. Komunitný rozvoj posudzoval ako jeden z perspektívnych prístupov v miestnom rozvoji.

Etnologička Dana Moravčíková z Poľnohospodárskej univerzity v Nitre, prezentovala interpretáciu výskumných zistení (z roku 2001) k problematike umiestnenia vidieckych domácností v stratifikačnom systéme Slovenska. Vychádzalo sa zo staršieho „klasického“ päťstupňového stratifikačného modelu: najnižšia trieda, tri stupne strednej triedy, horná trieda. Výskum bol realizovaný v troch vybraných stredne veľkých mestách Slovenska. Autorka prostredníctvom grafov prezentovala porovnanie úrovne všetkých indikátorov zvolenej združenej klasifikácie, ktoré boli v zisťovaní uplatňované na každého člena domácnosti.

Zuzana Beňušková (Katedra etnológie a etnomuzikológie Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre) priniesla vo svojom príspevku prehľad charakteristík cezhraničných regiónov, ktoré lemujú hranice Slovenska. Formujú sa najčastejšie vďaka podpore a iniciatíve Európskej únie v zmysle politiky eliminovať na kontinente potencionálne etnicky konfliktné zóny. Na príklade aktivít, ktoré takéto nové regióny organizujú, sa zaoberala otázkou nakoľko môžu byť tieto – štátne hranice presahujúce – celky aj novými územnými identitami, prípadne či nevznikajú a nezostávajú iba formálnymi rámcami často jednorázových a obyvateľstvom nepovšimnutých udalostí.

Pracovníčka tej istej katedry Viera Feglová sa v referáte pokúsila o analýzu a vzájomné porovnanie prístupu lokálnych samospráv dvoch obcí (Oščadnica na Orave a Novot' na Kysuciach) pri budovaní športovo-rekreačných stredísk v prírodne takmer identických podmienkach. Vyšla z analýzy prístupu predstaviteľov miestnych samospráv, z etnologickej charakteristiky spoločenstiev obcí ako komunit a ich vzájomnej viac či menej efektívnej spolupráce.

Katarína Nováková (Katedra etnológie Filozofickej fakulty Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave) sledovala lokálpatriotizmus ako brzdiaci prvok rozvoja jedného z vinohradníckych mikroregiónov na západnom Slovensku.

Tri referujúce z Ústavu etnológie SAV v Bratislave (O. Danglová, M. Ferencová, K. Popelková) predniesli tri pokusy o prípadové štúdie lokálnych sociálnych vzťahov a využívaných stratégií. Išlo o pokusy modelovo rozkresliť všeobecnejšie procesy prebiehajúce v období transformácie na lokálnej úrovni. Michaela Ferencová sa venovala otázke, ako kategória minulosti vstupuje do dnešného politického diskurzu na lokálnej úrovni a ako sa materializuje

v slovensko-maďarskom prostredí (výskum postupu samosprávy pri budovaní pamätných miest v meste Nové Zámky). O. Danglová porovnávala odlišné prístupy lokálnych lídrov (starostov troch dedín na západnom Slovensku) v napĺňaní rozvojových plánov dedín. Analyzovaná bola ich osobnostná danosť vychádzať z potrieb a predstáv komunity obce v pomere k schopnosti presadiť vlastný názor, resp. efektívne využívať danosti prostredia. Katarína Popelková porovnávala činnosť, ciele, organizačné princípy a praktiky dvoch dobrovoľných združení (vinohradnícke spolky v mestách Modra a Pezinok), ktoré boli založené s odstupom sto rokov.

Všetky príspevky sa v rozlične zovšeobecňujúcej forme venovali regionálnemu rozvoju. Zámerom organizátorov bolo sústrediť k týmto úvahám interdisciplinárne fórum vedcov, čo sa prejavilo prítomnosťou referujúcich sociológov, sociálnych psychológov, ekonómov, sídelných geografov i etnológov. Centrum pre európsku politiku sa s pozvaním obrátilo aj na predstaviteľov krajinských samospráv na Slovensku. Na seminári sa však v roli poslucháčov a diskutérov zúčastnili len traja zástupcovia Trnavského samosprávneho kraja. Široké spektrum vedeckých prístupov a východísk i rozličná hĺbka kvalitatívnych či kvantitatívnych analýz, ktoré sa na interdisciplinárnom vedeckom fóre zvyčajne nevnímajú ako bariéra porozumenia, sa na tomto podujatí ukázali ako faktor zníženia efektivity pri šírení vedeckých poznatkov do praxe. Témou veľmi zaujatí predstavitelia regionálnej samosprávy sa zapájaním do diskusií snažili priviesť vedcov k odhaleniu praktického významu ich bádania, k poskytnutiu návodov na riešenie praktických každodenných otázok svojej práce (spolupráca so starostami, príprava návrhov na európske projekty, formulovanie vlastných lokálnych potrieb a predstáv o perspektívach potrebných ako podklady na vypracovanie národného strategického rámca, podnecovanie lokálnych aktérov a predstaviteľov samospráv k aktivite v prospech regiónu a pod.). Poznatky referujúcich občas vnímali ako abstraktné a dožadovali sa konkrétneho efektu ich výskumov, sumáre vedeckých makroanalýz nemohli potvrdiť vlastnou skúsenosťou. V tomto svetle pre nich vyznievala vzájomná komunikácia vedcov z rozličných odborov, týkajúca sa pri jednotlivých príspevkoch okolností výskumu, poznávacích východísk či terminologických otázok, občas hádam až príliš akademicky.

Nepochybujem ani na chvíľu, že až vtedy budú na Slovensku sociálne vedy skutočne osožné, keď budú ich poznatky, ak aj nie priamo návodom, tak prinajmenšom prínosom pre uvažovanie a taktickou pomôckou pri konaní decíznej sféry či regionálnych samospráv. Veda sa jednoducho musí sama a celkom vedome priblížiť praxi, zaoberať sa aktuálnymi podnetmi prichádzajúcimi zo spoločnosti, hľadať odpovede na praktické otázky a naučiť sa komunikovať svoje zistenia ostatným. Hlavným problémom kvalitatívnych disciplín, medzi ktoré počítam aj slovenskú etnológiu, však dnes nie je neschopnosť zovšeobec-

ňovať a prakticky aplikovať svoje poznatky o fungovaní sociálnych vzťahov na mikroúrovni. Komplikácia je oveľa hlbšie, je prozaickejšia a tkvie v samotných princípoch vedeckej práce. V daných ekonomických a personálnych podmienkach, pri diverzifikácii výskumných a poznávacích cieľov našej disciplíny na aktuálnom vývojovom stupni jednoducho nedokážeme dostatočne plniť vedeckú potrebu kvantity a hĺbky v oblasti základného výskumu aktuálnych spoločenských vzťahov. Základný výskum potrebný na riešenie otázok regionálneho rozvoja, teda v tomto prípade korektné a podrobné prípadové štúdie sociálnych vzťahov na lokálnej úrovni, slúžia vede na poznávanie logiky a stratégií aktérov, sú priestorom na tvorbu modelov. Je ich možné aplikovať pri ďalšom výskume, nie sú však vhodné na ponúknutie praxi. Keďže táto fáza sa preskočiť nedá a bez viacerých rovnakých výskumov na rozličných miestach a v rozličných podmienkach nemožno pristúpiť ku komparáciám a zovšeobecneniam, čaká nás pri riešení problémov regiónov ešte veľa na čas náročnej práce. V každom prípade však nemožno rezignovať na komunikáciu s praxou, ktorá naše poznatky, a to ukázal popisovaný seminár jasne, naliehavo potrebuje. Mali by sme jej možno viac načúvať a pragmaticky sa zaoberať jej problémami. Ak teda vedúci riešitelia vedeckých projektov venovaných regionálnemu rozvoju budú pripravovať ďalší seminár, možno by nebolo na škodu dostatočne vopred požiadať zástupcov praxe, aby si sami pripravili hoci len krátke vystúpenia o bariérach a perspektívach rozvoja regiónov, tak ako ich vnímajú zo svojej pozície. Diskusia by potom mala nielen väčšiu dynamiku a konkrétnosť, ale aj jednoznačný zmysel pre obe strany: vedu i prax.

Udelenie Ceny Jána Mjartana Jánovi Podolákovi (správa z podujatia)

Martin Priečko

Rektorská zasedačka Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave bola dňa 17. mája 2006 (symbolicky v deň narodenín) dejiskom slávnostného udelenia Ceny Jána Mjartana profesorovi Jánovi Podolákovi pri príležitosti dovŕšenia jeho okrúhleho životného jubilea. V úvode programu privítal hostí z radov popredných predstaviteľov slovenskej etnologickej obce, zástupcov vedenia trnavskej Filozofickej fakulty a najmä Národopisného odboru Matice slovenskej (ďalej NO MS) vedúci domácej katedry Dušan Deák, ktorý v úvodnom ďakovnom prejave zvýraznil profesorove zásluhy pri zakladaní, vedení a doterajšom vedecko-pedagogickom napredovaní trnavskej Katedry etnológie a mimoeurópskych štúdií. Na Deákovo vystúpenie nadviazal blahoprajným pozdravom Oskár Elschek, ktorý z pozície dlhoročného kolegu a hlavne blízkeho priateľa vyzdvihol viaceré momenty vzájomnej pozitívnej spolupráce pri rozvíjaní etnológie a etnomuzikológie na Slovensku.

Realizátormi priebehu samotného aktu udelenia ceny boli už vrcholní predstavitelia NO MS – predseda Ladislav Mlynka a tajomníčka Viera Sedláková. L. Mlynka prečítal list, v ktorom objasnil poslanie Ceny Jána Mjartana ako najvyššieho ocenenia NO MS a zároveň vo svojom prejave vzdal hold a úctu laureátovi ako jednému z najvýznamnejších predstaviteľov slovenskej národopisnej vedy. Zdôraznil profesorov vedecký a pedagogický, ale aj organizačno-redakčný prínos pri rozvoji poznania a ocenil jeho spoločenský prospech vlasti. L. Mlynka poukázal najmä na rozsah a originalitu vedeckého diela Jána Podoláka, výsledky jeho práce patria k závažným vedeckým produktom, ktoré zásadným spôsobom prispeli k rozvoju teórie a dejín slovenskej etnológie. Hĺbkové komparatívne štúdium kultúr v karpatsko-balkánskom priestore prinieslo do slovenskej národopisnej vedy mnoho prínosných pozitív a invencie – vďaka profesorovým výskumným interpretáciám sa na mnohé javy tradičnej ľudovej kultúry nazeralo v širšom stredoeurópskom kontexte. Všade, kde Ján Podolák doteraz profesionálne pôsobil, zanechal výrazné stopy v podobe zborníkov, monografií, štúdií, či rozsiahlych dokumentačných fondov.

Završením ceremoniálneho aktu bolo odovzdanie Medaily Jána Mjartana J. Podolákovi z rúk predsedu NO MS L. Mlynku ako prejav vďaky národopisnej i matičnej obce.

V druhom bloku programu vystúpila V. Sedláková s prezentáciou personálnej bibliografie prof. Podoláka a následne ju odovzdala jubilantovi. Sprievodná reč tajomníčky NO MS bola, na rozdiel od predošlých gratulantov, zameraná viac na sumarizáciu konkrétnych bibliografických dát a najmä na číselné vyjadrenie profesorskej celoživotnej vedecko-redakčnej činnosti. V skratke možno vyzdvihnúť jeho významný podiel pri zakladaní univerzitných pracovísk v Bratislave a Trnave, založenie jedinečného medzinárodného seminára študentskej praxe *Seminarium ethnologicum*, obnovu NO MS ako aj aktívne členstvo v medzinárodných redakčných radách (*Ethnology* – Pittsburgh, *Ethnologia Europaea* – Kodaň a i.) a vedeckých spoločnostiach (napríklad *Verein für Volkskunde* – Viedeň, *Kráľovská akadémia Gustava Adolfa* – Uppsala, *International Society of Ethnology and Folklore* – Bergen), či množstvo ocenení za dosiahnuté výsledky na poli etnologickej vedy (*Cena G. Pitrého*, *Herderova cena*, *Danihelsova cena*, *Cena vlády SR*, *Národná cena SR*, *Cena L. Nováka* a pod.). Rozsah a rozmanitosť profesorskej publikačnej činnosti dokumentuje 24 knižných publikácií, viac ako 80 vedeckých štúdií a vyše 300 odborných príspevkov v domácich a zahraničných zborníkoch a periodikách.

Ďalší priebeh programu už patril recepcii a dlhému zástupu gratulantov spomedzi kolegov, priateľov, bývalých či súčasných študentov, ktorých menoslov – z dôvodu niekoho opomenutia a najmä rozsiahleho počtu zúčastnených – radšej neuvádzam. Z inštitucionálnych gratulácií však nehodno nespomenúť účasť Z. Beňuškovvej v zastupení Národopisnej spoločnosti Slovenska, M. Pastierikovej za Etnografické múzeum SNM v Martine, či vystúpenie trnavských študentov so zbierkou zdravic získaných od blízkych zahraničných i domácich kolegov, ktorí sa nemohli na slávnostnom akte z rôznych dôvodov zúčastniť.

Nedá mi napokon sa ešte raz nepripojiť k zástupu gratulantov: Vážený pán profesor, želám Vám v mene svojom aj v mene svojich kolegov pevné zdravie, mnoho tvorivých myšlienok, nápadov a „etnonadšenia“, ktorým nás neustále zahŕňate.

Zároveň chcem vysloviť poďakovanie všetkým kolegom, ktorí mi pri organizácii tohto podujatia výdatne pomáhali, najmä však doc. K. Podolákovej za promptné a invenčné odstraňovanie drobných organizačných zádrhelov, čím sa podarilo tomuto slávnostnému podujatiu vytvoriť dôstojný rámec.

Výberová bibliografia prof. PhDr. Jána Podoláka, DrSc. (za roky 1952–2003)

Spracoval M. Priečko

Monografie a kapitoly v monografiách

- Poľnohospodárstvo. In: *Banická dedina Žakarovce* (ed. J. Mjartan). Bratislava 1956, s. 63–122.
- Spôsoby chovu hospodárskych zvierat. Návod na etnografický výskum*. Bratislava 1962. 182 s.
- Pastierstvo v oblasti Vysokých Tatier*. Bratislava 1967. 128 s.
- Zemědělství. In: *Československá vlastiveda*. Díl III. Praha 1968, s. 392–416.
- Poľnohospodárstvo a pastierstvo. In: *Horehronie I*. Bratislava 1969, s. 15–173.
- Die Überwinterung auf den Salaschen im Berggebiet der Mittelslowakei. In: *Viehwirtschaft und Hirtenkultur. Ethnographische Studien*. Ed. L. Foldes. Budapest 1969, s. 323–344.
- Traditionelle Formen der Landwirtschaft, s. 13–37. Methoden der Viehzucht. In: *Die slowakische Volkskultur*. Ed. E. Horváthová – V. Urbancová, s. 38–51.
- Alte Rodungsverfahren und Brandwirtschaft in der Slowakei. In: *Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa*. Ed. I. Balassa. Budapest 1972, s. 143–177.
- Zamagurie*. Národopisná monografia oblasti. Zost. J. Podolák. Košice 1972. 315 s.
- Land Transport in Europa*. Eds. A. Fenton, J. Podolák, H. Rasmussen. Copenhagen 1973. 514 s.
- Vajnory*. Vlastivedná monografia. Zost. J. Podolák. Bratislava 1978. 476 s.
- Tradičné ovčiarstvo na Slovensku*. Bratislava 1982. 232 s.
- Tradičné spôsoby získavania obživy. In: *Polomka*. Ed. J. Hozák. Martin 1982. s. 216–243.
- Pestovanie poľnohospodárskych plodín. In: *Horná Cirocha*. Vlastivedná monografia zátopovej oblasti. Zost. J. Podolák. Košice 1985, 125–195 s.
- Záhorská Bratislava*. Vlastivedná monografia Devínskej Novej Vsi, Dúbravky, Lamača a Záhorskej Bystrice. Zost. J. Podolák, Bratislava 1986. 360 s.
- Rača*. Vlastivedná monografia. Zost. J. Podolák. Bratislava 1989. 308 s.
- Chov hospodárskych zvierat. In: *Etnografický atlas Slovenska*. Ed. S. Kovačevičová. Bratislava 1990, s. 20–22, mapy č. 2, 5, 10–15.
- Die Traditionelle Schafhaltung in der Slowakei*. (Studia folkloristica et ethnographica 31). Debrecen 1992. 110 s.

- Etnokultúrny vývoj na južnom Slovensku: Na území medzi dolným Váhom a Ipľom. Bratislava 1992. 172 s.
- Livestock Production. In: *Ethnographic Atlas of Slovakia Translations and Explanations of Textes*. Ed. S. Kovačevićová. Bratislava 1994, s. 62–67.
- Autor hesiel v časti Teória a dejiny národopisnej vedy. Materiálna kultúra. In: *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska I – II*. Ed. J. Botík – P. Slavkovský. Bratislava 1995.
- Heľpa. Vlastivedná monografia obce*. Zost. J. Podolák. Martin 1999.

Štúdie

- Spracovanie konopí v Dolnej Súči. In: *Národopisný sborník*, roč. 11, 1952, s. 291–319.
- Desať rokov slovenského národopisu (1945 – 1955). In: *Slovenský národopis*, roč. 3, 1955, č. 4, s. 421–450.
- K doterajším výsledkom národopisného výskumu družstevnej dediny na Slovensku. In: *Slovenský národopis*, roč. 3, 1955, č. 2, s. 268–277.
- Príspevok k štúdiu oracích nástrojov na Slovensku. In: *Slovenský národopis*, roč. 4, 1956, č. 1, s. 45–77.
- Etnografické oblasti na území Slovenska ako poklad k monografiám o ľudovom staviteľstve. In: *Slovenský národopis*, roč. 5, 1957, č. 5, s. 529–537.
- Nomenklatúra pluhu na území slovenského etnika. In: *Slovenský národopis*, roč. 5, 1957, č. 3–4, s. 307–335.
- The Development on Ethnography in Slovakia. In: *Midwest Folklore* (Published by Indiana University, Bloomington), roč. 8, 1958, č. 2, s. 69–84.
- Andrej Kmeť (K 50, výročiu smrti). In: *Slovenský národopis*, roč. 6, 1958, č. 4, s. 337–346.
- Ľudové hry a zábavky slovenských detí v Nagyhute (Maďarsko). In: *Slovenský národopis*, roč. 6, 1958, č. 3, s. 279–292.
- Ľudové pálenie vápna u maďarských Slovákov. In: *Pamiatky a múzeá*, roč. 7, 1958, č. 1, s. 15–17.
- Poznatky z výskumu slovenského etnika v severovýchodnom Maďarsku r. 1957. In: *Slovenský národopis*, roč. 6, 1958, č. 3, s. 307–315.
- Založenie Slovenskej národopisnej spoločnosti. In: *Slovenský národopis*, roč. 6, 1958, č. 5, s. 541–543.
- Tri textové varianty betlehemských hier z Abovskej stolice v Maďarsku. In: *Slovenský národopis*, roč. 7, 1959, č. 1, s. 114–128.
- Tradičné spôsoby zimovania dobytka na Horehroní (Mraznice a poľné stodoly). In: *Slovenský národopis*, roč. 8, 1960, č. 2, s. 268–322.

- Letné salašníctvo oviec v oblasti horného Hrona. In: *Sborník SNM. Etnografia*, roč. 55, 1961, s. 5–76.
- Pasienkové a lúčne hospodárenie na hornom Pohroní. In: *Slovenský národopis*, roč. 9, 1961, s. 549–578.
- Poznatky z výskumu karpatského pastierstva v Rumunsku. In: *Slovenský národopis*, roč. 9, 1961, č. 1, s. 119–137.
- Tradičné spôsoby zimovania dobytka na Horehroní. In: *Slovenský národopis*, roč. 9, 1961, č. 1, s. 268–317.
- Prvé výsledky výskumu pastierstva v oblasti Vysokých Tatier. In: *Slovenský národopis*, roč. 10, 1962, s. 124–140.
- Zimná doprava sena z horských lúk na západnej strane Veľkej Fatry. In: *Slovenský národopis*, roč. 10, 1962, č. 4, s. 565–574.
- Výsledky etnografického výskumu poľnohospodárstva a pastierstva na Horehroní. In: *Historica. Sborník FFUK*, roč. 15, 1964, s. 331–344.
- Seľskoje chozjajstvo (v Slovačii). In: *Narody mira*, odd. Narody zarubežnoj Evropy. Zv. I. Moskva 1964, s. 227–231.
- Kľčovanie a žiarové hospodárenie na Slovensku. In: *Národopisný věstník československý*, roč. 1, 1966, s. 15–48.
- Poloninské hospodárstvo Huculov v ukrajinských Karpatoch. In: *Slovenský národopis*, roč. 14, 1966, č. 2, s. 193–292.
- Staré spôsoby chovu hospodárskych zvierat na okolí Rajca. In: *Agrikultúra*, roč. 5, 1966, s. 169–186.
- The Development of Ethnography and its Present State in Slovakia. In: *Man a Culture*, roč. 2, 1968, s. 13–26.
- K príprave regionálnych národopisných monografií na Slovensku. In: *Slovenský národopis*, roč. 16, 1968, č. 4, s. 593–598.
- Súčasný stav a úlohy výskumu ľudovej kultúry na Orave. In: *Sympóziu o regionálnom výskume Oravy*. Oravský podzámok 1968, s. 63–71.
- Beitrage zur Rinderanspannung in der Slowakei. In: *Národopisný věstník československý*, roč. 3–4, 1968–1969, s. 213–243.
- The Pastoral Culture of the Carpathians as a Subject of an Ethnological study. In: *Ethnologica slavica*, roč. 1, 1969, s. 67–82.
- Uralte Arten des Feuerbereitung bei den Hirten des Karpatengebietes. In: *Ethnologia Slavica*, roč. 2, 1970 (1971), s. 155–176.
- Niektoré problémy porovnávacieho štúdia ľudových kultúr karpatskej oblasti. (Na základe etnografických materiálov o pastierstve.). In: *Ľudová kultúra v Karpatoch. Ethnographia Carpatica*. Bratislava 1972, s. 31–62.
- Fischerei in der Slowakei. Die bisherigen ethnographischen Forschungsergebnisse. In: *The Fishing Culture of the World*. Ed. B. Gunda. Vol. I. Budapest 1 s. 381–386.

- K doterajším výsledkom etnografického výskumu poľnohospodárstva u maďarských Slovákov. In: *Slovenský národopis*, roč. 23, 1975, č. 2, s. 316–325.
- Contemporary Problems and Tasks of Slavonic Ethnology. In: *Ethnologia slavica*, roč. 6 1974 (1976), s. 9–22.
- Význam ľudovej kultúry pri formovaní novodobého slovenského národa. Ed. J. Burszta. In: *Problemy kultury ludowej a narodowej*. Materialy z II. Miedzynarodowej konferencji etnografów slowianskich. Warszawa – Poznan 1976, s. 91–99.
- Význam slov „úhor“ a „prieloh“ na území slovenského etnika. In: *Ethnologia slavica*. Roč. 7, 1975 (1977), s. 105–116.
- Pôvod a rozšírenia ovčieho syra zvaného bryndza na Slovensku. In: *Slovenský národopis*, roč. 25, 1977, č. 2, s. 261–286.
- Ľudové názvy oviec ako prameň etnografického štúdia pastierstva v Karpatoch. In: *Slovenský národopis*, roč. 26, 1978, č. 4, s. 601–627.
- Archaiční načini za schranjavane na ovčie sirene v karpatsko – balkanska oblast. In: *Etnografski – folkloristični izsledovanja*. Sofia 1979, s. 150–156.
- Dejaki archaični formy obrobitku zemli v rajoni verchnoji Cyrochy. In: *Naukovyj zbirnyk MUK*, roč. 9, 1980, zv. 2, s. 97–132.
- Ovčiarstvo v lazovej oblasti Krupinskej planiny. In: *Slovenský národopis*, roč. 27, 1979, č. 3, s. 339–358.
- Jahresfeuer in der Slowakei. In: *Forschungen zum Ethnologischen Atlas Europas und seiner Nachbarlander*. Band I. Die Termine des Jahresfeuer in Europa. Gottingen 1980, s. 95–96.
- Ciele a doterajšie výsledky etnografického výskumu zátopovej oblasti hornej Cirochy. In: *Etnografický výskum zátopovej oblasti hornej Cirochy v okrese Humenné*. Košice 1980, s. 9–17.
- Poľnohospodárstvo ako predmet etnografického výskumu. In: *Etnografický výskum zátopovej oblasti hornej Cirochy v okrese Humenné*. Košice 1980, s. 25–30.
- Sezónne sídla pastierov a chovateľov dobytka na Slovensku. In: *Slovenský národopis*, roč. 28, 1980, č. 1, s. 18–34.
- Tradičné spôsoby ustajnenia oviec na Slovensku. In: *Zborník SNM 74. Etnografia 21*, 1980, s. 17–48.
- Tradičné spôsoby zimného kŕmenia a pasenia oviec na Slovensku. In: *Agrikultúra*, roč. 17, 1980, s. 77–96.
- Kultúrne spoločenstvo obyvateľov Karpát ako predmet etnografického bádania. In: *Slovenský národopis*, roč. 29, 1981, č. 2–3, s. 174–188.
- Ovce ako predmet vlastníctva na Slovensku. In: *Agrikultúra*, roč. 18, 1981, s. 27–46.

- Ovčiarne koliby a košiare na Slovensku. In: *Zborník SNM 75. Etnografia 22*, 1981, s. 6–53.
- Ovčiarstvo na Slovensku. In: *Slovenský národopis*, roč. 29, 1981, č. 2–3, s. 268–281.
- Recent Experience in Mapping Livestock – Rearing and Pastoral Life in Slovakia. In: *Ethnological Atlas of Europa*, Seventh International Working Conference (Enniskillen Northen Ireland, 1978). Belfast 1981.
- Zvyky a obyčaje slovenských pastierov pri prvom výhone oviec na salaš. In: *Agrikultura carpatica II.*, Rožnov pod Radhoštem 1981, s. 18–30.
- Pôvod pastierskej kultúry v Západných Karpatoch (Na podklade porovnávacieho etnografického výskumu). In: *Ethnologia slavica*, roč. 14, 1982, s. 107–118.
- Choroby oviec a ich liečenie. In: *Agrikultúra*, roč. 19, 1983, s. 39–50.
- Fischerei in der Slowakei. (Die bisherigen ethnographischen Forschungsergebnisse) Ed. B. Gunda. In: *The Fishing Culture of the World*. Vol. I. Budapest 1984, s. 381–386.
- Niektoré poznatky z etnografického výskumu primestských osád Bratislavy. In: *Slovenský národopis*, roč. 33, 1985, č. 1, s. 136–150.
- Organizačné formy pastierstva na Slovensku. In: *Ethnologia slavica*, roč. 15, 1983, s. 69–104.
- Traditional Utilization of the Production of the Sheep Milk in Slovakia. In: *Ethnologia slavica*, roč. 16, 1984, s. 49–79.
- Seľskoe chozjajstvo v Karpatoch i na Balkanach (Proekt etnografického issledovania.) In: *Carpato – balkanica*, roč. 16, 1987, č. 1, s. 8–39.
- Tradičná organizácia kolektívnej práce u bulharských záhradníkov na Slovensku. In: *Zborník SNM 81. Etnografia 28*, 1987, s. 103–142.
- Tradičný spôsob života na slovenskej dedine a jeho zmeny v podmienkach socializmu. In: *Studia academica slovacae*. Bratislava 1987, roč. 16, s. 303–315.
- Pastierske stavby na Slovensku. In: *Ethnologia slavica*, roč. 19, 1987, s. 45–93.
- Poľnohospodárstvo na Slovensku ako predmet etnografického výskumu. In: *Zborník SNM 83. Etnografia 30*, 1989, s. 13–54.
- Tradičné názvy oviec ako súčasť pastierskej kultúry v Karpatoch. In: *Ethnologia slavica*, roč. 21, 1989, s. 107–128.
- Traditionelle Methoden der Bodendüngung mit Schafmies in der Slowakei. In: *Ethnographica et folkloristica carpatica 7 – 8*. Debrecen 1992, s. 507–525.
- Tradičné ovčiarstvo a jeho vplyv na formovanie kultúrnych oblastí na Slovensku. In: *Ethnologia Slovaca et Slavica*, roč. 24–25, 1992–1993, s. 399–408.
- Vývoj etnickej štruktúry na južnom Slovensku. In: *Studia academica slovacae*, roč. 22, 1993, s. 181–190.

Die slowakische ethnische Minderheit in Österreich. In: *Ethnocultural Prozesse in Central Europe in 20th Century*. Bratislava 1993, s. 140–149.

Etnografický výskum Slovákov v poľskom Spiši. In: *Slováci v Poľsku*. Bratislava, s. 67–71.

Etnológia versus (a/alebo) antropológia. In: *Ethnologia Actualis Slovaca*, roč. 1, 2000, č. 1, s. 7–9.

Etnológia na Slovensku v 20. storočí – Etapy jej vývoja. In: *Ethnologia Actualis Slovaca*, 2003, č. 3, s. 9–58.

**„Vitajte a nevyzúvajte sa prosím“ –
výstava o bývaní a spôsobe života v 50. rokoch 20. storočia**

Juraj Zajonc

Od 19. septembra 2006 do 4. februára 2007 je vo výstavných priestoroch Mestského múzea v Bratislave v Starej radnici pod týmto názvom prístupná výstava s podtitulom *Naše bývanie v 50. rokoch*. Na jej príprave sa okrem Mestského múzea podieľalo Slovenské národné múzeum – Historické múzeum, Múzeum obchodu. Výstavu zostavil jej autor Pavel Habáň (vyštudovaný etnograf pôsobiaci v oblasti obchodu so starožitnosťami) a kurátorka Elena Kurincová (SNM – Historické múzeum), ktorí okrem zbierkových predmetov z fondov uvedených múzeí použili aj predmety od zberateľov, ba aj priamo z fungujúcich či zanikajúcich domácností.

Výstava je koncipovaná ako prehliadka bytu z 50. rokov (i začiatku 60. rokov) 20. storočia. Návštevník môže nahliadnuť do domácnosti mestskej strednej vrstvy, vo vybavení ktorej pretrvávalo ešte mnoho zo zariadenia z obdobia pred 2. svetovou vojnou, no súčasne sa v nej začali uplatňovať nové prvky (napríklad sortiment elektrospotrebičov, nové materiály ako plasty a nylon).

Členenie výstavy vychádza z organického delenia bytovej jednotky na priestory so špecifickými funkciami: predsieň, kúpeľňa, toaleta, komora, kuchyňa, obývačka, spálňa a detská izba. V samostatných vitrínach mimo inštalovaných interiérov sú umiestnené solitéry ako napríklad sklo, keramika, odevné doplnky, elektrospotrebiče. Okrem iného približujú aj povahu dizajnu a škálu používaných materiálov daného obdobia. Konkrétne prejavy spôsobu života, bývania i odievania späté s prezentovanými interiéromi približujú dobové fotografie, ktoré ich zaľudňujú a oživujú. Informácie o prejavoch hmotnej, duchovnej i sociálnej kultúry prezentovaného obdobia návštevníkovi poskytujú aj texty na posteroch.

Súčasťou výstavy je vzdelávací program (autorka Beáta Husová), ktorý je založený na dialógu medzi návštevníkmi vo veku školopovinných detí a múzejným pedagógom počas interaktívnych asistovaných prehliadok. Program nadväzuje na učebné osnovy dejepisu, náuky o spoločnosti a vlastivedy na základných školách a osemročných gymnáziách. Porovnáva život detí a mládeže v 50. rokoch a dnes. Symbolicky sa opiera o časopis *Zornička* a vydavateľstvo *Mladé letá*, ktoré boli založené v 50. rokoch a dodnes kultúrne obohacujú najmä generáciu mladých čitateľov.

Pre staršiu generáciu je výstava spomienkou, dnešnej mladej generácii poskytuje možnosť spoznať prostredie, v ktorom žili ich rodičia a starí rodičia. Pre odborníkov z oblasti histórie, etnológie a najmä etnomuzeológie je ojedinelým príkladom systematického prístupu k prezentácii obdobia socializmu. Súčasne je však podnetom pre zamyslenie o aktuálnej výpovednej hodnote muzeálnych zbierok o tomto období a o ďalšom smerovaní ich budovania so zreteľom na dokumentovanie obdobia socializmu.

Použité pramene

Vitajte a nevyzúvajte sa prosím [online.] [cit. 28.11. 2006]. Dostupné na internete: http://www.muzeum.bratislava.sk/vismo/dokumenty2.asp?id_org=700015&id=1022&p1=1005

Študentská vedecká konferencia Katedra etnológie a etnomuzikológie Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre

Mária Žúreková

Prezentácia študentských vedeckých prác a umelecká prehliadka v rámci Študentskej vedeckej konferencie sa na Katedre etnológie a etnomuzikológie Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre uskutočnila 26. apríla 2006. Svoje príspevky prednieslo osem študentov a s praktickými ukážkami sa predstavili dve študentské zoskupenia. Podujatie malo, podobne ako v predchádzajúcich ročníkoch, veľký ohlas u študentov všetkých ročníkov, čo sa prejavilo ich vysokou účasťou ako divákov. Hodnotenia prác sa zhostila porota, ktorú tvorili takmer všetci pedagógovia katedry a jeden zástupca študentov. Nezávisle od poroty určili víťazné poradie aj študenti prítomní na konferencii.

S mimoriadne priaznivým ohlasom sa aj v tomto roku stretli praktické ukážky z činnosti študentov katedry. So speváckym číslom sa na podujatí predstavili Zuzana Giertlová a Monika Kotradýová (obe poslucháčky 1. ročníka), ktoré interpretovali tri piesne – *Erdevické balady. Ludová hudba spod Zobora*, ktorú tvoria študenti Katedry etnológie a etnomuzikológie si pripravila *Tekovské piesne*. V hodnotení umeleckej časti vedeckej konferencie sa umiestnila na prvom mieste.

Témy prác, ktoré boli prezentované na tohoročnej študentskej vedeckej konferencii boli veľmi pestré. Študenti sa predstavili s prácami, ktoré spracúvali „tradičné etnologické“ témy, ale prekvapili aj zaujímavými poňatými súčasnými problémami. Monika Gáliková (2. ročník) v práci *Fotografia – jej miesto v živote človeka* priniesla zaujímavý obraz fotografie ako dokumentu významných životných udalostí, ale aj bežného života. Práca spolu s obrazovým materiálom zaujala divákov i porotu a bola ocenená prvým miestom. Zanietenu prezentáciou predstavila svoju prácu s názvom *Pamätám si koniec vojny* aj študentka Zuzana Komorovská (3. ročník). Témou jej práce bolo spomienkové rozprávanie v obci Selec, z ktorej autorka pochádza. Preto sa jej prezentovaná práca dotýkala aj osobne. Hodnotenie poroty jej prinieslo druhé miesto. S pokračovaním minuloročnej práce sa predstavil študent Peter Citény (3. ročník). Tento raz pod názvom „*Vydáš sa za mňa? – plánujeme spoločnú budúcnosť*“ prezentoval súčasné náhľady na problematiku spoločného života. Spolu s Hanou Kubíkovou (4. ročník), ktorá sa konferencie zúčastnila

s prácou *Etnokultúrna identifikácia v národnostne zmiešanom prostredí (v meste Komárno)* sa umiestnili na treťom mieste. Študentskej vedeckej konferencie sa ďalej zúčastnila Jarmila Gomolová (4. ročník) s prácou *Hudobné tradície v obci Staškov*. Anna Hrdlovičová (4. ročník) predstavila v rámci konferencie prácu *Petržalka od vzniku po asanáciu*. Problematikou slávenia sviatku sv. Valentína v súčasnosti sa zaoberala práca Barbory Lizákovej (4. ročník). Na záver konferencie vystúpila Nikola Tekeľová (4. ročník) s prácou *Rozprávka – premeny funkcie a obsahu v súčasnosti*.

Niektoré z prác prezentovaných na konferencii sú výsledkom viacročného záujmu autorov, ktorí sa k téme vracajú vo viacerých výskumoch i obdobiach štúdiá. Tohtoročná Študentská vedecká konferencia na Katedre etnológie a etnomuzikológie bola opäť úspešným podujatím, a to nie len vďaka prezentovaným príspevkom, ale aj pripomienkam a otázkam študentov a pedagógov. Súčasne bola podujatím prospešným pre vedecký vývoj poslucháčov katedry.

Zoznam autorov

Mgr. Jarmila Barátová
interná doktorandka Ústavu etnológie SAV
Bratislava
e-mail: jarmila.baratova@gmail.com

Doc. PhDr. Zuzana Beňušková, CSc.
vedúca Katedry etnológie a etnomuzikológie
Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa
Nitra
vedecká pracovníčka Ústavu etnológie SAV
Bratislava
e-mail: zuzana.benuskova@savba.sk

Mgr. Zuzana Búriková, PhD.
vedecká pracovníčka Ústavu etnológie SAV
Bratislava
e-mail: zuzana.burikova@savba.sk

Mgr. Miriam Ďurišová
študentka 4. ročníka Katedry etnológie a kultúrnej antropológie
Filozofická fakulta Univerzity Komenského
Bratislava
e-mail: ursulasedem@gmail.com

Mgr. Michaela Ferencová
interná doktorandka Ústavu etnológie SAV
Bratislava
e-mail: misaferencova@hotmail.com

PhDr. Jasna Gaburová
kurátor zbierok – etnograf
Slovenské národné múzeum – Historické múzeum
Bratislava
e-mail: gaburova@snm.sk

PhDr. Radoslav Hlúšek, PhD.
odborný asistent Katedry etnológie a mimoeurópskych štúdií
Filozofická fakulta Univerzity sv. Cyrila a Metoda
Trnava
e-mail: radoslav.hlusek@ucm.sk

Mgr. Dušan Kadlečík
interný doktorand Ústavu etnológie SAV
Bratislava
e-mail: sufletul@hotmail.com

PhDr. Gabriela Kiliánová, CSc.
riadiateľka Ústavu etnológie SAV
Bratislava
e-mail: gabriela.kilianova@savba.sk

PhDr. Ladislav Lenovský
Katedra manažmentu kultúry a turizmu
Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa
Nitra
e-mail: lenovsky@zoznam.sk; lenovsky@ukf.sk

PhDr. Magdaléna Mrázová
kurátor zbierok – etnograf
Slovenské národné múzeum – Historické múzeum
Bratislava
e-mail: mrazova@snm.sk

PhDr. Dita Nociarová
etnologička
Novohradské múzeum
Lučenec
e-mail: nmlc@stonline.sk

Mgr. Katarína Nováková
odborná asistentka Katedry etnológie a mimoeurópskych štúdií
Filozofická fakulta Univerzity sv. Cyrila a Metoda
Trnava
e-mail: knovacka@gmail.com

Doc. PhDr. Magdaléna Paríková, CSc.
docentka na Katedre etnológie a kultúrnej antropológie
Filozofická fakulta Univerzity Komenského
Bratislava
e-mail: mparikova@hotmail.com

PhDr. Katarína Popelková, CSc.
vedecká pracovníčka Ústavu etnológie SAV
Bratislava
e-mail: katarina.popelkova@savba.sk

PhDr. Martin Priečko
odborný asistent Katedry etnológie a mimoeurópskych štúdií
Filozofická fakulta Univerzity sv. Cyrila a Metoda
Trnava
e-mail: martin.priecko@ucm.sk; mpshaka@gmail.com

Mgr. Dušan Ratica, CSc.
vedecký pracovník Ústavu etnológie SAV
Bratislava
e-mail: dusan.ratica@savba.sk

Lucia Segřová
Železničná 1, Sučany
e-mail: snehurkas@seznam.cz

PhDr. Peter Slavkovský, DrSc.
vedecký pracovník Ústavu etnológie SAV
Bratislava
e-mail: peter.slavkovsky@savba.sk

PhDr. Juraj Zajonc, CSc.
vedecký pracovník Ústavu etnológie SAV
Bratislava
e-mail: juraj.zajonc@savba.sk

Marína Zavacká, PhD.
vedecká pracovníčka Historického ústavu SAV
Bratislava
e-mail: hisztava@savba.sk

Mgr. Mária Žúreková
interná doktorandka na Katedre etnológie a etnomuzikológie
Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa
Nitra
e-mail: mzurekova@centrum.sk

Etnologické r o z p r a v y 2006/2

Vydáva Ústav etnológie SAV, Slovenské národné múzeum, Národopisná spoločnosť Slovenska

Časopis kontinuitne nadväzuje na časopis Národopisné informácie (1967–1993)

Ročník XIII, 2006, číslo 2

Vychádza dvakrát ročne
Redakčná uzávierka Etnologických rozpráv číslo 1 je k 31. marcu
a číslo 2 k 30. septembru.

Redakcia: Katarína Popelková – zodpovedná redaktorka
Juraj Zajonc – výkonný redaktor
Ingrid Kostovská – jazyková a technická redaktorka

Preklad: Tatiana Bužeková
Lubica Herzánová

Redakčná rada: Martina Bocánová, Zuzana Drugová, Ingrid Kostovská, Marta Pastieriková, Katarína Popelková, Helena Tužinská, Juraj Zajonc

Adresa redakcie:
Redakcia *Etnologické rozpravy*
Ústav etnológie SAV, Klemensova 19, 813 64 Bratislava 1
e-mail: katarina.popelkova@savba.sk; juraj.zajonc@savba.sk

Náklad: 350 ks

Tlač: ZING PRINT

Registračné číslo MK SR: 924/94

Na obálke: Vystrihovanka z papiera. Prevzaté z bulletinu: *Celostátní výstava lidové tvořivosti*. Výstavní síň u Hybernů, Praha 1953.

<http://www.uet.sav.sk/etnologickerozpravy.htm>

ISSN 1335-5074